

DR. BÖHM KÁROLY ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

KAJLÓS (KELLER) IMRE

SZERKESZTÉSE MELLETT ÍRTÁK

Dr. APÁTHY ISTVÁN, ÁGAI LÁSZLÓ, Dr. BARTÓK GYÖRGY,
Dr. BOKOR JÓZSEF, CSÜRI BÁLINT, ENDREFFY JÁNOS, GÁNCS ALADÁR,
KÓNYA SÁNDOR, Dr. KRÁLIK LAJOS, Dr. KRISTÓF GYÖRGY, MAKKAI ERNŐ,
Dr. MAKKAI SÁNDOR, Dr. RAVASZ LÁSZLÓ, Dr. SCHNELLER ISTVÁN,
TANKÓ BÉLA, Dr. THURY ZSIGMOND és Dr. VARGA BÉLA.

ELSŐ KÖTET

Mikes International

Hága, Hollandia

2006.

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, a következő címen iratkozhat fel:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományaiból tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The book can be downloaded from the following Internet-address: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

If you wish to subscribe to the email mailing list, you can do it by sending an email to the following address:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070

ISBN-10: 90-8501-097-7

NUR 731

ISBN-13: 978-90-8501-097-5

© Mikes International, 2001-2006, All Rights Reserved

A KIADÓ ELŐSZAVA

A DR. BÖHM KÁROLY ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA című háromkötetes mű két évvel Böhm Károly halála után, 1913-ban jelent meg Besztercebányán, amellyel szerzői tisztelegnek a magyar nemzeti filozófia megalapozója előtt. Böhm Károly hatkötetes rendszerének, *Az Ember és Világának* első négy kötetét már megjelentettük elektronikusan. Az utolsó két kötet előkészítés alatt áll és terveink szerint a közeljövőben ezek is elérhetővé válnak elektronikusan. Reméljük, hogy jelen könyv is hozzájárul majd Böhm Károly életének és munkásságának tanulmányozásához és jobb megértéséhez.

A Bibliotheca Mikes International könyvkiadásunk keretében az alábbi kötetek jelentek meg eddig a filozófiai sorozatban:

- **Al-Ghazálí Abú-Hámíid Mohammed:** A tévelygésből kivezető út
- **Böhm Károly:** Az Ember és Világa I. ~ Dialektika vagy alapphilosophia ~
- **Böhm Károly:** Az Ember és Világa II. ~ A szellem élete ~
- **Böhm Károly:** Az Ember és Világa III. ~ Axiologia vagy értéktan ~
- **Böhm Károly:** Az Ember és Világa IV. ~ A logikai érték tana ~
- **Brandenstein Béla Emlékkönyv** (szerk. Veres Ildikó)
- **Kibédi Varga Sándor:** A magyarságismeret alapfogalmai – The Hungarians – Les Hongrois – Das Wesen des Ungartums – La esencia del pueblo húngaro.
- **Kibédi Varga Sándor:** A szellem hatalma
- **Kibédi Varga Sándor:** A transcendentalis deductio Kantról ~ Bevezetés Kant philosophiájába ~
- **Kibédi Varga Sándor:** Henrik Rickert filozófiája ~ A modern értékfilozófia alapvetése ~
- **Kibédi Varga Sándor:** Rendszeres filozófia
- **Kibédi Varga Sándor:** Valóság és érték ~ Az ismeretelmélet és értékelmélet alapproblémája ~
- **Mariska Zoltán:** A filozófia nevében
- **Málnási Bartók György:** A görög filozófia története ~ Az indiai és a kínai filozófia rövid vázlatával ~
- **Málnási Bartók György:** A középkori és újkori filozófia története
- **Málnási Bartók György:** A filozófia lényege ~ Bevezetés a filozófiába ~
- **Málnási Bartók György:** Az erkölcsi értékeszme történeti és kritikai tárgyalása ~ Az erkölcsi értékeszme története ~
- **Málnási Bartók György:** Az erkölcsi érték philosophiája
- **Málnási Bartók György:** Böhm Károly
- **Málnási Bartók György:** Akadémiai értekezések: ~ A „Rendszer” filozófiai vizsgálata – Az „Eszme” filozófiai vizsgálata – A „Szellem” filozófiai vizsgálata – A metafizika útja s céljai – A lét bölcséleti problémája – Ösztön, tudat, öntudat ~
- **Málnási Bartók György:** Ember és élet ~ A bölcséleti antropologia alapvonalai ~
- **Málnási Bartók György:** Faj. Nép. Nemzet.
- **Málnási Bartók György:** Die Philosophie Karl Böhm's
- **Málnási Bartók György:** Kant
- **Málnási Bartók György:** Kant etikája és a német idealizmus erkölcsbölcslete
- **Segesváry Viktor:** Existence and Transcendence ~ An Anti-Faustian Essay in Philosophical Anthropology ~

- **Vatai László:** Átszínezett térkép ~ magyar változatok az újkorban ~
- **Vatai László:** Dosztojevszkij ~ A szubjektív életérzés filozófiája ~
- **Vatai László:** Az Isten szörnyetege ~ Ady lírája ~
- **Vatai László:** Társadalombölcseleti tanulmányok ~ 1. A szociális filozófia alapjai Böhm Károly tanában; 2. Az egyéniség élete; 3. A Független Kisgazdapárt társadalombölcselete; 4. Harc az új világképért ~
- **Veres Ildikó:** A Kolozsvári Iskola I.
- **Tonk Márton:** Idealizmus és egzisztenciafilozófia Tavaszy Sándor gondolkodásában

Hága (Hollandia), 2006. november 8.

MIKES INTERNATIONAL

PUBLISHER'S PREFACE

LIFE AND WORK OF DR. KÁROLY BÖHM was published in 1913, two years after the death of Károly Böhm. The authors of this three-volume large publication pay a tribute with this work to the founder of the Hungarian national philosophy. We already published electronically four out six volumes of his system entitled MAN AND HIS WORLD. The last two volumes are under preparation and according to our plan these will be available electronically in the near future, too. We express our hope that this present work will contribute to a better understanding of the life and work of Károly Böhm.

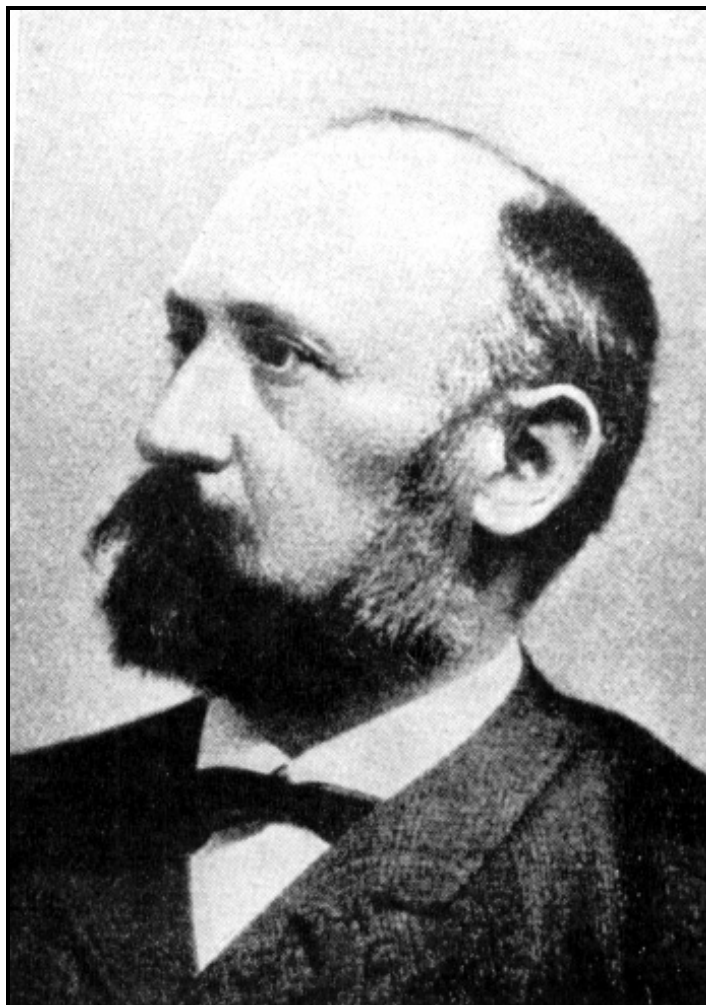
Other works within our philosophy section include:

- **AL-GHAZALI, Abu-Hamid Mohammed:** DELIVERANCE FROM ERROR (Translated from Arabic into Hungarian by: NÉMETH, Pál)
- **BÖHM, Károly:** MAN AND HIS WORLD ~ Part I. : Dialectics or Basic Philosophy ~ (in Hungarian)
- **BÖHM, Károly:** MAN AND HIS WORLD ~ Part II. : Life of the Spirit ~ (in Hungarian)
- **BÖHM, Károly:** MAN AND HIS WORLD ~ Part III. : Axiology or Value Theory ~ (in Hungarian)
- **BÖHM, Károly:** MAN AND HIS WORLD ~ Part IV. : Theory of the Logical Value ~ (in Hungarian)
- **VERES, Ildikó (Ed.):** BÉLA BRANDENSTEIN MEMORIAL (in Hungarian)
- **KIBÉDI VARGA, Sándor:** A MAGYARSÁGISMERET ALAPFOGALMAI ~ THE HUNGARIANS ~ LES HONGROIS ~ DAS WESEN DES UNGARTUMS ~ LA ESENCIA DEL PUEBLO HÚNGARO (in Hungarian, English, French, German and Spanish)
- **KIBÉDI VARGA, Sándor:** POWER OF THE SPIRIT (in Hungarian)
- **KIBÉDI VARGA, Sándor:** KANT'S TRANSCENDENTAL DEDUCTION ~ Introduction into Kant's Philosophy ~ (in Hungarian with summary in German)
- **KIBÉDI VARGA, Sándor:** HEINRICH RICKERT'S PHILOSOPHY ~ Foundation of the Modern Value Philosophy ~ (in Hungarian)
- **KIBÉDI VARGA, Sándor:** SYSTEMATIC PHILOSOPHY (in Hungarian)
- **KIBÉDI VARGA, Sándor:** REALITY AND VALUE ~ The fundamental issue of epistemology and axiology ~ (in Hungarian)
- **MARISKA, Zoltán:** IN THE NAME OF PHILOSOPHY (in Hungarian)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** HISTORY OF PHILOSOPHY I.: THE HISTORY OF THE GREEK PHILOSOPHY ~ With a Brief Introduction into the Hindi and Chinese Philosophy ~ (in Hungarian)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** HISTORY OF PHILOSOPHY II.: THE HISTORY OF PHILOSOPHY OF THE MIDDLE AGES AND MODERN TIMES (in Hungarian)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** THE ESSENCE OF PHILOSOPHY ~ An Introduction into Philosophy - (in Hungarian)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** CRITICAL HISTORY OF THE IDEA OF THE MORAL VALUE (in Hungarian with German summary)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** THE PHILOSOPHY OF THE MORAL VALUE (in Hungarian)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** KÁROLY BÖHM (in Hungarian)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** ACADEMIC TREATISES (in Hungarian with summaries in German and English)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** MAN AND LIFE ~ Fundamentals of Philosophical Anthropology ~ (in Hungarian)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** RACE. PEOPLE. NATION (in Hungarian)

- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** THE PHILOSOPHY OF KÁROLY BÖHM (in German)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** KANT (in Hungarian)
- **MÁLNÁSI BARTÓK, György:** KANT'S ETHICS AND THE MORAL PHILOSOPHY OF THE GERMAN IDEALISM (in Hungarian)
- **SEGESVÁRY, Viktor:** EXISTENCE AND TRANSCENDENCE ~ An Anti-Faustian Essay in Philosophical Anthropology ~ (in English)
- **VATAI, László:** REPAINTED MAP ~ Hungarian Variations in Modern Times ~ (in Hungarian)
- **VATAI, László:** DOSTOEVSKY ~ The Philosophy of Subjective Awareness of Life ~ (in Hungarian)
- **VATAI, László:** GOD'S BEAST ~ Ady's Lyre ~ (in Hungarian)
- **VATAI, László:** ESSAYS ON SOCIAL PHILOSOPHY (in Hungarian)
- **VERES, Ildikó:** THE KOLOZSVÁR SCHOOL OF PHILOSOPHY I. (in Hungarian)
- **TONK, Márton:** IDEALISM AND EXISTENTIALISM IN SÁNDOR TAVASZY'S THINKING (in Hungarian)

The Hague (Holland), November 8, 2006

MIKES INTERNATIONAL

BÖHM KÁROLY
(1846-1911)

E Tavaszy Sándor hagyatékából származó Böhm-fényképet Tonk Márton, a Pro Philosophia Alapítvány és Kiadó igazgatója bocsátotta rendelkezésünkre. — Mikes International Szerk.

Dr. BÖHM KÁROLY ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

KAJLÓS (KELLER) IMRE

SZERKESZTÉSE MELLETT ÍRTÁK:

Dr. APÁTHY ISTVÁN, ÁGAI LÁSZLÓ, Dr. BARTÓK GYÖRGY,
Dr. BOKOR JÓZSEF, CSÜRI BÁLINT, ENDREFFY JÁNOS,
GÁNCZ ALADÁR, KÓNYA SÁNDOR, Dr. KRÁLIK LAJOS,
Dr. KRISTÓF GYÖRGY, MAKKAI ERNŐ, Dr. MAKKAI SÁNDOR,
Dr. RAVASZ LÁSZLÓ, Dr. SCHNELLER ISTVÁN, TANKÓ BÉLA,
Dr. THURY ZSIGMOND és Dr. VARGA BÉLA.

ELSŐ KÖTET.

BESZTERCEBÁNYA, 1913.
A „MADÁCH-TÁRSASÁG” KIADÁSA.

ELŐSZÓ.

Amidőn a besztecebányai „Madách-Társaság” arra határozta el magát, hogy Böhm Károly életét és munkásságát tárgyaló művet ad a nagyközönség kezébe, tette ezt nemcsak azért, hogy a magyar tudományos világ előtt tanúbizonyságot tegyen arról, hogy a Társaság is meghódol Böhm Károly tüneményes éles elméje előtt; hogy ő is elismeréssel adózik Böhm Károly műveiben lefektetett eszmék, gondolatok nagyszerűségének; hogy háláját kívánja leróni Besztecebánya város nagy szülöttével szemben, aki megvetve önálló filozófiájának alapjait, dicsőséget hozott szülővárosára, nemzetére, az egész magyarságra; hanem éppen a nagyközönség figyelmét akarta felhívni arra a kiváló férfiúra, akinek eszméi kell, hogy üdítőleg, felfrissítőleg, termékenyítőleg hassanak a forrongásban levő társadalmunk, szociális mozgalmaink, tudományos irodalmunk, esztétikai ízlésünk, kritikai munkálkodásunk ideáinak és ideáljainak megvalósításában, a „szép, jó és igaz” kultuszának megnevesítésében, megszerettetésében, művelésében és követésében.

Nem szokatlan dolog ez a külföldi irodalomban sem.

Elég például Reinhold Károly Leonhardnak a híres „Briefe über die Kant'sche Philosophie” című művére hivatkoznunk, amely elsőben és leghatékonyabban járult hozzá a „Kritik der Vernunft”-nak a művelt közönségben való elterjesztéséhez.”

Böhm Károlynak a magyar nagyközönséggel való megismertetése lebegett tehát legelső cél gyanánt a Madách-Társaság előtt, amikor e mű kiadására vállalkozott.

Három kötetben foglaltuk össze mindazt, amit Böhm Károlyról és munkásságáról *most* elmondani, megírni tudtunk.

Az *első kötet* Böhm Károly életére vonatkozó cikkeket tartalmazza. Három kiváló barátja: *dr. Králik Lajos*, *dr. Bokor József* és *dr. Schneller István* adtak itt egymásnak találkát, hogy Böhm életének egy-egy időszakára rávilágítsanak. *Králik Lajos* azóta örökre eltávozott körünkől. Fájó szívvel, könnyező szemmel tesszük le sírjára elismerésünk és hálánk koszorúját.

Dr. Schneller István nem erre az alkalomra írt cikket bocsátott rendelkezésünkre, hanem a temetéskor Besztecebányán elmondott gyászbeszédét, amelyben Schneller az egész tudományos világ ama erős meggyőződését hirdeti, hogy Böhm feltámad. E feltámadást hirdeti e könyv is. Ezért talál helyet ez a gyász beszéd is könyvünkben.

E mű *szerkesztője*, ezen sorok írója által közreadott életrajz az első kísérlet Böhm Károly életének egységes megrajzolásához, munkásságának ismertetéséhez. Hogy ez az életrajz nem teljes, az világos és természetes. Nem is lehet másként Böhm Károly halála után két évvel, amikor a még élő szereplők miatt több eseményt el kellett hallgatnia, s mikor az összes adatok sem állhattak az író rendelkezésére. Böhm Károly gyermek- és ifjú korára főforrásul két kötetes, eddig kiadatlan *Naplója* szolgált, melyet 1864. december 28-án kezdett írni, s az utolsó bejegyzését 1867. június hó 17-éről keltezte. Ezt a *Naplót* kiegészíti a „*Barátság és Szabadság*” címet viselő kéziratos kis könyvecske, amelyben hat egymással örök barátságra lépő ifjú tárja fel leplezetlen őszinteséggel szívét, lelkét, minden vágyát, jövő tervét és életének addigi folyását. Ebbe a könyvbe írta be Böhm Károly is életét 1867. április 6-ig. Bár ez az önéletrajz rövid kivonata a *Naplóba* írt életrajznak, mégis vannak benne új színek, új vallomások, amelyek Böhm életét több új érdekes oldalról világítják meg. Ami pedig a *Naplóban* és a „*Barátság és Szabadság*” című könyvecskében nincs meg, azt megkaptuk *dr. Králik Lajos* és *dr. Wagner Lajos* gyermekkori barátaitól, továbbá *dr. Szelényi Ödön* pozsonyi teológiai tanártól, aki a pozsonyi önképzőkörök jegyzőkönyveit volt szíves rendelkezésünkre bocsátani.

Böhm életének férfi korára vonatkozó adatokat leginkább *Petrovics Soma* szentesi ev. lelkészhez, főespereshez írott leveleiből kaptuk, ki egyedül él még abból a hattagú tiszteletreméltó nemes társaságból, kik az igaz szívből fakadó önzetlen barátság ápolására és a világmegváltó szabadság leküzdésére, diadalra emelésére egymással egyesültek.

Ezen leveleken kívül bizonyára lesz még több másoknak birtokában is, amelyeknek lelkiismeretes összegyűjtése és kiadása egyik legelső feladatként hárul azokra, akik Böhm egyéniségét magába zártságából, önmagába való visszavonultságából ki akarják emelni, s a maga igaz értékében a nagyközönségnek bemutatni.

A *második kötet* Böhm Károly filozófiai munkásságával foglalkozik *általános* keretben. *Kónya Sándor* cikkének Böhm Károly szellemi fejlődésének lépésről-lépésre való kísérésének szempontjából van értéke,

mert Kónya azokat a köveket hordja tanulmányában össze, amelyeken később „Az Ember és Világa” nyugodni fog. *Tankó Béla* Böhmnek Kanthoz való viszonyát taglalja, a többi négy cikk pedig „Az Ember és Világa” négy kötete alapján készült tanulmány, mint *dr. Bartók György*, aki „A logikai érték tanáról” (Az Ember és Világa IV. kötete), s *dr. Ravasz László*, aki az „Értékelméletről” (III. kötet) értekezik, míg a másik két cikk „Az Ember és Világa” I. (írták: *Endreffy János* és *Gáncs Aladár*), illetve II. (*dr. Varga Béla* tollából) kötetét ismerteti, csupán azoknak eszmemenetét domborítva ki.

A harmadik kötet Böhm filozófiájának egyes *speciális* ágait tárgyalja. Átmenetül meg a II. kötetben *dr. Ravasz László* tanulmánya szolgál, aki értekezésének végén Böhm Károly értékelméletének *esztétikai* jelentőségére mutat rá. *Dr. Makkai Sándor* Böhm vallásfilozófiájával foglalkozik; *Ágai László* a *matematika* ismeretelméleti alapjait teszi tanulmánya tárgyává, természetesen Böhm filozófiai rendszerére vonatkoztatva; *Makkai Ernő* cikkében Böhm Károly bölcselete alapján felépíthető *történetfilozófia* alapelvét fekteti le; *Tankó Béla* Böhm filozófiájának *pedagógiai* jelentőségét méltatja; *Csúri Bálint* a *nyelvtudományt* ismeretelmélet szempontjából vizsgálja; *dr. Kristóf György* Böhm és Madách között kimutatható szellemi rokonságról beszél, míg *dr. Apáthy István* Böhm filozófiájában található *természettudományi hibákat*, különösen *biológiai tévedéseket* mutatja ki, amelynek nagy hasznát legjobban éppen azok fogják venni, akik hivatva vannak arra, hogy Böhm filozófiáját tovább fejlesszék, építsék. A kötetet Böhm akadémiai és egyetemi előadásainak, továbbá nyomtatásban megjelent műveinek jegyzéke rekeszti be.

Tagadhatatlan: ez a kötet nem teljes. Még számos olyan szempont van, amelyből Böhm filozófiáját tárgyalni lehetett vagy kellett volna. Például: csak arra az egy igen érezhető hiányra utalunk, hogy Böhm etikáját egyik értekezésünk sem ismerteti, holott ez Böhm filozófiájának egyik legérdekesebb része. Ennek hiányát annál jobban fájlaljuk, mert az eredeti terv szerint Böhm etikájával is megismertethettük volna olvasóközönségünket, de az értekezés ismételt kérésünkre és sürgetésünkre sem készült el.

De ha etikájáról szóló cikk meg is jelenhetett volna, még akkor sem ringattuk volna magunkat abban a megnyugtató feltevésben, hogy könyvünk teljes, tökéletes és semmi kívánni valót sem hagy maga után. Azt is tudjuk, hogy — ami több szerző által írt műnél elkerülhetetlen — gyakran ismétlések fordulnak elő benne, míg fontos és jellegzetes részek kimaradtak belőle. Sőt a figyelmes és hozzáértő olvasó azt is észre fogja venni, hogy az egyes cikkekben az írók egymásra utalnak, s ezeket az utalásokat nem találja meg az olvasó a kérdéses cikkekben. Ezen utalásokat azért hagytuk meg, hogy az utánunk dolgozó tudja, mit kell neki legelsősorban pótolnia s kifejeznie. Azt is bevalljuk köteles őszinteséggel, hogy némely tanulmányunk a szakirodalom legújabb eredményeit már nem dolgozza fel, de mindezeknek nem az írók az okai, hanem az idő, illetőleg a leküzdhetetlen technikai nehézségek. Könyvünk két év óta készül. Éppen a lelkiismeretesebb, lelkesebb munkatársaink két év előtt küldték el kézírataikat. Azóta a szakirodalom jó pár lépéssel haladt előre, de már akkor a cikkek átdolgozása, illetve a szakirodalom újabb eredményeinek, termékeinek feldolgozása lehetetlen volt.

Könyvünk tehát csak *alapúl* kíván szolgálni Böhm filozófiájának további kiépítésére. *Indítás Böhm megértésére és rendszerének tovább fejlesztésére*. S mint ilyen nyugodtan áll helyt magáért a legszigorúbb kritikus szeme előtt és bonckése alatt. S ha célunkat elértük, a Madách-Társaság mindenkor büszke lehet erre a nagy anyagi áldozatokkal hozott eredményre.

Azt is megemlíti, hogy ortografiánkban lehetőleg azt az elvet vittük érvényre, hogy az idegen szavakat magyarosan írjuk. De ez is csak részben sikerült, mert némelyik munkatársunk következetesen megakadályozta az egyöntetű helyesírás alkalmazását. De ez csak másodrangú kérdés. Nem is mentségünkre hozzuk fel, hanem az összes esetlegesen felmerülhető kifogások megmagyarázására.

S most mikor a Madách-Társaság nevében és megbízásából hálás szívből mondunk köszönetet mindazoknak, akik e mű megjelenését lehetővé tették, akik az életrajz megírásához segítségünkre siettek, akik tiszteletre méltó önzetlenséggel támogatták célunkat tanulmányaik megírásával és átengedésével, szóval: munkatársainknak és ügyünk lelkes barátaiknak, avval a hő fohással bocsátjuk útnak könyvünket, bárcsak olyan szeretettel és megértéssel fogadnák olvasóink, mint amily szeretettel és lelkesedéssel nyújtjuk nekik.

Azt mi is tudjuk, hogy — Böhm szavaival élve — munkánk nem „csillogó díszmű pillanatnyi meghallgatás számára”, de talán már bízhatunk kulturális és tudományos előrehaladásunk akkora mértékében, fokában, hogy munkánk nem visszautasításra, közönyre és lenézésre, hanem megértésre talál.

Nem magunknak, hanem Böhm legnemesebb emlékének kívánjuk, hogy így legyen!

Mezőtúr, 1913. szept. 15.

Kajlós (Keller) Imre,
a Madách-Társaság tiszteletbeli alelnöke.

Az I. kötet tartalomjegyzéke.

A Kiadó előszava	III
Publisher's preface.....	V
ELŐSZÓ. Irta : <i>Kajlós (Keller) Imre</i>.	IX
I. BÖHM KÁROLY ÉLETE. Irta : <i>Kajlós (Keller) Imre</i>.	1
I. A gyermekkor.	2
II. A tanuló évek Besztercebányán.	4
III. A pozsonyi diákélet első éve.....	8
IV. Egy fájdalmas esztendő.	14
V. Az utolsó diák év.	18
VI. A teológia első éve.	23
VII. A teológia második éve.	33
VIII. Utolsó év a pozsonyi teológián.	38
IX. Göttingen.	45
X. Tübingen.	46
XI. A pálya kezdetén.	59
XII. Böhm Károly és az „Ellenőr”.....	68
XIII. A boldogság napjai és a fájdalom évei.....	79
XIV. Böhm cikkei a „Philosophische Monatshefte”-ben.....	84
XV. A szerkesztői asztalnál.	94
XVI. Böhm Károly a Szemle munkatársa.	103
XVII. Az újból rakott puha fészek.	109
XVIII. „Az ember és világa.”	113
XIX. A pálya delelőjén.....	125
XX. Utolsó napok.	135
II. EGY GYERMEKKORI BARÁT BÖHMRŐL. (Adatok dr. Böhm Károly életéhez.)	
Irta : <i>Dr. Králik Lajos</i>.	140
III. EMLÉKEZÉS BÖHM KÁROLYRA. Irta : <i>Bokor József</i>.	148
IV. BÖHM, AZ EGYETEMI TANÁR. Irta : <i>Kónya Sándor</i>.	153
V. BÖHM ÉS A NAGYVILÁG. Irta : —	161
VI. GYÁSZBESZÉD A SÍRNÁL. Tartotta : <i>Dr. Schneller István</i>.	165

I. BÖHM KÁROLY ÉLETE.

ÍRTA :

KAJLÓS (KELLER) IMRE.

Böhm Károly élete.

(1846 — 1911.)

I.

A gyermekkor.

Ne várjon itt senki eseményekben gazdag, izgalommal teljes, meglepő fordulatokban bővelkedő életrajzot.

Ilyet nem kap, mert nem kaphat.

Böhm Károly élete külső viszonyaiban hasonlatos volt a csendesen folyó patakhoz, amely lágyan siet tova szűk medrében. Különféle szenvedélyek gátakat romboló ereje nem duzzasztotta fel vizét. Az események káprázatos egymásutánja nem korbácsolták fel fehér hullámain. A sors kegyelme megkímélte őt a hányt-vetett élet mindennemű keserves viszontagságaitól.

Ebből a szempontból nem is érdekes Böhm élete, de annál érdekesebb befelé, a lélek felé. Mert Böhm Károly lelkében, szellemében állandóan forrongtak, forrtak a legkülönbébb eszmék. Eleinte mohó tudásvágygal szívta magába a lelkével kongruens filozófusok elméleteit, majd éles eszének bíráló erejével vette azokat bonckés alá, hogy összehordja anyagát a maga önálló és minden ízében kidolgozott filozófiájához, amely köré máris csoportosulnak a filozófia tudományának magyar művelői, fejlesztői, hirdetői és munkásai, de őt kell középpontnak, kiinduló pontnak tekinteniök és elfogadniok a művelt világ összes számba jönni kívánó, akaró gondolkodóinak is, mert nemcsak megvilágította a modern bölcsélet egyik legégetőbb problémáját: az értékelméletet, hanem úttörő, vezető szellem lett a világirodalomban azáltal, hogy ezt az értékelméletet összekapcsolta, egybefűzte a világmagyarázat végső principiumaival.

De amíg idáig eljutott, míg önálló filozófiai rendszerét megalkothatta, addig mennyit kellett neki dolgoznia, önmagába elmélyednie, éjjelt nappallá tevő szorgalommal kutatnia, dolgoznia. Ez a lázas munkálkodás, fáradhatatlan munkásság, olthatatlan munkakedv jellemezte Böhm Károlyt. Az alkotás emésztő lázától hajtott, táplált munkaszeretet adott tartalmat élete minden egyes percének. Ezért élt csak a munkáért. Ezért érezte magát jól csak az íróasztala mellett. Ezért ment el hidegen a mindennapi élet összes hivságos kicsinységei és kicsinyességei mellett. Ezért keres itt hiába az olvasó izgalmas, regényes életrajzot, itt csak példát kap arra, hogyan tudott szorgalmas munkájával és törhetetlen erejével lassan kibontakozni egy mélyen gondolkodó fő, hogy azután — persze már halála után —: mindenki elfogadja, elismerje őt a magyar tudományos világ büszkeségének.

Ezt a páratlan munkakedvet, törhetetlen erőt Böhm Károly édes atyjától: Böhm Gottliebtől örökölte, aki Besztercebányán jó módú, tekintélyes kovácmester volt.

Böhm Gottlieb nem besztercebányai születésű volt, hanem vasvármegyei Fehérpatakon 1801. okt. 10-én látta meg először a napvilágot. Böhm Gottliebot atya kovácmesterségre adta s az ifjú — azon idők kötelező szokásai szerint — vándorútra indult. Ezen útjában elvetődött Pestre, ahol kitanulta az állatgyógyászatot, majd Besztercebányára került, ahol állandó lakóhelyre talált. Beállt ugyanis segédnek egy Zsufay nevű kovácmester özvegyéhez, akinek műhelyét vezette. Ennek a Zsufay-nének két leánya volt: Éva és Anna. Gottlieb és a gyönyörűséges Anna között előbb rokonszenv, utóbb mélységes, igaz szerelem keletkezett és bármennyire zsörtölődött is Zsufayné, hogy várjanak még egymásra, legalább egy évig, míg az ő gyenge Annuskája valamiképpen megerősödik, a türelmetlen szerelmesek az aggódó anya minden kifogását, minden ellenvetését legyőzve, kicsikarták hozzájárulását, mire a szerelmesek 1832. november 2-án örök hűséget esküdtek egymásnak.

Zsufay Anna 1815. április 23-án született Besztercebányán régi, nemesi családból. Besztercebányára Árvából származtak le, ahol még most is van egy Zsufayfalva nevű helyiség, melynek minden lakója rokonságban van egymással. Böhm Károly kiadatlan naplójában annak a véleményének ad kifejezést, hogy Zsufay-család IV. Béla királytól kapta nemességét, a Böhm-családról pedig azt vitatja, hogy szász eredetű és ősük a tatárjárás idejében költöztek be Magyarországra.

Böhmék a legboldogabb családi életet éltek egymással. Amennyire különböztek egymástól testileg, annyira összeforrtak egymással lelkileg. Böhm Gottlieb magas, hatalmas, széles vállú ember volt. Csak úgy duzzadt az erőből, egészségtől. A nehéz munka kifejlesztette minden izmát és alig akadt párja a városban,

aki testi erőben versenyre kelhetett volna vele. Felesége gyenge virágszál volt, aki még később is sokáig megőrizte leányosságának minden báját, kedvességét, szépségét, üdeségét.

De e testi ellentét mellett annál több rokonvonást találunk szívükben, lelkükben. Mindketten szelidek, jámborak, istenfélők voltak. Erős akarattal, kitartó szorgalommal fogták meg a dolog végét. És bár semmijük sem volt akkor, midőn frigyre léptek egymással, a fáradhatatlan munka áldásai nem maradhattak el s mind jobban megszedték magukat, mind többet és többet tehettek félre megtakarított vagyonuk gyanánt, annyira, hogy végre saját emeletes házukban lakhattak. Földszinten volt a nagy, tágas műhely, az emeleten kényelmes lakásuk. Az udvar mellett szép kis kertet gondozott a háznak dolgos asszonya.

Itt született *Böhm Károly Gusztáv* is, mint a családnak utolsó sarja. Böhm Gottliebnek ugyanis hat gyermeke volt: Cecilia Amália, aki 1833. nov. 17-én, Zsuzsanna Teréz, ki 1837. febr. 19-én, Gusztáv Adolf, aki 1839. ápr. 18-án, Amália Klára, aki 1841. ápr. 29-én, Lajos Károly, aki 1844. febr. 17-én, végül Károly Gusztáv, aki 1846. szeptember 17-én született.

A kis jövevényt igen nagy örömmel fogadták, különösen az apa, akinek egyedüli vágya volt, hogy nevének örököse, fentartója legyen. Igaz, volt már két fia is, de mindkettő korán elhunyt. Károly is gyenge volt. Sokszor betegeskedett. Egy éves korában majd meghalt. Az orvos — Feja volt a neve — ki is mondta rá az ítéletet „legfeljebb egy nap él még!” A kétségbeesett apa már megrendelte a temetést, megcsináltatta a halotti beszédet, csak az édes anya remélt, hitt még csodában. És a fiú megmenekült. Egy javasasszony tanácsára hányatóport adtak be neki, amivel Böhm elcsendesedni készülő életszellemét visszahozták. De azután is sokáig gyengélkedett. Egy teljes év és a szerető anyának végtelenül gondos ápolása kellett ahhoz, hogy egészen magához térjen és megerősödjék.

Az első nagy csapás Károlyt három éves korában érte, amikor anyja meghült és rövid szenvedés után 1849. okt. 3-án meghalt. Böhm Gottlieb az öreg bibliában, ahová minden családi eseményt feljegyzett, halál okául „Nervenlähnung és Kopfwehe”-t említ, majd hozzáteszi „Gott gebe ihr die ewige Ruhe”, ami erősen jellemzi az ő vallásosságát, az Isten akaratába való feltétlen megnyugvást.

Böhmné örök távozásra igen nagy űrt hagyott maga után a házban. Cecilia, a legidősebb leány, csak 16 éves volt, a legfiatalabb, Károly, pedig három. Az apa egész nap dolgozott, segédeivel vesződött. Nem volt annyi ideje, hogy gyermekei után nézzen, őket nevelje és gondozza. Igaz, Cecilia magára vállalta a háztartás vezetésének súlyos gondjait. Örömmel foglalkozott a kis Károllyal, aki később felnőtt korában is hálás szívvel gondolt vissza néniének jószágos gondoskodására, sőt egyenesen az ő befolyásának tulajdonítja azt, hogy egész életén át csak a családi örömek tiszta élvezésében kereste és találta meg boldogságát. Szóval: Cecilia mindent megtett, hogy az anyát pótolja, de ő maga is még anyára szorult, a ház is megérezte az erős kezű gazdasszony hiányát, ekkor Böhm Gottlieb rászánta magát arra, hogy második asszonyt, gyermekeinek egy új anyát vigyen a házhoz.

Ezt az új asszonyt özvegy Bischoffnéban, született Meczky Zsuzsannában találta meg, akinek Böhm a harmadik férje volt. Meczky Zsuzsanna 1803. január 6-án született és 1850. október 6-án nyújtotta kezét Böhmnek, akivel 13 évig egyetértő családi életet élt, arra törekedve, hogy jó anya és jó gazdasszony legyen.

Nem térhetünk ki annak bizonyítására, hogy az otthon mennyiben teszi az embert emberré, hogy az a levegő, amelyet magában szív a szülői házban a fiú, mennyire élteti később is férfi korában. Mert hisz általánosan tudott dolog, hogy a családi tűzhely áldáshozó melegénél fejlődnek ki legjobban, legszebben a szív nemes virágai. Csak a szeretet tüzeiben edződik meg a jellem. Csak az itthon kapott benyomások kísérik el az embert sírjáiig. Csak a szülői ház nyújtotta példák lebegnek állandóan szemünk előtt. Böhm Károly előtt a legszebb példák lebegtek. Otthon csak szépet, jót látott, csak szeretetet, becsületességet, szorgalmat tapasztalt. Csoda-e, ha ezek hatása alatt ő maga is szépért, jóért lelkesedő, szeretetben élő, becsületért rajongó, végtelen szorgalmú ember lett, akinek lelkét az ideális eszmék sokféle alakja, árnyalata töltötte be?

Igaza van Tompa Mihálynak: „Bölcsőnél kezdődik a nevelés.” Böhmnek lelkébe is az erkölcsi jószág magvait édes anyja hintette el, de hogy e magokból kész virágok, gyönyörű gyümölcsök lettek édes atyjának következetes, erős kézre valló nevelési rendszere mellett nagy rész jutott a mostoha anya gondosságának, szeretetének és áldozatkészségének is. Erről tanúskodnak Böhm Károly összes egykorú pajtásai, játszótársai, később barátai, akik mind magasztalva emlegetik Böhm Gottlieb házában uralkodó példás rendet, vonzó békeességet, melyek a munkásság, szorgalom, jámborság, egyetértés megingathatatlan szilárd alapjain nyugodtak. Ebben a légkörben fejlődött, nemesedett, acélosodott Böhm Károly. Ez a milió nem ronthatta meg nyájas, barátságos természetét, természetes gyöngédségét, hanem ellenkezőleg csak megszilárdította benne a jóra való hajlamot, a szépnak szeretetét, tette bensőbbé vallásos érzését s kiírthatatlanul beleoltotta a pontosságot és kötelességtudást annyira, hogy a munka nélkülözhetetlenné vált számára, a dolgozás második természetévé lett.

II.

A tanuló évek Besztercebányán.

Ebben az időben Besztercebányán néhány nemesen érző és gondolkodó úrinő egyesületbe tömörülve óvóiskolát tartott fenn, melyet saját épületükben helyeztek el. Ebben az épületben lakott maga a tanító is, aki az olvasás, írás, számolás rejtelseibe vezette be a gondjaira bízott apróságokat. A tanítást mindig játék váltotta fel. Ilyenkor a gyermekek szabadon ugrálhattak, hancurozhattak a kertben, hogy azután megint tanuljanak valamicskét. Nem sokat és nem sokáig egyhuzamban. Hanem játszva és megerőltetés nélkül kellett az alapismereteket elsajátítaniuk. A tandíj nem volt sok. Két darab huszas havonként.

Ebbe az iskolába került 1851-ben Böhm Károly. Félénk gyerek volt, szinte vad. Mindenkitől idegenkedett, aki nem tartozott családjához. De ezen nem lehet csodálkozni. Hiszen Károlyt annyira féltették, hogy soha otthonról egyedül el nem eresztették. Mindig felügyelet alatt állott. Hol anyjának, hol valamelyik nőtestvérének aggódó szeme csüngött rajta s kísérte figyelemmel minden lépését. A kis fiú azonban lassan megszokta az iskolát. Sőt csintalankodni is kezdett, bár az iskolában soha sem érezte jól magát. Társait nem szerette, gúnyolódásaikat nem tudta elviselni. Egy szép napon ki is jelentette szüleinek, hogy ő többet nem megy abba az iskolába, mert ott csupa haszontalan, vásott kölyök van. És a szülők nem tehettek ellenére. Kivették az óvóiskolából a hat éves fiúcskát és 1852-ben beírták az elemi iskola első osztályába.

Az óvóiskolában kihúzott egy évet nem töltötte el haszontalanul Károly. Szépen, folyékonyan megtanult olvasni, írása is elég olvasható volt, számolása is jól ment, mindezekért nem győzte eléggé dicsérni tanítója: Rokos István. Ő azonban nagyobbra vágyott, elemi iskolás tanuló kívánt lenni.

Az evangélikus elemi népiskola akkor osztatlan volt. A tanító neve: Gemziczky Sámuel, aki Böhmékkel rokonsági viszonyban állott. Jó tanító volt. Lelkesen fogta fel hivatását, melynek odaadóan élt. A gyermekek kezébe a következő könyveket adta: Olvasókönyvet, Luther kátéját, Bibliai történeteket és az Énekeskönyvet. A vallás- és erkölcsstan volt a főtárgy. Azonkívül tanultak még számolni, egy kis földrajzot és hasznos ismereteket. Ez utóbbiakat kis füzetkébe írták, melynek „Nützliche Kenntnisse” volt a címe. A tanítás nyelve német és tót volt, magyar nyelv felesleges is lett volna, hisz a növendékek egyik fele úgyis német, a másika pedig tót nyelven beszélt.

A kis Károly gyorsan kitűnt társai közül. Hamar első lett közöttük. Csak a számtanból tudott vele Palinay nevű pajtása versenyezni, a többi tárgyakból összes társait legyőzte. Böhm elsősege nemcsak a tanulásban, hanem a verekezésben is kétségtelenné vált. Kis társaival bandát alakított, melynek kapitánya lett. Ezt a méltóságot harmadik gimnazista koráig viselte közmegegyezésre, mely méltóságra még később is büszkén gondolt vissza Böhm Károly, annál is inkább, mert alapjában véve gyenge szervezetű fiú volt, amihez hozzájárult még az, hogy házuk átalakítása alkalmával az első emeleti balkonnál lezuhant és hátgerincét megsértette. Ezen sérülése megakadályozta őt a szabad mozgásban, gyakran elkeserítette életét, amit könnyen felfoghatunk, ha meggondoljuk, hogy bizony virgonc fiú volt, aki jobban szeretett mezőn csatangolni, réteken ugrálni, mint otthon a könyvnél ülni, amelyet igen gyakran csak atyjának szigorú parancsára vett kezébe. De lehet, hogy éppen e testi sérülése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy később szobaszeretővé, otthonülővé vált.

Két évig 1854-ig volt az elemi iskola növendéke. Ez idő alatt nevezetesebb esemény nem történt vele. Ha csak az nem, hogy idősebb néneje, Cecília, 1853. dec. 26-án férjhez ment Just Lipóthoz, aki akkor díjnok volt a besztercebányai adóhivatalnál. A fiatal ember hamarosan előlépett a hivatalnoki ranglétrán, adótisztte neveztek ki és áthelyezték a hontmegyei Börzsönybe.

Károly igen nehezen vált meg nénjétől, aki hosszú időn keresztül édes anyját helyettesítette, nem csak édes anyjuk halála után, hanem még a mostoha anya mellett is. Cecilián Károly ezért szívvel-lélekkel csüngött, róla mindig a legmélyebb szeretet hangján emlékezett meg. Cecília távoztával Károly Teréz keze alá került, akit „a család Minervájá”-nak nevez Böhm hátrahagyott naplójában.

1854-ben nyolc éves korában átlépett a középiskolába, az evangélikus gimnáziumba, mely ekkor válságokkal küzdött. Ez az iskola szép múltra tekinthetett vissza. Már 1537-ben állott, s sok kiváló tanárja sok nagynevű növendéket adott a nemzetnek. A XIX. század elején a gimnáziumot megfosztották kerületi jellegétől s a besztercebányai ev. egyházközségnek kellett egymagában fentartania. Az egyházközség szegény volt, nagyobb áldozatokat egyáltalában nem tudott hozni, így az iskola hosszú ideig fennállásáért, létéért küzdött.¹ Ezért a gimnáziumi osztályok számát háromra szállították le, a tanárok számát pedig

¹ Lásd bővebben: Rosenauer Károly: A besztercebányai ág. h. ev. gimnázium története. (Gimn. értesítőjében az 1874/75. és 1875/76. iskolai évről.)

kettőre. Majd 1847-ben ismét nagy nehézségek között háromra emelték fel. 1851-ben osztályrendszer helyett behozták a szakrendszert s az intézet a gyakorlati élet szükségleteinek kielégítésére tulnyomólag reális irányt kapott. A latin nyelvet rendkívüli tárgyként tanították. Így Böhm Károly 1854-ben tulajdonképpen nem gimnáziumba, hanem reáliskolába iratkozott be. Ez Böhm Gottlieb terveibe is jobban beleillett, mert fiát nem tudományos pályára szánta, hanem kézművesnek kívánta felnevelni.

Tanárai között találjuk Polevkovics Jánost, aki 1830-ban került az intézethez. Történelmet, növénytant és földrajzot tanított. Böhm Károly nem volt vele megelégedve. Elismeri, hogy képzett ember volt, de hozzáteszi, hogy jobban szerette méheit, mint a növendékeit, így nem sok hasznot merítettek tanításából annyira, hogy Böhmnek a hiányokat később saját szorgalmából kellett pótolnia. Másik két tanárja Groszmann Lajos és Dillnberger Károly volt. Ez utóbbi híres volt tudományáról, kiváló pedagógiai sikereiről, elég fényes eredményeiről, rendszeretéről és pontosságáról. Annyira megkövetelte tanítványaitól is a rendet és pontosságot, hogy a legszigorúbban — legtöbbször bottal és bezárással — büntette azt, aki át merte lépni az intézet törvényeit és az ő rendeleteit. 1824. óta az iskola igazgatója volt, melytől 1858-ban vált meg véglegesen. Helyét Heinlein Adolf foglalta el, ki 1856-ban lett a tanári kar tagjává.

Heinlein Adolf nevéhez fűződik az iskola újjászervezése. 1857—1859-ig az intézet az úgynevezett Thun-féle tanrendszer alapján átalakított és a besztercebányaiak erősen kifejezett óhajára ismét gimnáziummá lett, még pedig öt osztályúvá. A tanári karba a következő új tagok léptek: 1857-ben Kuntz Ödön Győző, 1858-ban Baltik Frigyes s 1859-ben Márkus Sándor.

Ezalatt Böhm szépen elvégezte a reáliskola harmadik osztályát, s miután most már nagy kedvet és hajlandóságot mutatott a tanulásra, a megnyílt gimnázium első osztályának tanulója lett.

A kis gimnáziumnak jó hírneve volt. A tanárok legtöbbje tudományosan képzett, lelkes és lelkiismeretes tanár volt, akik nem csak tanítottak, hanem a növendékek nevelésére is nagy gondot fordítottak. Növendékeikkel egyenkint, egyénileg igyekeztek foglalkozni, ami nagyobb akadályokba már csak azért sem ütközhetett, mert az iskolának kevés — alig száz — növendéke volt.

Böhm Károly örömmel fogott a latin nyelv tanulásához. Élvezetet talált benne. Groszmann Lajos tanította, még pedig oly ügyesen és alaposan, hogy a harmadik osztályban Cornelius Nepost minden szótár nélkül megértette. A görögöt már a harmadikban kezdte tanulni s Homerost az ötödikben folyékonyan olvasta.

Ezen idő alatt sok feljegyzésre méltó, emlékezetes esemény nem igen történt. Harmadik osztályig Böhm ellen soha semmiféle kifogás sem merült fel. Minden tekintetben meg voltak vele elégedve tanárai, ami érthető örömmel, sőt büszkeséggel töltötte el atyját. A harmadik osztályban súlyos büntetés érte. 1859-ben szivarozni kezdett atyja tilalma és az intézeti szabályok ellenére. Ezt valahogyan megtudták a tanárok és „sedes” elé citálták. Böhm nem tagadta a terhére rótt cselekményt, miért is magaviseletből: „ex moribus” egy fokkal lejjebb szállították osztályzatát. Ugyanekkor még valami más csíntalanságot is követett el néhány társával. Hogy mit, nem tudjuk. Az osztályfőnök — Heinlein — büntetésként megparancsolta, hogy július 24-én rendkívüli órákra jöjjenek be a csíntevők. A fiúk elhatározták, hogy ellenszegülnek a „tanár önkényének” s nem mennek el a külön órákra és erre fogadalmat is tettek. Hárman: Eisert, Wagner és Böhm hűek maradtak esküjükhöz, a többiek ellenben elmentek a különórákra. Ekkor a tanárok annyira felháborodtak Böhm ellen — kit az összeesküvés értelmi szerzőjének tartottak — hogy egy egész napra be akarták zárni, sőt az iskolából egészen ki akarták tenni. Közbelépett Baltik, a vallástanárr és addig kérte kollégáit, amíg azok megelégedtek avval a büntetéssel, hogy Böhmnek a nagy vakációt Besztercebányán kellett töltenie, hogy megjavuljon. Ez nagy, igen fájó büntetés volt reá nézve, mert Károly minden vakációt Cecil néniénél töltött el, akinél végtelen szívesen időzött, mert nénye teljes szabadságot adott neki. Károly azt tehette, ami neki tetszett. Jöhetett-mehetett kedve szerint.

Az eredetileg tervezett büntetés elengedése miatt Heinlein — úgy látszik — egy kissé orrolt s haragját a fiúval érezte. Első eminens voltára büszke fiút többször megalázta. Erővel kereste a hibákat, amelyekért megdorgálta. Pedig Böhm éppen ezért fokozottabb szorgalommal tanulta haragos tanárjának tárgyát: a görög nyelvet s igen fájó neki, hogy tanárját nem tudja kiengesztelni. Amidőn Heinlein az osztálykönyvbe beírta Böhmöt, így: „Böhm horrendum auditu in 10 Zeilen 13 Fehler”, az érzékeny szívű, finom lelkű fiú annyira elkeseredett, hogy atyját arra kérte, hogy vegye ki a görög órákból. Az apa azonban bölcs előrelátásból higgadságra intette fiát. Lecsillapította haragját és az ifjú megnyugodva továbbra is eljárt a gyűlött Heinlein óráira.

De Böhm gyűlölete, Heinlein haragja lassan elszállt. Mindketten nagyon megszerették egymást. Heinlein jó exegetikai képességével hamar felgyújtotta benne a klasszikus írók értelmének szövetségét, ami egész életére üdvös hatással volt, amit utóbb maga Böhm is szívesen elismert és háláját nem egyszer meleg szavakban róta le.

1860-ban jelentős esemény történt Böhmék családi életében. A gimnáziumnak egyik tanárja, Márkus Sándor, ez év húsvétján vezette oltárhoz Károly néniét, Terézt.

Márkus Sándor az intézet egyik legképzettebb, legtekintélyesebb tanárja volt. A természetrajzban elismert szaktekintélyként szerepelt. Különös előszeretettel Besztercebánya moszatainak gyűjtésével, meghatározásával és leírásával foglalkozott. Össze is gyűjtött vagy kétszáz moszatfajt, melyet a legteljesebb pontossággal meghatározott és tudományosan feldolgozott. A korai halál megakadályozta őt ugyan abban, hogy művét sajtó alá rendezze, de azért buvárlata nem veszett el véglegesen a tudományos világ számára, mert Hazslinszky Frigyes eperjesi tanár a gyűjteményt megvette és 1868-ban a Matematikai és Természettudományi Közleményekben ismertette avval a megjegyzéssel, hogy „Márkus azon kevés hazai fűvészekhez tartozott, kik bírván a szükséges ismeretekkel a rokon tudományokból, a növény élet mélyeibe s ez által a természet csudálatos nagy gazdagságába is bepillanthatnak s annál fogva folytonos élvezet mellett sem a fáradságot, sem az áldozatokat nem veszik észre, melybe kutatásuk kerül; azokhoz, kik őszinteségükben, szabatoság tekintetéből, gorcsövi tapasztalataikat rajz és jegyzetek által azonnal a jövőnek biztosítják.”¹ Hogy Márkus ezen munkájának mekkora tudományos becse volt, legjobban igazolja Hazslinszky egy másik megjegyzése: „Moszat-hagyatéka amellel, hogy megfelel a jelenkor kívánalmainak, a harmadfélév tekintetbe vétele mellett oly gazdag, hogy Besztercebánya vidéke a hazai városok között Fiume után első helyen áll moszatvirány tekintetében.” A gimnázium is sokat köszönhetett neki. A természetrajzi szertárat berendezte, a gyűjteményeket szaporította, s ritka példányokkal gazdagította.

Az okos, tanult, igen képzett Márkusnak nagy, egész életre kiható, átalakító hatása volt Böhmre.

S itt meg kell állanunk egy percre, hogy Böhm ifjúkori jellemképét megrajzolhassuk. Egykori játszótársai, például: Králik Lajos, Wagner Lajos végtelenül szerény, kedves fiúnak mondják, akit tanulótársai szerettek, tiszteltek, tanárai kitüntettek és szülei gyönyörködtek a derék ifjú szép testi és lelki fejlődésében. A tornázás nem volt kötelező tárgy, de a játékdélutánok már divatban voltak. A gimnázium közelében volt egy nagy rét (uhrad) és szép tavaszi és őszi délután kiment a tanulás a tanárokkal együtt a rétre lapdázni. A longa metában Böhm Károly is részt vett, de nem tartozott a kiváló játékosok közé. Ezzel szemben Böhm Károly Naplójában úgy tünteti fel magát, mint akinek esze csak a csíntalanságon járt volna, akiben igen sok pajkosság (Übermuth), dölyf (Hochmuth) és gorombaság (Kekheit) volt, akivel a tanárok majd minden hónapban összetűztek s ezért neki sok büntetés járt ki.

Hát mi azt hisszük, hogy egy kicsit túlszigorúan ítél magáról, mint ifjúról Böhm. Ő sem volt rosszabb, mint más hasonló korú fiú. Ő belőle is ki-kitört néha a gyerekes jókedv, ugrándozási hajlam, az ifjúságnak korlátlan szabadság után való vágya, amely minden szabályt, rendeletet, parancsot felesleges béklyónak tart, mely alól menekülni kívánt. Erre hajtotta ifjú vére. Ez volt Böhm pajkossága.

Amit pedig gögnek, dölyfnek nevez, nem volt egyéb önérzetnél. Hogy tanárai vele megkülönböztetett tisztelettel bántak, neki is észre kellett vennie. Ez hajtotta, sarkalta őt arra, hogy még többet dolgozzék, még jobban, alaposabban tanuljon. Lassan kezdi érezni, hogy ő különb társainál. Bár ezt soha senkivel sem érezte, sőt aki hozzá fordult tanácsért, szíves előzékenységgel állt rendelkezésére. Így fejlődött ki hite nagyságában, ami neki — aki önmagával szemben mindig a legszigorúbb bíró volt — dölyfnek tűnt fel, pedig nem volt egyéb természetes, könnyen érthető lelki folyamatnál, ami visszatetszőnek tűnt neki később, amidőn már megszerette a szelíd elmerengést, amidőn már el tudott merülni a csendes szemlélődésbe, sőt csak így érezte magát jól, csak ekkor talált önmagára.

A megsértett önérzetnek néha erősebb, másokat esetleg bántó kitöréseit sem lehet durvaságnak nevezni. Az világos, hogy az ifjúság vérmesebb, hamarabb hajlik szélsőségekre. A megfontoltság, kellő nyugodtság hiánya gyakran készíti heves kifakadásokra még a legszelídebbet is, de azért Böhm alaptermészetét mindezek nem alkották, nem alkothatták, mert akkor ennek nyomai később is megmaradtak volna lelkében és magaviselete, modora önkénytelen, akaratlan árulói lettek volna esetleges nagy műveltsége alá rejtett jellemének.

Dölyfösnek, gorombának pedig Böhmöt soha senki se ismerte!

Sőt, hogy ezek mennyire idegenek voltak lelkétől, hogy e gorombaságok mennyire csak a külső körülmények kényszerítő hatása alatt pattantak ki, semmi sem igazolja jobban, hogy már V. gimnazista koráról ő maga is kénytelen elismerni, hogy egészen megváltozott. Pedig dehogy változott meg. Csak komoly munkakedvének hamu alá rejtett zsarátnokai kezdtek lassan-lassan feltüzesedni, hogy később lobogó, kiolthatatlan lánggal égjenek lelkében.

Erre a helyes, egyedül Böhmnek való útra Márkus Sándor, illetőleg az ő példája vitte, terelte. Ő is dolgozni akar, hogy ne mondhassa magáról: „vitam perdidit.” Márkus Sándor segítségére van. Tőle tanul franciául. Az előtt is tanult valamicskét, de most alaposan hozzá fog. Igyekszik, áttöri magát az akadályokon.

¹ Besztercebánya vidékének moszatviránya Márkus Sándor hagyatékából összeállította Hazslinszky Frigyes. Math. és Termud., Közl. VI. kötet. 1868. 2-ik szám.

Tanulásában igen nagy akadály volt a magyar nyelv. Apja német volt. Anyanyelve német. Elemi iskoláit németül végezte el. Sietünk azonban megjegyezni, hogy németsége mellett az egész család jó, magyar érzelmű volt. Az öreg Böhmről közszájon forgott, hogy fiát arra tanította: „Magyar vagy! Kossuth, Deák előtt le kell térdepelned!” De azért a család, az iskola nyelve német volt s most egyszerre 1860-ban az iskola megmagyarosodott. Magyar nyelven adták elő az összes tárgyakat.

Böhm itt is ki akart tűnni, illetve a magyar nyelvben sem akart hátra maradni. Márkus Sándor útmutatása és gyámolítása mellett oly hamar elsajátította a magyar nyelvet, hogy amidőn báró Radvánszky Antal főispán, az iskola felügyelője, meglátogatta az iskolát, többször megdicsérte Böhm Károlyt, mert a legszebb, legértelmesebb, legprecízebb válaszokat adta magyar nyelven.

Ennek a két nyelvnek tanulása azonban nem merítette ki erejét és nem foglalta le teljesen idejét. Az iskolai teendők pontos elvégzése mellett nagyszerű preperációt csinált a latin nyelvi olvasmányokhoz, a világhistóriával is behatóbban foglalkozott, de legkedvesebb tárgya a görögnyelv lett.

Már előbb elmondottuk, hogy a tanár és tanítvány félreértése következtében milyen ellenszenves volt Böhm előtt a görög nyelv, mely ellenszenv lassanként szeretetté, utóbb rajongássá alakult át. Heinlein tanárnak gondos tanítása által Böhmnél tudatos ismeretté vált a görög nyelvtan és mondattan, melyek neki az V. osztályban már semmi nehézséget nem okoztak. Történt egyszer, hogy Böhm Márkusnak könyvei között böngészett. Meglátott egy formás, szép kis könyvet. Megtetszett neki. Kezébe vette. Nézegette. Homeros Iliasa volt. Stereotip kiadás, Wolf Frigyes Ágostontól. Megszerette, elvitte magával. Ugyanekkor ráakadt Lünemann Lexikonjára is, melyet Iliáshoz írt. Ezt is magával vitte. S otthon a mélységes, de boldog családi csendben forgatni kezdte. Eleinte csak kíváncsiságból, talán unalomból, de mire a tizedik sorhoz ért, az Iliás szépsége, bája megkapta és fogva tartotta lelkét. Nem tudott többé megválni a könyvtől. Nélkülözhetetlen társa lett. Amikor csak tehetette, ha szabad ideje volt, olvasta, tanulmányozta, szinte türelmetlen mohósággal szívta magába a világirodalom örökké szép alkotásának pompázó képeit, ragyogó nyelvét, művészi verselését, színdús leírásait, egész lelkével belemerült a fenséges költemény naiv világába.

Természetesen ez alatt teljesen megerősödött az ógörög nyelvben, a homérosi formákban. S mikor már eljutott a tizennegyedik énekhez, újból az első énekre tért vissza. Most már nem elégedett meg azzal, hogy megértette a szöveget, hanem kritikailag is kezdte tanulmányozni. Egy barátjától, osztálytársától megvette Crusiusnak Lexikonját s annak alapján megjegyzéseket írt minden szóhoz. A munka nagyon fáradságos volt. Még felülmulta erejét. Kétszáz verssorral végzett így, azután félre tette az Iliást. Nem azért, mintha a felbukkant nehézségek kedvét szegték volna, hanem csak elhalasztotta — a következő iskolai évre.

Hogy ennek a komoly munkának milyen átalakító hatása volt Böhmre, legjobban igazolják olvasmányai. Mert Böhm eddig is szerette a könyveket. Szívesen olvasta őket. Csakhogy nem válogatta meg olvasmányait. Nem dolgozott agya még kritikailag, így nem tudta megkülönböztetni a tartalmas művet az értéktelen könyvtől, a lelket gyönyörködtetőt a pillanatra érdeklődést keltőtől, az örök hatásút a felszínestől. Eddigi olvasmányai között ott találjuk a „Geheimnisse der Inquisition”, „Der ewige Jude”, „Die blutige Hand” stb. című regényeket. Elsőnek olvasgatta az „Illustrierte Blätter”-t, amely a család szépirodalmi folyóirata volt, különösen a regényeket falta mohó kíváncsisággal. Most megváltozott az ízlése. Ezek a regények nem tetszettek neki. Nem is nyúlt utánok. Helyükbe a német irodalomtörténet lépett, melynek nevezetesebb alkotásait vágyva-vágyott megismerni, s boldog volt, ha egyiket-másikat Márkus sógora megszerezte neki és elolvashatta.

Ilyen fáradságot nem ismerő munkálkodás között pergett le a gimnázium ötödik osztályának éve. Nappal iskolában volt, azután tanítgatott. Több növendéke is volt. Atyja tisztességesen gondoskodott róla, mindent megadott neki, amire szüksége volt, de azért nem kényeztette el. Munkára fogta. Hadd tanulja meg a pénzt megkeresni s így a kenyeret megbecsülni. Józan, tisztességes gondolkodás, mely nem maradhatott el üdvös eredmények nélkül. Az est azonban Böhm Károlyé volt. Ilyenkor bevonult Cecilia néne szobájába, aki ez évben otthon volt, s míg néne kézimunkázott, varrt, ő szorgalmasan róttá egymás mellé a betűket.

S Böhm minden ilyen, munkában eltöltött nap után, úgy este 11 óra felé, boldog meglepéssel tért nyugalomra, mert egy napját sem vesztegette el hiábavalóságokkal.

Ezalatt a szülők tanakodni kezdtek, milyen pályára adják Károlyt. Édes atyjának először az volt a legkedvesebb eszméje, hogy fiából orvost csinál. Egy évig befogja a műhelybe. Dolgozzék. Hogy így testi munka által megerősödvé, nyugodtan folytathassa Pesten tanulmányait. Ehhez Böhmnek semmi kedve sem volt. Mostohaanyja, aki különben igen szerette Károlyt és igazi anyai indulattal viseltetett iránta, becsületes kovácsmesternek akarta nevelni. Emiatt Károly gyakran tört ki sírásba, sehogysem akart kovács lenni. Ő tanulni akart. Mikor mostohaanyja látta a fiú végtelen szeretetét a tanuláshoz, ő sem ellenkezett többé, hanem belenyugodott abba, hogy Károly tovább tanuljon. De hogy ezt Károly keresztül tudta vinni, nagy része van néniének, Márkusnének és nagynéniének, Demjány Évának, akik közbejártak Böhménél.

Miután így Károly sorsa ránézve kedvező fordulatot vett, nyugodtan készült évvégi vizsgáira. Nyugalmát megint csak Heinlein tanár zavarta meg, aki — nem tudni miért — nem jó szemmel nézte Böhm előretörését

s vissza akarta szorítani. Megint erős eszközökhöz nyúlt. Böhm tudását kigúnyolta. De célt nem ért. Károly már látta az utat, amelyen haladnia kell, már rá is lépett erre az útra, erről az útról visszatéríteni, vagy csak ideig-óráig letéríteni — nem lehetett többé!

A tudás fájának zamatos gyümölcsét már megízlelte, annyira jónak találta, hogy ebből akart tovább is élni — a sírig!

III. A pozsonyi diákélet első éve.

Mikor Böhm az V. gimnázium osztályáról kapott jeles (eminentia pura) bizonyítványával haza ment, otthon gondolkodni kezdtek: hová adják a tanulni akaró ifjút. A besztercebányai ág. ev. gimnáziumban nem tanulhatott tovább, mert nem volt több osztály. Így vagy a besztercebányai katolikus gimnáziumban kellett volna tovább folytatnia iskoláit, vagy meg kellett barátkozni avval a gondolattal, hogy Károlyt ki kell adni a házból, idegen városba küldeni.

Aki ismeri a besztercebányai evangélikus polgárok tradícióit, az nem fog meglepődni azon, hogy a szülők inkább fájó szívvel bocsátották útnak fiaikat, inkább kitették őket ismeretlen ezer veszélynek, de az ottani katolikus gimnáziumba nem írták be. Sok-sok évtizedes, sőt néhány évszázadra visszamenő elkeseredett küzdelem volt ennek az oka, amely egymás iránt való haragból, gyűlöletből, felekezeti féltékenységből, torzsalkodásból táplálkozott, amelynek végcélja: egymásnak felülmúlása volt. De ennek magyarázata többé-kevésbé belevág már a nagy história körébe, amelynek egymásra torlódó hullámai eljutottak Besztercebányára is s szembe állították és egymásnak ellenségeivé tették ugyanazon városnak máskülönben igen békés katolikus és evangélikus polgárait. S ha tekintetbe vesszük azt, hogy a protestánsok mindenkor mily nagy gonddal őrködtek gyermekeik vallásos nevelésére, így érthetőnek kell tartanunk ama eljárásukat, hogy fiaikat csak protestáns iskolában akarták neveltetni.

Böhm Gottliebnek erős vallásos meggyőződését már ismételten kiemeltük. A fiókos szekrényen ott volt a biblia és énekeskönyv, melyet minden vásár- és ünnepnap elvitt magával a templomba, hol az ő és felesége tisztos alakja az istentiszteleteken mindig látható volt. Böhm nagyon szerette gyermekeit, különösen Ceciliát, akinek ügyességét, szorgalmát, munkás kezét különösen akkor érezte, amikor első neje elhunyt, mégis mennyi küzdelembe, könnybe, sírásba, zokogásba került Ceciliának, míg ki tudta vinni atyja hozzájárulását az esküvőhöz, mert a háztűznéző ifjú, Just, katolikus volt. Fiát is jó protestánsnak akarta felnevelni. Vasárnaponként fiának el kellett mennie a templomba. Kifogást nem fogadott el. De Károly nem igen maradt el. Atyjának vallásos meggyőződését minden gondolkodás nélkül magáévá tette. Ő is hithű protestáns volt s az is akart lenni. Az élet, a tudás később hogy reá cáfolt! De ne vágjunk a jövő elé.

Böhm családjában tehát ortodox evangélikus szellem uralkodott, amely minden ténykedéseikre kihatott, amely parancsolólag előírta nekik, hogy Károly nem járhat a katolikus főgimnáziumba, hanem el kell küldeni valamelyik evangélikus középiskolába, még ha nagyon fáj is az elválás, még ha nagy anyagi áldozatokba kerül is az idegen városban való neveltetés.

Szinte szokássá vált már, hogy az evangélikus fiúk vagy a Selmecebányai, vagy a pozsonyi, vagy a soproni ev. liceumba mentek a felsőbb osztályba.

Böhmék választása Pozsonyra esett s az iskolai év befejezése után nagyban folytak az utazásra való előkészületek, addig Károly Schule János nevű társával szupplikálni ment Bars, Hont és Túrócvármegyékbe. Ez a szupplikáció ma már kihalófélben van, mert a református egyházban az 1881-iki debreceni zsinat, az evangélikusoknál az 1891-iki zsinat szüntette be a régi kedves idők ezen érdekes szokását. Böhmék az iskola céljaira gyűjtöttek és 50 forintot hoztak haza, amiből hat heti távollétért 6 forint és 28 krajcárt kaptak fejjenként. Böhmnek ez a kirándulás igen tetszett. Szívesen ment házról-házra. Élvezte a természet szépségeit és örömmel viselte el a gyaloglás fáradalmait. A tanítók és lelkészek vendégszeretetével mindenütt meg volt elégedve, hiszen soha egész életén keresztül túlkövetelő nem volt. Így hamar és könnyen eleget lehetett tenni kívánságainak. Némely helyen még mulatságot is rendeztek a szupplikánsok tiszteletére. Ez Böhm előtt az újság ingerével hatott. Tetszett neki. Különösen Turócszentmártonban Thomkánál érezte magát jól, ahonnan alig tudott társával elmenekülni. Útközben — Csánkon — sógorával, Justtal, találkozott, aki kocsiját bocsátotta rendelkezésükre. Ha rövid ideig használták is, ez a kis segítség igen jól esett a fáradt utasoknak.

Amennyire jól esett neki az utazás, annyira nem örült hazaérkezésének mostohaanyja. Károly csupa rongy volt. Cipője lyukas, ruhája tépett és az eső, por, sár, nap használhatatlanná tette.

Károly még két hétig élvezte a szülői ház életét melegét, azután ütött az elválás keserű órája. El tudjuk képzelni, mekkora szívfájdalmakat állottak ki, milyen fájdalmas könnyeket hullattak mindnyájan. Az aggó apának csak egy kívánsága volt, amelyet az utolsó Isten hozzádkor súgott oda feleségének: „Vajha oly romlatlan ártatlanságban térne vissza, mint ahogy elmegy.” Megjelent lelki szeme előtt az az ezernyi veszély, amely az élet forgatagában százszájjú sárkányként el akarja nyelni a tiszta szív nemes ideáljait, mely kiirtani törekszik a szülőknél a gyermek lelkébe nagy gonddal elültetett és ápolt szeretetét a szépnél, jónál, nemesnél és igaznál, amely durva kézzel rázza le az ártatlanság hímporát és rántja le sárba mindazt, amit a gyermeki elme az otthon fenséges, üde tisztaságában szentnek tanult megismerni és tisztelni. Ezekről félt az öreg Böhm és a sors megkímélte őt attól, hogy fiát másnak lássa, másnak ismerje, mint ahogy ő a nagy világba kiküldte.

Károly 1862. augusztus hó 28-án ült fel Besztercebányán a kocsira, amely őt Gryllus, Martiny, Kracsméry és Rosenauer Károly társaival Pozsonyba vitte. Hosszú volt az út. Baleset is történt velők. Közvetlen Pozsony előtt — Pusstán — eltört a kocsi kereke s emiatt szeptember 1-én éjjel két órakor juthattak csak be a városba.

Böhm másnap lakáskeresésre indult. Segítségére volt neki egy besztercebányai, Brezniczky nevű fiú, aki elvitte őt Schöndorfer (ma Széplak) utca 248. számú házba, ahol egy kis szobát vett ki havi 4 forintért. Lakótársa lett Rosenauer Károly, a besztercebányai ág. ev. gimnázium későbbi igazgatója. A lakás azonban nem elégítette ki az ifjakat. Szűk volt és sötét. Két hónapig csak kihúzták nagy nehezen, azután elhurcolkodtak. A második szállásuk a Windgasseban (most Jókai-utcában) volt. Ugyanebben a házban lakott Fuchs tanár, akinél Sárkány és Szehló tanulótársaik voltak ellátáson. A négy fiú között hamar igaz, meleg barátság fejlődött ki és nem volt nap, hogy egymást meg ne látogatták, fel ne keresték volna.

Mielőtt pozsonyi életének további ismertetésébe belemennénk, megemlítsük, hogy már az első évben megkapta a Hainrich-féle ösztöndíjat, melyet nemes Hainrich Jakab, Zólyomvármegye volt táblabírája, a besztercebányai ág. h. ev. ker. egyházközség volt tagja, 1838. évi július hó 12-én kelt végrendeletében alapított. E szerint 10 ezer váltó forintnyi alapítványt tett, mely összegnek évi kamatát a besztercebányai ág. h. ev. ker. egyházközség közgyűlése a két legszorgalmasabb, legaraválóbb és legerkölcösebb tanulóknak ítélheti oda, ha magasabb tanulmányokra kedvet mutatnak és arra tehetségük van s magasabb tanintézetekben tanulva a tudományokban magukat tökéletesbíteni óhajtják.

Böhm mielőtt Besztercebányáról elment volna, lépéseket tett, hogy ezt a stipendiumot megkapja. De nem sikerült megszereznie. Az adományozó testület szavazatainak többsége a szegényebb Brezniczkyre esett, így Böhmöt elűtötték az ösztöndíj élvezésétől. Egyszerre azonban levelet kapott Böhm az atyjától, adjon be egy folyamodványt az ösztöndíjért, mert az egyik alapítványos — Wagner volt a neve — lemondott az ösztöndíjról. Egyúttal arra is figyelmeztette, hogy kérjen bizonyítványt erre a célra igazgatójától. Károly azonnal elment az igazgatóhoz, Lichner Pálhoz, aki a következő bizonyítványt adta át neki:

„A pozsonyi ev. lyceumnak igazgatósága ezennel hivatalosan bizonyítja, hogy Böhm Károly reményteljes tanuló ifiú az 1862/3-diki tanévben a pozsonyi ág. hitv. ev. főiskola hatodik osztályának rendes növendéke, tanosztályának tudományi előadásait éber figyelemmel hallgatja s ernyedetlen szorgalommal tanulja, erkölcsi példás magaviselete pedig a legszívélyesb ajánlásra méltó.

Kelt Pozsonyban, okt. 7. 1862.

Lichner Pál
a lyceum igazgatója,”

E szép bizonyítványnak meg volt a hatása. Böhm megkapta a stipendiumot, melyet hat éven keresztül¹ élvezett. Ezen ösztöndíj miatt azonban sokat kellett Böhmnek túrnie. A kis város polgárai szűk látókörükben, puritán erkölcsükben bünt kerestek, kutattak és találtak Böhm olyan tetteiben is, amely felett ma már csak mosolyogni lehet. Így szemére hányták, hogy pazarol, mert szivarozik (ez volt Böhmnek egyetlen szenvedélye), kávéházba jár, sőt egyszer el akarták tőle venni a stipendiumot azért, mert a színházban a földszinti zártszékre váltott jegyet. E fenyegetésüket azonban nem váltották be, bár Böhm nem hajolt meg

¹ Először: 1862. nov. 5-én; másodszor 1863. szept. 3-án; harmadszor 1864. szept. 2-án; negyedszer 1865. szept. 15-én; ötödször 1866. okt. 14-én; hatodszor 1867. aug. 20-án szavazták meg neki. A világi elnök mindannyiszor Dillnberger Károly volt, az egyházi pedig Doleschall Sándor és Penzel Antal felváltva.

előttük, sőt az ilyen és más hasonló csipkelődések még dacosabbá tették. Boszantotta őt, hogy egyéni szabadságában korlátozni akarták, hogy jónak hitt tetteiért meg merték támadni, hogy a kapott ösztöndíjért úgy viselkedtek vele szemben, mintha mindenkinek lekötelezettje lenne, mintha ezért bárkinek joga lett volna bilincsekbe verni akarátát. S a fiatal Böhm már most küzd tettel és szóval az áltekintélyek, az álmorál ellen. Utálja az álszenteskedést, megveti a talmi jótékonytságot, amely ezért a bíraskodás jogának erkölcstelen kamatjait követeli a maga számára. Gyűlöli a hamis jóságot, amely kétségbeesett szemforgatásokkal kíván mást megmenteni attól a bűntől, melyet bűnnek ő maga is csak társai uszítására képes elfogadni. Irtózik a félig művelt emberek féligazságaitól, amelyek ósdi, elavult gondolkodásukból táplálkoznak. Mint az igazság és szabadság fanatikusa, csak azért is tovább folytatta régi életmódját. Csak azért is szivarozott. Nyíltan, mint Pozsonyban, ahol szabad volt. Lett erre nagy elszőrnyűködés, komoly fejcsóválás. A jó barátok bizalmas tanácsokkal akarták Böhmöt az erkölcsi romlás útjáról visszatérteni. S miután ez nem sikerült, tovább repkedtek az aggodalmaskodó, nagyképű, becsmérlő megjegyzések szikrái, amelyek azonban semmi kárt sem tehettek Böhmében.

Mindezek természetesen csak a nagy vakációkban történtek. Az iskolai év alatt nyugtot hagytak Böhmnek, akit abban a pillanatban elfelejtettek, mihelyt eltűnt szemük előtt. Böhm pedig szívesen ment vissza Pozsonyba, mert a várost lassan megszokta, megszerette. Különösen megkedvelte a diákéletet, amely Besztercebányán egyáltalán nem volt feltalálható.

Az első év azonban kicsit nehéz volt. Sehogysem tudta magát beleélni a nagyváros forgatagos zajába. Otthon mindenkit ismert, itt senkit. Otthon a derék, jó fiúhoz a jó barátoknak volt egy-egy biztató, becéző, dédelgető szavuk, itt senki sem törődött vele. Nyomasztólag hatott lelkére az elhagyatottságnak szomorú érzése. Lakótársa, Rosenauer Károly, hideg, komoly, komor, magába zárkózott ifjú volt, aki egy cseppet sem volt alkalmas arra, hogy másnak életébe a mosolygó napfényt becsempéssze, így mostani életén bizonyos dermesztő egyszínűség ömlött el. Rosenauer Károly utóbb megismerkedett egy Schwebler nevű teológussal. Megbarátkoztak, összejártak, kártyáztak. Kártyázni megtanították Károlyt is, aki újévkor már jól tudott tarokkozni. Esténként játszottak. Persze hazárdőrös alapon: dióra. Ez a multság is hamar megszakadt. Schwebler köhögni kezdett, majd fogyott, mind erőtlenebb lett, mire az orvos hazaküldte — meghalni. A két barát megint egyedül maradt. Ekkor sakkozni kezdtek s Károlyból neves sakkjátészó lett, annyira, hogy ismeretség terjedésével nőtt mindazon sakkbarátok száma is, akik Böhmrel akarták összemérni erejüket. Nemsokára új pajtások között új tarokkisták is akadtak, akikből egy újabb tarokktársaság alakult.

Igy űzték el ártatlan szórakozások között az unalom perceit, különösen vásár- és ünnepnapon, mikor a munka nem izlett, amikor jól esett a pihenés, mikor otthon is mindenki nyugalomnak adta át magát. Sőt az is megtörtént már, hogy Károly nem ment ilyenkor templomba, hanem inkább otthon tarokkozott. Nagy szó volt ez. Nagy változás, holott eleinte soha a templomot el nem mulasztotta. A negáció még nem kezdte meg nála romboló munkáját, még megőrizte kegyességben Rosenauer Károly példája, kinek pietizmusa nagy hatással volt reá, de már eszmélt, gondolkodott, kétségek marcangolták és ennek első eredménye — a templomba nem járás volt.

Néha-néha telt színházra is. Különösen az operákat szerette. Bár egyetlen hangszerhez sem értett, de a harmóniák olvadó lágy-sága, vagy kemény ereje lebilincselte őt is, mert megtalálta, megsejtette, kiérezte — bár még öntudatlanul — a hangok ölelkezéséből is a szépet, a tökéletest, a nagyszerűt.

Pajtásai mind kávéházba jártak, korcsmában időztek, de Böhmöt társai víg mulatozásaitól félnksége, elfogultsága és az otthoni nevelés hatásai visszatartották. Korcsmát kerülte, kávéházat nem kereste. Olyan csendes kis filiszter maradt itt is, mint otthon, aki csak könyvei mellett tudta megtalálni gyönyörűségét. Így hát a szelíd erkölcsű, jó magaviseletű Böhm hamarosan megtetszett az igazgatónak, tudását elismerték tanárai is, kik szorgalmát nem győzték eléggé dicsérni.

Hogy a pozsonyi liceum milyen jó hírnévnek örvendett, erre nem kell most külön kitérnünk. Tanárai is elsőrendűek voltak. A liceum élén Lichner Pál igazgató a Magyar Tudományos Akadémia tagja állott, aki magyar nyelven írta meg az első görög nyelvtant, akitől számos értékes értekezés és alapos tanulmány jelent meg.¹

Lichner Böhmöt igen sokra tartotta, amit különben a fent közölt bizonyítvány is fényesen igazol. Böhm elismerte nagy tudását, félt is tőle, de nem szerette. Lichner igen mogorva ember volt. Szófukar. Valamikor szerelmében csalódott s ez tette mizantróppá. A növendékek szívéhez nem tudott hozzáférni. A lelkesítés csodás varázsvesszejével nem rendelkezett. Tárgyát is szárazon kezelte, ezért órái unalmasak, végtelen hosszúak és a növendékre nézve kimerítőek voltak. A fordítást szóról-szóra követelte és sohasem törekedett arra, hogy a növendékekkel megismertesse a prózai olvasmány vagy költemény szellemét. Csupa

¹ V.ö.: Danielik: Magyar írók. II.

mechanikus munka volt az egész tanítása. Emellett kimondhatatlan szigorúsággal, pendantériával ragaszkodott az iskolai törvények, paragrafusok betűjéhez s a szigorú büntetés azonnal kijárt a vele ellenkezőnek. A növendékek ezért „vaskalapos”-nak hívták. Lichner hamar észrevette Böhm használhatóságát, ezért igen sokat foglalkoztatta őt mindenféle írásbeli munkával, különösen a VII. osztályban, amiért az iskolai év végén egy aranyat adott Böhmnek, aki nem szerette Lichnert, sőt haragudott reá, mert szerinte élehetetlen volt, sok tudását nem volt képes értékesíteni. Csak magába szítt mindent, de a felszírt tudományt agyában logikusan elraktározni nem tudta, miért is nem tudott vele hasznosan élni. Önmagára s másra nézve is a méh szorgalmával összegyűjtött lelki kincs — hozzáférhetetlen volt.

Az összes tanárok között legjobban szerette Böhmöt Fuchs Albert, a matematika és fizika tanára. Igen alapos, képzett, tudományos műveltségű férfiú volt, akinek több önálló műve látott napvilágot, aki számos cikket írt a „Magyarhoni Természetbarát”-ba, a „Fresenius Zeitschrift für Analytische Chemie”-be s a „Verhandlungen für Naturkunde”-ba.¹ Böhmöt mindig a második órán barátságába és szeretetébe fogadta. Valami nehezebb példát adott fel, amit Böhm könnyedén megoldott, ezóta különös figyelmére méltatta Böhmöt. Előzékenyen járt kezére Böhm minden iskolai dolgában. S elismerését Böhmnel szemben az által mutatta ki, hogy sohase üzött belőle tréfát, holott az éles szemű és éles eszű tanár hamar kitapasztalta, kiismerte az emberek gyöngéit, amelyeket találó, szellemes megjegyzésekkel gúnyolt ki, még azzal sem törődve, hogy ezzel másnak érzékenységet bántja. Kíméletlen, csufondáros volt az emberi gyarlóságokkal szemben. Az egész osztályban csak Böhmöt kímélte meg s Böhm az ő keze alatt biztos fejű matematikussá lett.

A görög és német nyelvet Michaelisz Vilmos tanította, aki szintén igen erős volt tárgyában. Alig hogy belépett az első órán az osztályba, máris avval a kérdéssel fordult Böhmhöz: igaz-e, hogy minden tárgyból kitűnő volt? Igenlő felelet után így szólt Böhmhöz:

— No lássuk, mit tud a görögből?

És evvel kérdést kérdésre halmazott, alaposan megforgatta Böhmöt, és miután meggyőződött kitűnő készségéről, nem fukarkodott dicséretben. Így alapította meg Böhm tekintélyét Michaelisz előtt, kit Böhm is nagyon szeretett s igen tisztelt. Elismerte tudását és meghajolt előtte. Óráit mindig szívesen várta, mert a fiatal professzor mindig egész szívvel tanított és nagy tudományából sokat közvetített növendékeivel, kik lelkesedtek érte. Michaelisznak Böhmre mindig nagy hatása volt. Szavát mindenkor szívesen meghallgatta és ellenmondás nélkül követte. Hogy Böhm elméje éles lett, ezt sokban Michaelisznak és Fuchsnak köszönhet.

A latin és vallástani tanítása Kámory Sámuel kezében volt. Szintén neves ember, tudós fő. Latin és görög nyelveken kívül arab, héber, török, szír és szanszkrit nyelvekhez értett. Páratlanul ritka buzgalmáról számos megjelent könyve és cikke tett tanúbizonyságot. Kámorynak volt legtöbb baja a növendékekkel. A tudós ember szórakozottságával járt-kelt közöttük. Szokatlan magaviseletével, hirtelenkedéseivel, rendetlen ruhájával nem egyszer szolgáltatott okot növendékeinek arra, hogy nevéssenek rajta, mókázzanak vele. De azért szerették őt és sokat tanultak tőle.

Legkevesebb imponált Böhmnek Német nevű tanára, aki a történelmet és magyar nyelvet adta elő. Német sem sorozta kedvelt növendékei közé Böhmöt.

Az iskolában, illetve az osztályban uralkodó szellem egészséges volt. A növendékek szerették egymást; tisztelték, megbecsülték tanáraikat. Emellett erős hazafias érzés hatotta át őket. Gyűlölték a pánszlávokat, akiknek túlkapásaival szembeszálltak, erélyesen felléptek ellenük, sőt alkalomadtán el is verték őket. Egy alkalommal az alumneumból kiverték Fajnort és társait. Böhm is alumnista volt. Ő is részt vett a pánszlávok ellen folytatott iskolai harcokban. Egy más alkalommal Rohoska Sámuel szarvasi születésű pánszlávot vertek ki az iskolából. Pedig Rohoska hatalmas, bikaerős, herculestermetű fiú volt. A kidobás nem ment könnyen. Nagy feltűnést okozott, sőt a tanári testület fülébe is eljutott a verekedés híre, mire kénytelen volt vele foglalkozni. Hosszú törvényszéki kihallgatások, faggatások után kicsapták Rohoskát más három társával együtt. A pánszlávok tehát sehogysem tudtak gyökeret verni a pozsonyi ág. ev. liceumban.

Böhmöt — igen természetesen — az iskolai teendők pontos elvégzése nem elégítette ki, otthon magán szorgalmából folytatta az elmúlt évben megkezdett tanulmányait, legelső sorban a görög nyelvet. Amíg az iskolában Xenophon „Anabasis”-át olvasták, addig ő Homeros Odysseáját buvárkodta. A legszebb költői képekben játszó fantázia, különösen a jeles vers, a páratlanul érdekes ritmus, melyben az egyes szakaszok művésziellen művészetben folynak össze, ellenállhatatlanul vonzották őt és teljesen átadta magát az illúzióknak. Egy könyvecske, melyet örök emlékül bekötetett, mutatja elismerésre méltó szorgalmát. Az egyes szavakat etimológiai uton magyarázgatta, sőt kritikai szempontokat is juttatott érvényre fejtegetéseiben.

¹ V.ö.: Szinnyei: Magyar írók élete és munkái III. k.

„Gedanken über Vergils Aeneis” címmel dolgozatot is írt, mely olvasmányainak volt hű tüköré. Később ezt a dolgozatát megsemmisítette.

De Böhm komoly filológiai munkásság között a költészetet is megszólaltatta. Verseket kezdett írni. Erre Rosenauer Károlytól kapott kedvet, akinek több költeménye annyira elragadta Böhmöt, hogy őt is írásra kényszerítette. Első ilyenű kísérlete egy ballada volt, melynek tárgya Aristides száműzetése volt. Azután lírai költeményekben könnyített szívében összegyűlt érzelmek feszültségén. „Menschenleben”, „Auf den Tod eines Kindes” (elégia), „Gutes Gewissen”, „Die vier Jahreszeiten” (lírai költemény), „Simons Tod” (ballada), „Sehnsucht” (a szerelmi lira első feslő bimbója), „Ein Traum” (visszaemlékezés a drága otthonra), „Versammelt sind wir” (bordal) címűek mind gyenge kísérletek voltak. Még legjobb volt közöttük a „Sorglosigkeit” című, amelyben a falusi élet nagyszerűségeit, kellemességeit rajzolta meg. Hozzáfogott egy elbeszélő költemény írásához is. „Cortez” címet adta neki és kilenc éneküre tervezte. De időközben maga is belátta, hogy a feladat erejét túlhaladja, ezért letett a folytatásról. Mindezeket németül írta, de írt magyar idilli-költeményt is „Theanor” címmel 81 hexameterben. Szüretet írta le benne. Ezt a verset Német tanár nagyon megdicsérte. Ezen ifjúkori kísérleteknek — ha a komoly kritikát nem is állhatják ki — (maga Böhm sem tulajdonított valami nagy értéket), egy óriási nagy hasznuk mégis volt, megtanították őt arra, hogy gondolatainak a leghelyesebb kifejezése után kutasson, hogy érzéseinek a leghűbb, legmélyebb, legigazabb tolmácsolóját keresse, ami szóbőségét gyarapította, növelte, gazdagította s mindez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy később elvontabb filozófiai nézeteit is könnyen érthető módon, szinte plasztikusan tudta odavetni az olvasónak. Tömör stílusának nagy, kifejező erejéhez ezek az ifjúkori kísérletek kitűnő előkészületeknek bizonyultak.

Igy telt el a pozsonyi diákéletnek első esztendeje. Böhm most is sokat dolgozott. Iskolai munkájának eredményéről tiszta eminens bizonyítványa szólott mindennél ékeesebben. Magánmunkásságával, önművelődési tevékenységével nem számolt be senkinek, csak lelkiismeretének. Lelkiismerete pedig nyugodt volt: idejét nem fecsérelte el hiábavaló haszontalanságokkal. Örömmel gondolt arra a percre, mikor édes atya meg fogja dicsérni. Türelmetlenül várta a napot, amikor haza indulhat. De várnia kellett. Már befejezték a vizsgákat s az a kocsi, melynek haza kellett volna őt vinnie, késett. Sokat: három napot. Előbb Sopronba kellett egy fuvar elvégeznie. Végre elindulhatott s három napi végtelen unalmas utazás után július 1-én megérkezett Besztercebányára.

Szomorú volt a megérkezés. Izgatottan ugrott le kocsiról s fájoan lepte meg, hogy édes atya nem jött eléje, hogy szívéhez szorítsa fiát. A lépcsőkön kettőt-hármat ugorva rohant fel, kinyitotta a szobaajtót és majd elájult. Édes atyjának erőteljes alakja helyett egy csontvázat, megrokkant, sápadt emberi roncsot talált, aki botra támaszkodva, reszketve tudott csak néhány lépést tenni imádott fia felé. Sírva, zokogva borult Károly atyjára és az atya, csak hogy fia a szomorú valót minél később tudja meg, könnyein keresztül is mosolygott s megnyugtatóan igyekezett az izgatottságtól remegő fiút: nem komoly a baja, csak múlt betegség bántja.

Pedig nem volt az. Böhm Gottliebet már évek óta kínos gyomorbaj gyötörte. Gyomorrákja volt. Eleinte a görcsös fájdalomnak nem tulajdonított valami nagy fontosságot. Egy-egy ilyen gyomorgörcs után hamarosan beállott a javulás. Alig utazott el azonban Károly Pozsonyba, a betegség teljes erejével kitört és az erőteljes férfi napról-napra rohamosabban gyöngült, szemlátomást fogyott, elerőtlenedett. Ő maga is érezte a halál közeledését s csak azt kívánta, hogy addig éljen, míg Károly visszajön. Imádott fia távollétében nem tudott meghalni.

Most, hogy Károly megjött, elmentek együtt Stubnyafüldőre, amelyet az orvosok ajánlottak Böhm Gottlieb betegsége ellen. Szomorúan rettenetes utazás volt ez! Döcögős, rázós kocsin, a túróci hegyeken át lehetett csak a fürdőt elérni. Igen sokat szenvedett a beteg. A fájdalom eltorzította az arcát, de egy zokszó sem hagyta el ajakát. Erős szívvel, férfias elhatározással cipelte a súlyos keresztet, melyet az Isten vállára rakott. A fürdő sehogysm hozta meg a kívánt jobbulást, sőt már az első fürdésnél elájult s aléltan merült a víz tükre alá. Alig tudták kimenteni. Azonnal ágyba tették a beteget, kit Károly odaadó gondnal ápol. Helyzetének kétségbeejtő voltát növelte, hogy idegenek között volt, akik semmiféle tanácsdal sem szolgáltak. Károly azért még sem veszítette el fejét. Azonnal tudósította az otthonmaradtakat s nénéi siettek édes apjuk beteg ágyához, mely mellől Károly nem távozott, aki, csak hogy lelkét ébren tartsa, míg atya aludt, Ovidiusnak „Fasti”-ját olvasgatta.

Böhm Gottlieb, mihelyt egy kicsit erőre kapott, arra kérte gyermekeit, vigyék haza, mert nem akar idegenben meghalni. A gyermekek engedelmeskedtek és atyjukat az egykor oly végtelen boldog otthonba vitték. S most megkezdődött a rettenetesen egyenetlen tusa a halállal. Böhm Gottlieb többször volt eszméletlen állapotban, mint magánál. Egy ilyen világos percében — halála előtt egy héttel — jegyzőt hivatott és megcsinálta végrendeletét. Ettől kezdve a fájdalmak elviselhetetlen nagyságot öltöttek s szinte megváltás volt számára a halál, amely augusztus 10-én megszabadította földi kínjaitól.

Besztercebánya városa Böhm Gottliebben egyik legtipikusabb polgárát, az evangélikus egyház egyik legodaadóbb hívét veszítette el. Böhm maga volt a testet öltött becsületesség, szorgalom, tisztesség és

munkásság. Lelkében csak puritán erkölcsök uralkodtak, szíve jó volt a szó legnemesebb értelmében. Családját nagyon szerette, utolsó perceiben is gyermekeire gondolt, különösen Károlyért aggódott. Hiszen két leányának volt már támasza a férjükben, de Károly még iskolás volt. Mi lesz vele? Mi lesz belőle? Tudta, hogy leányai nem állhatnak már többé Károly mellé. Nekik is volt családjuk. Arra kellett gondolniok. Hogy mégis nyugodtabban hunyhassa be szemét, barátját, Rosenauer Lajost tette meg végrendeletileg fia gyámjává. Rosenauer Böhm Gottliebhez jellemiben, erkölcsi felfogásban, vallásos meggyőződésben, puritán becsületességben teljesen hasonló férfiú volt. Tekintély volt a városban, akinek nemes egyszerűsége, minden hivatkozástól ment, önzetlen közügyi tevékenysége előtt mindenki mélyen kalapot emelt. Böhm Károly ügyét is igaz ember lelkiismeretességével látta el, komolyan fogta fel gyámi tisztét és mindenkor szívvel-lélekkel rendelkezésére állott az ifjúnak, kinek igazán apja helyettese lett.

Böhm Károly majd az esztét vesztette, amidőn atyját élettelenül kiterítve látta s lélekben teljesen megtörve kísérté augusztus hó 14-én utolsó útjára.

Ez a halál az egész családra pusztító hatással volt, Károlyt pedig valójából teljesen kiforgatta annyira, hogy az új Károlyban a régít alig lehetett felismerni.

A dolog röviden így történt. Említettük már, hogy Böhm Gottlieb közvetlen halála előtt egy héttel végrendeletet csinált, melyben minden gyermekének 1500 forintot, a feleségének 400 forintot, Károlynak a reá eső részen kívül még 300 forintot hagyott tanulmányainak folytatására. Ez az összeg csak első pillanatban tűnhetik fel kevésnek, de ebben az időben tisztességes összeg volt, hisz Károlynak múlt évi pozsonyi tartózkodása, neveltetése mindössze 174 frt 98 kr.-ba került. A mostoha anyja a kapott 400 forinttal nem volt megelégedve, s csúf perbe keverte családját, különösen Károly ellen dühöngött, akit még a Hainrich-féle stipendiumtól is meg akart fosztani. Az egyházközség elnöke előtt bevádolta, hogy tisztetlen volt vele szemben. Dillnberger elnök a mostoha ügyét magáévá tette és avval a javaslattal lépett egyháza elé, hogy Károlytól a stipendiumot vonják el. De tekintélyének egész súlyával lépett közbe Rosenauer Lajos, kimutatta, hogy a fiú teljesen ártatlan s az urak néhány szótöbbséggel meghagyták Károlyt az ösztöndíj élvezésében. A családi viszály további részleteinek ismertetésére nem térünk ki. Ennyit is csak azért említettünk meg, hogy Böhm lelkének, gondolkodásának, érzés világának megváltozását kellőleg megértessük.

Böhm eddig szeretetben élt. Szeretet vette körül. Ő is szeretett mindenkit, őt is szerette mindenki. A szeretetlenség agyátösszezsavaró, szívettségűző, boszúlihegő, brutális vad erejét nem ismerte.

A szeretetnek ebből a tündérmeséi szép álmából egyszerre az élet ezer önérdek kormányozta valóságára ébredt. Úgy járt eddig, mint a boldog alvajáró, kit két kezén két angyal vezet s a legveszedelmesebb magaslatokon is biztos nyugodtsággal jár, mert nem tudja, nem ismeri a veszélyeket, amelyek egy félrelépés, egy kis megcsúszás után okvetlenül megsemmisítik. Ilyen boldog alvajáró volt ő is. Atyja szeretetének és vallásos hitének angyalai vezették őt előre, nem látva sehol az élet tébolyszerű, zűrzavarában azokat az örvényeket, szédítő mélységeket, amelyekbe bele akarja rántani, taszítani a piszkos anyagi érdekekért küzdők roppant serege.

Most, hogy a szülői szeretet angyala elrepült mellőle, kinyílt a szeme. Borzasztó volt a valóság! Akikben hitt, rútol magára hagyták. Akik szeretetet mutattak neki, szeretetlenségük súlyos köveivel dobálták meg. Mindenütt ellenség, mintha mindenki kicsiny pénzére áhitoznék. Olyanokkal vádolták meg, amelyek vele össze nem férhettek, sőt már elkövetésük pusztá gondolata is borzongással töltötte el. Az alaptalan vádaknak és rágalmaknak piszkos szennyesvize majd elborította őt, amelyektől undorral fordult el. Az élet igaz képének első meglátása rémülettel töltötte el, az önzés hullámai kimosták szívéből az emberek becsületességébe vetett hitet, bizalmat és szeretetet, hogy helyet engedjen a bizalmatlanságnak, a szeretetlenségnek és az emberektől való irtózásnak, kikben csak hitványságot, csalást és irigységet talált. És elkeseredésében gyűlölettel telik meg szíve az emberek iránt. S ő, aki múlt évben sírva, zokogva hagyta el Besztercebányát, most örült, hogy háta mögött érezhette. Vágyott Pozsony után. Hitte, hogy ott megint megtalálhatja nyugalmas, békés szép életét.

Pedig ez az élet egy időre elszállt atyjával. Sokáig vissza sem tért. A szülői szeretet angyala után elszállt a másik: vallásos meggyőződésének angyala is s Károly a szorongó kétségek, a kínos töprengések ezerféle útvesztőjében bolyongott. A kapott sebek, a vérlázító igazságtalanságok eszmélkedésre, gondolkodásra kényszerítették őt. Így tépi szét hitét a lassan erőre kapó bölcselkedése, de most még a rideg, megdönthetetlen igazságokon nyugvó tudásban nem találhat nyugtot. Szalad, fut utána, keresi, de még csalóka lidércfénynek bizonyul.

IV. Egy fájdalmas esztendő.

Ilyen borongós, feldúlt lelkiállapotban érkezett vissza Böhm 1863. szeptember elsején Pozsonyba.

A kétségbeesett emberek közös sorsa, hogy az öntépelődés keserű árnya elől menekülni töreksenek. Ezen menekülés közben a szenvedélyek hatása alá kerülnek s olyan életmódba jutnak, amelyben feledést keresnek s azt remélik, hogy lelküknek veszedelmeket magában rejtő viharos hullámain így lecsendesíthetik.

Ez a sors várt most Böhm Károlyra is.

Úgy érezte, hogy az egész világ megbántotta őt. Az embergyűlölet mérgezett nyilával szívében a társaságtól, a mulatozástól, a dőzsöléstől, a kártyától várta a hön óhajtott vigaszt, vigasztalást. Rossz társaságba, szerbek közé került, akik magukkal húzták, csalták mindenféle dorbézolásba. S a jó, derék, ártatlan Böhm Károly a külső körülmények és lelki meghasonlás kényszerítő hatása alatt csak a forró, izzó jelennek élő, a szép jövővel nem gondoló, szolid múltját megtagadó, hozzá nem illő, neki nem való tobzódásba merülő életet folytatott. Erről a korról, lelkiállapotról írja Böhm: „... tapasztalom életemben körülbelül ugyanazon fokozatot és azon törvényt, melyet a léghajósok, hogy t.i. valamint ha felszáll a léghajóban a vakmerő, a levegő mindinkább fagyosabb lesz, úgy életem napjai fokozatosan ridegebbé válnak s habár nem tűnik el tökéletesen a rám mosolygó nap arca, mégis sugari életemet nem bírják annyira megmelegíteni, hogy szellememnek gyöngéd csírái szabályos fejlődésnek örvendhetnének.”

Böhm Károlynak sok mulatozása sok pénzt emésztett annyira, hogy Böhm anyagi gondokkal is küzdött, ami még elkeseredettebbé tette.

De nem megyünk tovább Böhm hetedik gimnáziumi életének vázolásába, ismertetésébe. Hisz könnyen el tudjuk képzelni azokat a diákos meggondolatlanságokat, melyekre az ifjúság zabolátlansága, fékevesztettsége rákényszeríti azt, aki ebben a mámorban akarja felolvasztani gyűlöletét, aki nem gyógyulást, hanem enyhülést keres e világtól kapott száz seb sajgó fájdalmára.

Ilyen körülmények között nem lehet csodálni, hogy az iskolában sem érezte oly jól magát, mint az előző évben, sőt gyakran összetűzései voltak előjáróival.

Az igazgatónak, Lichner Pálnak, nem szívesen dolgozott, sőt ismételt kérésére sem végezte el a reábizott feladatot. Lichner Pál ezért nagyon megharagudott rá s két hónapig nem szólt hozzá, nem szólította fel óráján, szóval: nem törődött Böhmmel, úgy viselkedve vele szemben, mintha reá nézve Böhm már nem is léteznék. Lichner nemcsak emiatt haragudott Böhmre, hanem azért is, mert néha észrevette, hogy Böhm elaludt az óráján. Legkiválóbb tanítványának ez a magaviselete bántotta Lichnert s haragját, ahol csak lehetett, éreztette vele.

Ez a bánásmód meg Böhmnek fájt. Türelmetlen volt Lichnerrel szemben, kinek szemrehányásait nem szívesen vette, nem is hallgatott reá. Türelmetlenségében annyira megfeledkezett magáról, hogy amidőn a szolga, pedellus, hetedszer hívta az igazgató elé, hirtelen haragjában a szolgát lakásából kidobta.

A többi tanárok óráira sem járt szívesen, akiknek előadásait pedig tavaly örömmel hallgatta.

Két új tanára is volt: Emericzy Lajos és Frecska Lajos, káplán, az előbbi a filozófiát, az utóbbi a vallást tanította. Böhm egyikkel sem volt megelégedve. Ez természetes is. Bár Böhm még nem foglalkozott kimondottan a filozófiával, de a lelki diszpozíció már meg volt benne a filozófiához s erős kritikával fogadta és éles logikával boncolgatta Emericzynek és Frecskának minden előadását. A filozófiai magyarázatokban még nem tudta kedvét találni, a vallástaniak pedig már hidegen hagyták. Elmúlt az az idő, amikor a vallástanárr szavait minden gondolkodás nélkül elfogadta és magáévá tette, azért „mert ő mondta”. Lehet Emericzy gyenge tanár is volt ahhoz, hogy Böhmre mélyebb hatást gyakoroljon, de Frecska nem tartozott az utolsók közé. Elég képzett teológus volt. Több teológiai felolvasást tartott, szerkesztette az „Evangeliumi Tanuság” című protestáns egyházi folyóiratot. Nagy port vert fel annak idején a „Dalnok és Király” című költői elbeszélésével. Emellett bátor, szókimondó ember volt, aki a kormány szemébe is oda merte vágni az igazat. 1863-ban valamely patentális ügyért a kormányt megtámadta, melyért haditörvényszék elé állították, de felmentették. Ugyanakkor 1863. dec. 10. a limbachi egyház megválasztotta lelkészévé,¹ miért is a vallástanári állást el kellett hagynia.

Böhm előtt Frecska ellenszenves volt. Bigottnak s emellett mégis hitetlennek tűnt fel előtte, büszkeségét kiálthatatlannak tartotta. Azt hisszük, ebből a Frecska személyét érintő ellenszenvből sok abból a lassan

¹ V.ö. Szinnyei: Magyar írók és élete. III. K.

előtérbe nyomuló kellemetlen érzésből táplálkozott, amely a vallási tételek igaz voltában való kétkedésével járt.

Szóval: mostani tanáraitól nem a leghízelgőbben nyilatkozott, fitymálta őket, kifogásolta minden tettüket, bírálta szavukat, csak kettőhöz nem tudott és nem akart hozzáférni: Fuchshoz és Michaeliszhez. Ezek a fiatalembert végleg elveszni nem engedték. De Böhm Károly nem is vesztetett el, mert kiváltságos, kivételes egyéniség volt. Most forrt, mint az új bor. A szenvedélyek és szenvedések zavarossá tették ugyan lelkének eddig színtiszta ártatlanságát, de csak időt kellett hagyni, hogy kiforrjon, kitisztuljon. Ezek után még az előbbinél is fényesebb, ragyogóbb lett a szíve, lelke, gondolatvilága. Ha a világfájdalma és embergyűlölete által festett sötét színű képek elül menekülni igyekezve bele is merült a vadul kárhozatos élet örvényébe, ott végleg elmerülni még sem volt képes. Ez a világ nem volt az ő világa. Hazug világ volt az ő számára. A hazuról magával hozott nevelés sokkal mélyebben ültette el szívében a nemes munkásságnak gyökereit, semhogy a legádázabb, legfergetegebb vihar teljesen ki tudta volna onnét dönteni. Ez a fa meg-meghajlott, nagyokat roppant, de kiszáradni, elpusztulni nem tudott. Lelkének jobb érzése felébredt. Egy-egy nagyobb, fárasztóbb mulatozás után szinte hallotta atyjának feddő, dorgáló, jóraintó szavát s megkezdte a lelkiharcot az ellen, amit ő maga is rossznak ismert, mondott, vallott.

Lelki egyensúlyát azzal igyekezett helyreállítani, hogy kibékülni törekedett mindazokkal, akiktől haraggal vált el. Levelet írt mostohaanyjának, néneinek és kölcsönös engedések, keserű szemrehányások, fájó kimagyarázatások után a béke szép és óhajtott napja tűnt fel az eddig gondok és bánat fekete felhőivel borított égen. A kissé megnyugodott Böhm ismét a komoly munkához látott. Lefordította Odyssea VI. énekét, bevezetéssel látta el és Márkusnak adta névnapjára ajándékkul.

De a változás nem volt tartós. Böhm felkapaszkodott ugyan a jószág sziklájára, de onnét ismét visszacsúszott. Megjelentek a régi pajtások és csalogatták maguk közé Böhmöt. És Böhm ment. De a mulatozásokat nem tudta oly zavartalanul élvezni, mint eddig. Az ismét megszólalt lelkiismeret szava arra kényszerítette, hogy kötelességét többé ne hanyagolja el. Ha nappal nem végezte el dolgát, elvégezte éjjel akkor, amidőn haza jött. Nem bánta, ha az órája reggeli kettőt-hármat is mutatott, hozzálátott munkájához, elvégezte, még ha egy perce sem jutott az alváshoz.

Azelőtt, ha kiélvezte a mulatságokat, elfogta bizonyos rezignáció a szép eszmék, nemes érzelmek iránt, amelyek bármilyen nagyszerűek, izgalmasak és magasztosak voltak is, akkor fárasztók, terhesek, unalmasak és untatókká váltak reá nézve. Most ellenben ilyen kimaradások után lelkiismeretének megnyugtatóására, önmagának kibékítésére, amit nappal elmulasztott, éjjel, sőt hajnalban pótolta.

Böhm Károly sohasem volt erős szervezetű. Gyenge, ha nem is beteges. Ez az élet hamarosan megviselte. Lefogyott, szeme beesett, arca sápadt lett s állandó fejfájás kínozza. Egy-egy magabátérő percében belátta, hogy ez az út a teljes romlásba dönti. Meg-megállt. Néha hetek számra sem tudták szobájából kihúzni. Állandóan dolgozott. De azután megint csak ivó, kártyázó társai között találjuk. Véglegesen a június nyolcadiki események után változott meg.

Ezen a napon ugyanis a magyar dalosegyesület majálist rendezett, melyre Böhm Károly — mint a dalosegyesület tagja — elment. Itt megismerkedett egy bájos kis leánykával, aki Böhmnek igen megtetszett. Másnap — mikor számot vetett szívének érzelmeivel és eddigi magaviseletével — arra a meggyőződésre jutott, hogy ha a leányka közelébe akar bocsáttatni, akkor meg kell változnia. Erős akarattal feltette, hogy megváltozik és szavának állott. Ezentúl nem vett részt pajtásainak duhajkodásában.

Hogy Böhm ezt az évet is mennyire kihasználta, legjobban igazolják tanulmányai. Szeretete még most is leginkább a filológia iránt nyilvánult meg. Mindent tanulmányozott, ami a keze ügyébe esett. Francia nyelvben már annyira előrehaladt, hogy Fénelonnak „Telemaque”-ját jól megértette. Hozzáfogott az angol nyelvhez is, de mert nem volt mestere, mert a kiejtéssel sehogysen tudott tisztába jönni, ezért abbahagyta.

A latin nyelvből magánszorgalomból átolvasta az egész Curtiust és Vergiliust, akit összehasonlított Homérossal és a hasonló helyeket kiírta. A Ledewig-féle kiadást használta, melynek magyarázatait sok helyen gyengének és rossznak találta annyira, hogy kijavította őket.

Szerbül is tanult szerb barátaitól. Meglehetősen megtanulta ezt a nyelvet, amelyen mindent értett. A szerb népdalokat kezdte vizsgálgatni, melynek eredményeit Homéros-tanulmányaiban értékesítette, mert még mindig lelkesedett a görög nyelvért s különösen Homérosért. Eddig csak etimológiai szempontok vezették tanulmányaiban, most be akart hatolni a görög nyelv és Homeros költeményeinek szellemébe. Egyenlőre csak Iliással foglalkozott. Olyan munka megírását tervezte, amelyben lerakja a görög nyelvről és Homerosról alkotott véleményeit. Nagyszabású dolog kívánt ez lenni. Ebben az évben már 38 ívet írt meg. Homérossal foglalkozó összes kritikai munkákat felhasználta s büszke öröm töltötte el szívét, hogy önállóan kutató és eredeti eredményekre jutott. Ezeket az eredményeket röviden a következőkben foglalhatjuk össze: az Ilias idősebb, mint az Odyssea; az Odysseát a himnuszok követték, majd a Batrachomyomachia. Az Ilias kisebb énekekből áll, melyek népdalok voltak. Ezeket az énekeket egy rapszodos gyűjtötte össze, kinek neve Homeros volt. Homeros is költő volt, de mint összeállító, egybefűző — művész. Ezen állítását minden

énekhez fűzött bő magyarázatokkal igyekszik bebizonyítani. S erre az eredményre hetedik gimnazista korában jutott. Abban a korban, amidőn az önálló ítélőképesség még szunyad, amikor más diák örül, ha köteles leckéjét jól-rosszul elvégezte, azután a semmittevésnek, játéknak, komolytalan semmiségeknek él. Böhm ezalatt gondolkodik. Erősíti, élesíti ítélőképességét, agyát megtölti ismeretekkel.

Hogy ilyen körülmények között növendéktársai előtt nagy tekintély volt, mondanunk sem kell, de bizonyítja ezt az a körülmény is, hogy hetedik osztályos létére egy nyolcadik osztályost érettségire készített elő, amelyért négy forintot kapott.

Két tárgy volt csak, amivel nem szívesen foglalkozott: a vallástan és történelem. Az elsőt azért, mert vallásról való elmélkedései közben olyan eredményekre jutott, amelyek egyházának tételes parancsaival ellenkeztek; a történelmet pedig azért, mert — rossz kézben volt a tárgy. Az előadó tanárnak semmi tekintélye sem volt a növendékek előtt, akik gyakran faképnél hagyták tanárjukat és mindnyájan kivonultak a tereméből. Ez a kivonulás már annyira elviselhetetlenné vált a tanárra nézve, hogy kijelentette: nem tanítja őket tovább. Erre a fiúk megijedtek s küldöttségileg kérték tanárjukat tanításának folytatására. Miután a tanár megkapta növendékeitől a kívánt elégtételt, megbocsátott nekik, tovább tanította őket, de nem sok eredménnyel.

Igy töltötte el Böhm 1863—64-iki iskolaévet. Bátran mondhatta életének erről az évéről, hogy „Sturm und Drang” korszak volt, amikor a vágyak és ösztönök megvívták rettenetes harcukat az etikai jóval. Ez utóbbi győzött. Csak ismétlésekbe bocsátkoznánk, ha azt akarnók bizonyítani, hogy ez Böhménél nem is lehetett másként. Lelkében-szívében a nemes érzések, a becsületes szándékok, a jónak szeretete olyan nagy mértékben uralkodtak, hogy az aljas emberi ösztönök rabjává nem lehetett. Ebben a korban, az ifjúság első idejében, amikor az erő fejletlen és az ellenállás inkább csak ösztönszerű, még megtörténhetett vele, hogy a fájó elkeseredés, a magárahagyottságnak szívetépő tudata, az igaz szeretet aranyának hirtelen, minden átmenet nélküli átalakulása szeretetlenség értéktelen vasára, amely annál gyógyíthatatlanabb sebet üt, mentül rozsdásabb, — az áhított szeretetet mutató barátoknak édesen, kellemesen hangzó csábítása egyidőre felboríthatták lelkének egyensúlyát, de lassan vissza kellett térni abba a szívbe a gyönyörűsége harmóniának, mihelyest a diszharmóniát előidéző okok megszűntek. Ezek az okok pedig megszűntek s Böhm újra megtalálta önmagát, hogy többé el ne veszítse. Ezentúl csak a tudásvágy hajtotta előre. S amint mind több és több ismeretet raktározott el agyába, annál magasabbra emelkedett, oly magasságra, ahol messze elláthatott az emberi indulatokon, szenvedélyeken túl az ember világának megértéséig.

Az izgalmaknak testet senyvesztő, lelket dermesztő napjai után a békesség vágyva-vágyott, várva-várt ideje köszöntött Böhmre.

A vakációt Besztercebányán töltötte sógorának, Márkusnak boldogságot lehelő otthonában.

Böhm a vakáció alatt szorgalmasan tovább műveli magát. Vörösmartynak Zalán futása, Cserhalom, Tündérvölgy, Széplak, Eger stb. költeményei mellett számos regényt olvas, amelyek közül különösen Dumas Sándornak „Isten végez” című regénye van rá nagy hatással. A főhősnek, a zsidó, basztard és szegény Sámuelnek sorsa meghatja őt, gondolkodásra készíti és a megszánnak legnemesebb emberi érzését váltja ki belőle. Felveti a kérdést: kinek a parancsai ellen vétett Sámuel? Az isteni parancsok ellen? Hát ki adta ezeket a parancsokat? Nem Mózes és Krisztus? Hát ezek nem emberek voltak még abban az esetben is, ha Krisztus Isten fiaként jelent meg? Miért nem akarunk hinni Mohamed prófétaságában; holott éppen olyan prófétája volt népének, mint Mózes a zsidóknak? Mózes, Mohamed és a többi próféta által hozott törvények emberi alkotások, s mint ilyenek feltétlenül tökéletlenek éppen azért, mert emberektől származtak. Az emberi tudás az észen (ratio) alapszik, enélkül semmi sem lehetséges. És az ész mindent jónak ismer, ami valamely célnak elérésére vezet. Tagadja, hogy a világon „abszolút jó” volna, azért nem lehet „abszolút jó” a törvény sem, s éppen az „abszolút jó”-ra való vonatkoztatásában, viszonyában tökéletlenek a törvények. Ezért nem ismeri el rossznak, vétkesnek, gonosznak Sámuel. Ellenkezőleg a jellemzőké emberek mintaképe gyanánt magasztalja, kinek gyűlöletében osztozik azon emberek iránt, akik magukat a legjobbaknak szeretik feltüntetni; akik keresztények akarnak lenni anélkül, hogy emberek volnának; akik vakon hisznek mindenben; akik a jámborság, Istenfélelem bő köpenyge alatt a gonoszságoknak ezerféle nemtelen indulatait takargatják, rejtegetik. A leghatározottabban kijelenti, hogy nem hiszi azt, ami józan eszével ellenkezik. Így jutott az észnek vallásához: a racionalizmushoz. A legsúlyosabb érvnek meggyőződése mellett a természetet veszi, mely ellen az isten sem tehet semmit. Mi mindnyájan a természetnek vagyunk alávetve. Ezt igazolja a mi fizikai életünk s ennek vége: a halál. Majd így elmélkedik tovább: ha a jó emberek meghalnak, az Isten vagy nem tudja, vagy nem akarja őket a haláltól megmenteni. Ha nem tudja, akkor nem isten, mert nem mindenható; ha nem akarja, akkor nem igazságos, tehát nem isten. Ha tehát a jók meghalnak, akkor az isten vagy nem mindenható, vagy nem igazságos, tehát nem isten. Ha valaki ezt a dilemmát megingatni törekszik azzal a kijelentéssel, hogy a természet az istentől ezt így követeli, melyet földig megalázhat az ortodoxok következő mondása szerint: „Az istennél semmi sem lehetetlen”, ekkor önmaga állítja, hogy az isten a természetnél alávalóbb. Mert ha a természetnek minden törvénye az istennek van alávetve, akkor az isten meg tudja akadályozni, hogy az igazak meg ne haljanak.

Ha tehát az isten nem tudja a természet törvényeit kormányozni, akkor nem az isten a legfőbb, nem ő a világ ura, hanem legfőbb: a természet.¹ Ezen dilemma segítségével jutott arra a meggyőződésre, hogy a természet az isten felett van. Krisztus az az ember volt, aki az erkölcsi életben a legnagyobb tökéletességre emelkedett. Arra tanított bennünket, hogyan juthatunk el a tökéletességhez: „Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes”. Evvel Krisztus kimondja, megállapítja, hogy az ember is képes tökéletes lenni. Ezen a réven lassan eljutott a fatalizmushoz, mely szerint a véletlen kormányozza a világot. Már a görögöknél, rómaiaknál is nagyobb szerepe volt a sorsnak (fatum, noira), mint az isteneknek. Hosszan, a görög mitológiából, költészetből vett számos példával igazolja ezt.

Igy gondolkodott a 17 éves Böhm Károly.

Hosszú tépelődés, lelki tusa, kínos töprengések, számtalan ellenmondásnak leküzdése, szülői ház tanításának megtagadása után jutott erre az eredményre.

Ő maga is érzi: ez nem végleges. Még nem mondta ki az utolsó szót, nem mondhatta ki, mert ez volt az első bátorítatlan kijelentése, megnyilatkozása gondolatvilágának. Nem tud még hinni gondolatának feltétlen igazságában. Később, elméjének élesedésével, tudásának gyarapodásától várja a teljes magamegyőzését, tételei igazságának bebizonyítását.

Igen érdekes, hogy Böhmöt a filozofálásra irodalmi olvasmányok vitték. Más ember a költői művekben, irodalmi alkotásokban gyönyörködik, Böhmöt elmélkedésre és olyan konklúziók levonására készítetik, amelyeknek megpendítése az illető írótól messze, távol álltak. És ebben a tekintetben is szinte egyedülálló Böhm. A nagy filozófusok legnagyobb részt a matematikából vagy a természettudományból indultak ki. Thales, Aristoteles, Platon, Darwin, Haeckel, Descartes, Leibnitz s hogy a sorból ki ne hagyjuk: Kant és követőinek tanaira a matematika és természettudományok ütötték rá jellegzetes bélyegüket. Olyanok, akik az irodalomból, vagy a tudomány más ágából indultak volna ki, igen kevesen vannak.

Első helyen kell említenünk Schopenhauert, aki nem a természettudományok igazságait vette kiindulópontnak, hanem irodalmi műveken, emberi alkotásokon vette bonckés alá az emberi lelket. A másik, Schopenhauernek nagy tanítványa: Nietzsche, aki a filológiában volt kitűnő.

Ezekhez tökéletesen hasonló, legalább külső körülményekben, Böhm Károly. Ő is az irodalom, először a klasszikus ókor nagy, szép és tökéletes remekműveinek tanulmányozásába merül el, majd korának nagyszerű irodalmi alkotásait olvassa s emellett már gyermekkorában meglepő filológiai készséget árul el annyira, hogy később kiváló szaktudós, hivatásos filológus lett. Ebből az irodalmi műveltségéből indul ki a filozófia mezejére. A szoros értelemben vett filozófiai műveket most még nem ismeri, de az emberi lelkeket már boncolgatja, jellemeket szétszedi s a lelki élet megnyilvánulásait a nagy világrend, erkölcsi törvények alapján igyekszik taglalni, megmagyarázni s oly eredményekre jut, amelyek az első percben megdöbbennek, de kielégítik, megnyugtatják, másrészt további kutatásra, elmélkedésre, gondolkodásra készítetik.

Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy Böhm nem olvasott később természettudományi munkákat, hogy a természettudományok által megállapított és a matematikai igazságokat nem ismerte, vagy figyelmen kívül hagyta, ellenkezőleg Böhm igen sokat foglalkozott elmélete számára természettudományi kérdésekkel és az összes számbajöhető természettudományi-bölcseleti munkákat elolvasta, mert Böhm nagyon szerette elméletét ellenőrizni a természettudomány adataival.

Itt csak azt kívánjuk megállapítani, hogy Böhmöt a legtöbb filozófustól eltérőleg nem matematikai és természettudományi ismeretek vitték a filozofálásra, hanem irodalmi olvasottsága és filológiai munkássága.

Ennek a kedvelt szórakozásának áldozott az egész vakáció alatt. Közbe-közbe verselgetett is és készülggett az érettségire.

A nyugodt életnek békés csendje tehát ilyen üdvös, eredményekkel teljes hatású volt Böhmre, aki 1864. aug. 29-én bizony fájó szívvel búcsúzott rokonaitól, hogy Pozsonyban befejezze gimnáziumi tanulmányait.

¹ Szórol-szóra így érvel: Si probi moriuntur, deus vel non potest, vel non vult ipsos a morte salvare. Si non potest, non est deus; nam non est omnipotens; si non vult, non es justus, ergo non deus. Si itaque probi moriuntur, deus vel non est omnipotens, vel non justus, ergo non deus. Si aliquis hpe dilemma labefacere velit, dicens naturam ita poscere, sternatus humi hoc dicto orthodoxorum: „apud deum nihil impossibile.” Ipse enim ait, deum inferiorem esse natura. Nam si omnes leges naturae deo sunt subjecta, potest deus cohibere, ne moriantur probi. Si non, non est deus, quia non omnipotens. Si ergo deus leges naturae non potest regnare, non est deus summum, non est dominus mundorum; sed summa natura.

V. Az utolsó diák év.

Böhm fogadalmát megtartotta: volt barátait, akikkel poharazás közben töltötte el az időt, egyáltalában nem, vagy csak nagyon ritkán kereste fel, miért is ezt az évet Böhm munkásságának egyik leggazdagabb évéhez számíthatjuk.

Fülep Sámuelhez ment lakni, ahol két szobában hatan voltak együtt. De míg társai a másik szobában néha reggelig elkártyáztak, Böhm bezárkózott szobájába és tanult, dolgozott.

Ekkor még csak az irodalom és költészet iránt érzett hajlamot. Michaelisz tanár tanácsára beiratkozott a „Német-egyesület”-be, amelynek szívvel-lélekkel dolgozó tagja lett. A félmunkát sohasem szerette, félmunka nem is került ki keze alól sohasem.

Az egyesületben legelőbb kritikai munkáival tűnt fel. Széleskörű irodalmi ismeretei, logikus gondolkodása, kemény ítéletei, meggyőződéséhez való szívós ragaszkodás, bátor szókimondása, a szépnek megsejtése, megismerése és megszeretése, megalkuvást nem ismerő igazságossága, józan ítélőképessége egyenesen képessé is tették őt arra, hogy a kritikát hivatott mester avatottságával gyakorolja. Meggyőződésének erejétől félték is. Nem csoda, mert ha éles elméjének szikrája hitvány alkotásra esett, azt hamarosan pernyévé hamvasztotta el, míg ha nagyszerű műre hullott, úgy az ő színpompás megvilágításában az a mű értékben még nyert, meghatványozódott, nőtt, emelkedett.

Megtörtént, hogy bírálata olyan lesújtó volt, hogy a megbírált belebetegedett, ágybadólt s orvosnak kellett segítségére sietnie. Híre a városban is elterjedt. Kritikájára kíváncsiak voltak s elkérték tőle a kéziratát. De ő senkinek sem adta oda. Nem azért írta bírálatát, hogy vele csillogjon, hogy magának hírnevet vívjon ki, hanem, hogy javítson, tisztítson, jóra serkentsen, rossztól visszarettentsen. S végtelen nagy gyönyörűséget okozott neki a javulás, ha látta, hogy a megbírált legközelebbi dolgozatában megfogadta szavait s követte tanácsát.

Nem lehet ilyen szép eredmények után csodálkozni, hogy Böhm maga is erejének tudatára ébredt.

De az elért sikerek, elismerések, dicsérek nem kábították el, hanem még nagyobb munkásságra serkentették és arra ösztönözték, hogy még többet olvasson, tanuljon és gondolkodjék. Az az ábránd izgatta őt, hogy kritikussá képezze ki magát, s erre a hivatására komolyan készült. Lessinget olvasta. Nemcsak kritikai műveit, hanem drámáit és vitairatait is. Lessingnek világos nyelve, éles logikája igen erős hatással volt Böhmre. Mindenben Lessing eszméi, irányításai szerint törekszik eljárni. De azért nem szolgai módon követi Lessinget, hanem csak mintaképnek fogadja el, kinek nyomába kíván lépni.

Naplójának egyik helyén tanúbizonyságot is tesz amellett, hogy Lessing útmutatása szerint kíván dolgozni: „Ha én műbírálni lennék — mondja — ha ki merném függeszteni műbírálni címeremet, akkor a következő vezéreszme vezetne engem. Enyhén és hízeglően bánnék a kezdőkkel; kételkedő csodálkozással és csodálkozó kétkedéssel a mesterekkel; elijesztően és pozitív irányzattal a bárgyúkkal; gúnyosan a dicsekvőkkel s kesernyésen — amennyire csak lehet — az ármányosokkal.”¹ Ettől a vezérelvtől nem is tért el soha, és ha szigorú volt is, arra mindig vigyázott, hogy soha senkit személyében meg ne bántson, meg ne sértsen. Sokkal finomabb érzésű, nemesebb gondolkodású volt, semhogy ezt jóízű megengedte volna. De ezt megtiltotta Lessing is: „Ha a műbírálni elárulja, hogy a mű szerzőjéről többet tud, mint amennyit az írások felfednek, akkor ocsárlása személyes sértéssé válik. Ekkor a bíráló megszűnik műbírálni s ami legszégyenletesebb az eszes lényre nézve fecsegővé, rágalmozóvá, pasquilliróvá válik.”² Ez a magyarázata azután annak, hogy ha egy-egy erősebb bírálata után fel is szisztematikusan egyesek, ellensége egyik sem lett.

Lessinget annyira megszerette, hogy több művéből: Miss Sara Sampton, Emilia Galotti, Abhandlungen über die Fabeln, Freigeist stb. bő kivonatokat készített, melyeket magyarázó megjegyzésekkel, kritikai észrevételekkel kísért. Így ásott mind mélyebbre és mélyebbre gondolkozóképesége, így fente mind élesebbre és élesebbre elméjét. A bírálatot annyira megszerette, hogy ha nem nyílt alkalma arra, hogy társainak dolgozatairól mondjon véleményt, más művet vett elő s arról írt beható kritikát. Bíráló műveiben így domborodik ki mindinkább Böhm igaz egyénisége: a bölcselkedő s tolja háttérbe először a filológust, majd a költőt.

Mert Böhm ebben az évben már keveset foglalkozott a filológiával, bár a görög s római klasszikusokat még mindig nagyon szerette, amiről következő értekezései tanúskodtak leginkább: Ist Achilleus die

¹ Lessing: Antiquarische Briefen gegen Klotz (57. levél).

² Lessing: U.o.

Hauptperson des Ilias? Ist der trojanische Krieg oder der Zorn des Achilleus gegenstand der Ilias?¹ Homers Batrachomyomachie (amelyet lefordított németre.) Horatius Flaccusnak a Pisokhoz írt leveléről elmélkedett hosszasan és behatóan. Emellett olvasta Sophoklest, Euripidest stb., de figyelme inkább a modern klasszikusok felé fordult. Íróasztalán ott látjuk Goethe drámáit: a Goetz v. Berlichingen mit der eisernen Hand, Egmont, Clavigo címűeket, továbbá „Wilhelm Meisters Lehrjahre”-t, a „Werthers Leiden”-t, a „Faust”-ot; Schiller: Telljét, Wieland: Oberonját, Shakespeare: III. Richárdját, Macbethjét, Téli regéjét, Lenau: Faustját, Dumas számos regényét, Féréalnak inquisitio titkait tárgyaló regényét stb.

A felsorolt művek eléggé elárulják, mily körültekintően válogatta ki Böhm olvasmányait, mennyire megérezte, hogy mely műveknek van legmaradandóbb hatásuk a szívre-lélekre, az izlés nemesítésére, a stílus finomítására. Mert tagadhatatlan tény, hogy Böhm bámulatosán tömör, világos, mindig a leghelyesebb, legjellemzőbb, legkifejezőbb szép stílusát azon íróknak köszönheti, akiket ideáljainak választott. Az ifjú lélek mindent átfogó megértésével, lelkes mohóságával szívta magába e remekművek szépségeit, hogy később annyit adjon ki belőlük, amennyi okvetlenül szükséges volt, hogy gondolatait mindenkivel megértesse. Nem volt szűkszavú, de bőbeszédű sem. Került minden felesleges, értelmet nem emelő, csak külsőséget szolgáló cicomát, értéktelen sallangot, csecsebecsét, de azért szép formába merte öltöztetni mondanivalóját. Minden egyszerűsége mellett soha sem volt pongyola, mély tudománya írásait nem tette szárazzá, érthetlenné. Böhm mindig azt tudta megírni, amit akart s úgy, ahogyan akarta. A teóriák és gondolatok ezerféle útvesztőjében tolla nem kalandozott el, szava soha sem volt homályos ahhoz képest, amit világosan átgondolt és erőltet ahhoz, amit mélyen megérezett. Mesterkéeltséget gyűlölte, de a tulságba vitt keresetlenségért sem rajongott. Kerülte a bombasztot, de hétköznapivá sem süllyedt alá. Olyan harmonikus volt stílusa, mint lelke, melyet nagyrészt éppen a világirodalom felséges alkotásai tettek azzá.

Böhm maga is verselt.

Ezen kedvtelésének már évek óta hódolt. Mennyiségre nézve a legtöbb, minőségre nézve a legszebb költeményeit ebben az évben írta. Költeményeinek legnagyobb részét német nyelven vetette papírra, bár néhányat magyarul is írt. Német nyelv iránt való előszeretete abból a tényből magyarázható, hogy — miként már említettük — otthon mindig németül társalgott s magyarul csak pár év óta beszélt, így magyar nyelvvel tagadhatatlanul még küzdött, minden nyelvi akadályt nem tudott még leküzdeni. Az a körülmény is németírássra készítette, hogy a német egyletnek volt a tagja s költeményeinek legnagyobb részét ott olvasta fel. Harmadik ok pedig az volt, hogy ő a német nyelvet világnyelvnek tartotta s azért akarta magát a német nyelvben kiképezni, hogy e világnyelven az egész világhoz, az egész emberiséghez beszélhessen.

De azért sohasem állította magáról, hogy német, hanem azt, hogy magyar-szász (később elmaradt egészen a „szász” meghatározás is), mert atyja szász, anyja pedig magyar volt. A magyarságot nagyon szerette, erkölcsi nagyságuk előtt meghódolt és a tizenkilenc éves Böhm fogadalmat tett, hogy minden igyekezetével méltó kíván lenni a magyar néphez, az ő népéhez. Fájdalommal tölti őt el az a tudat, hogy a magyar nemzet sokat szenved, hogy az idegen hatalom elnyomja, hogy jogainak élvezésében megakadályozza, hogy szabadságával nem engedi élni. Igazságos haraggal, sőt gyűlölettel tellik meg szíve az osztrákokkal szemben. Erről tanúskodik „Szeresd a hazát” című beszéde, mely tele van forró szeretettel szülőföldje, a magyar haza iránt.

Amennyire szerette a magyar nemzetet, annyira gyűlölte a tótot. Szíve pedig igaz megbecsüléssel viseltetett minden nemzet iránt, csak tótot tartotta gyávának, alamuszinak, műveletlennek s azt állítja, hogy csak mint rabszolga képes magát fentartani a többi életképes nemzeteken élőködvén. Bár gyermekkorában jól megtanult tótul, örült, hogy szülei nem annak nevelték, mert ezt szégyenlené. A pánszlávok célját: világuralomra való törekvést más nemzeteknek — így a magyarnak is megsemmisítésével — bűnnek, gyalázatos véteknek tartja az egész emberiséggel szemben, mert ilyen kultúrálatlan nép uralma alatt, melynek szótárában ismeretlen ez a szó „Előre”, az egész világ fejlődésében visszaesnék. „Auf eine Hækkerlingbank mit dem Jano, nicht auf den Thron” — kiáltja fel teljes elkeseredéssel.

Német nyelven megjelent költeményei tehát Böhm Károly hazafiságából semmit sem vonhatnak le, amint hogy később — amikor a magyar nyelvben eléggé megerősödik — nem is írt többé németül, hanem csakis magyarul.

Ez évben írt, reánk maradt költeményei között találunk két allegóriát: „Verzweiflung und Rettung” és „Sturm und Frieden” címűeket. A kettő tulajdonképpen egy, mert a második az elsőnek rövidített átdolgozása. Tárgya: egy kétségbeesett ifjú öngyilkosságra szánja el magát, de megjelenik a Szerelem istennője, aki megmenti és az ifjú most már tovább akar élni. Ebben a szerelem hatalmát allegorizálja, mely az egész emberiséget fentartja. A boldog szerelem jótékony hatással van az emberiségre, mert megnemesíti az

¹ Megjelent az Aurorának 1865. november havi számában.

emberek érzésvilágát, mert a szerelem az élet legszebb oldalait mutatja meg s olyan új világba vezeti, melyben megfogamzik a szép és a jó, az igaz és a nemes dolog.

Ezt a költeményt 1865. június 15-én rendezett iskolai ünnepélyen előadta. Maga szavalta. Nagy hatást ért el vele. A közönség hatalmas tapsban fejezte ki elismerését, míg a tanárok sorba kezét fogtak vele és melegen üdvözltek. Másnap még a helyi lapok „Pressburger Zeitung” és „Wanderer” is megemlékeztek róla, különösen ez utóbbi lap szolt nagy elismeréssel Böhm költői alkotásáról.

Ezen költeményén kívül írásai között két eposzra is akadunk. Egyiknek „Hermann der Cherusker”, másiknak „Das Opfer” a címe. Az elsőnek tárgyát Tacitus annaleseiből vette, ahol Hermannak leveretését olvasta. Erről Böhm éppen az ellenképet alkotta meg: Hermannak győzelmét a teutoburgi erdőben. Ez a költemény nem tiszta epikai mű, sok benne a lírai elem. Inkább hősi (heroszi) ódának lehetne elnevezni. Horatiusnak „Aquila” című ódája lebegett szeme előtt, amelyben ríktóan sok az eposzi vonás, mely szinte egészen elnyomja a lírait.

„Das Opfer” című eposza a prologuson kívül három énekből áll. Ezeknek címei: 1. Die Jagd. 2. Der Fürstenrath. 3. Das Opfer. Tárgya ismert: Agamemnon megsérti Artemist, aki haragjának az által ad kifejezést, hogy akkor, midőn Agamemnon át akar kelni Trójába, csak olyan feltétel alatt engedi ezt meg, ha Agamemnon legfiatalabb leányát feláldozza. Agamemnon ezt meg is akarja tenni, de az istennő az áldozatra szánt leányt megmenti. Amint az első pillanatban is látszik, Böhm részben Sophokles Elektrájának, részben Euripides Iphigénijának hatása alatt állott. Legönállóbb a második énekből, ahol Agamemnonnak, az apának, lelki kínját igen megkapóan festi. Agamemnon nagyon szereti leányát, de fel kell áldoznia, mert ha az istennő haragja elől meghátrál, egész görög nép gúnyja, gyalázása fogja visszavonulásában kísérni. Ez ellen minden csepp vére, becsületérzése tiltakozik. Ilionba sem mehet, mert az istennő útját állja. Nem marad hátra más választás, mint leányának feláldozása. A saját jó hírnevéért, nemzetének becsületéért vérző szívvel bár, de meghajlik az istennő akarata előtt. Eposzának ez a legerősebb, legszebben kidolgozott része, amelyért méltán érte elismerés az egylet és bírálója részéről.

Legtöbb költeménye lírai volt: Abendlandschaft, An Nelli, Búcsúszó, Der geraubte Kusz, Frühlingsklänge, Herzensklagen, Herzenswünsche, Liebesstern, Sehnsucht, Trinklied, Vergissmeinnicht, Vor ihrem Bilde, Zum dritten Juli és a 17 szonettből álló „Sonnettenkranz”, melyből több az „Aurora” hasábjain is megjelent.

Böhm líráját leginkább a szerelem hevítette. Böhm ugyanis ebben az évben vőlegény lett. Hogyan történt? — talán felesleges és szükségtelen elmondanom. Elég annyit említeni, hogy Böhm az ifjúság fellobbanását, akaratlan érdeklődését a leányok iránt komoly érzésnek tartotta s a leány anyjának ösztönzésére, sírására és egyéb mesterfogásaira kijelentette, hogy szándéka komoly és — „lépre ment”. Böhm ennek a szerelemnek édes-epedő szavait öntötte dalba; és ha e költeményeknek gyermekkori kísérleteknél valamivel nagyobb értéket tulajdonítunk, oka az, hogy Böhm sok ízléssel, őszinte melegséggel és csak nagyon elvétve zökkenő technikával írta meg költeményeit. Különösen a formára ügyelt. A görög és modern klasszikusok hatása alól sehogysem tudta magát kivonni. Goethe (különösen Faust), Schiller (Kraniche des Ibykus, Ring des Polykrates, Hektors Abschied, Alpenjäger stb.) s más nagy német író költeményeiből a szebb kifejezéseket, költői képeket átvette s költeményeit ezek által akarta értékesébbé, szebbé tenni, szóval az ő nyomukban haladt. Ízlése és tudása, képessége és készsége meg volt ahhoz, hogy valamikor számottevő költői alkotásokkal gyarapítsa az irodalmat, de mindezeknél nagyobb volt higgadt gondolkodása, mely nem engedte, hogy az érzések benyomásának teljesen átengedje magát. A legteljesebb illúziók pillanatában is közbevegyült a bíráló ész, mely fantáziájának csapongását meggátolta, érzésének hevét lelohasztotta. Az elmélet jobban vonzotta, mint a legfényesebben kifejtett gyakorlat. S Böhm amilyen szigorú kritikus volt mással szemben, annyira nem volt enyhe, elnéző önmagával szemben sem. „Mindig jobban szerettem Pythiánál, mint Apollónál iskolában járni” — mondja tréfásan önmagáról és költeményeiről. Ez volt azután az oka annak, hogy mind kevesebb költeményt (következő évben már csak kettőt) írt, végül egészen elhallgat. Ez az elhallgatás azonban nem érte meg benne semmiféle kegyetlen rezignációt, fájdalmas kiábrándulást, mert nem gyötörte vágy költői babérok után. S ha később lelke feszültségén egy-egy költemény megírásával könnyített is, csak önmaga gyönyörűségére írt, amelyeket nem szánt a nagy nyilvánosságnak, éppen ezért a kritika kíméletlen kezével hozzájuk nyúlunk nem szabad.

Mindezekből látjuk, hogy Böhm ebben az évben igen sokat dolgozott Több magánórása is volt, iskolában is lelkiismeretes pontossággal végezte el minden munkáját. Lázasan készült az érettségire, így bizony nem csodálkozhatunk, hogy többször kimerült, fejfájás kínoztta és mellére panaszkodott. Néha pár napra ágyának esett, de szerencsére komoly baja nem lett. Valahányszor otthon maradt, mindannyiszor meglátogatta őt igazgatója, Lichner, aki nagyon féltette Böhmöt, mert tőle sokat várt.

Pihenésre szánt idejének legnagyobb részét menyasszonyánál töltötte, de barátait sem kerülte, s ha tehette, színházba is eljárt. Különösen az operákért rajongott. A látott operákról jegyzeteket csinált, kiírta tartalmukat és elmélkedett felettük. De nemcsak a drámai rész tetszett neki, hanem a melódia, a zene is. Ő maga is tagja volt az ifjúsági dalárdának s igen nagy örömmel énekelgetett. Kortársai azt mondják, hogy

szép, kellemes csengésű bariton hangja volt s társaival szeretett versenyt énekelni. De hogy a zene elemeivel még jobban megismerkedjék, ez évben elkezdett zongorát tanulni. Amint mindennel, úgy a zongorával is szívvel-lélekkel foglalkozott, bár itt mindjárt megemlíthetjük, hogy nagy művészetre sohasem vitte. Nem is akart, de nem is volt arra ideje, hogy a zongora technikáját tökéletesen magáévá tegye.

De ha a zene önálló művelését nem is tűzte ki életcéljául, a jó zenében mindenkor szívesen gyönyörködött, mert nemcsak gyönyörűségét találta meg benne, hanem felfrissült tőle lelke s ilyenkor talált pihenést folyton munkás agyveleje.

Ezért taníttatta fiait is zongorázni, akik igen sokszor játszottak előtte, mert szívesen hallgatta játékaikat. Beethovent rendkívül szerette, komolysága visszhangra talált Böhm komolyságában. Szonátái és szimfóniái mindenkor nagy hatással voltak lelkére. Mozart örökké friss, üde „Don Juan”-jának is szívesen volt hallgatója, de már Wagner Richárdnak nem minden munkáját tudta egyenlő mértékkel értékelni. Mint költőt jól ismerte. Összegyűjtött iratait, filozófiai műveit egyaránt tanulmányozta, zenéjének fenségét elismerte, meghajolt előtte, de csak Lohengrinnek színes, elképzelhetetlen finomsággal szövődő melódiái és Tannhäusernek páratlanul szépen felépített mestermunkája fogta meg szívét, míg Wagnernek többi munkái, az igazi „wágneri” remekművek hidegen hagyták. A pozitív zenei formák nagy művészt, Wagnert, nem tudta megérteni a pozitív gondolati formák nagy művésze: Böhm Károly. Ennek valószínű magyarázatát abban kell keresni, hogy Böhm a zenében nem a gondolatokat kereste, nem esze útján kívánt zenei gyönyörökhöz jutni, hanem szíve útján, a szívet pedig csak a lágy melódiák, a meleg színek, kellemes harmóniák képesek megfogni és fogva tartani. Ezért nem élvezte Wagnert, míg Verdi, Donizetti, Bellini, Meyerbeer csodaszép áriái, Thomas, Delibes édes dalai gyakran annyira tetszettek neki, hogy többször megismételtette őket s mindannyiszor átadta magát a teljes, tökéletes élvezetnek.

Visszatérve az 1864/65. iskolai év alatt történetekre, nem lehet figyelmen kívül hagynunk azokat az elmélkedéseket, amelyekkel a vallást, a dogmákat megmagyarázni, felfogni kívánta. Szellemi életének világában ezek mindenesetre igen jelentős állomások, melyek nélkül fejlődését tökéletesen megértenünk nem lehet.

Már évek óta küzdött önmagával. A hit és tudás, a szív és ész régen ellenséges viszonyban állottak egymással. Eleinte nem akarta, hogy esze uralkodjék szívébe oltott vallásossága felett, hogy a tudás legyőzze benne a hitet. De bármennyire küzdött is ezen otthonról magával hozott érzelmek győzelméért, mind jobban meg kellett adnia magát esze logikus vaserejének hatalma előtt, a vallást és tanait szétszedte s felállította a maga külön-vallását: az észvallást. S mikor ezt teszi, nem feltűnni-vágyás, tudálékosság hajtja, hiszen senkinek sem szól lelki küzdelmeiről, hanem belső szükség kényszerítette, hogy tisztába jöjjön önmagával, a világ rendjével, az istenség fogalmával. Ez a küzdelem azonban még sokáig tart, éveken keresztül foglalkozik tételeivel. Formálja, átdolgozza, kijavítja, majd lerontja, hogy újat építsen és ez roppant erőfeszítés az igazság megismerésére tart mindaddig, amíg az ifjúság forrongó vére lecsillapodik s e gondolatok törmelékeiből, tégláiból összeállítja a maga külön filozófiai rendszerének palotáját. A rajongásnak soha sem volt hatalma rajta. Pozitív szellem volt, aki előtt mindig a tények, az ész által elfogadható és megérthető valóságok számítottak.

Ezt igazolják ez évben felállított vallási-tételei is, amelyekből száműzni törekszik minden olyan magyarázatot, amely az ész lobogó fáklyája mellett sötétnek vagy homályosnak mutatkozik.

Hittétele antropológiával kezdődik.¹ Az ember abban különbözik a többi állattól, hogy értelme van s ebből folyik, hogy szabadakarata is van. A szabadakaratnak feltétele az értelem, mert csak akkor irányíthatjuk szabadakaratunkat valami felé, ha azt a valamit megértettük, csak az utóbbi esetben látjuk tisztán célunkat, amelynek eléréséhez megválogathatjuk eszközeinket. Az ész és szabadakarat teszik tehát az embert emberré, más nem.

Az ész az emberi tudásnak alapja, a szabadakarat pedig az észnek természetes következménye. Az ész nem azért van az emberben, hogy kormányoztassék, mert akkor az ember nem szabad, mert nincs meg a szabadakarata. Az ember célja a tökéletesedés, melyet csakis az ész által lehet elérni, ezért küzd az ész minden ellen, ami ellent mond neki, ezért harcol az évszázados visszaélések ellen és a maga jogait kívánja. Ez alól kivételnek nincs helye, minden hozzája tartozik, még azok a kérdések is az ész ítélőszéke elé tartoznak, amelyeket az elfogultság az észnek kritikai kutatása alól kivenni akar. Mert a tökéletesség éppen abban áll, hogy az ember előtt minden világosan álljon, hogy ne kelljen a sötétben ide-oda botorkálnia, hanem szigorú logikai alapon bebizonyítva lássa, hogy a dolog csak úgy lehet és nem másképpen. Minden földfeletti, megfoghatatlan dolog nem igaz, csak az az igaz, csak az van, amit az ész szentesít. Nézzük csak figyelmesen a természettudományi kutatásokat, tekintsünk csak a most felfedezett törvényekre, ekkor el

¹ Miután Bartók Györgynek az Athenaeumban (1911. évfoly. 1. szám) megjelent Böhm Károlyról szóló cikke szintén a Naplójegyzetekre támaszkodik, így közös forrásból merítve, szavaink gyakran egyezők, ugyanazok lesznek, nemcsak ebben, hanem a következő fejezetekben is, ahol Böhm filozófiai tanulmányairól szólnak.

fogjuk ismerni, hogy az ember előtt hihetetlennek és megmagyarázhatatlannak semminek sem lehet és szabad maradnia. Hiszi, hogy egykor el fog jönni a nap, amikor az igazságot megismerik, e kérdéseket elteszik útból, s amint egykor bebizonyult a biblia állításával szemben, hogy a nap áll, úgy be fog bizonyulni az is, hogy az elvakultság és papi uralom gátolta meg az embert abban, hogy eszével éljen és ekkor az etikai igazságnak győzedelmeskednie kell. Az ész jogainak kivívásában Voltairet, mint úttörőt magasztalja.

Az ész vizsgálatának joga, sőt kötelessége a vallásra is kiterjed.

A vallás mindazon törvények összesége, amelyekre az embernek a maga erkölcsiségére szüksége van. Ezért a vallás az etikán alapul, amennyiben az etika törvényeit fogadja el az élet számára szabályozóként, amennyiben az etika öt főerényeit felfogja és az életre alkalmazza. Az etika az észen (ratio) alapszik s következésképpen a vallásnak is, mint mindennek e világon, az észre kell támaszkodnia. Ez a vallás az észnek vallása: a racionalizmus.

Ezért a racionalizmusért már sokan szenvedtek. Árius eretnek volt, Rousseau istenkáromló, Voltaire ateista, Renan üldözött ember, mert az ész parancsa szerint csak azt ismerték el igaznak, ami az észszel megegyeztethető, összeilleszthető. Pedig a racionalizmus az emberiség jövője, a harmadik evangéliuma. Lényege abban nyilvánul, hogy a legfőbb kérdéseket a logika törvényei szerint vizsgálja, itéli és magyarázza meg és ahelyett, hogy megköszönnék azt a nagy szolgálatot, amit a racionalizmus tesz azáltal, hogy az emberiséget közelebb hozza céljához, üldözik, kárhoztatják és félnek tőle, mert a racionalizmus uralomra jutásával megdől a papság hatalma.

Böhm tagadja az ortodoxok ama állítását, hogy az ember csak azt tudja felfogni, ami nem áll magasabban, mint ő. Hiszen ekkor az ember a természetet sem értheti meg, mely magasabban áll, mint ő, mert az ember a természetnek alája van rendelve. Hiszen ekkor nagyon gyenge lábon állhatnak a földi tudományok: a természettudományok tanításai. Ekkor a természettudományok létezési jogát tagadjuk meg s az embernek butaságban kellene maradnia, mert semmit sem tudhatna.

S bár ő filológus és protestáns, mégis ki kell mondania, hogy a fizika és a matematika az egyedüli igaz tudomány s az emberi észnek végül mindent meg kell értenie.

Vallásra az embernek szüksége van, mert enélkül nem képes célját elérni, mert a vallás mindazokat a törvényeket foglalja magában, amelyek az etikai életmódhoz szükségesek. Az eddigi vallások között kétségtelenül a keresztény vallás a legtokéletesebb, de ez még távolról sem jelenti azt, hogy abszolút tokéletes, mert hiszen sok olyan dolog van benne, amit az ész meg nem érthet és igaznak el nem fogadhat. Böhm ezután a keresztény vallásnak három fogalmával foglalkozik, még pedig: Istennel, Krisztussal és a halhatatlansággal, melyekről szóló nézeteit a következőkben foglalja össze:

1. Isten a legmagasabb lény, aki a keresztény vallás szerint mindenek felett uralkodik, ő teremtetten a világot, ő a legtokéletesebb szellem. Ezzel szemben a racionalizmus azt állítja, hogy az Isten csak mint eszme létezik, az ember benne csak a maga mintaképét alkotta meg, akiben az öt etikai erény egyesítve jelenik meg. Az Istennek nincs semmi hatása a természetre. A természet mindent önmaga hoz létre, ami észnek megfelelő, mert ezt megérteni képesek vagyunk. Ami benne még érthetetlen, nemsokára az ész megtalálja ennek a magyarázatát is. Az Isten tehát a legtokéletesebb lény, de csak mint eszme és a természet az Isten felett áll. Az etika mindenki számára való, de az etikai erények alkalmazása már az ember természetétől függ, ezért áll a legmagasabban: a természet. A racionalizmus szerint az ember az isten fogalmában az öt etikai erényt absztrakt fogalommal egészíti, ő az az ideál, akit az embernek el kellene érnie, de aki valójában nem létezik. Ezért alapul a vallás az istenen, az etikán, tehát az észen.

Majd tovább megy és azt mondja Böhm: Krisztus ekként nyilatkozott: „Legyetek tokéletesek, mint amilyen tokéletes az atyátok a mennyben.” Hol ez a menny? Ott, ahol az etika öt főerénye van: az észben. Maga Krisztus ezekkel a szavakkal azt mondja: törekedjétek a legteljesebb tokéletességre, amely az Isten fogalmában nektek megmutattatik. Mint ideál az Isten nem teremtő atyja az emberiségnek. Ez által Böhm nem az erkölcstelenséget akarja mentesíteni, hanem ellenkezőleg, az erkölcsösséget az emberek szívébe helyezi, mert ekkor az istenfogalom helyébe az etikai alaptörvények lépnek, melyek irányadók az egész emberi életre.

Amikor az emberiség még gyermekkorát élte, csak úgy tudott viselkedni, amint okos emberei nekik mondták. Ezért ismeri az ó-testamentum az istent „urá”-nak, az új-testamentum „atyá”-nak, amellyel sokkal közelebb hozta az emberhez, a racionalizmus pedig egyesíti őt magával az emberrel, amennyiben az ember kormányozza a világot, vagyis az ember ismeri az istent, mert ismeri az öt erkölcsi törvényt, amely szerint élnie kellene. De mert az ember nem él az öt etikai törvény szerint, ezért az ember nem isten.

Miután Böhm hosszasan magyarázza a vétek fogalmát, ismét áttér az istenre, kiről kimondja, hogy nem teremtője a világnak. A világ ősananyagból állott elő, amely örökkévaló, soha el nem múló. A természetnek nincs kezdete, nincs vége, mert örökkévaló.

Természetesen, az emberiség a maga gyermekkorában ezeket a magas eszméket nem tudta felfogni, ezért kellett zseniális embereknek fellépniök és embertársaiknak kinyilatkoztatniuk, hogy mit higgyenek. Ezen emberek ezáltal halhatatlan hírnévre tettek szert, holott ők maguk az istennel soha személyes összeköttetésben nem állottak. Mindent képletesen kell érteni. Ők az etikával voltak szövetségben, mert ők az etikát fel tudták fogni. Ilyen ember volt Mózes, kinek vallása nem volt tökéletes. Ezen hiányokat pótolta ugyanazon szellemben Krisztus s így született a keresztény vallás.

2. Jézus Krisztus: József és Mária fia. Böhm érzi, hogy Krisztus születésének kérdése reá nézve igen kemény dió, amelynek feltörésével még az ő erősen logikus esze is csak nagy nehézségek árán tud megbirkózni. Krisztust Renanggal együtt a legtökéletesebb embernek tartja. Nem tagadja Istennel való összeköttetését, de képletesen magyarázza. Példázatairól azt állítja, hogy nagyon találók; tanairól, hogy nagyon szépek, korának teljesen megfelelték, de az utána következő kor már félreértette. Majd rátér Krisztus csodáira. Ezekből párat megért, megmagyaráz, a többről kimondja, hogy túlzott, felfoghatatlan, nem igaz. Különösen az ötezer embernek pusztában való táplálásáról igyekszik ezt bebizonyítani. Isten voltát tagadásba veszi. Ha elfogadja az ember, hogy Krisztus Istennek a fia, akkor mint isten az Atyának van alárendelve, tehát nem Isten, nem egyenlő az Atyaistennel. A halandó ember pedig halhatatlan istent nem tud szülni. A szentlélek az etika hatása, tehát szintén nem isten. Mert abban, aki az etika törvényeit követi, a léleknek kell laknia. Az etika törvényei szerint élő ember, tökéletes ember és minden jó tett megelégedéssel, boldogsággal tölti meg az ember szívét. A szentlélek hatását így kell értelmezni.

3. A halhatatlanság alatt a halál után való továbbélést értik, melyben a vétkesek megkapják büntetésüket, a jók pedig jutalmukat. A halhatatlanság ellentmond a józan észnek. Mert az embernek teste elpusztul, a lélek pedig láthatatlan. Mit fognak tehát a jövő életben jutalmazni és büntetni? A lélek láthatatlan, tehát nem büntethető, a test sem büntethető, mert elporlad. Halál után tehát nincs élet, tehát az ember nem halhatatlan lelkét tekintve. Ezen tétele által sem akarja Böhm az erkölcstelenséget előmozdítani, hirdelve, hogy az ember ne várjon, mert nem várhat semmit a halál után jövő élettől. Az ember tetteiben találja meg jutalmát, ha etikailag cselekszik s a jót magáért a jóért akarja végrehajtani.

Ez Böhm hitvallomása. Igazat kell adni Bartóknak, hogy ez a vallomás racionalista és materialisztikus. Materialisztikus, mert a természetet ismeri el legfőbb lénynek és naiv racionalista, mert az emberi ész uralmát végtelennek hirdeti.

Ez a hitvallomás azonban — bármennyire logikusan igyekszik is Böhm felépíteni — a kiforratlanság bélyegét hordja magán. Szinte természetes következménye eddigi életének. Eddig vallásos volt, mindenben hitt; most, hogy kiszabadítottnak érzi magát az egyház tekintélye alól, hogy gondolkodni mer és tud, mihelyt úgy érzi, hogy egy ponton meg tudja támadni a vallás tanításait, az egész vallást lerombolja és mindent tagad.

Elmájának feltétlenül ebbe a racionalista irányba kellett fejlődnie, mert csak ez által tudta elméjét — hogy így fejezzük ki magunkat — kiterjeszteni és ítéleteit ez által kellett biztosítani az elfogultsággal szemben. Mert tény az, hogy ha mostani hitvallomásában nem néz a vallás értelmében vett ég felé, de viszont az is bizonyos, hogy így tanult meg szélesebb területet betekinteni.

E rombolás tehát nem vált kárára, mert ez volt az út az alkotáshoz. Ennél az első tételnél nem állapodhatott meg s a materialista sem maradhatott véglegesen, amint később tényleg a „materializmus helyébe a megokolt és érvekkel bizonyított spiritualizmus” lépett.

Ilyen, minden tekintetben üdvös munkálkodás közben telt el az év, mely után a nagy vakációt sógoránál, Justnál, Vágújhelyen töltötte, ahol szorgalmasan olvasgatott, tanulgatott, irogatott. A vakáció végén visszament Pozsonyba teológusnak.

VI. A teológia első éve.

Aki Böhmnek fent közölt hitvallomását figyelemmel olvassa, az bizonyára csodálkozni fog Böhm ama elhatározásán, hogy ő a teológiára ment, vagyis a papi pályára készült.

Önként felvetődik a kérdés: miért lett Böhm teológus?

Hallgassuk meg legelőször őt magát!

„Miért ugyan teológusnak? Ezt a kérdést teszem magamnak most s csak azt felelhetem, mert nem volt elegendő eszközöm más pálya választására. Hajlamom sohase volt a teológiához, őszintén bevallva, s ha kényszerítve azzá lettem, akkor bizonyosan csak negatív szándékom volt az egész tanulmány irányában, felismerve az emberi ész évezredes tévedéseinek szövetét s lerontani azon borzasztó illúziót, mely az emberi nem fejlődésére oly jótékony, de oly rettenetes, borzasztó hatással is bírt. Különben erről majd később, most csak e lépésemet indokolni akartam, így aligha nincs igaza Hanesnek,¹ ki sokszor vita közben mondta, hogy teológiába csak azért jöttem, hogy rontsak. Igen, rontani, de egyszersmind építeni, sebeket ütni s mintegy kiégetni a régi sebhelyeket, hogy az életvesztett helyekből új életet merítsen az emberiség — ez egyedüli célom és életemnek feladata, melyet ha elértem, életembe kerüljön bár, legszerencsésebb érzettel lenyugszom sírba!”

Gyönyörű cél!

De ebből egyáltalában nem tűnik ki, hogy Böhm evangélikus pap akart lenni, mert valójában az volt egyedüli vágya, hogy tanár lehessen.

„Óh mily szívesen szentelném magam kizárólag a filozófiának — mondja naplójában. — Érzem, hogy belőlem csak professzor lehet. A szellem spekulálása az én eledelem.”

Hogy ő ezen vágyva-vágyott, sokszor kimondott célját nem a tudomány egyetem filozófiai fakultásának hallgatásával akarta elérni, ezen kor szokásainak következménye volt. Mert ebben az időben annak, aki evang. gimnáziumi tanári pályára készült, a teológiai tanfolyamot kellett elvégeznie, azután egy-két évig valamely külföldi egyetemen folytatnia és befejeznie tanulmányait s haza kerülve, pályázott valamely állomás elnyeréséért, vagy pedig meghívást kapott valamelyik gimnáziumtól.

Böhm is ezt az utat választotta, hogy professzor lehessen. Ezért lett teológus a pozsonyi teológiai intézetben, mely akkor még líceummal volt kapcsolatban. Itt tanult három esztendeig.

A teológiai tanfolyam tanárai voltak: Emeritz Lajos (filozófia és neveléstan), Bolemann István (rendszeres teológia), Csecsetka Sámuel (egyház történet és egyházjog), Kámory Sámuel (héber nyelv) és Szeberényi Lajos (gyakorlati teológia).

Mostan tanárai közül Kámory Sámuellel már találkoztunk, a többiek közül jóhírnévnek örvendett a csehországi származású Bolemann István, aki fiatalabb korában igen sokat dolgozott és tanult; a szintén beszercebányai születésű Csecsetka Sámuel, aki az ev. egyházjogban nagy tekintélynek örvendett; és a magyarsága miatt sokat szenvedett Szeberényi Lajos, aki „Protestáns egyházi írók életrajzai” című művével alapította meg hírnevét, amelyben ezernél több író életrajzi adatait dolgozta fel. Leggyengébb volt közöttük Emeritz Lajos, akinél a filozófia igen erőtlen kézben volt.

Az első évfolyam tárgyai a következők voltak: filozófia, metafizika, ius ecclesiasticum, észjog, pedagógia, filozófiai enciklopédia, továbbá a zsidó nyelv, amelyhez Böhm nem érzett valami nagy hajlandóságot, ezért nem szívesen tanulta. Annál nagyobb örömmel volt jelen a filozófiai órákon, de lelke nem nyert itt kielégítést, mert kedvelt tárgyát a „legnyomorultabbul” adták elő. Összes tárgyak közül legkevésbé szerette a teológiát. Ő olyan teológus volt — amint egyik tanárja, Fuchs, róla megjegyezte — akinek jobbik fele filozófus.

Első célja az volt, hogy erős, mély, logikus gondolkodásban biztossá tegye magát. Az ehhez szükséges anyagot a német klasszikusokból igyekezett megszerezni. Ezek mellett tanulmányozta Reinholdnak „Filozófia történetét”, amely igen nagy gyönyörűséggel töltötte el szívét, különösen mikor a szellemnek fejlődését látta, amint a külső dolgokról fokozatosan a belsőre tért át és az örökkévaló után kutatott. S ezen kutatás közben egy Spinozának, Kantnak, Fichtének lángesze egy új világot teremtett számára, amely láthatatlan és mégis jelen van. Reinhold művéből bő kivonatokat készített magának, még pedig úgy, hogy a tekintélyesebb nézeteket egymás mellé állította, hogy így áttekintése biztosabb legyen. Kritikát az egyes filozófiai rendszerekről még nem mert mondani, kritikai munkásságát még — kizárólag a tavalyi munkálkodásához hasonlóan — csak szépirodalmi munkákra fordította.

Ez évben is tagja volt a német-egyletnek.

Az alakuló gyűlésen titkárnak, könyvtárosnak és pénztárosnak jelölték, de egyiknek sem választották meg.

Böhmöt soha hiúság nem bántotta. A meg nem választás sem okozott neki semmi fájdalmat, elkeseredést, vagy csak elkedvetlenedést is. Hamar megnyugodott, sőt örült is bukásának, mert mint tisztviselő nem tudott volna akkora működést kifejtteni az egylet érdekében, mint egyszerű, hivatalt nem viselő tag. Feltette magában, hogy fokozottabb igyekezettel dolgozik ez évben is, különösen a kritika terén.

Bukásának oka éppen tavaly kifejtett nagy kritikai munkássága volt. Félték tőle. Elismerték fényes tehetségét, de nem volt népszerű. Böhmben különben sem voltak meg azok a tulajdonságok, melyek a

¹ Mockovcsák Jánosnak volt a becéző neve.

népszerűség megszerzéséhez okvetlenül szükségesek. Zárkózott természetű, szíve nehezen nyílt meg. Csak az a néhány igaz barátja ismerte Böhmöt a maga igaz értékében, akiket magához közel engedett. De ehhez hozzájárult még az is, hogy teológus társairól nem a legjobb véleménye volt. Ebből nem is csinált titkot. Érezte velük, hogy nem sokra becsüli őket, mert az ivás volt napi foglalkozásuk, kártya a bibliájuk, jövődő hivatásukkal, lelküknek nemesítésével, önmaguknak képzésével semmit sem törődtek. Társai avval bosszulták meg magukat, hogy rossz akaratú pletykák középpontjába tették Böhmöt, kinek érzékeny lelkét ez nagyon bántotta, miért is még jobban begubózott. Böhm a pletykák ellen való védekezést meg sem próbálta, lemosolyogta és eltekintett a profanum vulgus feje felett.

S hogy kritikája még szilárdabb, megtámadhatatlanabb alapon álljon, beható tanulmányozás tárgyává tette: Lessing: Hamburgische Dramaturgie-ját, Laokoon-ját, Herder: Kritische Wälder-jét, sőt e két utóbbit egymással összehasonlította és az ellentétes nézeteket kidomborítva, véleményét mondott róluk.

Kritikai munkásságát ez évben kiterjesztette a magyar önképzőkörre is, amelybe szintén belépett. Tagadhatatlan, ennek a belépésnek minden tekintetben igen üdvös hatása volt Böhmre, mert a németül való gondolkodást, írást lassan kiszorította a magyar, annyira, hogy évek múlva — ha azt akarta, hogy műve német nyelven jelenjék meg — nem németül írta meg munkáját, hanem magyarul s valamelyik németül jól tudó növendékével fordíttatta le. Most azonban még szívesebben járt a német-egyletbe. Itt már jól ismerték őt. Ha fellépett, tapssal fogadták, üdvözölték, s ha felolvasását elvégezte, hatalmas zajjal fejezték ki elismerésüket Böhmmel szemben. A magyar önképzőkör azonban hűvös volt. Mérsékelt taps, néhány „éljen” hangzott el, ezzel vége volt minden ünneplésnek. Ennél többet senkinek sem adtak, Böhmnek sem, kinek ez a hidegség eleinte fájt, később azonban megszokta.

A magyar körben Szeberényi Lajos egy körmöci aranyat tűzött ki „Korvin Mátyás” jellemzésére. Böhmnek a tétel megtetszett és pályázott rá. Átolvasta Horváthot, Mailáthot, Engelt, Fessler, Szalayt, Katonát stb., szóval lelkiismeretesen kívánt megfelelni a kitűzött feladatnak. Fáradtságát siker koronázta, amennyiben április 25-én tartott ülésen a díjat neki ítelték oda és dolgozata Zelenka és Petrovics megdicsért műveivel együtt érdemkönyvbe került.

A következő eset igen jellemző Böhm kritikai munkásságára. Történt, hogy egyik teológus: „Az esztétikai szabadságról” írt cikkét adta be, melyet Böhm kapott megbírálás végett. Böhm kimutatta, hogy a munka alapeszméje hamis, a magyarázásában nincs logikai rend stb. A bírálat oly szép volt, hogy méltónak ítélte az önképzőkört, hogy a megbírált munka szerzőjének megemlézése nélkül érdemkönyvbe irassék. Ebben a bírálatában ugyanis oly meggyőzően bizonyította be, hogy az esztétikai szabadság nem egyedüli alapja a szépeknek, hogy dolgozatával mindenkit magával ragadott és ezért tartották kitüntetésre érdemesnek Böhm bírálatát, míg a megbírált művet elvetették.

Nem soroljuk fel azon dolgozatok címét, amelyeket Böhm a két önképzőkörben és ezek ünnepélyein felolvasott, annyi tény, hogy nagy szorgalma, munkássága tanárainak is feltűnt s az igazgató jutalmul a Róth-Teleky grófnő-féle ösztöndíjat adta oda neki.

Azt azonban nem hallgathatjuk el, hogy a német-egylet Böhm javaslatára „Aurora” címmel folyóiratot adott ki, melynek Böhm, Glatz és Mockovcsák lettek szerkesztői. Böhm a filozófiai dolgozatokat, Glatz a költeményeket, Mockovcsák az elbeszéléseket, egyáltalában a többi prózát kapta. Mondanunk sem kell, hogy Böhm szokott lelkesedésével feküdt bele a munkának annyira, hogy az „Aurora” miatt a karácsonyi szünetet is Pozsonyban töltötte, annál is inkább, mert a másik két szerkesztőnek buzgalma lassan alábbszállott, végül teljesen elpárolgott és minden munkát Böhmre hagytak, aki változatlan tevékenységgel végezte a magára vállalt feladatot.

„Aurora” első száma november 18-án jelent meg, melynek első cikke Böhm „Aurora” című költeménye volt, melyre Glatz szerkesztőnek programja jött. A folyóiratban Böhmnek még két cikke jelent meg. A tavaly írt elmélkedése Iliásról és egy alkalmi költeménye, melyet egy Axel Péter nevű tanuló halálára írt.

Ebben a folyóiratban Böhmnek több filozófiai, esztétikai és kritikai értekezése jelent meg. Költeményt most már keveset írt. Az említett két költeményen kívül tulajdonképpen még csak egyet: „Das Ideal” címűt, melynek tárgya nagyon egyezett a tavaly írt „Vor ihrem Bilde” cíművel, csak hogy a mostaniban érzelmeit általánosítja, mert nem akarta, hogy szerelméről más is tudjon.

Szépirodalmi sikerekről Böhm most sem tud lemondani s dráma írásába fog.

Címe: „Die beiden Brüder.” Tárgyát Dumasnak „A három testőr” című regényéből merítette. A drámának tulajdonképeni tartalmát nem ismerjük. Naplójában csak annyit említ, hogy a regény egyik epizódjelenetét dolgozta fel. De ugyancsak a Napló tanúsítja azt is, hogy mekkora gonddal, lelkiismeretes tanulmányozással, szigorú önkritikával, a drámai szabályoknak pontos megtartásával készült minden jelenete, minden sora. Mert az első felvonás egészen, a másodikból pár jelenet elkészült. Szinte vitatkozott önmagával. Felvetett egynéhány kérdést: szabad-e a főhősnek saját kezével életét kioltani? Az érvek egész sorozatát vonultatja fel mellette és ellene. A jellemeket előre, pontosan megrajzolja, amelyeket következetesen akart keresztül vinni. Például az egyik főhőst, Fouquet, így jellemzi: szelíd, alázatos,

tetterős, de ingatag, a gyönyöröknek élő. A becsületérzés nagyobb benne, mint a boszúvágy. Mindezt tettei igazolják. De gyanút fognak ellene. Bár egy nemes tettével egy időre enyhíti a feléje zúduló haragot, később mégis elveszíti a király kegyét és fogságba kerül.

Igy veszi sorra a többi jellemeket is. Egyszeri kidolgozással azonban nincs megelégedve. Újból előveszi személyeit és újból elmélkedik jellemük felett. Hogy Fouquet-nél maradjunk, később így vet meg néhány élénk színt a jellemképhez:

„Fouquet ellentéte Colbertnek, mert az egyiknek bukása a másiknak emelkedésére szolgál. Fouquet nyílt, Colbert ravasz és álnok. Fouquet a királyhoz huz, de a király félreismeri őt.” Így megy lassan, meggondolva lépésről-lépésre előre. Mint a matematikus tételeit, úgy állítja össze végtelen megfontoltsággal, logikus következetességgel jeleneteit Böhm. Fővezérelve, hogy minden jellemnek az ellentétjét is megrajzolja. Így a királynak ellentéte Hreblay, Fouquetnek Colbert, mindig arra törekedve, hogy e jellemek élesen domborodjanak ki a nézők szeme előtt.

Érdekes, hogy azért nem távolodik el egészen az élettől, sőt saját tapasztalásait és megfigyeléseit is beleviszi drámájába. Az első felvonás második jelenetében két filisztert mutat be, kiknek életelvük: „Selbstessen macht fett,” a harmadik jelenetben pedig szabad folyást enged haragjának, melyet a szűkkeblű, szűklátókörű, alapjában fősvény, kevés tudású, mindent pénzzé felváltani akaró kereskedők és a hiú, önhitt, tudatlan nemesség ellen érzett. Hogy ezeket az alakokat mennyire az életből vette, legjobban igazolja Böhm az a tette, hogy névszerint megemlíti azok nevét, kiket mintáknak vett személyei jellemzéséhez.

Nincs adatunk arra: vajjon elkészült-e Böhm drámájával vagy sem?

Böhm egyáltalában nem tartozott a könnyen barátkozó, hamar közlékeny természetű emberek közé. Így nem lehet csodálni, hogy készülő drámájáról senkinek sem volt tudomása, csak lakótársának, Králik Lajosnak. De ő is csak véletlenül látta meg a német jambusokat Böhm íróasztalán, de olvasni neki sem adta oda.

Később Králik megkérdezte Böhmöt: mi történt a drámával? Böhm azt felelte, hogy elküldte kéziratát Münchenbe, ahol bizonyos javítások, változtatások keresztülvitelére kérték fel, amit Böhm nem volt hajlandó megtenni. Ezt látszik bizonyítani az a hátrahagyott levél is, melyet a müncheni bajor kir. színház intendatúrája írt Böhmnek, visszaküldve „Der Jesuit” című darabját, mivel néhány kifejezése miatt elő nem adhatja. A levél 1872. március 27-iki keltezéssel Leopold Just-nak szól, aki Böhm sógora volt s akkor Brünmben lakott. Így a darabot Just küldte be a maga neve alatt. Hogy e két különböző című dráma egy és ugyanaz lehet, alapot e feltevésre Böhmnek ama feljegyzése szolgáltatja, hogy egy jezsuitát is kívánt szerepeltetni, kinek jellemtervezetét pár vonással oda is vetette. Lehet, hogy később ez a jezsuita került a dráma középpontjába és ezért változtatta meg a címet is. Ismételjük, mindez csak feltevés, a körülmények egybevetéséből megsejtett látszat.

Böhmnek nem csak erről az egy drámájáról tudunk. Ő maga emlegette, hogy a brünni városi színházhoz is nyújtott be sógora által egy-egy színdarabot. Elismerést kapott, de darabjának színre alkalmazását nem érte meg soha, mert darabjait változtatás nélkül nem akarták előadni. Böhm pedig a változtatás ellen tiltakozott, még egy erősebb kifejezés törlését sem engedte meg, mert a „Kraftausdruck”-ok alkalmazásában Schakespeare követőjének vallotta magát.

Ennek a huzavonának az volt a vége, hogy Böhm visszakapta darabjait, amelyeket megsemmisített. Csak egy drámája maradt fenn iratai között, melynek címe: „*Der Königsnar*. Tragödie in 5 Akten. Von X. Y. Z.”

A mű tárgyát a gepidák és longobardok harcából meríti. Főszereplői: Kunimund és Alboin, meg Kunimund király leánya: Rozamunda és névtelen udvari bolondja, kiről az egész darabot elnevezte.

A történelemben is feljegyzett események alkotják a háttérét. Alboin apja, Andoin, halála után avar segítséggel megdönti a gepida birodalmat és elveszi leányát Rozamundát, aki szeretője — Peredeo — (más variáns szerint még Helmigis is részt vesz ebben a gyilkosságban) megöleti Alboint, aki mánoros fővel arra akarta kényszeríteni Rozamundát, hogy apja koponyájából igyék. Mindez csekély változtatással előfordul a darabban is, de csak azért, hogy a főhősnek: a bolondnak bukását tisztán lássuk. A bolond ugyanis valamikor boldogan élt a Kárpátok tövében ifjú feleségével. Boldogságukat Andoin király dúlta szét, akinek arra jártában megtetszik a szép asszony; szerelmi viszonyt kezd vele, melynek Helminchis nevű fiú lett a gyümölcse. A nevelőatyja — a bolond — a longobardok ellen égő gyűlöletet önt Helminchis szívébe, míg ő maga a longobardok ellenségének: a gepida Kunimundnak lesz udvari bolondja, hogy annál sikeresebben átkozódhassék a longobardok ellen. Andoin már meghalt, így a fiún — Alboinon — akar apja bűnéért bosszút állani. Egyenesen Alboin életét kívánja. Célját el is éri. Alboin nem a bolond kezétől esik el, hanem annak fia: Helminchis öli meg, aki tulajdonképpen testvére Alboinnak. A küzdelemben azonban Helminchis is elesik s így a bolond egyedül marad. Halott Alboin, de halott Helminchis is, akit a bolond nagyon szeretett, akiben megtalálta minden örömét, vigaszát. Miért és kiért éljen most már tovább? Bosszúja kielégítve ugyan, de senkije sincs, akit szerethetne, akiért érdemes volna élni. Az élet reá nézve most már tartalmatlan

üresség, célnélküli semmiség lett, amelynél szebbnek, nyugodtabbnak, vonzóbbnak találta a halált, amelyet töre segítségével hamarosan el is ért.

Ez Böhm hátrahagyott drámájának rövidre szabott tartalma.

Hogy Böhm Rozamunda regényes történetét honnan merítette, nem tudjuk, mert semmi adatot nem hagyott hátra s ezt annál nehezebb megállapítanunk, mert igen sok író fantáziáját termékenyítette meg a Paulus Diakonus „Longobardok története” című munkájában megörökített érzelmes história.¹

Legvalószínűbb azonban, hogy Böhm lelkében először a bolond alakja fogamzott meg s csak ennek keresett környezetet a longobardok és gepidák vad harcában.

A bolond alakja minden tekintetben érdekes. Rendkívül emlékeztet Rigolettóra, Mantua hercegének szerencsétlen púpos udvari bolondjára, kivel Verdi operája útján ismerkedett meg. Nemcsak külsejében hasonlít Rigolettóhoz Kunimund bolondja, hanem tragikuma is sokban egyezik vele. Mindkettőt atyai fájdalom, egy régi seb kínoz, melyet a bolondnak álarca alá rejtene, s melyről a fátyolt senki előtt fel nem lebbenthetik, mert attól tartanak, hogy környezetük előtt gúnytárggyá válnak. De míg Rigoletto atyai fájdalom hatása alatt megfélemedezik bolond mivoltáról, addig a „Königsnarr” mindig csípősen elmés, elméssége egyenes arányban nő fájdalmával. Maró élceivel áll bosszút környezetén, mely annál elevebb húsba talál, mentül jobban sír — befelé.

Böhm bolondjának megrajzolásakor nem vonhatta ki magát ama hatás elől, melyet Shakespeare Lear királyának keservesen bohóckodó bolondja tett reá. E hatás azonban nem szolgál utánpótlásból nyilvánult meg, hanem az alapjellem megrajzolásában.

A darab maga rendkívül mozgalmas. Nemcsak a sok színváltozás teszi érdekessé, hanem a gyorsan pergő párbeszéd is lebilincsel. Ezek a párbeszédok gondos kidolgozásra vallanak.

Ha egy kicsit elmélkedünk Böhm drámaírói hajlamán, arra az eredményre jutunk, hogy Böhmöt nem véletlen, nem írói babérok után való áhitozás, nem is olvasottsága vitte arra, hogy drámában kísérletezzék, hanem gondolkodó képességének önkénytelenül kitörésre kényszerülő nagy ereje.

Hiszen általánosan tudott dolog, hogy a lírához elég az érzelem és a forma, az eposzhoz, elbeszéléshez, regényhez a fantázia, a drámaíráshoz mindezek és ezeken felül még erős, fegyelmezett, egy központra irányuló gondolkodás. A drámaíró olyan, mint az építőművész. Személyeinek pontosan kiszámított és kimért jellemköveiből építi fel az egész cselekményt. Egy kis gondolati, számítási vagy mérési hiba s a kő vagy nagyobb, vagy kisebb lesz a kelletténél. Ez már észrevehető az épület szépségén. A kritikus éles szeme ezt a szépséghibát azonnal felfedi, s ha több ilyen szépséghiba támad, a cselekvény dőcögőssé, vagy terjengőssé, vagy el nem hihetővé válik s a darab megbukik.

De az erős, éles, megfigyelő, elképzelő, gondolkodó képességen kívül még erős karakterűnek is kell a drámaírónak lennie.

Ez természetes is. Ha a lírai költemény hatása igen sokban függ attól, mennyire érzi át a költő maga is azt az érzelmet, melynek hangot ad költeményében; ha az elbeszélő művek értéke egyenes arányban van azzal, mennyire tudja magát az író a fantázia világába beleélni, úgy világos, hogy a drámaírónak nagy, erős jelleműnek kell lennie. A nagy drámaírók mind nagy jellemek is voltak, akik ki tudtak erőt fejteni a viszontagságok eltűrésében, az akadályok leküzdésében, a szenvedések elviselésében, a forrongó változások megkedvelésében, az új dolgok jövetelét hirdető eszmék megharcolásában, kitűzött céljuknak megközelítésében. Csak az ilyen erős jellemből szívhatják fel életképességüket a dráma jellemei is.

Mindkét tulajdonság erősen megvolt Böhmében. Szigorú logikus gondolkodóképesség páratlanul erős jellemmel párosult. Sohasem volt gyenge. Az élet szenvedései, küzdelmei, viszontagságai soha meg nem törték, de meg sem ingatták. Bátor volt az igazság kimondásában. S ha nem is kereste, de végig küzdött a harcot, amelynek középpontjába került. S ha Böhm a drámaírás terén még sem tudott jelentős sikereket elérni, ennek megértésére elég Hegelre hivatkoznunk: a drámaírónak eget és poklot, az egész mindenséget kell átélnie szívében. Ez a nagy indulat, ezt az eget és poklot magában egyesíteni tudó szenvedély Böhmöt nem hevítette.

Ugyanaz gátolta őt abban, hogy nagynevű drámaíró váljék belőle, ami derékba törte költői pályáját is: éles eszének hideg kritikája.

Nem lehet azonban azt mondani, hogy ez az év csupán az ilyen fajtájú próbálgatások esztendeje lett volna. Nem! Böhm már tisztán látta jövő hivatását. Filozófus akart lenni. Komolyan készült erre.

Az iskolai év elején még vallásos világnézetének kérdéseivel foglalkozik. Ott folytatja ezen kérdések boncolgatását, ahol tavaly elhagyta. E kérdések nem hagynak neki nyugtot, meg akarja oldani.

¹ A magyar irodalomban először Valkai András dolgozta fel 1579-ben.

Előtanulmánya még kevés van, csak természetes eszének vaserejével igyekszik e kérdésre felelni: Ki teremtette a világot?

A vallások azt mondják: az Isten, ő a világ teremtetője! De ki az Isten? A keresztény teológia azt feleli erre a kérdésre: legfőbb lény. De ha lény, akkor kezdete és vége van s így ez a legfőbb lény nem lehet az Isten! Aristoteles az ész tette meg Istennek. Böhm is Aristoteleshez csatlakozik, amikor azt állítja, hogy az ész teremtette a világot, vagy helyesebben mondván: az ész formálta és alakította a mindenséget. Ezt a mondását így magyarázza tovább: az ész adta a törvényeket, amelyek szerint az őanyag formálódott. E törvények szükségszerűségeen alapulnak, amely szükségszerűségben maga az őanyag rejlik. Minden anyagnak megvan a maga törvénye, amelynek a változás pillanatában alá van vetve. Ezek a törvények teljesen az anyag minőségétől függenek. Ezen törvények szerint alakul, átalakul és formálódik az anyag. Ebből következik, hogy ezek a törvények: Isten és a természet törvényei: istenség a holt anyag részére. Ezek vezetik és kormányozzák a holt anyagot. Úgy az Isten, mint a természet törvényei örökkévalók, mert örök az anyag is. Felveti most azt a kérdést: mi az Isten az emberre nézve? Az ész! — feleli Böhm. Amint a holt anyag engedelmeskedik az ő istenségének, a benne lakozó szükségszerűségnek, — úgy engedelmeskedik az ember is az észnek. Böhm Károly elismeri, hogy ő a dualizmusnak: az anyag és az ész kettőségének a híve.

A világ tehát a maga törvényei szerint alkotódott, amely törvényt a benne levő szükségszerűség hozott létre. Ez a törvény örök, vagyis megvolt már oly régóta, melyet matematikailag kiszámítani nem lehet, amely időnek felfogására az ember képtelen. És mi volt ez az anyag? Erre a kérdésre Herakleitoszal felel: a többi előtt tűz volt az örök őanyag. De nemcsak a tűz, hanem a tűznek különféle fokozata, melyek alapján a világok alakultak. Egy örök mozgás szülte a tűznek különféle alakjait és ez a mozgás főtulajdonsága az ősanyagnak. S mert örök az őanyag, öröknek kell lenni a mozgásnak is. Tűzből lett a föld. Amint minden anyag, úgy a föld is lassan lehül. De a föld közepén még mindig tűz van. Amikor teljesen lehül, egy másik föld keletkezik. Mert mindazt, amit mi észreveszünk, változása folytán vehetjük észre; így a föld is, mint észrevehető, örökös változásnak van alávetve. Ez a változás az őanyagtól függ. Innét a földnek különféle forradalma, amelyek mostani alakját adták, és melyek meg fogják a jövőben még változtatni.

Ezek a metafizikai elmékedések, okoskodások merészek és még mindig nem nyugodtak széleskörű és kimerítő forrásismereten és tanulmányon, ezért Böhm gondolkodásának szilárd alapjául sem szolgálhattak. Ő maga is érzi, hogy kapkod, bizonytalan. Ki nem elégitett kíváncsisággal, tudni-vágyással fordul kérdéseivel tanárjához, Emerichyhez, aki azt a tanácsot adta neki, hogy egyelőre csak egy filozófiai irányt tanulmányozzon, ha ebben elég erősnek érzi magát, akkor fogjon a többi rendszer olvasásához. Elsőnek Herbart racionális realizmusát ajánlotta s átadta Böhmnek Herbart: „Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie” (Königsberg 1837. IV. kiadás) című művét.

Böhm szívesen követte a tanácsot, hozzáfogott Herbart művének olvasásához, de pár nap múlva Kantnak „Kritik der reinen Vernunft”-ját is tanulmányozza. Párhuzamosan mind a kettőt. Böhm azonban nem fulta a betűket, nem az volt a célja, hogy hamarosan átfussa a könyvet, hanem lassan, gondolkodva olvasott. Fel-felkelt a könyve mellől, fel s alá járkált a szobában. Meg-megállt, kinézett az ablakon, majd újból az íróasztalhoz ment és még egyszer átolvasa a szöveget, jegyzeteket csinált s ezt megismételte mindaddig, amíg az olvasottakat az utolsó betűig meg nem értette. Kantból naponként 2—3 oldalnál többet nem olvasott.

Schopenhauer mondja egy helyen: „Nincs biztosabb mód, a gondolatot tönkre tenni, mint minden szabad percünkben könyvet venni elő.” Böhm ugyan Schopenhauer e mondását még nem ismerte, de ennek igazságára magától rájött. Nem csak most Kantból, hanem később is sohase semmiféle szerző munkájából, még a legkönnyebb regényből sem olvasott egyszerre sokat, mert mindig saját gondolatával kísérte az olvasottat. Ezért véste be mindig emlékezetébe a szöveget, mely tulajdonává lett. Olvasmányaiiban élt, velük foglalkozott, állandóan forgatta azokat elméjében s szeretett róluk beszélni. Jó barátaival, társaival vitatkozott s legjobb barátjának, „Napló”-jának egész őszintén kitárta szívét-lelkét, kifejtette minden tartózkodás nélkül gondolatait. Később a Napló szerepét a családja vette át. Környezete mindig tudta, mivel foglalkozik, mert arról beszélt, az otthon meleg tűzénél felelevenítette azt, amit csendes dolgozószobájában magáévá tett.

Kant első olvasását megnehezítette az a körülmény, hogy nem volt senkije, aki útba igazította, felvilágosította volna, aki a nehezebben érthető részeket megmagyarázta volna. Minden akadályt neki kellett utjából elhárítania, ami tagadhatatlanul nagy munka volt. Ő maga mondja, hogy a logikai funkciók, a kategóriák és az appercepció szintetikus egységeinek kérdésével csak a legnagyobb fáradtsággal tudott megbirkózni annyira, hogy egy-egy szakaszon három napig is elgondolkodott és a végén kénytelen volt az erről szóló fejtegetéseket újból és újból átolvasni. S mikor néhány hónapi megerőltető szellemi munka után eljutott az alapelvek analitikájáig, nem ment tovább, hanem egészen előlről kezdte az olvasást.

Emericzy tanár Herbart híve volt, így az iskolai előadások Herbart tanainak visszhangjai voltak. Böhm ezt a filozófia rendszert tökéletesen meg akarta érteni, ezért segédkönyvül Griepenkerl tanárnak: „Briefe an einen jungen gelehrten Freund über Philosophie und besonders über Herbarts Lehren” című művét használta, amelyből igen sokat tanult. Mert teljes, tökéletes és könnyen érthető felvilágosítást nyújt e könyv Herbart tanairól és megállapítja a sorrendet, amelyben Herbart műveit olvasni kell.

E műnek elolvasása után Böhm kijelölte magának az utat, amelyen haladni jónak találta: Először megismerni törekedett Kantot, hogy azután a német idealizmus filozófusaira térjen át. Fichtét, Schellinget és Hegelt akarta megismerni, de csak azért, hogy e filozófusok elvégzése után újból elővegye és tökéletesen megértse Herbart tanait. Most egyelőre egyéb célja nincs, mint Herbart megismerése, bár még nem csatlakozik egy filozófiai irányhoz sem. Az előadások alkalmával csak Herbartot hallja magasztalni e szavakkal: Originális lángész! A filozófia egy új irányának megalapítója! Az iskola tanításának, tanára tekintélyének hatása alól nem tudja magát még kivonni, de azért nem csatlakozik vakon Herbart mellé, amint nem áll be Kant követői közé sem. Vár. Majd ha a szerencse reá mosolyog és mint tanár nyugodtan dolgozhat, majd akkor dönti el, melyik filozófiai irányhoz csatlakozzék. Addig is belefog Herbartnak „Über die Möglichkeit und Nothwendigkeit Mathematik auf Psychologie anzuwenden” című művének olvasásába, amelyben Herbart azt bizonyítgatja, hogy a lélektanban kimutatható sok hiba abból származik, hogy a matematikát nem alkalmazzák, pedig csak a matematika nyújthat tökéletes pontosságot és biztosságot. Matematika nélkül a dolgok tökéletes megértéséig nem tud eljutni az ember.

Herbart ezen művének, de még inkább Drobisch „Mathemat. Psychologie”-jének tanulmányozása arra a beismerésre viszik őt, hogy matematikából igen keveset tud. Ennek a hiányos tudásának tulajdonítja, hogy nem érti meg jól őket, de felteszi magában, hogy a nagy szünetekben a matematika tanulmányozásába fog elmerülni, hogy hiányos ismeretek ne akadályozzák őt az egyes filozófiai rendszerek megértésében és megítélésében.

Különben Böhm is megtörtént az, ami a lelkesen, de kellő útmutatást nélkülöző munkás ifjak sorsa szokott lenni: a sokféle rendszert labirintusából nem találta meg a kivezető utat. Ezzel nem azt mondjuk, hogy fejében a sok elmélet összezavarodott volna, hanem azt, hogy a sok rendszer között nem tudta megtalálni az „igazságot”, amelyet keresett, amely után lelke szomjuhozott.

Ha összezavarta volna a különféle elméleteket, akkor nem nyilatkozott volna Kant „Kritik der reinen Vernunft”-járól, mint csodálatosan szép műről; de észreveszi annak hibáját, amire már Herbart is rámutatott, t. i. hogy nincsen Kantnak elégséges lélektani ismerete. A másik hiba pedig az, hogy Kant filozófiájában valami pozitív eredmény után vágyódik az ember, aminek Kant híjával van, mert kritikája csak a tévedésektől menti meg az embert. Már pedig ilyen tévedéseknek Böhm nem lehetett még most az áldozata, mert még nem rendelkezett elég filozófiai anyaggal. Ezt megszerzendő Herbart „Allgemeine Metaphysik”-jének olvasásába fog, amelyről megállapítja, hogy sokkal nehezebb, de egyszersmind mélyebb is Kant kritikájánál.

Éppen Herbartnak Kanthoz való viszonya vetette fel előtte a kérdést: Mi hát az igazság? Íme, itt van egy nagy gondolkodó: Kant; kifejt, felállít egy minden tekintetben zseniális tant s jön egy második nagy gondolkodó, mélyebb: Herbart aki megcáfolja Kantot. És így egyik filozófus a másiknak rendszerét vagy részben, vagy egészben lerombolja: mi hát az igazság? Hol az igazság? Ki kezekedik valamelyik nézet igazsága felől? Az ész? De hát nem az ész vezette Kantot is és Herbartot is s mégis ellentétes, különböző eredményekre jutottak? Nem, az ész nem lehet. Valami másnak kell lennie, amely nem oly ingatag, mint az emberi ész és megadja az objektív igazságot. Vagy nincs is objektív igazság?

Igy esik Böhm egyik ellenmondásból a másikba. Tavaly még az ész abszolút uralmát hirdette, ma már oly gyarlónak tartja, hogy az igazságot egyáltalában nem tudja felismerni. Tavaly még az igazságért vértanúi halált akart halni, most meg már kétség fogja el: vajon van-e egyáltalában objektív igazság? Ezt az ingadozást érzi Böhm is, s elmélkedésének eredménye az az elhatározás, hogy még egyszer átolvassa a filozófiai műveket, különösen Herbart metafizikáját. Abban a hitben él, hogy Herbartot könnyebb megértéséhez Lindemann lélektanának elolvasásával fog jutni. Bár elismeri, hogy kettejük iránya teljesen ellentétes, de hiszi, hogy egyesíteni tudja, mert az első pillanatban meglepszik ama lelki funkciók megértésével, amely funkciók letagadhatatlanok.

A filozófia nagy kertjében való eme szorgalmas munkálkodás azonban nem maradt minden pozitív eredmény nélkül.

Böhm Károlynak már Herbart tanulmányozása alkalmával¹ elejétől fogva, de még inkább Drobisch matematikai lélektanának olvasásakor feltűnt az a könnyedség, amellyel ők a lélektani menynységekről beszélnek. Az erő, mely bennünk működik, láthatatlan valami, amelyet mi csak hatásaiban ismerhetünk és ezek a hatások maguk is láthatatlanok. Ezeket sem öllel, sem fonttal megmérni nem lehet, legfeljebb csak

¹ Megvan Bartók i. értekezésében is.

sejteni. Ez a tény a dolog természetéből folyik, miért is világos és könnyen megérthető. Ha ezek a hatások látható dolgok volnának, akkor a gondolati dolgok valóságos dolgok lennének. De a gondolati dolgok nem valóságosak, mert csak a gondolatban levő száz tallér nem valóságos száz tallér.

A gondolatok éppen olyan kevésbé láthatók, mint a gondolatok forrása: az ész és értelem vagy maguk a lelkiképességek. S bár ezek fizikailag nem láthatók, mégis matematikailag pontosan meghatározhatók. A fizikailag látható hatásokat könnyen meg lehet mérni, példának felhozva Böhm a szabadesést, de hogyan lehet ugyanezt megtenni a lelki jelenségeknél? Hol találom meg magamban a gondolatokat? Csak a bensőmben. A bensőm pedig láthatatlan, tehát megmérhetetlen. De meg milyen mértékkel mérjük egy szenvedélyt? Fontos vagy ötlet használjunk mértékegységül? Világos, hogy egyiket sem lehet. Megengedi Böhm azt, hogy mértékegységül egy meg nem határozott mértéket vegyünk alapul s azt állítsuk, hogy 1, 2, 3 . . . erőegység. Mit jelent ez? Azt, hogy egyik erő egyszer, kétszer, háromszor nagyobb, mint egy másik. De hát milyen erős a másik? És a harmadik . . . ? Így tovább kérdezhetünk egészen a végtelenségig anélkül, hogy a lelki tevékenységeket valójában megmérhettük volna.

De vehetünk egy listát, amelyen minden egyes gondolatnak és lelki működésnek fokát felrajzolva és erőegységekben kiszámítva találjuk. De hogyan történik ez a kiszámítás? Ehhez vezető utat Böhm sehogysem látja, mert egyik erőt össze kell hasonlítani a másikkal. S ekkor tulajdonképpen mit akarunk egymással összehasonlítani? Ismeretlen nagyságokat, amelyeket mi keresünk és erejüket meghatározzuk. Böhm tehát nem talál olyan alapot, amelyen biztosan meg tudna állni és ahonnan a számításokat végre tudná hajtani. Mert egy felvett nagyság egy másik felvett nagyságot ad, de nem matematikailag meghatározottat. A szenvedélyeknek, a lelki jelenségeknek listáját tehát megszerkeszteni teljes lehetetlenség, mert nincsen olyan mértékünk, amellyel a számításokat végrehajtani tudnók. S feltéve, hogy ilyen lista mégis összeállítható volna, mi biztosít bennünket arról, hogy ez a lista pontos és nem hiányos? Már pedig hiányosnak kell lennie, mert a gondolatok a legkülönbözőbb változatokban fordulnak elő.

Van még egy másik mód is, amellyel a gondolati erők nagyságát meghatározhatjuk. Fel kell vennünk egy abszolút egységet. De melyik az? Kettő lehet: vagy a legerősebb vagy leggyengébb gondolati erő. S ha most azt kérdezzük, melyik a leggyengébb, csak azt a választ kaphatjuk, amelynél a gondolat a tudat küszöbére jut. De tekintve azt, hogy a tudat küszöbe olyan környék, amelyet könnyen meghatározni nem lehet, mert lehet olyan eset is, hogy a gondolat még csak a tudat küszöbének közelében van s mi már azt hisszük, hogy benne van, — már is olyan akadályokra bukkantunk, mint az előzőnél. Ezen okoskodás útján Böhm arra a végeredményre jut, hogy sem a leggyengébb, sem a legerősebb gondolati erőt meghatározni nem tudja, de nem képes erre sem Herbart, sem Drobisch.

A lelki élet jelenségeit mennyiségekben kifejezni nem lehet. Felteszi, *hogy* sem Herbartnak, sem Drobischnek nem volt az a szándéka, hogy a lelki életet számokkal kiszámítsa és megmérje. De akkor mit akarthattak a matematikával a lélektanban? Semmi mást, mint azon általános törvényeket felállítani, amelyek szerint a lelki élet jelenségei lefolynak. Ebből a szempontból veszi most bírálat alá Herbart és Drobisch elméletét.

A törvények, illetve szabályok vagy apriori, vagy aposteriori hozatnak. A lélektani törvényeket aposteriori nyerni nem lehet az előbb kimutatott nehézségek miatt, hanem csakis apriori. Minden apriori szabály pedig teljesen absztrakt jellegű, mert még az esetben is, ha megengedjük, hogy matematikailag teljesen pontos, még mindig hiányzik a legszükségesebb bizonyítéka érvényességéhez, t.i. a tapasztalati uton való érvényesítése. A lelki élet jelenségeiről tényleg tudomást vehetünk, ahogyan annak bensőnkben le kell folynia; de az így alkotott szabály nem általános, mert csak azt mutatja, milyennek kellene lennie, de hogy valójában olyan-e, ez már nagy kérdés. A matematikai szabály érvényessége a szemlélet segítségével könnyen megállapítható, mert a benne előforduló nagyságok meghatározhatók. Ugyan így kellene eljárunk a lélektani matematikai szabályokkal, de ezeknél nagy hiba, hogy teljesen hiányzik a szemléleten alapuló bizonyítás. A megállapított szabály matematikailag teljesen helyes lehet, de érvényes voltát határozottan kétségbe vonja Böhm. A csillagászatban vett példával igazolja ezen állítását. A matematikának a lélektanban nincs más szerepe, csak az, hogy általános szabályokat állítson fel, amelyek azonban csak akkor érvényesek, ha érvényességüket a tapasztalás is igazolja. Ez által sem jutunk el az abszolút igazsághoz, de Böhm még egy lépéssel tovább megy és kijelenti, hogy semmiféle tapasztalati tényben sincs abszolút igazság. És mégis az a törekvés látható, hogy apriori állítanak fel szabályokat, amelyekbe a lélek tevékenységét beleszorítani akarják, holott nem képesek az egyes jelenségek erőnagyságát megállapítani.

Ezen elmékedések — mondja Bartók György — amelyeket Böhm a lélektani törvények megismerésére vonatkozólag végzett, későbbi filozófiája nem egy tételének csíráját rejtik magukban s bizonyos mértékig jelzik az irányt, amely felé filozófusunk halad. Már itt érvényesül azon mély filozófiai meggyőződése, hogy a szellemi élet törvényei nem azonosak a természeti törvényekkel és már itt kifejezésre jut határozott állásfoglalása az empiria relativitását illetően.

Böhm ezeken kívül még a valószínűség problémájával is foglalkozott. Erre vonatkozó fejtegetését — okot erre egy Bossagh nevű tanulóval való vitatkozása adta — egész terjedelmében megőrizte naplójában, s minthogy élénk fényt vett arra, miként fejlődött az első eredeti, önálló, rendszeres magyar filozófus, — mi is közöljük.

Legelső sorban megállapítja, hogy igaz mindaz, amiben nem kételkedem, vagy amiben nem kételkedhetem. Ezzel szemben mindaz, amiben én joggal elégtelenséget találok, az nem igaz. A kettő között áll az, amiről sem azt nem mondhatom, hogy igaz, sem azt, hogy nem igaz, mert az érvek pro és contra egyformán erősek. Ez a kétséges (dubium). Amint az öntudatnál a világosság hol erősebb, hol gyengébb, így az igaznak igazvolta is majd szembetűnőbb, majd gyengébben előtűnő. Én pl. látom, hogy az istenség eszméje igaz, de nem tudom elegendő érvekkel bizonyítani, hogy valójában megvan. Ezért nem fogom az isten-eszméjét a nemigazhoz vagy a kétségeshez sorolni, hanem azt állítom, hogy ez az eszme valószínű. Ez esetben több érv van pro, mint contra, anélkül azonban, hogy az igazság evidens lenne. Ha tehát azt mondom, hogy az igazság evidenciája mellett szóló érvek nem elégségesek, akkor tulajdonképpen azt mondom, hogy több érv van ugyan az eszme igazsága, mint nemigazsága mellett, de egyik sem bizonyítható elegendően. Miután azonban ebben az eszmében az igazság túlnyomó, még pedig valószínűsítően, így a valószínű igaz, de nem elégséges érvekkel bizonyított. Egészen más a látszólag igaz. Ez már nem tartozik az igazhoz, hanem a nemigazhoz. Mert azok az érvek, amelyek való volta mellett beszélnek, csak látszólagosak és nem valódiak. Példának felveszi a nap mozgásának és a föld mozdulatlanságának bizonyítását avval az érveléssel, hogy a nap minden nap lenyugszik. Ez a lenyugvás nem valódi, csak látszólagos s ezen fogalomnak igaz volta nem objektív, hanem dialektikai. A látszatos valónak fogalmát tehát nem szabad összetéveszteni a valószínűvel. Mert az elsőnél a mag nemigaz, de a burok igaz, így az egész nem igaz; míg a másodiknál a mag igaz, csak a burok kétséges, így az egész igaz. Az igaz és nem igaz között éppen középtűt fekszik a kétséges, mely semmi jogot sem formál arra, hogy igaznak tartassák, éppen azért nincs nekem sem jogom arra, hogy nemigaznak jelentsem ki. Az például kétséges, hogy holnap még élek, de azért nem szabad mondanom, hogy holnap már nem élek. A kétségesnél — az előbbihez hasonló meghatározással élve — úgy a mag, mint a burok bizonytalan. Az igaz topikáját Böhm a mondottak alapján így állapítja meg:

A valószínű nem bebizonyítottan igaz, tehát közelebb áll az igazhoz, míg a valószínűtlen a nemigazhoz húz jobban.

Tagadhatatlan, hogy a valószínű fogalmának ez a fejtegetése már irányváltást jelent Böhm filozófiai gondolkodásában, mert a metafizikai problémák fejtegetése helyett logikával foglalkozik.

Ebben feltétlenül érezhető már Kant hatása, bár Kantnak bíráló bölcsészete negatív eredményeivel nem elégitette ki, mert tagadta ugyan az egyház és a régi scholastica tanait, de nem állított helyökebe semmi újat. Ezért szerette jobban Kantnál Herbart általános metafizikáját. Ez jobban kielégítette, amint kielégít most is sok embert, kik gyakorlati életirányuknál fogva akarnak az emberekre hatni és elfogadva alázatosan a természet felsőbbségét, nem építik vakmerő önhittségükben a képtelen és alaptalan észségekből a világot a priori.

Ez volt Böhm nézete ebben az évben, amikor a lelket még egyszerű monasnak vélte, mely alapról már a következő évben lelpett.

De ez évben végérvényesen rálépett a filozófia útjára. Az iskolát, a tanulást, a tanítást csak kötelességszerűen végezte el, ő maga csak a filozófusok társaságában érezte jól magát, s a fiatal, 20 éves teológust a szent lelkesedés tüze annyira hevítette, hogy szinte a jövőbe látott, amikor így ír magáról és hivatásáról: „... Teljesen a filozófiának szentelem magam. De látom, hogy ez a mező egy végtelen mező, ahol már a leghatalmasabb erők küzdöttek, amelyek előtt az én erőm porba sülyed. És úgy szeretnék én nagyot alkotni. Dolgozni akarok. *Legyen Magyarországnak is egy önálló filozófiai rendszere, amelynek eddig még hiányát érzi.* Oh, ezek a tervek, amelyek lelkem előtt oly gyakran fel-fel merülnek, oly csábítóak, oly erőszakkal húznak, hogy nem vagyok képes nekik ellentállni. *Nekem kell Magyarországon a filozófiát új irányba terelnem, általam kell új korszakba lépnie. Ezt el kell érnem, kerüljön bármibe, vagy meg kell halnom.*”

Az új magyar filozófia megteremtésének eszméje hevítette ezentúl Böhmöt. Csak ezt a célt látja maga előtt, csak ennek a célnak eléréséért dolgozik. Ekkora akaraterő párosolva az ő hatalmas tudásával feltétlenül el is éri célját. És elérte. De eszméjének diadalra jutását már nem érthette el, mert a halál megakadályozta őt ebben.

Jövő hivatására egész tervszerűen készül.

Herbart „Allgemeine Metaphysik”-jének olvasása közben arra a meggyőződésre jut, hogy nem érti eléggé. Ennek okát kutatva, azt veszi észre, hogy a megelőzőit nem ismeri. Felteszi magában, hogy ezt pótolni fogja s különösen Descartes, Spinoza, Leibnitz, Wolff, Locke, Hume műveivel kíván foglalkozni. De belátja azt is, hogy kár az időt elpocsékolni, az erőt elforgácsolni a német idealista irányzatokra, mint eleinte akarta, hanem arra határozza el magát, hogy újból átolvassa Kant: „Kritik der reinen Vernunft”-ját és Herbart: „Allgemeine Metaphysik”-jét, majd áttér Kantnak: „Kritik der praktischen Vernunft”-jára és Herbartnak: „Praktische Philosophie”-jára. Erre következnek Kant „Urtheilskraft”-ja és Herbart lélektana. Ezek párhuzamos olvasása után kívánta elővenni Hegelnek, Schellingnek, Fichtének rendszerét és csak a múltnak tökéletes és teljes megismerése után akart önállóan haladni.

Most még Herbart hívének vallja magát, illetve senkiének, mert inkább a „filozófia történeti részét” tanulmányozza, amint Schelling mondja; de a Herbart-iskola nézeteit szívből kedvelte, mert az ő álláspontjukból a dolgok rendjét természetesen lehet megmagyarázni, amelyek a lelki életben előfordulnak. Herbart hatása alatt megírta az „Öntudat és önismeret” című értekezését, amelyet a magyar önképzőkörben benyújtott; de hát nem akadt hozzáértő bírálója, sőt az egész körben nem értette meg senki terminológiáját, ami nagyon rosszul esett Böhmnek. De azért kedvét nem szegte, hisz tudta, hogy egész Magyarországon igen kevesen foglalkoztak akkor filozófiával, hogyan várhatta hát az elismerést, a megértést ama kis körtől, ahol csak tanulói, de nem művelői voltak a filozófiának. Ő a jövőtől várt mindent!

Hivatásának elképzelése közben megszületett egy dolgozata: „Miként akarom én az élettudományomat magam és mások számára felhasználni?” címmel, melyet átadott igazgatójának, de amelynek további sorsáról semmit sem tudunk.

De érezte azt is, hogy a teológiai pálya nem neki való. Elhatározta, hogy többé nem jön vissza Pozsonyba. Zimmermannak metafizikai előadásait szerette volna Bécsben hallgatni. Először Németországra gondolt, de Michaelis tanárja a zavaros külállapotokra való hivatkozással erről lebeszélte, azért Bécsre választotta, hogy a természettudományban, matematikában, filológiában, de különösen filozófiában kiképezze magát.

Bécs különben is tetszett neki. Ez évben Márkus sógorával néhány napot ott töltött és magasztalva említi a város szépségét, nagyságát, múzeumait stb.

S hogy semmi se kösse Magyarországhoz, illetve Pozsonyhoz, elhatározta, hogy menyasszonyának visszaküldi a jegygyűrűt. Már régen arra a meggyőződésre jutott, hogy egy gyerek-ember hirtelen fellobbanására, elhamarkodott nyilatkozatára jövő élete boldogságát nem építheti fel. Fájt neki az a felfedezése, hogy a leányt már nem szereti, látta, hogy sem reá, sem a leányra jó következményekkel nem jár a szerelem nélkül való házasság. Érezte, hogy tanulmányaiban s így hazáját célzó munkálkodásában megakasztja az a körülmény, ha korán leköti magát s ezáltal lemond szabadságáról és önállóságáról. Ezért egy levélben bejelentette visszalépését, amit a család tudomásul vett. Böhmöt ez a tette mégis bántotta és egyedül a tudománytól várta a gyógyulást. „Szabad énség, szent hazám — írja — nektek áldoztam becsületesem, ne taszítsátok el fiatokat . . . S örök énségem, te mélységeidből fakaszd a tudomány éltető s enyhítő nedvét szívembe, hogy a patak, mely belőled folyik, tiszta legyen s ne piszkítsa azt a magával elégedetlenség szennye.”

Tervét azonban nem tudta keresztül vinni. Számos külső körülmény, pénzhány, az osztrák-porosz háború szülte bizonytalanság, mind megannyi elháríthatatlan akadályként merültek fel, melyeknek legyőzésére nem volt elegendő ereje. Így fájó szívvel bár, de minden elkeseredés nélkül belenyugodott a változhatatlanba, hogy jövő évben újból pozsonyi teológus legyen.

Hogy kedvét mindez nem szegte, legjobban igazolják nagy vakációban kifejtett matematikai tanulmányai és olvasmányai: Zimmermann: „Erdball”, Schleiden: „Die Pflanze und ihr Leben”, Hartenstein: „Grundlehren und Problemen der allgemeinen Metaphysik” című művek, továbbá Purgstaller metafizikája, melyet különösen azért forgatott, hogy a magyar filozófiai műszavakkal megismerkedjék, mert elhatározta, hogy ezentúl magyarul fog írni, magyar klasszikusokat fog olvasni, hogy mint magyar filozófus mindenben megállja helyét. Ezért írta naplóját is a következő évtől kezdve legnagyobb részt magyarul.

Ő maga úgy érzi, mintha élete igaz céljának felismerésével, a régit berekesztette, lezárta volna, s visszatekintve életének eddigi szakára következőképpen nyilatkozik munkásságáról: „És most befejezem naplómat . . . Ha arra gondolok, mi minden van benne, öröm lopózik szívembe. Mi lehet ennek az örömnek oka? Az a tudat, hogy mindent megtettem, amit tennem kötelességem volt, emellett még olyanokkal is foglalkoztam, amelyekre senki sem kényszerített. Ez tesz engem boldoggá. Olyant tettem, ami örökké lelkem

tulajdona marad: tanultam! Amennyire módomban volt, arra törekedtem, hogy a tudományosság első felét: a történelmi részt elsajátítsam. S szabadidőm alatt nem volt semmi tennivalóm? De igen, gyűjtöttem annyi kincset, amennyit csak képes voltam vállamra rakni. Arra a szilárd meggyőződésre jutottam, hogy az én számomra minden más tudománynak csak eszköznek szabad lennie annak a legmagasabb célnak elérésére, amely mindent magában egyesít, t.i. egy önálló filozófiai rendszer megalkotására. A matematikának útitársamnak kell lennie, amelyet mellőznünk nem szabad, hacsak nem akarjuk magunkat megrabolni az utolsó támasztól, hogy segítségével a biztos igazsághoz, az abszolút tudáshoz eljuthassunk. Homályos sejtelmem van arról, milyen lesz az egész, de a tudás bizonyosságává még nem alakult ki, sőt a kivitelt is — ha az Isten is úgy akarja — későbbi időkre halasztom." S miután önmagáról, bizonyítványában „ajánlatosnak” mondott erkölcsi magaviseletéről szigorú bírálatot mond, megnyugszik sorsában írván: „Ha minden úgy fog sikerülni, miként eddig sikerült, boldog leszek. Csak egy gondolat bánt még engem: hogyan fogom megvalósítani óriási tervemet? Megteszek majd mindent, amit csak tehetek, hogy sikerüljön. Csak bátorság!”

És Böhm megtett mindent és — sikerült neki.

VII. A teológia második éve.

Mielőtt Pozsonyban beiratkozott volna másodéves teológusnak, újból megkísérté kedvenc tervének keresztülvitelét s írt gyámjának, engedné meg, hogy Bécsben folytassa tanulmányait.

A kedvezőtlen válasz megérkezése után beiratkozott Bolemannál, aki igen haragosan fogadta az ifjút, mert Bécsbe akart menni. De Böhm fel sem vette a kellemetlen és goromba fogadtatást, nem törődött tanárainak haragjával, tudta, hogy hamarosan el fog szállni haragjuk, ezért vidáman fogott kötelességének teljesítéséhez.

Csendesen és békességben folytak napjai. Korán reggel kelt, délelőtt 8—11., délután 2—4. iskolában volt, a nap folyamán még órákat adott kisebb növendékeknek s mikor beesteledett, barátaival vagy egyedül sétálni ment. Ha barátaival került össze, azonnal olvasmányaira terelte a beszélgetést, ha pedig egyedül kóborgott a Dunaparton, akkor elmélkedett az egyes bölcsészeti témák és problémák felett. A napnak le nem kötött óráiban pedig tanult, olvasott, dolgozott.

Három irodalmi egyletnek volt a tagja.

Belépett ugyanis a „Teológus Egylet”-be is, ahol könyvtárosnak választották meg. A „Magyar Kör” alakuló közgyűlésén Lehr Zsigmond, aki 1865-ben került a pozsonyi liceumba tanárnak és a „Magyar Kör”-nek elnöke volt, három teológust ajánlott főjegyzőnek: Petrovicsot, Zelenkát és Böhmöt. Az ifjak közfelkiáltással Böhmöt választották meg főjegyzőnek, mely hivatalt mély kötelességérzettel kívánt betölteni. A „Német Önképzőkörében pénztárosnak jelölték Böhmöt, de ő ezt a hivatalt túlprozainak tartotta, miért is nem fogadta el. Erre az ifjak neki hevülve nagy lelkesedéssel könyvtárosuknak választották meg, egyszersmind újból vállára rakták az „Auróra” szerkesztésének nehéz munkáját.

Böhm mind a három egyletben derekasan megállotta a helyét.

A „Teológus Egylet”-ben bírálatokat olvasott fel, sokszor heves szellemi csatát vívott ellenfeleivel. Dolgozatokat is írt, ezek közül egyet: „A materialisztikus léleknézet bírálata” című érdekműnyben is megörökítették.

A német körben az előző évihez hasonló buzgalommal dolgozott. Szerkesztette az Aurórát, melynek leglelkesebb munkatársa ő maga volt. Bírált és felolvasott. Legnagyobb sikert és elismerést „Die philosophische Idee des Faust von Goethe” és „Der Weltgeist in der Geschichte” című értekezéseivel ért el. Ez utóbbit jun. 20-án a német örömnüpepen olvasta fel.

A magyar körben még fokozottabb munkásságot fejtett ki, hisz jegyzője volt ennek a törekvő egyesületnek. S itt is gyakran a felolvasó asztalhoz ült, hogy bírálataival tisztító és buzdító munkát végezzen és eszméit hirdesse, tanulmányainak mélységével elismerésre kényszerítse még legádázabb ellenfeleit is. De gyakran találkozunk vele, mint szavalóval is. Bár itt nem sok babér termett számára. Hangja nem volt erős, hamar kifáradt, ellankadt. S ha az előadott költeményeket jól át is érezte, ezen érzelmek kifejezéséhez nem volt meg hangjában a szükséges, kíváncsú színezés, erő, lelkesedés, tűz. Hangjával nem tudott bánni, ezért szavalata monoton volt, szóval nem tudott hatást elérni.

Felolvasott művei közül érdemkönyvbe került (Petrovich Soma bírálatával együtt) „Eszmetöredék a költészet lényegéről”, nagy hatást keltett egy humoros felolvasásával, melynek „A nőnem helyzete az emberi társadalomban” volt a címe, mellyel egyik örömnappal alkalmával ragadta tapsra és elismerésre hallgatóit. Ez évben is nyert díjat. Lehr Zsigmond tűzött ki egy aranyat „A népies a költészetben” című tételre. Böhm is pályázott. Izgatta a szép kérdés, de leginkább azért foglalkozott szeretettel evvel a kérdéssel, mert tanulmányozva a népies költészetet, hitte, hogy ezáltal megismerheti a magyar nyelv eredeti szépségeit, beleélheti magát a magyar nyelv szellemébe. Nyelvünk kincseit azért akarta jól tudni, hogy akkorra már élhessen velük, használhassa őket, amidőn eljön az idő arra, hogy filozófiai munkáival a magyar közönség elé lépjen.

Mert ebben az évben fokozottabb mértékben foglalkozott a filozófiával.

Megszerezte magának Hegelnek „Phänomenologie des Geistes” című művét, melynek módszerével, dialektikájával azonban sok helyen nem tudott megbarátkozni. Könyvébe írt számos jegyzete igazolja, mennyire küzdött, míg Hegel megértéséig eljutott. Ő maga írja: „Hogy Hegelt megérteni nem volt könnyű, azt abból láthatjátok, hogy igen sokáig bajlódtam Phaenomenológiájával, háromszor újra meg újra kezdtem olvasni s csak miután Chalybaeus jeles könyve: „Historische Entwicklung der theoretischen Philosophie von Kant bis auf Hegel” némi előismeretet nyújtott, akkor ezekkel felszerelve neki adtam fejemet azon barbár nyelvnek és scholasztikus alaknak, melyben az öntudatos szellem elrejtette kincseit s legyőztem azon ellenálló szerkezetet, áttörtem Hegel értelméig. A panteisztikus csíra volt az egyedüli vívmány, melyet e tanulmányokból szereztem, idealizmusa nem elégít ki, mert a kényszerűséget, mellyel a fogalmaknak egymásból kéne fejlődniök, éppen nem találom benne s innen a dialektikai módszert, mely Hegelnél oly nagy szerepet játszik, nem találom elégségesnek s alkalmasnak a bölcsészetben.”

Hegel Phaenomenológiájával párhuzamosan olvasta Mirabaudnak (Holbach Pál álneve) „Système de la nature ou des lois du monde physique et du monde moral” című művét német fordításban. Ez a mű tudvalevőleg tagadja az istent, a tiszta materializmust tanítja, az akarat szabadságát elveti, az erkölcsöt a közjó szeretetére alapítja, s tanaival forradalmat kívánja szolgálni. Ez a munka megjelenésekor rettenetes megütközést, megdöbbenést keltett. Ugyanilyen hatással volt Böhmre is. Tagadja, hogy reá nézve irányítólag hatott volna, mert — mint Böhm mondja — „az egész nézet dermesztően fagyos és képtelen.” De azért egész nyomtalan még sem maradt Böhmre, mert bár „a vívmány azon kutatásból, melyet a materialisztikus léleknézetre hoztam, csak e kevés szó: a lélek és anyag között lényeges különbség nincsen,” mégis a szellem és az anyag, a lélek és a test kérdése állandóan izgatta Böhmöt, még évek múlva is.

Hegel biztos megismerése kivonta Böhmöt Herbart hatása alól. Nem egyszerre, nem hirtelen, hanem lassan. Böhm küzködött önmagával. Nem tudta, kinek nézetéhez csatlakozzék, de most úgy érezte, hogy Hegel lesz a győztes. Herbart száraz realizmusa kifárasztotta, nem hatott reá üdítőleg. Megértése borzasztó munkájába került, ezzel szemben az eredmény nagyon kevés volt, úgy hogy sehogysem elégítette ki. De nem kedvelte Herbartot azért sem, mert tanai ellenkeztek gondolkodásával, így sehogysem tudta az Istent Herbart rendszere szerint elképzelni. Herbart ugyanis az Isten fogalmát a szervezet célszerűségére alapítja és az erkölcsi fogalmak alapjára helyezi.

E rendszer szerint Istennek is egyszerűnek kellene lennie, ami pedig lehetetlen, mert a sok hatást, amelyet tapasztalunk, belőle ki nem magyarázhatjuk. A második ok, amely Böhmöt Herbarttól elidegenítette, az volt, hogy Herbart rendszere ellenkezik a tapasztalással, holott Herbart Kant rendszeréből kiindulva éppen a tapasztalat fogalmát kívánta tovább fejleszteni. Lássuk csak, hogy érvel Böhm: „Herbart pretendálja elve értelmében a monasok egyszerűségét. Ámde, ha megengedjük, hogy ezek valóban vannak és nem sokkal inkább gondolati dolgok, ezt megengedve nem magyarázhatja ki semmiféle módon Herbart a természeti tűneményeket. A monasok egyszerűek, tehát bennük különbözős nincs. Ámde, ha nincs bennük különbözős, akkor a tűnemények, melyeket okoznak, sem lehetnek különbözők. Van igenis egy mód: az együttlét, de az együttlétből sem magyarázhatunk meg semmit sem, mert ki fogja azon distanciákat mérni, melyek az egyszerű, tehát a matematikai pontnyi nagyságú monasok belsejében vannak, ha csakugyan el lehetne is őket gondolni? Mert az egyszerűben nincs sem tér, sem idő, sem különbözős. Ennélfogva élettelen volna a mindenség, mert az egyik monas abszolút olyan volna, mint a másik, vagyis független minden mástól. Kérdjük most, hol van azon erő, mely az első monast mozgásba hozta, azaz amely azt eszközölte, hogy szomszédjára hasson. Azt feleli Herbart: Kleinere Schriften I. kötet 237. lapján: „Das Werken pfende der Reihe, die zwischenfallenden Bewegungen, sind gar Nichts, machen kein reelles Band, — gestatten nicht, eine Reihe vor Bedingungen anzunehmen, daher auch die Frage nach der ersten Bedingung gänzlich wegfällt!” Nem tiszta fatalizmus ez? S a fatalizmust tudományos uton akarjuk-e kiszámítani?”

Herbart rendszerének eme kritikájában határozottan felismerhetjük Kantnak hatását.

Hegel rendszerét sem találja teljesen megtámadhatatlannak Böhm: „Hegelre vonatkozólag szinte fog némi tisztítás kelleni, de általában a panteisztikus irány az egyedül lehetséges magyarázat” — mondja Böhm s egyszersmind kilátásba helyezi, hogy ebbéli meggyőződését később fogja kifejteni.

S ha ezzel adós maradt, oka, hogy lelkét emésztő kétségek marcangolták, mit naplójában található ily fajta felkiáltások bizonyítanak legjobban: „Bölcsészeti nézeteim most már egészen megváltoztak. Hegel abszolút szelleme borzasztó befolyással bír reám, úgy hogy most a legiszonyúbb skepszisen kell kínok között keresztül mennem. Nem marad egyéb hátra, minthogy panteista legyek.” Ezen panteisztikus iránytól annyira nem tudott megszabadulni, hogy még a népköltészet bírálatába, ismertetésébe is bevitte ezen nézetét.

Böhm bármennyire idegenkedett is a szoros értelemben vett teológiai tanulmányoktól és munkálkodástól, nem kerülhette ki ezeket, mert hiszen a végelemzésben mégis csak teológus volt. A teológián uralkodó tanulmányi rend szerint írásbeli dolgozatot kellett minden növendéknek készíteni a teológiai tudományok köréből.

Böhm két dolgozatot írt ebben az évben. Az elsőnek címe: „Személyi öröklét Pál ap. I. Kor. 6. 12—15 verse alapján”, a második: „Hit által igazolunk.”

Mindkettő tanárjának, Bolemannak nagyon tetszett, a másodikról pláne elragadtatással nyilatkozott.

Tartalmukat Bartók György rövid összefoglalásában közöljük¹: az első dolgozat eredménye, hogy az ember valóban hivatva van az öröklétre; ezt bizonyítja a gyakorlati ész, melynek egyik postuluma a halhatatlanság: de ezt parancsolja az emberi szív is, úgy hogy ha az emberi szív törvénye lehetetlenséget parancsol, örökké fogunk élni. Ezt az örök életet azonban nem szabad úgy gondolkodni, mintha az az örök lénybe való feloldódás lenne. „Énségem nem engedi ezen feloldódást, nekem személyességgel kell bírnom, hogy az abszolút lényt imádhassam és az ő parancsait teljesíthessem; mert amaz nélkül ez lehetetlen. Hiába mutatják nekem az abszolút lényt, — az nem szerető atya, az a mitológia kérlelhetetlen szigorú Kronosa, amely a maga teremtményeit felemészti, s ezen felemészítést nézzem én a halhatatlanság processzusának? E megsemmisítésnek örüljön az okos lélek? Pál apostol tana elfogadható, mert belső ellentétéktől ment s ezért csak tapasztalati adatokkal cáfolható, amire soha sem fog szert tenni elegendő bőségben a tudomány.” A második dolgozat eredménye pedig a következőleg formulázható: igaz ugyan, hogy erényeink nem képesek minket Isten színe előtt igazolni, cselekvőségünk mégis megkiváncsít az igazolás tényéhez. Be kell látnunk, hogy a bűnben benne van a büntetés s a végtelen kegyelmű Istenhez kell folyamodnunk üdvözülésért. Az első dolgozatnak alaphangja átcsendül Böhm egész szellemtanán, a második dolgozat végső következtetése pedig teljes mértékben érvényesül Böhm erkölcsfilozófiájában.

Herbart és Hegel mellett Feuerbach Lajos, András német filozófusnak volt a legnagyobb hatása Böhm teológiai nézeteire. Ez időben Feuerbachnak világhírű, több kiadást ért „Das Wesen des Christentums (A kereszténység lényege) című művét olvasta, melyben a szerző azt vitatja, hogy a filozófia és vallás között felmerülő ellentét kiegyenlíthetetlen; úgy viszonylanak egymáshoz, mint a betegség az egészséghöz. Különösen nagy hatással volt Böhmre Feuerbachnak ama tétele: Nem az Isten teremti képmására az embert, hanem fordítva: az ember a saját képmására teremti istenét. A vallás nem egyéb, mint az önző emberi lélek alkotása, mely kivetkőztet emberiségünkben, elterel az egyetemestől, önzővé tesz.

Ezen tanokról mondja Böhm: „Feuerbach művei úgyis gyenge és gyanús orthodoxyiámnak megadta a halálos dőfést. A lávaként kiömlő vészterhes gondolatok, melyeket ezen (t.i. a kereszténység lényege) és egyéb művei tartalmaznak, minden figyelmes olvasót gondolkodásra buzdítanak. Én is gondolkodtam s nyilatkoztam is e tárgyról előttek (t.i. barátai előtt). Ime, itt nyújtom csíráját nézetemnek, melyre alapítani fogok, ámbár nem mondom, hogy meg nem változik még komolyabb tanulmány által.

Egyedüli való a természet ereje, mely az egyszerű csírából fejlődött. A számos változások folytán, melyeket a geognozia bizonyít, támadt mint mostanáig utolsó potenciája az őserőnek: az ember, kinek keletkezésével a természet két részre oszlott: az öntudatosra és az öntudatlanra. S míg a bölcsészet a genezist a fogalmakból nem a priori, mint Herbart előtt, hanem a posteriori származtatja és konstruálja, addig az ember eredete óta két részre oszlik minden tudomány, a szellem és anyag tudományára. Ha a szellem tudománya a mai korig elérkezett, átmegy a bölcsészetbe Κατ' ἐξοκην a pszichológiára, mely megmagyarázza az ember lényegét, bemutatja kényszerű fejlődését vallási nézetének s eloszítja bonckésével az ezeréves illúziókat, melyek az emberiséget sötét árnyképek módjára ijesztették. Ebben három részt fog megkülönböztetni: az énség alatti (paganizmus), az énség feletti (krisztianizmus) és az énségbeni (humanizmus) felfogás korszakát. Ily módon az emberiség végcélja az önismeret, ahol belátja, hogy ő végső foka a fejlődésnek e földtekén s azért Isten (homo homini deus), egyszersmind pedig

¹ l.m. 14. l.

meggyőződik, hogy csak része a mindenségnek, amelytől függ, s mely függés azon téveszmékben fejtette ki, melyeket most is tanít a teológia. Ez a bölcsészet rövid enciklopédiája.

Ezek fővonalai egész mostani álláspontomnak. Szakítani kell az egész mostanáig létezett teológiai s bölcsészeti nézetekkel, ha tervemet változatlanul keresztül vinni sikerülne, tönkre tesszük a homályt, mely az emberiség felett bölcsője óta vészterhesen lebeg. Nincs szükségem csak egy kérdés kielégítő megfejtésére: az okviszony áll-e? S ha az megvan, akkor áll egész rendszerünk. Halál a sötétségnek! Győzelem az örökké fennálló énségnek! ha kiátkoznak is az egész világból."

Bartók György Böhm ezen szavaihoz a következő, megjegyzéseket fűzi: „E sorok, amelyeket Böhm 1876. április hó 28-án vetett papírra, világosságot derítenek a már-már végzett teológus ifjúnk egész lelkére, teológiai és bölcsészeti felfogására. Látjuk, hogy az az ifjú, aki csak kényszerülve adta fejét a teológiai pályára, két évi tanulmányozás után, melyet a pozsonyi teológiai akadémián folytatott, még messzebbre került a tudománytól, mint amilyen messzire volt attól a teológiai tanulmányok megkezdése előtt. Amint oly karakterisztikus őszinteséggel és bátorsággal konstatálja: elveszítette a hitet, de nyert tudományt. A pietizmus, materializmus és ortodoxián keresztül, sok vergődés és sok lelki tusa után eljutott végül a skepticizmus korszakáig, amely skepszis azután a leghatározottabb tagadással végződik. Előbb a természetet ülteti az Isten helyébe, majd Feuerbach hatása alatt arra a meggyőződésre jut, hogy homo homini deus. Az ember áll tehát a mindenség középpontjában: az énség!"

Böhm Károly ezt az évet sehogysem számíthatta a zavartalan boldogsággal eltöltött évek közé. Pedig szépen, nyugodtan indult, de megzavarta az 1866-ban nagy erővel dühöngő kolera, amely Pozsony és Besztercebánya városokba is betette lábát.

A kolera dühöngései megrendítették Böhmöt is. Nem csoda, hisz saját szemével látta, hogy esnek össze a nyílt utcán az emberek, katonák s szenvednek ki pár percnyi irtózatot haláltusa után. Csak az vigasztalta, hogy a kolera hosszú időn át megkímélte a diákokat, de ez a vigasz sem tartott soká, a fiuk is betegeskedni kezdtek, mire a tanárok beszüntették az előadásokat és a fiukat hazaküldték. Böhm nem ment haza, hanem bezárkózott lakásába s „most félelem nélkül ülök szobámban s hálát adok istenemnek, hogy nem jött reám is kolera. Kár is volna oly fesch fiúért!" — írja tréfálkozó hangon Naplójában.

De tréfálkozó kedve hamarosan elmúlt, mosoly megfagyott ajakán, szemében a bánat igaz és nehéz könnyei gyűltek össze, amikor Márkus sógorának levelében olvasta : „A kolera dühöng nálunk s tizedeli az embereket, egy hét óta naponta temetések, a harangozást tegnap elállították, félelmetes arcokat pillantasz mindenfelé. Az első áldozat, gondold el, vala Robosz Samu, a kedves társalgó excurszunkban, — s ma tudod-e, kit temetünk? Gemsiczky Samu nincs többé! . . . Imádkozzál érettünk, hogy az Isten ostora elmúljk tőlünk."

És Böhm imádkozott. Szeretett rokonainak halála mélyen megrendítette őt s hosszú időn keresztül kerülte társait, barátait, akikkel pedig oly igen szívesen elbeszélgetett, elvitatkozott.

Végre október 8-án megnyílt az iskola, de egyszerre ismét rémitő félelem fogta el a tanulókat. Az ó-épületben, ahová a II. és III. éves teológusok jártak, az egyházi szolga, aki a hullákat szállította, hirtelen meghalt. Ez reggel történt. Délután meghalt a felesége, gyermekei és egy nála szálláson levő fiúcska. A teológusok ennek hallatára annyira megijedtek, hogy az épületbe mindaddig nem mertek bemenni, amíg a kolera veszedelme végleg el nem múlt fejük fölül. Ennek a félelemnek oly erős hatása volt Böhmre, hogy már azt hitte, hogy ő is megkapta a kolerát. De néhány napi pihenés, fekvés után kilábal bajából és egészen helyreállott.

De az ifjúság hamar felejt.

Az egészség, a munka gyorsan kiűzték lelkéből a sötét gondolatokat, fájdalmakat és Böhm élénken részt vett a teológiai ifjúság minden mozgalmában, sőt vezető szerepet játszott, amint nemcsak az egyes körökben kifejtett munkásságából, hanem egyéb ténykedéseiből is látjuk. Zelenkának ama tervét, hogy egy olyan társaságot létesítsenek, amely a teológiát egy egésszé kapcsolná össze, egyenesen Böhm ellenállása hiúsította meg. Meghiúsította pedig azért, mert féltette szabad énségét, mert nem akarta akarát béklyóba veretni, hisz volt a teológiának tanáraiban elég szellemi felsőbbiséggel bíró feje, ezt a szellemi fölényt szívesen elismerte, elfogadta, de ifjúsági vezérek által kezelt szabályokkal, törvényekkel szabadságában korlátoztatni nem engedte.

Hogy Böhm Károly mennyire tisztelte a szabadság eszméjét, mennyire áthatotta ez eszme lényét, legjobban igazolja az a „Szerződés", melyet 1868. év november 24-én Petrovich Soma, Moesz Géza, Mockovcsák János barátaival kötött, mely baráti szövetségbe később bevették Jeszenszky Dezsőt is.¹

¹ A nemes baráti szövetség tagjai közül ma már csak Petrovich Soma szentesi lelkész él, a többiek mind letörtek az élet nehéz országútján. Szalay Lajos mint kiskőrösi jónevű ügyvéd, Moesz Géza, mint selmeci jeles tanár, Mockovcsák

Ennek a baráti szerződésnek erkölcsi alapját, nemes célját a következő sorok mutatják legjobban: „A világszellem akaszthatlan rohamra végcélja felé, fejlődése örök törvények szerint kivételt nem enged, egy embernél sem, csak ami vele tart, az áll meg, az ellenkezőt letiporja mindent győző hatalma. Mi magunk, kik csak az általánosban találhatjuk alapunkat, nem akarunk ellenállni e roppant fejlődésnek, de szolgailag sem akarunk az általánosban elsülyedni, hanem erőnk szabad felhasználása mellett elősegíteni a világszellemet magát szülő menetében. Érezzük, hogy mi vagyunk azok, kik mindent tesznek, hogy szabad énségünk mindennek alapja és végső létező foka legyen ama fejlődésnek e földtekén, de gyenge erőnk nem képes magányosan az énnék sötét mélységeit napfényre hozni, az oda állított tett elvész az ezer ellenkező miatt ...

Valamint a mindenség csak egy feladattal bír, hogy t.i. abszolút öntudatára ébredjen, úgy az egyénnek végcélja is: öntudatos énségét felismerni s érvényesíteni annak lényegét. S a kettő oly szoros viszonyban áll egymással, hogy az általános szellem, mint éltető anyánk magához emeli s mintegy szoptatja az egyéni szellemet, míg az egyén hálaadásul odanyújtja mindenét az általánosnak, neki szenteli erejét, hogy célját elérje, szabad énségét tetteleg érvényesítse.

Hogy e célt, melyet a világegyetem s minden egyes céljának tartunk, elérjük, hogy szabadságot érvényesítsünk mindenütt s így boldogságot terjesszünk a ravaszul kiszámított cselszövények által elámított világon, ez okból egészítettük ki gyenge erőnket közös erővel ...”

Böhm Károly szájában a „szabadság” szent eszméje nem volt értelem nélküli frázis, hanem lelke mélyén lakozó igaz meggyőződés, amelyért mindenkor, mindenütt síkra szállott. A szabadság fogalma reá nézve nem volt egy szépen hangzó, az ifjúság lázas izgatottságában kipattantott ötlet, hanem szükségszerű következménye filozófiájának: az „énség”-ének, amely hevítette szívét, uralta lelkét, betöltötte gondolatvilágát, munkára serkentette akaraterejét abban a legszentebb hitben, hogy ez által előkészíti az emberiség boldogság ünnepét, hogy a diadal biztos reményében izenhet hadat a sötétség fiainak, kiket enyészítő harcra kívánt felhívni.

Barátság és szabadság eszméihez mindenkor, egész életén át hű maradt Böhm Károly.

A pozsonyi teológián öt embert láncolt magához úgy, hogy a barátság angyala soha sem szállt el tőlük, később Budapesten, majd Kolozsvárott mindig talált olyan nemes gondolkodású férfiakat, akikkel egyesült, akiknek barátsága édesítette örömét, enyhítette fájdalmát, akiktől tényleg csak a halál szakította el, hogy egykor majd újból egyesüljenek az általánosban, a porban . . .

De szabadságát soha senkinek és semminek sem áldozta fel, még a barátságnak sem. Véleményét soha senkire reá nem erőszakolta, de a magáét sem hallgatta el senkiről és semmiről. Eszméiért síkra szállott, dacolva közönnyel, ostobasággal, rosszakarattal, meg nem értőkkel, félre értőkkel, nem törődve azzal hogy ezért kiátkozzák, megégetik, keresztre feszítik, miként Goethe mondja Faustjában:

Wer darf das Kind beim rechten Namen nennen?
Die wenigen, die was davon erkannt,
Die thöricht genug ihr volles Herz nicht wahrten,
Dem Pöbel ihr gefühl, ihr Schauen offenbarten,
Hat man von je gekreuzigt und verbrannt.

Magyarul:

... Ki merte
Nevén szólítani a gyermeket!
A kevés bölcset, aki volt, s botor
Szíve titkát a néptől el nem zárta,
Mit látott és érzett, mind kitárta,
Keresztre és tűzbe vitték mindenkor.¹

Igaz, Böhmöt keresztre sem feszítették, tűzbe sem vitték testileg, de annál többször megsanyargatták, megégették lelkét, amikor küzdött az irigy féltékenység, a nagyképű tudatlanság, a megsemmisítő közöny ellen, amikor szembe kellett szállnia az élösdiek és tolvajok hadával. Böhm ezt a harcot végig harcolta, szabadságából, énségéből egy szikrányit sem áldozott fel, s eszméi élnek s tovább terjednek tanítványai

János, mint nagy hírnévnek örvendő zólyomi ev. esperes halt meg. Jeszenszky Dezsőről semmit sem sikerült megtudnom.

¹ Dóczy Lajos fordítása.

tanításában, kiket mélyen érző lelkének nemes barátságával szerzett meg barátokul s tett meg eszméi hirdetőivé, terjesztőivé, letéteményeseivé . . .

Erre a nemes barátságra talán soha sem volt nagyobb szüksége Böhmnek, mint most.

Nagy csapás sújtott le váratlanul a derült égből. Február 14-én meghalt sógora: Márkus Sándor, aki Böhmnek nemcsak legkedvesebb rokona, hanem legjobb barátja volt, aki szeretetteljesen vett részt Böhm minden bajában, ki buzdítással támogatta tanulásában, ki Böhmmel rokon szellem volt, aki egyesült vele egyazon célnak különféle utakon való elérésére. Az elhagyatottság borzasztó érzése hegyek nehézségével feküdt szívére-lelkére s ugyancsak össze kellett magát szednie, önmagát szuggerálnia, hogy el ne hagyja magát, mert már attól féltették, hogy a bánat, a fájdalom egészen megtöri.

Gyámjának a gyászhiért tudatú sürgönyére azonnal Besztercebányára utazott s éppen akkor érkezett haza, amidőn Márkus Sándornak holttestét a lépcsőn lefelé vitték. Felrohant a szobába, ahol a gyászruhában ülő nők avval a szomorú hírral fogadták, hogy nagynénje — Demjany Éva is meghalt.

Temetés után Böhm azonnal Márkus könyvtárának rendezéséhez fogott. S fájdalomra még mélyebb lett, amikor látta, hogy sógora mennyi munkába fogott s most mindent abba kellett hagynia. Egy műve teljesen befejezve maradt hátra „Növény-földrajz” cím alatt, a többi csak töredék, amikért bizony örökké kár lesz. Márkus halála hihetetlen gyorsasággal történt. Február 1-én fejfájás kínoztá. Pár nap múlva himlő tört ki amúgy is gyenge testén, a nagy vérroham agyvelőgyuladást okozott, amely életét kioltotta.

Böhm három napig maradt Besztercebányán, azután visszament Pozsonyba, ahol ismétlődtek azok a lelki kínok, amelyek Böhmöt édes atyjának halála után marcangolták. Enyhülést tudományos búvárkodástól, tanulmányainak intenzívebb folytatásától várt, de nem találta meg. Szeretteinek, de különösen Márkusnak alakja folyton befészkelődött a betűk közé, gondolatai állandóan nála és szerencsétlenül járt nénjénél és árváinál jártak. Nyugtalan, türelmetlen lett, s hogy érzelmeit lecsitítsa, gondolatait más útra terelje, megint belevetette magát az éjjeli élet zajos örömeibe.

De most szervezete felmondta a szolgálatot. Nem tudta elviselni az éjjeli életet és emellett az erőltetett tanulást, nyugalom nélkül való állandó testi, lelki, szellemi izgalmakat, beteg lett, mellbajt kapott és május 2-től április 28-ig ágyban feküdt.

Jó barátai nem hagyták el. A beteg ágya köré csoportosultak. Vigasztalták, bátorították, buzdították. Elhitették vele, hogy nem tette könnyelműen kockára mosolygó jövőjét, hogy még egészséges lesz. A baráti szívből fakadó szeretetteljes szavak enyhítették lelkiismeret furdalástól égő sebeket, s ő megtanult hinni, bízni a jövőben, amelyet már nem talált oly reménytelenül terméketlennek, feldultnak, kietlennek és örökre elveszítettnek.

A lassan visszatérő lelki erő meghozta a kívánt testi erőt is. Meggyógyult lélekben is, testben is s ezt a kettős gyógyulást barátainak köszönheti, kikről és hatásukról így emlékezik meg:

„Elveszítettem egészségemet, de nyertem öt igazi jó barátot; elveszítettem sógoromat, de nyertem férfias elszántságot és tetterőt; elveszítettem a hitet, de nyertem tudományt. Ime, annyira ellenkező tényezők hatottak ez évben életemre. Csoda-e, hogy ily módon testileg-lelkileg szétszaggatva megyek haza? Élettapasztalattal meggazdagodva megyek haza. Legyen sorsom jó, mert ha vétkeztem, könnyelműen és nem rosszakaratból vétkeztem s feltettem magamban, hogy javulok s e szándék oly erős, mint az ég boltozata.”

S e szándéka tényleg oly erős volt, mint az ég boltozata, soha meg nem ingott, soha el nem gyengült. Megjavult és jó maradt a — puritanizmusig!

VIII. Utolsó év a pozsonyi teológián.

Böhm Károly Just sógoránál Vágújhelyen töltötte a nagy szünetet, ahonnan 1867. szeptemberében ment vissza Pozsonyba, hogy mint harmadéves teológus befejezze tanulmányait.

Ebben az évben különösen élvezhette nagy szorgalmának, kiváló munkásságának nemes eredményeit abban a megkülönböztetett tiszteletben, amellyel tanárai kitüntették és abban a szeretetben, amely tanuló társai, általában az egész ifjúság részéről neki kijutott. Emlékezünk arra az időre, amikor Böhm Károly a pozsonyi diákok között nem örvendett valami nagy népszerűségnek, mert féltek esztől, erős kritikája visszariasztotta magától a gyengébb képességű társait, akik a lebírálásban személyes megaláztatásukat

látták, miért is haraggal telt meg szívok Böhm iránt. Sokan voltak olyanok is, akik Böhmre tudása, előrehaladása miatt irigykedtek, ezek mind nagyban szaporították Böhm elleneseinek, haragosainak számát.

De lassan megváltozott minden.

Látták, hogy Böhm előrehaladásában a stréberségnek semmi nyoma. Nem önérdékből kívánt érvényesülni, hanem mindig egy szép, egy nemes célért küzdött. Nem ő tört előtérbe, hanem az eszmékért, ideálokért való küzdés helyezte őt elsőnek a csatasorba. Látták, hogy van lelke, mely nemcsak a felszínen, hanem a legmélyebb rejtekében is végtelen érzékeny. Van szeme, amely lát. Erősen, élesen, a legkisebb hibát is észrevehően. Szemét nem homályosítja el a barátság vagy ellenszenv, jóakarát vagy rosszindulat, nem is pillanatnyi impressziók alatt ítél, hanem a mélyen átértzett igazság mindenkre nézve egyenlően kötelezőnek tartott és alkalmazott igazságosságával. Tudták, hogy az igazság hirdetésére volt elég erős hangja is, amelyet senki kedvéért magába nem fojtott, de még csak nem is tompított.

Böhm ezen tulajdonságai változtatták meg a véleményt róla annyira, hogy az önérzetes büszkeség nyugodt és boldog érzésével írhatta magáról: „Általános tiszteletben és szeretetben részesülök.”

A tanárok részéről a kitüntetés abban nyilvánult meg, hogy megtették alumneumi szeniornak és az első osztályban helyettes oktatónak. Ellátta Szekcső Tamás tanár óráit annak betegsége alatt, majd elhalálása után.

Böhm tehát elérte végre célját, ami után lelke égő vággyal kívánczolt: katedrára ülhetett, hogy az ifjúság lelkébe hintse el a tudás áldást hozó, boldogságot termő magvait.

Igaz, hogy ez az állás csak ideiglenes volt, nem végleges. Ideig-óráig tartó megbízáson alapult, addig, amíg tanárai bizalmukat tőle meg nem vonják. A bizalom megvonásától azonban egy cseppet sem félt. A kötelességteljesítés, a munkakedv, a lelkesedés pajzsával védekezett ellene.

Ezzel a megbízatással sorsa is eldőlt, s végleg lemondott arról, hogy mint pap hirdesse az Isten igéjét.

De nemcsak a tanári pályának odaadó szeretete, nemcsak a tanári katedrára való rátermettségének érzése kényszerítette őt arra, hogy ne a papi hivatást válassza életcéljául, hanem meggyőződésének rideg parancsa is arra készítette, hogy evangélikus teológusból ne váljék evangélikus pap.

A papságnak hierarkikus tömörülését a protestantizmus megtagadásának tartotta. A papságnak a tudományos buvárlatokba való korlátozó beavatkozását helytelenítette, mert a protestantizmus alapelve gyanánt állította fel ezt a tételt: szabad tudomány a szabad államban. Erősen hitte, vallotta, hogy nem sokára eljön az az idő, melyben az egyház eredeti állapotába: az ecclesia invisibilis állapotába jut, amikor az állam el fogja nyelni erkölcsi összességében az akkor már felesleges egyházat. Lelkesen hirdette, hogy a papság elzárt körét hatalmas szellemmel át kell törni, hogy létre hozassék a vallási szabadság a tudomány szabadsága által. „A tudománynak kell — írja egyik barátjának — megelőznie azon fokot, melyen a vallás tisztasága tökéletesen helyre áll, a tudománynak kell kimutatnia, hogy a keresztyén vallás nem a dogma ridegségében, hanem Istennel való közvetlen érintkezésben, viszonyban alapszik, melyből mint a sziklahegyek közé elzárt vízcseppből a hálátelt ima emelkedik áldozatul a mindenütt jelenlevőnek zsámolyára.”

De a teológiai tudományoknak akkori állapotával sincs megelégedve, s tüzzel hirdeti, hogy a teológiai rendszernek a bölcsészet alapján kell felépülnie. A bölcsészet például a természettudományokból veszi éltető erejét, ezért a teológiai rendszernek is a természettudományokon kell alapulnia.

Mindezek csupa reformátori elvek. Biztatja is mindazon barátait, akik papi pályára léptek, hogy hozzá hasonló reformátori munkásságukat az egyház keretén belül indítsák meg. Nem sokat bízik ugyan az ilyen egyházból, az egyháztól megindított reformátori munkák sikerében, de azért ennek megpróbálását barátai lelkére köti. Ki is osztja mindegyiknek a szerepet. Az egyik indítson polémiát a szimbolikus könyvek felett, a másik művelje az egyház egyetemes történetét, a harmadik a filozófiában hadakozzék, a negyedik a praktikus teológiával foglalkozzék, míg ő kilátásba helyezi, hogy tervükkel megegyező dogmatikai rendszert állít fel. S mi a terv, mi a végcél? „Az egyházi tan zárságát a benne rejlő ellenmondások által” kifejleszteni.

Erősen bízik abban, hogy közös működésük hatás, eredmény nélkül nem maradhat. Nem képzelődik. Nem tulajdonít körüknek világtörténeti fontosságot, de hiszi, hogy Magyarországon a kezdeményezők tiszteletreméltó szerepét fogják betölthetni, ha összetartanak, ha elveikhez hűek maradnak.

„Mert hát hol van a tér, — írja tovább levelében — melyre erőnk nem terjedne ki? A sors vagy az Isten maga hozott össze bennünket, s mi tunyaságból elhanyagolnánk e szembetűnő hivatásunkat? Ne essünk kétségbe, szeretett bajtársaim! A világsszellem elhalad, de nem nyom nélkül felettünk s ha eredményünk, melyet mi kívívtunk, csak olyan csekély lesz, hogy mások mögött kis csillagocská képére eltűnik, eleget tettünk, mert azt tettük, amit bírtunk.”

De az akkori uralkodó protestáns szellemmel való elégedetlenségének nemcsak barátai körében adott kifejezést, hanem nyíltan is hangoztatta „Az észnek fejtvénye” című cikkében, a mely a „Sárospataki Füzetek”-ben ez évben jelent meg.¹ Itt mondja elmékedése során: „..... a legújabb kor követelése minden nemzetnél azt mutatják, hogy a népek a legsóbb rétegekben is túl vannak az öntudat küszöbén gyakorlatilag is, s vegyük figyelembe e jeleket, nehogy ránk is legyen alkalmazható üdvözítőnk szava: az égnek ábrázolja között választást tudtok tenni, az időknek jeleit pedig nem tudjátok megválasztani. (Mt. 16.3.) Különösen pedig a prot. elv értelmében ne legyen a haladás pusztá szó, a lelkiismeret szabadsága üres hang, melynél mindig háttérben álló inquizitori kinpadokat látni féljünk.” Majd utóbb másik helyen így ír: „Az észnek szabadsága — úgy látszik — csak gondolatilag van sok helyen, mert a tanszéken az egyházi tan miatt most sem szabad egészen nyíltan kimondani véleményünket, miért is a hallgatók a teizmustól a panteizmusához s viszont vezetettnek s megzavartatnak, miért is a tanár mesterkélt exegézishez kényszerül, hogy rendszerét az írás és az egyház tetszése szerint alkossa. Pedig nincs vizsásabb és nevetségesebb törekvés, mint ha a tudomány az egyházi tan és általában tekintélyek által vezetetik. Hol van az emberi szabadságnak több helye és gyönyörűbb diadalmezeje, mint éppen a tudományban? S mi, kik a lelkiismeret szabadságát alaki főelvünknek tartjuk, mi csak gondolatilag is megengedhetnők ennek elnyomását és megfélemlítését arról, hogy a szabadságnak két momentuma van, úgymint lehetőség és valóság, magában és magának, bensőleg és külsőleg?” Ajánlja Böhm, hogy a szimbolikus könyvek dogmatikáját kissé módosítsák az újabb kor követelése szerint. Ezt a változtatást maguknak a lelki atyáknak kell megtenniük, „kik a növényt plántálták, azok messék körül is. Hiszen ők mint atyák azok, kikhez a nép legnagyobb bizalommal viseltetik. De ha a só megízettlenül, mivel szóztatik meg? Ha a lelkiatya nem restelli nálunk az „okosság” ellen formális keresztes háborút hirdetni, ha a lelkiatya a haladás ellen berzenkedik, nem nevetségés protestáns tünény-e az a mai időben? Nincs-e itt félreismerve és lényegében megsértve magának a lelkiatyának ereje is? Vagy az okosság nem éppen az isteni-e az emberben? A szentírás annak tartja. Nem tartja-e a lelkiatya az észszerűséget az emberiség általános kapcsának, a magát kinyilatkoztatott Istennek? A szentírás annak tartja. Ha ily igazságokat is, melyeken másutt régen túlméntek, nálunk kétségbe vonni mernek, ha az egyházi tan szigorú megtartásával az ember lényegét tökéletesen rossznak s önálló gondolkodásra képtelennek vélik, hol van itt a protestáns elv? Hol van itt a haladás? Vagy nem hallik-e ki ilyen támadásból, melyet egyik legérdemesebb dogmatánárunk ellen nem rég intéztek, azon nem protestáns szó: „reijcimus et damnamus”, vagy a keresztyéntelen s tudománytalan: anathema esto?”

Ezen cikkét a következő elmékedéssel rekeszti be: „Ha az ember észszerű lénynek nevezi magát, ki lenne oly rövidlátó, hogy ez észszerűség fejlődését nem ismerné fel, ki a régi elavultat akarná e fejlődés útjába állítani s régi nótákat húzna, hiszen a világszellem ilyféle csekélységek felett mosolyogva halad tovább, meg sem nézi, nem hogy megállana, s menetének ércszózata azt hangoztatja: szabadság! Abban vannak hitéletünknek titkai, hogy az észszerű felfogás, mely mégis a fejlődés lényege, a néppel nem közöltetik; egy szóval, hogy az idők mögött maradtunk el. De a bosszú ki nem marad; egy szép reggel a józan belátás a társnak, melyet őszintének tartott, lökést ad, s a bálvány romokba dől össze. Mert az emberi természet az isteni erő, mely tökéletes önismerethez akaszthatlanul halad, s ez ismeret tettlegesítésében feltalálhatja egyedül nyugpontját. Ezen haladást előmozdítani ez feladatunk, ez kötelességünk magunk s az abszolútum iránt; ellenben ellene dolgozni árulás magunk és az Isten természete ellen!”

Dolgozatába ezek a becsúszott, becsúsztatott, éles kritikával oda vetett megjegyzések élénk világításba helyezik az ifjú teológusnak a protestantizmus akkori szellemével való elégedetlenségét s bár véleményét most nem fejti ki egész rendszeresen, mégis szinte magunk előtt látjuk őt, amint fellelkesítve az énből fakadó, az énen alapuló szabadság eszméjétől, mennyire küzdöködik önmagával, hogy reformátori elveit azonnal ki ne fejtse.

Ezen reformátori elvekkel útításkájában nem választhatta a papi pályát, mert tudta, hogy a régi elvekhez görcsösen ragaszkodó papság ellen indítandó egyenlőtlen harcban nem győzhet. S mert utóbb a kenyér miatt elveit kellett volna cserben hagynia, választotta inkább a tanári pályát, nehogy meggyőződését, a szabad énségét és érzelmét feláldozza.

Böhm Károly ez iskolai évben is tagja lett mind a három ifjúsági egyesületnek. A magyar kör megint főjegyzőjének választotta meg, a többi egyletekben is tisztséget viselt. Iskolai és tanítói elfoglaltsága miatt nem fejthetett ki ez évben akkora munkásságot, mint az elmúlt években, de azért szellemi vezére, vezetője maradt továbbra is a három egyletben összegyűlt ifjúságnak.

Néhány dolgozata így is érdemkönyvbe került. Kiemeljük közülök a teológus ifjúság érdemkönyvébe került „Deizmus, panteizmus” címűt, továbbá „Gretchen tragédiájá”-t tárgyalót, amellyel a magyar kör örömmünepén aratott sok sikert és megérdemelt tapsot.

¹ Sárospataki Füzetek, XI. évfolyam. (1867.) 651—667. és 747—796. II.

Ezen sokoldalú elfoglaltsága mellett még mindig tudott magának annyi időt szakítani, hogy a filozófiával foglalkozzék, hogy gondolatait rendezze, új rendszerének alapjait lefektesse.

Böhm filozófiái iránya most pesszimiztikus. Elmélkedik a világról és következtetéseket von az okokra. Menete analitikus. Amit tavaly filozófiai meggyőződésének vallott, ahhoz alapvonalaiban hű maradt az idén is. Csakhogy ezt az irányt valamivel előbbre vitte. Haladt. De haladása olyan, mint a csigajárása. Magán hordja házát, az öntudat körforgását, mely számtalanszor visszaidézi emlékezetébe az egyszer élvezett gondolatokat, hogy azok metamorfózisa után egy hajszálnyira közelebb jusson rendszere zártságához.

Mostani dolgozatai csak dialektikai képek, monográfiák. Egymással nem függenek össze csak az elv közössége által. A metódusa dialektikai, mint Hegelnél, de Herbart metódusával egyesítve. Erőtani dialektikának lehetne nevezni. Ezen módszere szerint dolgozta ki és már készen feküdt előtte: az *erő* fogalmának dialektikája, az *anyag* fogalmának dialektikája, az *ok* fogalmának dialektikája, s ezeknek alkalmazásában az *én* dialektikája, amely a „Sárospataki Füzetek” két számában megjelent.¹ Alkalmazta ezt az *Isten* fogalmára, melynek eredményét azonban nem állapíthatta meg véglegesen; a *szenháromság* fogalmára, melyet a pozsonyi „Gondolat” című folyóiratban megvitatás végett közrebocsátott, s végül a *vallás* fogalmára.

Ebből láthatni, hogy igen sok idegenszerű elem ment át metódusa műhelyén, melyek azonban még nem elégtették ki Böhmöt.

Böhm filozófiája fejlődésének megértésére ismernünk kell ezen időszak eszméit is, melyeket — Bartók György nyomán² — a következőkben foglalunk össze:

E rendszernek alapvonala az erő, alapja a tapasztalás, módszere a dialektika. A tapasztalati anyag forrása nem lehet más, mint az erő, amelyre az anyag maga feltétlenül utal. Az anyag u.i. nem egyéb, mint anyag+erő (a+e), tehát az erő lényegileg az anyagtól nem különböztethető. Az anyag anyagtalan részekből áll. Ez az anyagtalan pedig a gondolat. Az anyag veleje tehát a gondolat. Ez az anyagtalan egyszerű is s erőfejlesztést is mutat. Ezen egyszerű pedig az erő, s mivel ez gondolat, azért a gondolat erő. Amikor az erőről való gondolkodásunk fejlődik, akkor tulajdonképpen maga az erő fejlődik.

A gondolat legbensőbb magva az öntudat. Az öntudat meg kell legyen az erőben is. Az öntudat alany és tárgy egysége; az erő is ható és szenvedő, azaz két ható erő, mert a ható is szenvedő s a szenvedő is ható. E két ellentmondó erő a fogalomban egyesül, a fogalom tehát az erő veleje.

Két részt különböztetünk hát meg. Az egyik: a teremtés öntudatlan stádiuma; a másik a teremtés öntudatos stádiuma. Az első a fogalom fejlődése az emberig, a másik az ember fejlődése a fogalomig s ebben van a kezdet és végpont; ez tökéletes kör, melynek négy sugara négy stádiumot (90°) zár be. Ezen kört kell fejlődésében, képződésében követni. Ez a bölcsészet feladata.

Az anyag létezése tehát az az általános alap, amelyből kiindulva, az okviszony segítségével, az ősrökhöz kell felemelkednünk. Mivel pedig van gondolatunk, van lelkünk is. De mert csak gondolatunk van, a lelkünkéről pedig nem tudunk semmi bizonyosat, a gondolat lehet egyedüli útmutató a lélek meghatározására. Az öntudat a léleknek, a lélek a külvilágnak, a külvilág az Istennek felvilágosítója.

A bölcsészet, miután soha sem vizsgálja a tünetenyeket egymástól elkülönítve, hanem összefüggésükben, kénytelen az okviszony értelmében haladni.

Az első adat pedig, amelyből a kiindulás történhetik, az öntudat tagadhatlan ténye. „Ezt kell a bölcsésznek azon hegytetőül tekinteni, melyen megállítani törekedett Sisypchos ama roppant követ; ha e tetőre nem bírja gördíteni a követ, ha e fejtvényt megfejteni nem bírja, hiában való minden törekvése: visszaesik, s ha félre nem ugrik, összezúzza a vakmerőt a *μοίρα Κραταίος*. Az öntudat a tárgy és az alany, a gondolat és a gondoló egységül tekintendő. Ez az egység azonban nem két reális lét egysége, hanem csak a pszichológiai mechanizmusnak bizonyos illúzióféle ideája, melyben magát a cselekvő anyagerő önmása felé visszatükrözve, észreveszi. Azaz: az öntudat nem egyéb, mint a lélek önszemlélése művében, a gondolatban. A lélek átszáll részben a gondolatra, reányomja mintegy bélyegzőjét a saját alkotmányára, de mégis magában maradva, alkotmánya által visszahatásra ösztönöztetik. Ezen visszahatás az öntudat kifejezése. De ez csak formális része az öntudat tényének. Az anyagi rész csak az öntudat tényének fejlődésében alakulhat. Ez a fejlődés pedig a történelemben szemlélhető.

Az a kérdés azonban, hogy mi is tulajdonképpen az a lélek, mely az öntudatot képezi? Az öntudat csak a gondolatnak eredménye. A gondolat pedig erő; az öntudat tehát erő eredménye.

¹ Lásd előbbi jegyzetet.

² I. cikk. 18. és köv. II. — Az eredeti jegyzeteket nem kaphatván meg, kénytelen vagyok e helyen Bartók Gy. cikkét nyomról-nyomra követni.

Az első feladat ezek szerint az erő fejtegetése. Az öntudat mindkét momentuma az erőben egyesül. Ez az erő pedig az öntudatnál először, mint anyag lép fel. A lélek nem egyéb, mint a gondolatok műhelye. Erre nézve más anyag nem lehet, mint az agyvelő. Az öntudat csak a fogalmi harcban létesül. Tagadhatatlan, hogy az agyvelő nem lehet az öntudat székhelye, de tagadhatatlan az is, hogy agyvelő nélkül nem lesz soha öntudat. Az agyvelő ennél fogva lehet a gondolatra nézve is, a külvilágra nézve is \pm . Az agyvelő csak akkor hathat a gondolatra, ha azzal egyenlő lényegű. Quae res inter se nihil commune habent, earum nulla alterius causa esse potest, — monda Spinoza. Ezt kell bizonyítania az okviszonynak. E helyen tehát előáll az okviszony fokozata.

Az okviszony az erő viszonya alá tartozik, mert amit oknak nevezünk, az nem lehet egyéb erőnél. Mihelyt azt állítjuk, hogy a külvilág befolyással van az agyvelőre s viszont, ezáltal tulajdonképpen azt is állíthatjuk, hogy az anyagi dolgok fejlődése ugyanaz, mint a gondolatok fejlődése, mert hiszen az erő ugyanaz. Amint gondolataim fejlődnek az ellentét által (dialektika), úgy fejlődnek a tárgyak is (a természeti dialektika). Az idealizmusnak ereje és veleje éppen abban áll, hogy ezen fogalmi fejlődést azonosnak fogja fel a tárgyi fejlődéssel, nem mint a külvilág benyomását („ami mellesleg mondva igen durva felfogás”), hanem mint lényegazonosságokat. A test tehát és a külvilág lényegében ugyanaz. Következik most már az erő dialektikája.

Az erő és az anyag viszonyát Böhm következőleg állapítja meg: Az anyag az a szilárd lét, amelyen minden nemes és fenséges dolog felépül. Ez a lét a közvetlen tudat előtt velünk rokon. Az önérzet fokozatán következik sejtelenül megkülönböztetése az észnek és az ész anyagának. Két oldal vétetik fel, az egyik az anyag, másik az ész. A reflexió megkezd a maga működését s az anyagban megkülönbözteti az erőt s az anyagot. Mivel azonban ez által egy circulus vitiosus-ba kerülünk, kénytelenek vagyunk azon tételnél megállapodni, hogy az erő és az anyag lényegileg egy. Tehát csak a reflexió tesz különbséget az anyag és az anyag ereje között, mert az anyag egy felsőbb fokozaton nem egyéb, mint erő. „A reflexiónak igaza van, midőn megkülönbözteti az anyagot az erőtől, mert a megkülönböztetés éppen az ő dolga; de éppen ezért igaza van a szellemnek, midőn azt mondja, hogy a kettőnek megkülönböztetése nem érvényes s az ellentmondást a két magával ellentmondó anyagi momentumokból (az erőtlenség anyag s anyagtalanság erő, a ható és nem ható erő) csak az egyikbe helyezi, mint abszolút ellentmondást.

Az anyag igazsága tehát az erő. Vizsgálendő most már az erő fogalma. Az erő magában véve határozatlan; nem egyéb, mint abszolút ellentmondás, amely hat. A kérdés azonban, hogy miként hat az erő? E kérdés felteszi az erő lényegének ismeretét. Ez a hatás egy őserőből származik, de amely őserőben ismét kénytelen Böhm ellentmondást elfogadni. Ezt az ellentmondást ekként állapítja meg: Két egyenlő erő egymásra nem hat, de nem hathat olyan két erő sem egymásra, amely lényegileg különböző, mivel így nincs érintkezési pontjuk. Az erő hatásnak oka tehát csak ő maga lehet. Mivel pedig egymagában nem működhetik, olyan állapotban kell gondolkodnunk az erőt, amelyben két ellentmondó tényező örökké hat. Ezen állapot az erőnek ellentmondása. Hogy ez az ellentmondás azután a fejlődés folyamán sem szűnik meg, legvilágosabban bizonyítja ezt öntudatunk, mely két ellentmondó tényezőnek — az alanynak és tárgynak — az egysége. Az erő fogalma valóságilag ugyanaz, ami az okviszony fogalmilag. Ha az Isten minden dolog végső okának mondjuk, akkor ez annyit jelent, hogy az Isten minden létnek oka, azaz Isten az őserő. Csakhogy Istenben, mint őserőben, még nagyobb lesz a contradictio. Ez az ellentmondás abszolút ellentmondás, éppen úgy, mint az öntudat ellentmondása.

Mihelyt az őserő anyagot szült magából, ezen tény által azonnal megszűnt az ő különlétezése. Az őserő átment az anyagba, azaz az őserő maga az anyag, csakhogy természete szerint meghatározott alakban, amely éppen az anyag.

Ez a dialektika, amely kétségtelen a német idealizmus filozófusainak hatása alatt keletkezett, Böhm véleménye szerint abban különbözik úgy a Hegel, mint a Schelling dialektikájától, hogy a természettudományokkal, ami legalább mostani állásukat illeti, mindenben megegyezik. A természettudományok éppen utalnak ezen eredményre, amikor a vonzó és taszító erőnek tételét megállapítják. A természettudomány tanítása is arra az eredményre vezet, hogy a vonzó és taszító erő csak egy erőnek különböző irányai, nyilatkozatai, azaz: az erő fogalmának momentumai.

Ime az első metafizikai koncepció — folytatja tovább Bartók György — amelyre Böhm Károly a német idealizmus hatása alatt jutott el. E koncepció már tisztán az anyag és szellem összefüggésének kérdését vizsgálja s nem tévelyedik el a bebizonyíthatatlan állítások útvesztőjében. Módszerén a német idealizmus filozófiájának hatását érezzük. De világosan látható már Böhm pozitívizmusának csirája is, amikor dialektikájának eredményét a természettudományok tanításával ellenőrzi.

Teljesen egyetértünk Bartókkal, aki azt állítja a mostani Böhmről, hogy Hegel és Schelling tana már nem elégíti ki; a német idealizmus metafizikáját már erős kritikával fogadja s tisztán fogalmi módszerét a legnagyobb határozottsággal veti el, mint olyant, amelynek segítségével szilárd filozófiai rendszert építeni

nem lehet. Kant filozófiájának mélyreható tanulmányozására lesz majd szükség, hogy filozófiája számára szilárd kritikai alapokat nyerjen.

Böhm rendszerében¹ anyag tulajdonképpen nincsen, hanem csak erő, még pedig vonzó és taszító erő. Korábbi materializmusa, amelynek Böhm még nem is rég hive volt, ekként változik át a német idealizmus hatása alatt dinamizmussá, s ezen dinamisztikus alapról származtatja le azután az érző, gondolkozó és akaró világot is. A tan, mely erről szól, három részre oszlik. Az első rész foglalkozik az erők nemeivel, azoknak az őserőből való leszármaztatásával; a második rész az erőknek egymásra hatásáról szól s a különféle szervezetek levezetését tartalmazza. Végül a harmadik rész az öntudatos emberi szellemhez való átmenetelt tűnteti fel. A 2-ik első része természetbölcselet; a 3-ik rész pedig az öntudatos szellem tana. A szellemtanba tartozik az ész fejtvénye (problémája), az ész fejlődése és pedig 1) a világ, 2) más öntudatos tények, 3) maga vagyis Isten irányában. Idetartozik továbbá az erkölcsan. A szellemtan kötelessége és feladata kimutatni, hogy az isteni fogalmak alkalmazhatók az emberi észre s ebből mintegy per argumentum spiritus sancti következtet a maga nézetének igazságára, amelynek mértéke csak ő maga, azaz fogalmainak fejlődése.

A rendszer első része tehát természetbölcselet, mely első sorban szól az őserőről, mint az anyag sarkalatos erejéről. Az őserő két ellenkező erőnek egysége. Az egyik momentum a cselekvő, a másik a tagadó vagy nemleges erő. A két momentum hatásának végső eredménye: az anyag. A pozitív, cselekvő erőtlől nyeri az anyag ama tulajdonságát, amely által egyszer elfoglalt állásából tovább akar lépni. E kilépés azonban magától nem történhetik; szükség van tehát a nemleges erőre is, amely a tevőleges erőtlől csak irányában különbözik. Ekként azután előállnak az atomusok, amelyeknek egyike \pm , a másika pedig $+$ jelű, mert csak ezáltal lehet összefüggésüket magyarázni. Mivel pedig az atomusok vonzák is, taszítják is egymást, ezért bennük van egyfelől a vonzó, másfelől a taszító erő, mi által minden atomus momentumává válik az őserőnek. Az atomusok érintkezésével az az erő, amely az a-ban $+$ volt, a b-ben — lesz, azaz egymásnak ellentmondó erők egymáshoz szítanak. Az atomusokban levő ellentmondást tehát úgy szüntetjük meg, hogy kölcsönhatásba hozzuk őket egymással. Ez által pedig az őserő ismét új stádiumba lép. Végeredményül konstataálható: „az anyag a létező, mely magán hordja a különbözés és az egység momentumait s mint ilyen az anyagnagyság.”

Ez a természetfilozófia — fűzi ehhez a tanhoz észrevételeit Bartók — első tekintetre azonos vagy legalább is hasonló a Hegel tanához. A dolog tényleg azonban nem így áll, mert ami Hegelnél a fogalom, az Böhménél az anyag, illetve őserő. És amíg Hegelnél minden csupa szintézis és absztrakció, addig Böhm kiindulása az analízis, amely csak később enged helyet a dialektikai szintézisnek. Böhm igen jól tudja, hogy nekünk a természettudományok iránt való szeretetben kell haladnunk; folytonosan szem előtt tartva, „hogy a spekuláció csak addig érvényes, míg valóságban találja megfelelő párját.” Hegel rendszere ellenben nem egyéb, mint az absztrakciókban minden reális kötelekről megféledező, ezekben gyönyörködő reflexió, melyet szintetikusán kell a szellem fokozatára emelni.

Miként előbb mondtuk, Böhm ezen általános filozófiai elveit az ész problémájára is alkalmazta „Az énnek fejtvénye” című tanulmányában, amelyben az énség meghatározásából indult ki. Ezen meghatározás szerint: az ember nem egyéb, mint az énség substratuma, valósága, azért momentuma. Az én az emberiség lénye. Mivel az emberiség fejlődött, fejlődött az én. Böhm az én-t, mint az emberiség lényegét, igazságát határozottabban így jelzi meg: Az én az ember. De mivel a közönséges tudat az én alatt a gondolkodót érti, nem tartja Böhm elégségesnek, ha azt mondjuk: az én az ember, hanem így kell megformulázni: az én a gondolkodó ember. Majd így folytatja elmélkedését:

Azon mondat: én = gondolkodó ember:

1) A gondolkodás alapjául állítja az embert, s állítatik, hogy azon ember van s e létezőnek tulajdonsága a gondolkodás. Kérdezzük tehát: mi van? (A létnek fejtvénye).

2) A gondolkodás mint tulajdonság, tehát eredmény okvetlenül felteszi ama nyugvó magával egyenlőség mozgását, átmenetét a nyugalomból a cselekvésbe, létből hatásba, vagyis annak változását (változás fejtvénye, ok és erő).

3) Meghatározandó ama változás mibenléte és okai, ez az én fejtvénye, melyben többrendű ellentmondások, mint az én tiszta fogalmának momentumai fordulnak elő. Az én fontosságban felülmúl ennél fogva minden fejtvényeket: az énben van a lét és a változás fejtvénye, s ezzel az abszolút ellentmondás; mert a lét nem változó s a változó nem levő.

¹ Bartók i. cikk 21. és köv. old.

Ezért Böhm az én-ben három részt különböztet meg. Először szemlélteti az én-t magában, mint létezőt. Ezt — mert jelleme a pusztaság és határozatlan lét — *a pusztaság én-nek* nevezi. Másodszor mint változót tekinti, ezt *haladó én-nek*, s harmadszor vizsgálja mint mind a kettőnek egységét, s ezt *kifejtett én-nek* hívja.

Dolgozata e három szempont szerint három önálló fejezetre oszlik, melyeknek címei: I. A pusztaság én. (A következő alfejezetekkel: a) Első ellentmondás: az énség többség, az énség egység; b) Második ellentmondás: az én változó, az én azonos; c) Harmadik ellentmondás: az én alany és tárgy, de én egy, s a két rész azonos és nem azonos.) II. A haladó én. III. A kifejtett én.

Az ifjú Böhmnek ez a dolgozata méltó feltűnést keltett nemcsak nagy olvasottságáért, hanem önállóságáért, amellyel a lét nagy problémáit megmagyarázni, megoldani törekszik.

Megelégedésének — ha bíráló szavak kíséretében is — maga a „Sárospataki Füzetek” szerkesztője, Heiszler József, az ortodox protestáns egyházi irány hegelianus szellemű híve, ad kifejezést, amidőn Böhm cikkéhez a következő megjegyzést fűzi: „E becses értekezletre csak azt jegyezzük meg, hogy a merev antropocentrikus világnézet mellett tanácsosnak véljük még a teocentrikus világnézetet is megfigyelni. Különben az ily értekezleteket a tudomány nevében szívesen látjuk.”

Böhmöt Heiszlernek bíráló megjegyzése egy cseppet sem bántotta, mert ő maga is érezte, hogy nézeteit még nagyon tökéletlenül fejtette ki. Tudta, hogy a nagy nyilvánosság elé való első lépéskor nem tud mindent kitárni, ami lelkében van s amit a közönség elé visz, azt sem tudja még most úgy előadni, amint szeretné, akarná, amint izlése és meggyőződése diktálja. Mostani cikkében csak azt akarta kimutatni, hogy az énség, mint minden tudomány forduló szövegkövének két főmomentuma van: a magában lét az ismeretben s a magánaklét az életben, s hogy félszeg nézet az, amely azt hiszi, hogy a szellem gyakorlatilag is menetében fel volna tartható. Az énség a középpont, melyből a tudomány és élet összes rétegei kiindulnak. Az én minden része viszonyban van a mindenséggel, az én ismeretétől függ az emberiség jóléte és boldogsága. Ezért nem szabad senkinek megakadályozni az énség, illetve a bennerejlő észszerűség fejlődését.

Elmélete első, nagy vonásokban való tökéletlen megrajzolásokor vágyott Böhm arra, hogy hozzáértő emberek alaposan megbírálják. Szerette volna, ha polémia indult volna meg, hogy az eszmék a vitatkozás tisztító tüzeiben még jobban megszilárduljanak, igazságuk még jobban kitűnjék.

Ezt nem kapta meg.

Ezért fordult barátaihoz igen sokszor ama panasszal, hogy tanaival nagyon elhagyatottnak, árvának érzi magát. Attól félt, hogy senki sem érti meg, mert hazánkban alig voltak ketten-hárman, akik a bölcsészet mélyeibe behatolva, műveit megbírálni, őt útba igazítani képesek lettek volna. Ez a saját tapasztalatából tudott körülmény gyakran azt a gondolatot sugallta neki: ne a magyar, hanem a német nemzetnek dolgozzék, hogy tanulmányait a fejlett értelmiségű németiség ölébe vesse. Bár számtalanszor gondolt erre, még sem tette meg. Visszatartotta őt ettől a lépéstől hazaszeretete, az a gondolat, hogy a magyar haza nevelte fel, s ennek a hazának kell felemelkednie a műveltségnek arra a magaslatára, hogy az önálló filozófusokat is megértse és méltányolja. Ugy érezte, hogy az általános műveltség színvonalának felemelésében mindenkinek közre kell működnie, akiben csak egy kis erő, a tudományok önálló műveléséhez csak a legcsekélyebb tehetség is van.

Ezért maradt Böhm magyarnak. S bár élete végén is csak azt mondhatta magáról, amit pályája kezdetén: „Elhagyatott, árva vagyok” — mégis miénk maradt!

Igy Böhm nem tartozott ama magyar-nagyok sorába, akiket a honi földhöz a véletlen születésnél egyéb nem kötött, akik megtagadtak mindenféle érzés- és érdekbeli közösséget a magyarral, akik eltitkolták származásukat és szégyelték népünk kicsiny, nyomorúságos, műveletlen voltát. Böhm ezen magyar nagyságok ellentéte volt. Ismerte nemzetünk kicsinyes viszonyait, tudta, hogy az elismerés koszorúja, a megértés dicsősége csak lassan fog osztályrészül jutni, de ő az akadályoktól meg nem rettent. Mások számára akarta előkészíteni az utat, hogy azoknak ne kelljen ifjúságuk alkotó erejét alapvető munkákra haszontalanul elfecsérelniük.

S hogy ez Böhmnek sikerült, nekünk — magyaroknak — eggyel több okunk van rá, hogy nagysága előtt meghajoljunk.

Böhm ezekkel az eszmékkel, a megvalósításra váró célok egész tárházával lépett ki a pozsonyi ev. teológiai intézetből.

Bár bízott erejében, bár ismerte egyéniségének nagy értékét, bár tisztában volt önképzése folytán szerzett ismereteinek gazdag voltával, mégsem mondott le arról a tervéről, hogy Németországba menjen tanulmányait folytatására, ismereteinek gazdagítására és mélyítésére.

Miután Rosenauer Lajossal, gyámjával, az anyagi ügyeket elintézte, kidolgozta tervét, mely szerint Németországban lélektant, esztétikát, Hegel filozófiáját, fiziológiát, filozófia történelmét (különösen az új- és ókort), dogmatikát, az exegezist, végre ószövetség magyarázatát hallgatja, melyek mellett a zsidó nyelvet is alaposabban akarta elsajátítani, megtanulni.

Mindenesetre feltűnő, hogy Böhm, aki a teológián a kötelező hittani tárgyakat nem szívesen hallgatta, most mégis azt tervezte, hogy külföldön dogmatikát, exegezist, különösen ótestamentumit fog hallgatni. Ennek magyarázata a következő: Bolemann István a dogmatika tanára, már öreg volt. A kor szellemével nem tudott lépést tartani. Ismereteit az újabb tudományos kutatások eredményeivel nem gazdagította, ezért elégedetlenek voltak vele az intéző körök s pozsonyi egyház sehogysem akarta, hogy a dogmatikát továbbra is a régi modorban adják elő az ev. teológián, ezért kéz alatt Csecsetka tanár útján felszólították Böhmöt, készüljön ezekre a tárgyra, hogy Bolemann helyét majdan elfoglalhassa. Böhm az ajánlatot szívesen fogadta, mert ezt ez állást igen alkalmasnak találta arra, hogy célját: a teológia reformját keresztül vihesse.

Pozsonytól tehát úgy vett búcsút, hogy legközelebb mint teológiai tanár fogja viszontláthatni.

IX. Göttingen.

Böhm Károly Brünnön, Prágán, Dresdenen, Leipzigön és Weimaron keresztül utazott Göttingenbe, ahol a következő tárgyakat hallgatta: Ewald tanártól a zoltárok magyarázatait, Ritschlól az újszövetségi bevezetést és dogmatikát, Lotzétól a lélektant, Rittertől az újabbkori bölcsészettörténelmet és Dunckertől az egyháztörténelmet.

Göttingeni diáksága alatt¹ ismét belső nyugtalanság és kétely ejti foglyul lelkét. Bölcsészeti nézetének rendszerezése közben nem kerülte ki figyelmét az a viszony, amelyben ezen rendszer alapján a filozófia és teológia jutnak egymással. Eleinte az volt a meggyőződése, hogy a teológiának a bölcsészetben oda kell vesznie. Első pillanatban kész is lett volna rendszerének feláldozni a hitet és a vallást, sőt magát Istent is, „hiszen — úgymond — ereimben folyt az Isten, bennem gondolkodott az Isten s ez a meggyőződés még most is oly erős én bennem, hogy neki feláldozni mindent képes vagyok”.

Tüzetesebben vizsgálva azonban a dolgot, arra a meggyőződésre jut, hogy a vallásnak és teológiának követelményeit az ő rendszere alapján is ki lehet magyarázni. Isten lételet megmagyarázni lehet az által, hogy az erőnek fogalmához hozzávesszük az erőnek *eredtetőjét* is. Ekkor azután az erő, mely Istentől ered, vele egységet képez, mely egység az emberben véglegesen megfejlék. Ez a felfogás azonban csak úgy lehetséges, ha mind a teológia, mind a filozófia engedményeket tesznek. A teológia Istent veszi különös figyelmébe, amint az a világ eseményeire módosítólag hat. A filozófia ellenben a világra fekteti a fősúlyt, amint az az Istentől alkotott képünket módosítja. A filozófia mindenben Istennek cselekvőségét látja s így az Isten felfogását a világtól, a világét pedig az Istentől teszi függővé. E gondolatokban állapodik meg nov. 28-án. De ez a megállapodás korántsem végleges. Ismét kételyek háborgatják, amelyekre vonatkozólag december 5-én a következő jegyzeteket veti papírra: „Keblem sajgó tengere egyik végtőlől másikhoz hajt s biztos álláspontot ezen tárgyban találni nem tudok. Tehát a teológiának meg kell adni a maga túlvilági Istent; ez volt a múlt gondolat. S dacára annak, hogy ilyen engedményre késznek nyilatkoznám, még sem mondom, hogy ezen engedményt már is nem sajnálom.” Nem tud semmiképpen megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy Isten más lényegű, mint a világ. Mert ha ez áll, akkor a kettő között semmiféle hatás nem lehetséges. Ha pedig Isten a világgal egyenlő lényegű, akkor Istenre is kell alkalmaznunk mindazokat az állítmányokat, amelyeket a világra alkalmaztunk s legelső sorban a változást. Úgy látszik, hogy az az ellentét, amely a teológia és a bölcsészet között fennáll, csak egy magasabb, mind a kettő felé helyezett tudományban szűnhet meg. Ezen tudomány lehetne a teológiai bölcsészet. A hosszas tépelődésnek, amely a teológia és filozófia, tulajdonképpen pedig az Isten és a világ viszonyát akarta tisztázni, eredménye nem sok, Böhm ezt az eredményt így foglalja össze: „Én tehát nem akarok sem bölcsészetet, mely a teológiát elnyelje, sem teológiát, mely a bölcsészetnek ugyanilyen módon megadná a kölcsönt; hanem inkább akarok egy oly tant, mely a kettőt egyeztetné azáltal, hogy mind a kettőt felsőbb erőttől vezeti le, vagy egészen egyszerűen elmondva a dolgot: oly tant, mely mind a kettőt elnyelje.” Ebben a felsőbb tudományban a teológiának filozófiainak, a filozófiának pedig teológiaiainak kell lennie. E tannak egyes kérdéseivel, úgy látszik, behatóan foglalkozott Böhm, de az egész filozófiának teljes kifejtése és részletes tárgyalása elmaradt.

¹ Ezt a részt kénytelen voltam *egész terjedelmében*, nehogy az életrajzban hézag támadjon, Bartók Györgytől feldolgozott és általam többször idézett cikkéből (Athenaeum 1912. (XXI. évf.) 1. szám 23., 24. és 25. old.), átvenni, mert Böhm Károly hátrahagyott önéletrajzi adatain kívül *most még* egyéb forrás erről az időről nem állott rendelkezésemre.

A dogmatikai iránytól szinte észrevétlenül csapott át Böhm a történeti tudományokhoz s a híres Ritschl tanár tanácsára az ókeresztény egyház történetével foglalkozott Ritschl nagy műve és Lipsiusnak a gnoszticizmusról írott munkája alapján. A dogmatikai kérdések közül az Isten és a bűn fogalmának dialektikai folyamata érdekelte különösképpen. E két problémával heteken át vesződik s az eredmény, amelyre jut, korántsem végleges és kielégítő. Egészen világosan látja, hogy a materializmus és panteizmus legélesebb ellentétben áll a kereszténységgel, istenfogalommal s a kettő közül veszedelmesebbnek a panteizmust tartja. Az ellenmondások kikerülése végett szükségesnek látja egy, a világtól függetlenül létező, a világ előtt is már tökéletes öntudattal bíró lénynek: Istennek létezését. A világ pedig nem egyéb, mint Istennek legbensőbb belseje: „A világ mint Isten, Istennek Istene.” Egyszóval: A világ az Isten gondolata.

Ezen dogmatikai és metafizikai elméleteknek végső és egyetlen eredménye az, hogy a bölcsészet és teológia összeegyeztethető, ha a vallásnak és a tudásnak különböző jellemére kellő tekintettel vagyunk.

Böhm lehető legsötétebb színben látja a világot, amely „telve halálos penészszaggal megveti az embereket és a tudományt.” Az emberiség s a mindenség csak úgy fejlődik, mint egy kártyajáték halad ad punctum volatus. A „visit” adja az Isten akarata, a „besser”-t adja a szeretet, az „einunddresig”-ot adja az ember, azaz ő megfizeti, megadja az árat. Az életre nézve s a dolgok lényére nem tud felvilágosítást adni sem a természettudomány, sem a filozófia. Mindkettő azzal végződik: tudom, hogy nem tudok. „Ez kedves zárshó a kedves semesterhez, melyet Göttingenben, a kedvesben töltöttem,” — jegyzi meg Böhm keserű gúnnal.

Itt Göttingenben kellemes meglepetés érte.

Halléban ugyanis igen tekintélyes stipendiumok állottak a magyar teológusok részére, miért is a halléi egyetemet igen sok magyar látogatta. Az 1867/68. iskolai évben a szokottnál is nagyobb számú magyar ifjú járt az egyetemre különösen Pozsonyból, Sopronból és Eperjesről, miért is az ifjak elhatározták, hogy „Magyar Kör”-t alakítanak. Elnöknek Petrovics Somát választották meg. A kör célja a magyar becsület védelme mellett az összetartás ápolása és az önképzés előmozdítása volt. Ezen cél elérésére összejöveteleiken dolgozatokat olvastak fel, melyek felett bírálatot mondtak és vitákat rendeztek. „Igazmondó” címmel humoros tartalmú lapot is indítottak, melynek Tamer János, a későbbi költő-pap volt a szerkesztője.

Ez a „Magyar-Kör” tiszteletbeli tagjának választotta meg Böhm Károlyt ama hervadhatatlan érdemekért, amelyeket a magyar név dicsővétele körül szerzett tudományos működésével, munkásságával.

Igy ítélték meg kartársai, barátai Böhmöt!

X. Tübingen.

Böhm Károly 1869. március hó 12-én hagyta el Göttingent, s a Rajnán lefelé utazott Tübingenbe. Az út nem volt valami változatos, egyformán teltek napjai. Útközben megállt Frankfurtban, ahol megnézte a város nevezetességeit, különösen megkapta a híres, piszkos, rongyos zsidó-utca, s meghatóttan nézegette Goethének a nagy Hirschgrabenben álló szülőházát. Innét Heidelberg felé vette útját. Heidelbergnek gyönyörű vidéke kellemesen lepte meg, ahonnan Tübingenbe ment. Heidelbergben a sors egy kellemetlen meglepetést tartogatott számára.

Emlékezzünk a pozsonyi ev. egyház ama kéz alatt történt intézkedésére, mellyel felszólították, készüljön a dogmatikából, hogy Bolemann István után Böhm kerüljön a pozsonyi ev. teológián a dogmatikai tanszékbe. Itt arról értesült, hogy már egy másik társát meghívták Pozsonyba. Igen meglepte és bántotta Böhmöt ez a hír. Hisz Böhm sohasem akart teológus lenni, hanem a filozófiai pályára készült. A kilátásba helyezett meghívás miatt tette tanulmány tárgyává a különféle teológiai tárgyakat. Ezt Isten ujlmutatásának nézte, az isteni gondviselés kikerülhetetlen rendelkezésének vette és elhatározta, — miként egyik levelében olvassuk — hogy annál nagyobb igyekezettel fekszik most neki a bölcsészetnek.

De azért még sem elhatározása szerint cselekedett, mert Tübingenben csupa teológiai tárgyakat hallgatott, még pedig az első félévben dogmatikát Beck, újszövetségi teológiát Landerer, zsidó-levelet Öhler és egyetemes vallástörténelmet Roth tanároktól, a második félévben dogmatikát Beck, vallásfilozófiát és ennek történetét Landerer, természetfilozófia történetét Liebmann és antropológiát Luschka tanároktól.

Ennek magyarázata abban a könnyen feltehető körülményben keresendő, hogy Böhm még sem mondott le arról a reményről, hogy talán mégis csak meghívják Pozsonyba, ha nem is dogmatika, hanem valamely más teológiai tárgy tanítására (ezt ugyan magára nézve megalázásnak tartotta volna). De még ennél is valószínűbbnek tetszik ama feltevésünk, hogy Böhm időközben annyira beleélte magát a teológiai tárgyak tanulmányozásába, hogy feladva eddig érzett ellenszenvét, megszerette és ezentúl csak a teológiával kívánt foglalkozni.

Olyan önálló egyéniség azonban, mint Böhm, nem fogadhatta el vakon még a teológiában sem a megállapított hittételeket. Bármennyire nem akart — különösen később — kritikailag működni a teológiai tudományokkal szemben, a vége mégis az lett, hogy különleges álláspontot foglalt el az akkori nézetekkel, irányokkal szemben.

Hogy az ortodoxiának nem volt híve, azt már láttuk, de épp oly kevésbé szerette az ezzel homlokegyenest ellenkező irányt: a modern teológiát.

A teológusoknak ugyanis egy tiszteletreméltó nagy csoportja a XIX. század nagyszámú felfedezéseinek hatása alatt a teológiai tudományokat olyan új alapokra kívánta fektetni, amelyeken nyugodva a teológia mindig összhangzásban álljon a többi tudományok megállapított, általánosan elismert és tudományosan igazolt vívmányaival. A teológiát és a tudományt akarták egymással kibékíteni, mert nem tarthatták igaznak a teológiában azt, amiről a tapasztalati tudományok bebizonyították, hogy képtelenség; nem tekinthették megtörtént ténynek az olyan elbeszélést, melyre a természeti tudományok azt mondják, hogy a természet ismeretes törvényeinél fogva a tények úgy történni nem szoktak, vagy éppen lehetetlen úgy történniök. A modern teológia valótlannak állít minden olyan teológiai tételt, mely a többi tudományok megállapított, általánosan elismert és tudományosan igazolt vívmányaival ellenzök; másrészt pedig helyre akarja állítani a tiszta vallásos szellemet, s e célból kiválasztja azt, mi a vallásban lényeges, ezt fentartja, a lényegtelen pedig esni engedi.¹

Evvel az iránnyal Böhm sehogysem tudott megbarátkozni, sőt hirdetőinek előrenyomulását egyenesen veszedelmesnek tartotta a vallásos szellemre, a hitéletre, annyira, hogy a modern teológia irányzatot egyenesen jellemtelennek bélyegezte.

Még az elnevezést magát is képtelennek tartotta. Hogyan lehet egy teológiai irányt „modern”-nek hívni? Hát a kereszténység, mely a világot megváltotta és új életet hozott létre a rohadttá, a tűzbe való erkölcstelenségbe, modern alakot öltethetne? Sehogysem tudta Böhm elhinni, hogy a kereszténységnek modern felfogása is lehet. De éppen azt tartotta súlyos kórjelnek a teológiai és bölcsészeti jelenben, hogy a modern hegelizmus határain kívül, azok felé nem tudnak emelkedni. Mindenféle szavakat használnak, másféléket, mint Hegel, de a gondolat mindig ugyanaz. Beleviszik őket az isten örök létét a fejlődés processzusába, s e processzust állítják az isten fejlődésének. A priori alakítják, konstruálják az isten öntudatát, holott senki sem képes még a saját maga öntudatát sem konstruálni. S ha mi nem vagyunk képesek önmagunkét, mennyire nem lehet annak a lénynek öntudatát kifejtetni, pláne a priori levezetni, aki mindörökké ugyanaz. Haraggal fordul Böhm azok ellen, akik mindenfélét összefirkálnak az ok törvényéről, akik mindenhol az ok törvényét kívánják alkalmazni. Ezt határozott következetlenségnek tartja. Itt van a kereszténység, itt van Jézus alakja, mint kielégítő ok. De hát ki is volt Jézus? Azt mondják rá: ember. De hiszen a rohadttá — érvel tovább Böhm — nem hozhat több gyümölcsöt, a szétmállott kő nem nőhet újra együvé, a felbomlott kémiai alak nem jön össze magától régi állapotába, ezt elismeri a modern tudomány, de elég merész arra, hogy azt állítsa, hogy az ember képes volna valami újat előhozni. Valamint az organikus testből organizmus sohasem fejlődik; valamint a majomból soha sem lesz ember, akár évezredekig fogják is azt desztillálni, dresszirozni, úgy a zsidóság és pogányság kölcsönhatásából Krisztus nélkül nem jön létre a kereszténység. És ki hozta létre Krisztust? Az atomusok! — felelik. Igen helyesen, bár súlyosan jegyzi meg Beck egyik iratában erre az okoskodásra: „Wahrhafte Urenkel von Affen!” Ezen okoskodásból a vészteljes hegelizmus befolyásának rémitő ereje tűnik ki.

S Böhm egyházának tanait, a kereszténységnek tisztaságát nagyon féltette a hegelizmustól, amelynek szívvel-lélekkel ellensége lett, mert sohasem akarta elismerni azt, hogy egy ember törvényhozó lehetne az egész emberi gondolkodásra nézve; mert nevetségesnek találta, ha valaki büszkeségében magát abszolút ész csúcspontjának, parakletosnak képzei. Ezen nevetséges parakletos előtt tömjéneztek s bálványoztak most is a tudománynak úgynevezett hősei, mert jól esik nekik Hegel személyében magokat bálványozni. A szabadság, melyet ők hirdetnek, a szó teljesebb értelmében abszolút zsarnokság, mert ez a rendszer annyi éven keresztül ráült Európa összes tudósainak agyára. Böhm e miatt elkeseredett haragot érez lelkében, s mint sziklaszilárd meggyőződését hangoztatja: „Ha vissza akarjuk állítani a kereszténységet régi fenségébe,

¹ Lásd e tárgy bővebb kifejtését Kovács Albert: „A modern teológia,” Kovács Albert: „A teológia és az új világnézet”, Ballagi Mór: „Tájékozás a teológia mezején” stb. cikkeiben.

úgy e gögös hidrának le kell vágnunk fejét, s arra kell törekednünk, hogy ezen nézeteket a művelt közönség kebeléből véglegesen kiirtsuk."

„Addig, — írja másik levelében — míg e hidra fejeit ki nem irtjuk a modern civilizáció köztudatából, erkölcs, vallás, tudomány jó éjtszakát!"

Böhm a két végleges irányt egymással összehasonlítva, arra az eredményre jut, hogy az ortodoxiában a határozó elv: a kinyilatkoztatás, a hegelizmusban: a gondolat s a vallásos öntudat. Erős meggyőződésként vallja, hogy mindezekkel igen sok visszaélés történt, de kiváltképpen a vallásos öntudattal. Hányszor akarták a kereszténységet a priori konstruálni a vallásos öntudatból, ami igen könnyű dolog, mert a tudat kis koruktól kezdve keresztényileg határozott volt, s így csak azt adták vissza, amit nevelés útján nyertek a kereszténységből. És mi volt mindennek az eredménye? Csak végig kell nézni a teológia élvezhetetlen termékein, s borzalom tölti el az embert ama kereszténységen, amely ezen gyárakban készült. A hegelizmus istene nem egyéb, mint a logikai processzus összetett egysége. A hegelizmus nem ismer csak gondolatot s így elveti tetteleg az erkölcsöt, mert az erkölcsiség csak a gondolatnak egy alakja. S mi ennek végső eredménye? Strausz dogmatikája, Feuerbach egoisztikus antropológiája és Ruge vallásos beszédei, melyekben nevetségessé teszi önmagát és az egész iskolát, felvilágosodottnak hirdetve, tartva önmagát akkor, amikor Jézust Mitrassal hasonlítja össze; amidőn Jézus születésnapját régi természeti vallás maradványának nézi, amidőn általában félreismeri az egész kereszténységet. Ez az úgynevezett abszolút gondolat végső alakja.

A modern teológia a kinyilatkoztatást nem ismeri el, ezért felesleges Krisztus személye; istene nem hat emberre, mert a természeti törvények nem engedik; a szentírás nem kötelező, ha az előítélete nem egyezik vele; a szentírási könyvek mind a második században készültek, s így nem autentikus források; Jézus Krisztus feltámadása mese, mert megholt ember nem kelhet fel újra, valamint a döglött állat sem lesz halhatatlan; a bűn csak egyéni hiány, csak képzelet, agyrém, mert az egyéni hitványságot bevallani nem akarjuk; az urvacsora semmit sem érő emlékünnap, mert vért inni és húst enni barbárság. S ha kérdi valaki, miért van így? Akkor a felelet így hangzik: ezeket a modern tudomány törvényei parancsolják! A tulajdonképpen rákbaj azonban az, hogy a kereszténységet tannak veszik; hogy a kereszténységnek morális erejét ignorálják, mert bűnt nem ismernek, csak hibát, s míg a kereszténység üdvözítő erejét le akarják rontani s szabadságát eldobják, addig leláncolja őket egy felületes Schenkel, egy vallástalan Strausz s a csatazaj: tudomány! modern élet! — visszhangzik az örökké modern kereszténység örök testülete, organizmusa felett! Azt hiszi Böhm, hogy az ilyen kereszténység többé nem kereszténység, s ő az egész kereszténységet úgy, amint van a szentírásban, feltétlenül elismeri, vagy pedig kilép a keresztény társulattól s megy a mohamedánokhoz.

Böhm tovább folytatott elmélkedéseiben kijelenti, hogy Jézus Krisztusban történt váltság folytán Isten kegyelméből üdvözölünk. Ezt elismeri mindenki a protestantizmus anyagi főelvének. Mégis hányan tagadják meg ezt a főelvet. Böhm hiszi, hogy Jézus Krisztus ő érette is meghalt, s ezen hitét védelmezni akarja az összes támadásokkal szemben. Aki ezen igazságot nem élte át belsejében, szorongatások perceiben, az nem ítélné a kereszténységről, melynek ez a megváltás az alapigazsága.

A modernnek Krisztust mesternek tartják. Böhm kijelenti, hogy ez nem igaz. Jézus ember volt, kiben Isten teljessége lakozott. Jézus belsejében legyőzte a rosszat: így ő példányképünk. Ezen győzedelme által egyrészt megváltott bennünket a rossztól, mert a rosszat ő: az ember, legyőzte, másrészt kiengesztelt az istennel, mert a rosszat ő, mint ember legyőzte. Amíg az első győzelem az erény tökéletességét lehetségessé tette, addig a másik győzelem biztosított bennünket az isteni segély folytonosságáról. Ez a vigasztaló benne, nem az áldozat eszméje, melyet még az ótestamentum sem tart annak.

Ami azt a kérdést illeti: vajjon Böhm „isten-ember”-nek tartja-e Jézust, erre azt feleli: igen! Tiltakozik azon feltevés ellen, hogy ez által Jézust a szentháromságba akarná beiktatni. Böhm azt a szentháromságot, melyet az egyház tanít, el nem fogadja, mert el nem fogadhatja. De azt vallja, hogy Jézus isten-ember volt annyiban, hogy benne összeforrt, egyesült az istentudata az embertudattal, tágabb értelemben: a világtudattal. Jézus nem ismert mást, mint istent; a világnak minden dolgát az istentudat álláspontjában fogta fel, s így tűnt fel előtte, mint ember előtt. De amint ez istentudat Jézusban, az ő személyiségében központot képezett, úgy azt tartotta Böhm, hogy minden embernek kötelessége ilyen álláspontot szerezni s így istennel egyenlőnek lenni. Már hogy Jézus, mint ember, mint pusztán ember képes lett volna-e a kereszténységet előhozni, azt Böhm a leghatározottabban tagadja. Isteni benlakás nélkül az ember nem tud semmi újat sem teremteni. Hiába fárad a történelem, a régi alakokból az újakat nem tudja levezetni soha. Minden nagyszerű tünemény egy férfiú által jön létre, ki isten terveinek nem vak, hanem cselekvő eszköze. Így volt ez Krisztussal is. Ő mint ember gyenge volt, de az isteni erő, mely egyéniségét alkotta, ez volt amaz ok, mely a kereszténységet megteremtette. Ezzel szemben azt lehetne felhozni, hogy Sokrates és Seneca, Shakespeare és Raphael szintén lángeszű emberek voltak isteni erő nélkül. Böhm szembeszáll ezzel az érveléssel is, s kijelenti, ha ezek az emberek lángeszűek voltak, úgy ezek nem voltak önerejükben azok, hanem

isteni erő volt az, mely őket nagyszerű műveik megalkotására képesítette. A lángész szintén csak közönséges pszichológiai alak, az új, mely belőle ered, nem az ő műve.

Böhm ezen nézete egyezik Rothe, Lotze, Weisze, Fichte, Ulrici és Baader filozófusok nézeteivel.

Böhm ezen teológiai nézeteit, a modern teológia iránt érzett ellenszenvét nem tudta magába fojtani, sőt éppen azon meggyőződéséből kifolyólag, hogy ezek az új elvek igaz vallásos életre hátrányosak, elhatározta, hogy felveszi a küzdelmet velük szemben.

Az alkalom erre nem sokára kínálkozott is.

Ez időtájt jelent meg Makkai Domonkosnak „Determinizmus az erkölcs- és vallástanban” című cikke¹, amelyben a következő kérdéseket teszi vizsgálat tárgyává: az indeterminizmus vagy a determinizmus állhat-e meg inkább a tapasztalati bölcsészet ítélőszéke előtt, hová ez a kérdés tartozik? Vajjon erkölcsi szabadság lehetséges-e szabad akarat nélkül? S végre, igaz-e a determinizmus azon vádja, mely szerint a szabadakarat megtagadásával minden erkölcsi és vallásos fogalom, — sőt több: minden erkölcs és vallás megsemmisül? Makkai Domonkos tagadva a szabadakaratot, a determinizmus álláspontján igyekszik a feltett kérdésekre válaszolni, vagyis szerinte a tapasztalati bölcsélet ítélőszéke előtt csakis a determinizmus állhat meg, levezetve és indokolva az okviszonnyal. Azt igyekszik kimutatni, hogy az indeterminizmus szerint a szabadakarat éppen ellentéte az erkölcsi szabadságnak. Az erkölcsi szabadság abban áll, hogy akadálytalanul működhetünk erkölcsi természetünkkel összhangzólag. Ahol erkölcsi szabadság van, ott az akarat alá van rendelve az ember erkölcsi állapotának. Az erkölcsileg szabad ember csak jót akarhat. Itt szabadság és szükségesség egy. Ellenben a szabadakarat kizárja a szükségesség minden fogalmát, nem csak a külső kényszer, hanem a morális szükségesség fogalmát is. A szabadakarat önkény lenne, mely minden indok nélkül határozhatná el magát az akarásra. De az ilyen akarat ellentétben áll a tapasztalat által megállapított okozatosság logikai törvényével. Ok nélkül akarni lélektani képtelenség. Ezért a szabadakarat a mai kor álláspontján alig védhető már tisztán tudományos szempontból. Majd sorba veszi Makkai az erény, a bűn, a véték vagy „bünsúly” fogalmát, mindenütt erősen harcolva az indeterminizmus tanai ellen. Kimutatni törekszik, hogy az ember nem szabadakaratból lesz erényes és bűnös, mert erényességre a szellem erkölcsi szükségessége viszi az embert, amidőn minden erejével az állati természet kötelékeiből megszabadulni törekszik; a bűn és véték eredetét pedig lélektani úton igyekszik megfejteni. Mint végeredményt mondja ki Makkai, hogy a determinizmus semmiképp sem káros az erkölcsiségre, nincsen ellentétben az erkölcsi fogalmakkal, sőt azok éppen ez állásponton nyernek valódi jelentőséget.

Makkainak ezen pár sorban ismertetett cikkét nagy megütközéssel olvasta Böhm, s mindjárt készen volt elhatározásával: Makkai ellen ír, megdönteni törekszik nézeteit és ezzel felveszi a harcot a modern teológiával.

Böhm úgy találta, hogy munkája Makkaival szemben könnyű lesz, mert Makkai cikkében sok az ellenmondás. Sem determinizmus, sem indeterminizmus nincs benne, hanem pszichológiai indifferentizmus. A cikk hibáosságát már abban látta, hogy Makkai a szabadakaratnak funkcióját, az önkényes választást az észbe teszi át. Ez ellenmondás: tagadni a szabadakaratot és mégis megengedni a választás lehetőségét. A determinizmus nem ismer sem akaratot, sem észet, ezt kell a következetes determinizmusnak vallania. Oly akarat, mely választ, nem szabadtalan, hanem más kiadásban újra a szabadakarat.

Ennek a nézetének „Még néhány szó a determinizmusról az erkölcs- és vallástanban” című cikkében² adott erősebb hangon kifejezést, amelyben pontról-pontra kimutatja, hogy Makkai következetlenül harcolt a determinizmus mellett s akaratlanul is, tudatlanul is az indeterminizmus malmára hajtotta a vizet. Böhm mindenekelőtt ama nézetének adott kifejezést, hogy a szabadakarat kérdése nemcsak a lélektan, hanem a többi bölcsészeti tudományok körébe is vág, s hogy nem elég annak lélektani lehetetlenségét kimutatni, hanem szükséges azt az egyes tudományokkal helyes összefüggésbe is hozni. Nem fogadja el Böhm Makkainak teóriáját a szabadságról³, elveti azt a módot, ahogyan Makkai az akarás folyamatát levezeti⁴; kimutatja, hogy Makkai fejtegetésében nem jutott tovább az önkénynél, melyet tudat nélkül vett kiindulási pontul az akarás processzusánál, s ez a legtisztább indeterminizmus; Böhm kifejti, hogy Makkainak az

¹ Protestáns Tudományos Szemle. I. évf. (1869.) 84—91. és 99—110. II.

² Protestáns Tudományos Szemle I. évf. (1869.) 166-173., 180—184., 196—201. II.

³ Makkai így határozta meg a szabadságot: „A tökély azon állapotát, melyben egy lény fejlődésében és működésében saját lényege szerint nyilvánulhat, szabadságnak nevezik.” Böhm szerint ezen meghatározás amellel, hogy igen tág, nem is érvényes, mert a gátolatlanság és tétlenség fogalma rejlik benne, ami ellenmondás önmagában és a meghatározásban is.

⁴ Makkai így vezette le az akarás folyamatát: „Ha az értelem, vagy ész választott, az ész által fölismerett jó képzelet útján az érzést költi fel, ez pedig az akaratra hat”. Böhm ellenvetése a következő: „Értelem és ész nem választanak, a választás csak az önkény műve lehet, az érzés nem lehet közvetítő az ész és akarás között”.

erényről, bűnről és vétokról szóló tana pusztá absztrakció, melyet könnyelműnek és felületesnek nevez, sőt azzal vádolja Makkait, hogy könnyelmű morált hirdet. Ha Makkai következetesen járt volna el, akkor más eredményt nem tudna felmutatni, mint teonómiát. Autonómia és heteronómia¹ az erkölcsiségnek két ellenkező sarka, melynek felsőbb egysége a teonómia. Ennek alapján szükségesnek látta Böhm kiemelni, hogy a választás megengedésével a determinizmus megengedi a szabadakaratot is, s hogy addig, míg e választást ki nem zárjuk, addig determinizmusról szó sem lehet. De egyszersmind figyelmeztette a szerzőt arra is, hogy a betudás teóriáját félbe hagynunk nem szabad, s ujj-mutatást adott neki a determinisztikus betudási teóriára.²

Érdekes, hogy Böhm álláspontja, helyesebben kiindulópontja Makkaiéval egyező, csak annyiban különbözik tőle, hogy az erkölcsi fogalmakat nem akarja egyszerűen átengedni a modernségnek, hogy az tetszése szerint bánják el velük. Ha a modern teológia tagadja az erkölcsstan mostanáig divatozott alapjait, akkor magyarázza meg az erkölcsi törvényeket a maga szempontjából; ha ezt nem bírja, akkor az egész modern teológia papírkosárba való. De ezt éppen nem tudja a modern teológia megtenni a maga félszeg metafizikájával és képtelen érzésteológiájával. Az erkölcsnél az érzés semmi. Aki nem érti az erkölcsi elveket és törvényeket, az nem erkölcsös ember, az vadállat és ösztönszerűleg működik. El is határozza Böhm, hogy majd ő is kifejti erkölcsstani nézeteit, melyekről hiszi, hogy nem fogják az erkölcsiséget lényegéből kivetkőztetni, mint a modernizmus teszi.

Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy Böhmnek a modern teológiáról, annak eddigi eredményét megbíráló és ezzel szemben a maga álláspontját kifejtő tana, nézete végképpen elfogadott, megállapodott, leülepedett, kikristályosodott tana lenne. Böhm folyton forrongó agya, igazságot kereső, kutató lelke nem egykönnyen találhatott megnyugtató, őt is kielégítő végeredményre. Csak Makkai cikkével felvetett kérdések özönével kívánt végezni, de különösen ama kérdésre kívánt önönmagának és barátainak feleletet adni: vajjon a kereszténység és a modern teológia megfér-e egymás mellett, összeegyeztethetők-e egymással?

És erre a kérdésre Böhm a leghatározottabban azt a feleletet adta: nem!

Az már ismét más kérdés volt: a kereszténység fog-e meghajolni a tudomány előtt, vagy a tudomány hajtja meg fejét a kereszténység előtt?

Hogy a tudomány elvben és praxisban ellentmond maga magának, azt minden úgynevezett modern könyvben meg lehet találni. Nem a kereszténység dönt, hanem a tudomány s mégis a kereszténység legvégső fokozata az abszolút szellemnek. Böhm tehát most még nem tud dönten a kereszténység és a tudomány közötti elsőbbséget illetően. Hogy a tudománynak kellene a fejét a kereszténység előtt meghajtania, ezt már tagadásba vette, de az ellenkezőjét sem merte állítani, mert a kereszténységet még nem ismerte oly jól, még nem élte be magát tanaiba annyira, hogy a kereszténységről ítéletet mondhatott volna oly értelemben, hogy neki ítélje oda a babért.

Egy dolog azonban minden esetre meglepő, hogy Böhm gondolkodásmódjában óriási változás történt. Ő, aki még nem is olyan régen halálos ellensége volt a teológiának, amellyel soha szívből nem szeretett foglalkozni, most biztosan haladt a legridegebb ortodoxia felé. Aki még két évvel előbb is gúnyosan, szinte megvetően beszélt a teológia tudományos voltáról, s az ortodoxia káros hatását bizonyíttatta, most beállt védelmezőjének s azt hirdette, hogy következetes kereszténység a szentírás csálhatatlan tekintélye nélkül nem állhat fenn. Kikel azok ellen, akik a szentírás tekintélyét kétségbe vonják³, s azt állítja róluk, hogy ezek azért merik a szentírás tekintélyét megtámadni, mert épp olyan keveset tudnak a szentírásról, annak lényeges tartalmáról s felfoghatási módjáról, mint ő nem tudta mindezeket két év előtt. Aki azt hiszi, hogy a kereszténységet logikai kategóriák szerint kell felfogni s így kiturkálni az ellenmondásokat belőle, arról azt állítja Böhm, hogy rettenetes tévedésben van. Ha pedig a személyes istent csodák lehetősége nélkül kívánja valaki elgondolni, akkor az ilyenről azt mondja Böhm, hogy nincs etikai viszonyban az istenhez, hanem

¹ Kant filozófiájában fordulnak elő. Erkölcsi autonómia, ha a gyakorlati ész maga magának szab törvényt; heteronómia, ha az ember felett uralkodó érzéki vágyak és indulatok szabnak törvényt. Ennek analógiájára készült a teonómia, ha az isteni törvények a mérvadók.

² Makkai Domonkos Böhm észrevételeit nem hagyta szó nélkül és a maga igazáért „Még néhány szó a determinizmusról az erkölcs- és vallásstanban: Feleletül Böhm Károlynak” című cikkében (megjelent a Protestáns Tudományos Szemle I. évf. 273—278., 289—298., 305—307. II.) szállott síkra, amelyet a következő ígérettel zárt be: „Tán jut nekem az a szerencse, hogy értekezésem második felét: „Determinizmus a vallásban” is kidolgozhatom e becses lapok számára. Akkor B. barátom szíves felhívására megkísértem a betudás teóriáját kifejteni.” Makkai szavának állott és „Determinizmus a vallásstanban” című cikkben (megjelent a Prot. Tud. Szemle III. évfolyam (1871.) 81—85., 106—111. II.) fekteti le nézeteit. Böhm ezekre már nem reflektált, mert időközben ismét visszatért a tiszta filozófiához és sem teológiával, sem vallásfilozófiával nem foglalkozott többé.

³ Hogy ebben a kérdésben mennyire türelmetlen volt, legjobban igazolják következő szavai: „A kereszténység egy és ugyanaz mindörökké, s ha valaki más tant ad, mint amelyet az írás ad, átkozott legyen!”

logikaiban, így az illető egyoldalú. De Böhm haragja leginkább azok ellen fordul, akik azt hirdetik, hogy a mostani modern irányzat az igazi kereszténység; hogy a bibliai kereszténységnek a mai bölcsészeti áramlat szerint kell módosulnia, sőt ezen modern irányban lesz is, van is már annyi erő, hogy átváltoztassa a régit. Ezt Böhm egyszerűen örültségnek nevezi. A kereszténység vagy bibliai kereszténység az utolsó pontig, vagy nem kereszténység, *sit, ut est, aut non sit*. Ha pedig nem bibliai kereszténység az utolsó pontig, akkor bölcsészet. Minden megállapodás a kettő között félszegség, következetlenség, elvi hűtlenség, hamisítás, még pedig olyan hamisítás, amelyen még a múlt századbeli racionalizmus sem tett túl. Szóval Böhm elveti a modern teológia minden tanítását, akár az istenről, akár a lélek halhatatlanságáról, akár a szabadakaratról szól. A modern teológia eredményeit hibás logikai felfogásnak tartja, azért tudományos szempontból elfogadhatatlannak állítja. S mindezt visszautasítja tiszta vallásosságának hatása alatt.

Önkénytelenül felvetődik a kérdés, hogyan változott, változhatott meg ennyire Böhm? Mik idézték elő gondolkodásában ezt a szinte megfajthatatlan átalakulást? Hogyan szerezte vissza azt a mély hitet, vallásos meggyőződést, amellyel atyjának házából kilépett, amelyet egyidőben elveszített, s most ismét megtalált?

Ezekre a kérdésekre a választ Böhm maga adja meg egy levélben, melyet legjobban barátjához — Petrovics Somához — intézett 1869. aug. 2-án. Átadjuk a szót Böhmnek:

„Leveledben csodálkozásodat fejezed ki eszmemenetem változása felett. Az bizony csodálatos volt, hogy én megtértem, s ebben csak azt látom, hogy isteni kegyelemben részesültem, mert eszem soha se tudott volna oda jutni, ahol vagyok, fel-fuvalkodottsága nem engedé elfogadni Megváltónk tanait. Most egészen más nézetek kezdenek terjedni az egész világról fejemben, szívemben. Nézetek, melyek régi színezetűek, de nem elavultak, melyeket gúnyolnak s ad absurdum szeretnének vezetni a világ bölcsei, de amelyeken fennakadnak mindig s blamirozással távoznak. Eltűntek a nagy rendszerek, melyek Krisztust akarták más „emberrel” pótolni, s ő a mi Megváltónk áll most is és fog állani örökké. Oh, kedves Barátom, én bolond voltam, hogy e tiszta forrást felcseréltem a bölcsészet stagnáló bűdös vizével, s míg belőle meríthettem volna földi nyugodalmat és égi üdvösséget, addig szándékosan vettem magam ellenei karjába, hogy áruljam el, mint Judás, világi bölcseink gúnyjának és dühének. Bizonyára, uram, nem érdemeltem, hogy reám nézzél is, s te újra fordulsz szereteted végtelen mélységével, s azt mondod: „Jer hozzám, te fáradt, nálam számodra is van még egy kis meleg helyecske!” Hogy ok nélkül nem tértem meg, azt neked, barátod ismerőjének, mondanom sem kell; hogy miként történt, avatatlan fülnek nem való, s azért egyelőre csak neked fogom megszűgni, míg legközelebb a modern teológiai irány ellen nem fogom bővebben és határozottabban formulázni. Csak ezen processzusnak átélése képesített engem hittanárrá lenni, mert magam lettem hívővé, nem vak, hanem eszes, és ami a legfőbb, lelkiismeretes hívővé. Tudod, hogy én egykoron erkölcsre nem adtam sokat, mivel az erkölcsstani fogalmakkal nem voltam tisztában. Akkori életemet erkölcsstelennek tartom s bántam és bánom; mindamellett mindig jártam ösztönszerűleg legalább közel az erkölcsiséghez s nem sülyedtem el, mint sok más ember a bűn karjaiban. És ebből azt tanultam, hogy van minden álokoskodást kigúnyoló elmozdíthatatlan erkölcsi elv, mint tiszta szellemi realitás, különválasztva az észről és érzéstől, mely dönt az ember cselekvényei, esze felett: *a lelkiismeret*. A bölcsészeti gondolkodás ezt gondolati processzusnak, vagy pedig Herbart különben hívő iskolájában esztétikai ítéletnek veszi, én reális létnek, csálthatatlan útmutatónak tapasztaltam. E törvényszék elébe hozandók az ember tettei, szavai, gondolatai. Ennélfogva a teológiában döntő argumentumnak állítom a lelkiismeretet. Ne hidd, hogy Schenkelnek lelkiismeretét értem ez alatt. Olyan embernek, mint Schenkelnek, aki egykoron Kuno Fischer ellenében inkuizitori szerepet vitt, később Hengstenberggel szemben mártírságot szenvedni törekedett, olyan embernek lelkiismerete Strausz szerint nagyon tág s szégyen arra a pártra is, mely körülötte csoportosul. Hanem van egy lelkiismeret, mely Jézus Krisztusban élt, s melynek objektív kisége, állandósított (fixirozott) lényege a szentírás. A szentiratokkal való consensus, azoknak elismerése minden tekintetben normatív tekintélynek: ez kezdődik a lelkiismereti consensusal. Először felismertem kivált a Makkaival való vitában, hogy az erkölcsiség nem fikció, hanem reális lét, ebből kiindulva elismertem az én hiányosságomat, azon ürességet, mely bennem az erkölcsi realitás helyébe vagy, elismertem bűnömnek rejtelmes létezését, tettelemes titkos hatalmát, s nem tudván a betudás teóriáját megvetni, kénytelen leszek, ha az én betudási teóriám hiányos, a szabadakaratra visszatérni. Ezzel azután a személyes isten elismerése van összekötve, s azzal a kereszténységnek konzekvens rendszerét fogom elfogadni, amint az a szentiratokban megvan.”

„Volt idő — írja egy másik levelében — mikor az eszme benlakó törvényére hivatkoztam. De midőn a bölcséleti analízis folytán egyik elkészült, de újra elvetett munkámban: „A metafizika erőtaní módszer szentháromságon kifejtve” azon pont megjelöléséhez jutottam: honnan ez erő az eszmében? — akkor láttam tudásunk hiányát, vagy inkább fenségét és belső megrendüléssel vallottam milliókkal egyetemben: „Uram, Istenem!” Ez azon vívmány, melyet külföldön nyertem számtalan lelki szorongatások között, s amelyet meg akarok tartani siromig.”

Vannak az életben állandó töprengésbe merült nyugtalan lelkek, örök vándorok, akik mihelyt kitűzött céljukhoz elérkeznek, azt csak állomásnak tekintik, hogy újabb cél kitűzésével újból kezökbe vehessék a vándorbotot.

Ilyen volt Böhm is.

Otthonról lelkébe ültetett vallásosságot pozsonyi tartózkodása alatt egészen elveszítette. Egyik ellentétes irányból a másikba csapott át. Mikor Böhm ennek tudatára ébredt, megdöbben. Hogy tisztán lásson, hogy önmagát megnyugtassa, a filozófiai teóriák bonyolódott útvesztőjébe tévedt. Egyideig, mint vak tapogatódzott. Itt is — ott is egy-egy filozófiai irány kisímíthatatlannak látszó szögletei, sarkai megsebeztek. Homályos ködön át kezdte a világot szemlélni. E köd elosztatására önmaga öntötte gyertyával, saját teóriájával igyekezett világosságot terjeszteni. De e világosság nem volt tiszta, nem volt az, mely után vágyott. A megértésnek sziklaszilárd bizonyosságú igazságát nem találta meg. Ekkor szólalt meg benne a lelkiismeret: lelked nyugalmát soha sem fogod megtalálni, mert megtagadtad az Istent, akiben hinned kellett volna; a keresztyénséget, melynek nincsenek féligazságai, mint a filozófiai rendszereknek, amelyek csak azért születnek, hogy egy másik minél előbb, minél végérvényesebben, soha vissza nem hozhatóan eltemesse.

Böhm töprengésének, fejlődésének egy újabb állomásához érkeztünk el tehát, amely állomásnál nem fog sokáig időzni, hanem tovább halad. Az első pillanatban talán meglepő is Böhm határozott határozatlansága, de a figyelmes szemlélő észreveszi, hogy Böhm gondolatvilágában még nem találta meg a középpontot, amely köré meghúzhatja a határvonalat. Ha ez a határvonal kifogástalan élességgel és tisztasággal bontakozik ki, ha a tér — melyen úrrá akar lenni — nem lesz mérhetetlen, hanem belátható, befogható terület, akkor meg fog nyugodhatni, megalkotva rendszerét, melyen belül minden a maga helyén lesz, szóval: minden majd pontosan distanciál.

De Böhm most egy új rendszernek felállításáról egyáltalában hallani sem akar.¹ Csak a teológia köti le, csak a teológia kérdései izgatják. Körömszakadtáig védi a maga igazát, annyira megtagadja a múltat s a múltban önmagát, hogy még abból a baráti körből is ki akar lépni, amely a „Szabadság és Barátság” nemes jegyében született, mert nem akarja, hogy ez a baráti kötelék feszélyezze hadakozásában. S míg a barátok csodálkozva nézik Böhm Pálfordulását, s gúnyosan emlegetik előtte új hivatását: a papságot, addig ő tovább szövögeti teológiai elmékedéseinek fonalát.

Felveti a dogmák kérdését, s ama nézetének ad kifejezést, hogy a keresztyén dogmák felett nem dönt a világi tudással megtelt ész, hanem a Szentlélek, mely lelkiismeretünkben realiter lakozik, mint új potencia Krisztus elmenetele óta. Ez az a híres testimonium Spiritus Sancti, mely a protestáns egyházi tannak dönthetetlen sarkköve, amelyet már négyszáz év óta üldöznek különböző felekezetek s most a modern teológusok azt hiszik, hogy ők fogják megdönteni. Böhm ezeknek szemébe vágja Pál eme szavait: „Mivelhogy nem akartak hinni az igazságnak, átadta őket az Úr a tévedés hatalmának, hogy higgyenek a hazugságnak.” Ezt Pál a tesszaloniaiakhoz intézett levelében írja. A sok kritikai apparátus miatt azonban nem tudhatni: vajjon ez a levél eredeti-e? Egyik tagadja, másik védi, húszan másra magyarázzák, többen általában ingadoznak, szomorúan sóhajt föl erre a tényre Böhm: „Szegény, vak keresztyénség, ez a te tudományod, ez 1900 éves eredménye a teológiai fejlődésnek, a könyveknek eredetét is kétségbe vonják, majd létezésüket is letagadják, s ők Krisztusnak követői, ez a kritikai tudomány!”

Elkeseredett hang üti meg fülünket e szavakból. Böhm lett ellensége a kritikai tudománynak, aki már gyermekkorában kritikus eszével tanulmányozgatta a görög klasszikusokat, aki egy cikkecskét sem tudott elolvasni anélkül, hogy a benne rejlő ellentmondásokat ki ne kereste volna? Most haraggal fordul el attól a párttól, mely a kritika sokszor durva kezével nyúl a keresztyén dogmákhoz. „Nem, soha sem fogok ahhoz a párthoz állani — írja barátjának — mely keresztyén tudomány címe alatt nevetségessé teszi magát és a keresztyénséget, inkább leszek bolond az Úrban, s visszavonulok összes teológiai működésemtől. Miért sürgetik a modern teológusok az erkölcstannak elszakadását a vallástól? Azért, mert vallásuk nincsen. Ne hidd, hogy vallás és erkölcs nélkül lehet jó tudomány. Aki magát a szentírás ítélete alól ki akarja vonni, az először kutatja az ellentmondásokat szavakban, betűkben, számokban stb., s ha ezeket kiszaglázta, elveti az egész könyvet, mint magában ellentmondót. Azt tettem én, s el vagyok ítélve, most nem teszem, sőt megfordítva: elismervén a keresztyénségnek erkölcsi s vallási alapigazságait, azt találok, hogy a szentírási keresztyénségnek rendszerén legnagyobb szerűbb következetesség húzódik át, s ezt el akarom fogadni minden tekintetben. A világ és az ő korszellem engemet nem zavar: azt tudod, hogyha az egyházi tan ellen

¹ Többi között ezeket írja egyik barátjának: „Kedves Barátom neked igen nagy véleményed van én rólam, egykoron kivált lehetett, mikor engem minden rendszer alaphibáit kutatni, kegyetlenül feltárni láttál: most mondj le erről az illúzióról! Nem szállok én többé spekulációra teremtett szellemem szárnyain felfelé! *Nekem nincs külön rendszerem, nem is akarok külön rendszert felállítani.* Én, ha egykor kénytelen lennék dogmatikát előadni, a szentírás tiszta tanát fogom előadni, ha ezt megközelítőleg fogom tudni keresztyünni, megelégszem.”

kellene nézetem szerint harcolni, én nem maradnék el soraitokból; de éppen mivel a modern teológia veszélyezteteti történelmi keresztyénségünket és az egyházi tan azt védi lelkiismeretesen, mivel ott van a hibás okoskodás, itt józan erkölcsiség: azért kardot kötök egyházunk tana, a szentírási keresztyénségünk mellett... *Én a keresztyénségben egyetlen egy ellenmondást sem találok: ez az én nézetem. Az ellenmondást csak idegenszerű alapfogalmak, hitlen dialektikának segélyével hozzák beléje..*"

„Az én szememben — mondja más helyütt — a teológiának fejlődése Baier óta felesleges munka volt: önállóak akartak lenni, s így elidegenkedtek a keresztyénségtől. Kivált pedig a mostani irányt nem szívelhetem; mert ha Jézus csak azért jött, hogy egy pár ékes diktumocskát hagyjon maga után, akkor nekem nem kell keresztyénség, megyek Platóhoz és Aristoteleshez, s az ő erkölcstani cikkecskéik elegendők lesznek nekem, hogy legális ember legyek. Azért is nem fogok szárnyalni levegő magas régióiba, sem nem fogom a szabadságot lobogtatni „modern kezekkel”: de fogok életben és tanban működni azon elvért, hogy az Úrnak lelke és országa jöjjön mi hozzánk, mert ahol az Úrnak ama lelke vagyon, ott van a szabadság”, az Úr lelke pedig és a modern szellem ellentétben állanak."

Böhm lelke nemcsak a modern teológia tanai ellen telt meg gyűlölettel, hanem még azok személye ellen is fordult, a kik a modern teológia hirdetőinek álltak be. Bauer Brunót, a legszélsőbb radikalizmus legtudósabb képviselőjét „eszélős firkász”-nak nevezi, Schenkel Dániel, világhírű prot. teológusnak már nevét is elegendőnek tartja arra, hogy egész határozottsággal forduljon el mindentől, ami „protestáns egyleti” ügy¹; Opromer művéről úgy nyilatkozik, mint tisztátlan, szenvedélyektől bemocskolt, dialektikailag gyöngye, ellentmondásokkal megrakott, öntetszéssel eltelt könyvről, amely farkas báránybőrben s mélységesen sajnálja, hogy innen meríti Magyarország protestáns teológiája szellemi kincseit.

Elhatározta, hogy felveszi velők a küzdelmet.

Böhm elsőnek Baur Ferdinánd Keresztélyt, az új tübingeni iskola alapítóját, a német protestáns teológusok legkiválóbb vezérét választotta ki, aki beható tanulmányozás tárgyává tette Pál apostolnak úgynevezett pásztori leveleit. A többi között „Paulus, der Apostel Jesu Christi” című munkájában Pál és Jakab apostolok leveleiben található ellenmondásokat mutatja ki s ezen ellenmondások alapján megtámadja és kétségbe vonja a levelek hitelességét.

Böhm ezen állítás jogosultságát tagadja és „Jakab levelének viszonya Pál apostol leveleihez” című cikkében² Jakab és Pál apostolok közötti viszonyt vizsgálva Baur állításaival szemben védi a két apostol nézeteinek egyező voltát, kimutatni törekszik, hogy a Baur-féle kritika téves elveken alapszik, és hogy a levél sem a második századba, sem pedig a 42-dik év előtti időbe nem tehető, hanem egyedül a paulinizmus befolyása alatt készült s így az apostoli gyülekezet utáni, tehát 58—63 közötti időben keresendő eredete. Támadása elvi alapokon nyugszik. A modern egyháztörténet vizsgálási elve, módszere és eljárása ellen irányul, amint az a tübingeni iskolában megnyilvánult, s abban az időben Keim „Leben Jesu” könyvében és a híres Scholten műveiben élt, aki azzal szerzett magának hírnevet, hogy Baurnak kutatásait János evangélista felett minden tekintetben felmelegítette.³

Böhm ezen cikkéből nemcsak tudása csillog ki, hanem vallásos érzése is. Tanúbizonyosságot tett amellest, hogy azok sorába tartozik, akiknek az írás még mindig tekintély hit dolgában és kifejezést ad annak az erős meggyőződésének, hogy kell is, hogy az írás tekintély maradjon mindaddig, míg a keresztyénség nem múlt dolog, hanem történelmileg létező hatalom. Sajnálja, hogy olyan korban született, amikor a régi formák oszladozni kezdenek és hivatlan kuruzslók belopóztak az Úr szőlőjébe, hogy a régi jó forrnak helyébe, melyeket törpe szellemük megérteni sem tud, szappanbuborékaikat állítsák. „Rhodosi Kolosz — írja egyik barátjának — és az asszony ékasztalkáján díszlő csecsebecse figura, a Himalaja hegysége és az Alpesek kunyhója, az angyalok kórusai és a fűben zümmögő tücsök: ez a viszony a régi eredeti keresztyénség és a mai törpe gyári keresztyénség között."

Bármennyire belemerült is Böhm a teológiai kérdések fejtegetésébe, bármennyire harcolt is a modern teológusok állításai, tételei ellen, bármennyire hirdette is, hogy filozófiával nem fog többé foglalkozni, azért Böhm mégis csak visszatért első szerelme tárgyához: a bölcsészethez.

¹ Célzás arra, hogy Schenkel tevékenyen közreműködött abban, hogy a „Protestantenverein” 1863-ban megalakulhatott.

² Megjelent a Protestáns Tudományos Szemle I. évf. (1869.) 219—224., 232-240., 246-250., 257-260. II.

³ Böhm ezen cikke is forrongást idézett elő a hazai teológusok sorában, kik közül Kálmán Farkas „Szerény észrevételek a Jakab levelének viszonya Pál leveleihez című cikkre” (Prot. Tud. Szemle I. évf. 314—320. I.) cím alatt megtámadta Böhmöt, aki „Harmonia vagy disharmonia? Tájékoztató Kálmán Farkasnak” c. cikkében (Prot. Tud. Szemle, I. évf. 341—344.) válaszolt. Böhm akarta e kérdés felett a polémiát, de nem Kálmán Farkassal, hanem Scholten tanítványainak egyikével szeretett volna „hollandus módon” lovagias lándzsát törni, vagy mint „kardos magyar” „kardot kötni”, amint tréfásan egyik barátjának írja.

A vallásos meggyőződésének hatása alatt a filozófiával is vallási szempontokból foglalkozott. Bölcsészeti kutatásainak céljául azt tűzte ki, hogy a vallás legrégebbi alakjának: az inspiráció tanának irászerű értelmét bölcsészeti szempontból megállapítsa. Emellett összefoglalta Schopenhauer bölcsészeti rendszerét, megírta erről szóló bírálatát, továbbá elkészítette „A logika egyszerűsítéséhez való adalékok” című dolgozatát, melyben hegeli logikát szedte apróra.

Most legnagyobb gyönyörrel Schopenhauert forgatta. Mohón szívta magába a „Die Welt als Wille und Vorstellung” épp oly ékes, mint ferde irányzatú, épp oly pikáns, mint istentelen indifferentizmussal eltöltött pesszimizmusát. Élvezte Schopenhauer elegáns nyelvezetét, tiszta és világos gondolkodásmódját, szenvedélyes, néhol végletekig durva, de találó, elszánt férfias polémiáját. Böhm annyira megszerette Schopenhauert (ha nem is csatlakozott hozzá), hogy kicsiny, de merész iskolájának kiválóbb tagjaival is foglalkozott. Megismerkedett Frauenstädt, Hartman, dr. Asher műveivel. Ezek hatása alatt határozta el, hogy Schopenhauert bemutatja a magyar közönségnek a legujabbkori filozófiai rendszerekkel együtt, amelyek Kant óta keletkeztek.

Teológiai tanulmányai azonban nem engedték meg, hogy a filozófiával olyan intenzíven foglalkozzék, mint eddig tette. Kissé elhanyagolta. De nem sokára minden megint a régi kerékvágásba jött.

1869. szeptemberében meghívták ugyanis Pozsonyba bölcsészet történelmének, általában a bölcsészet rendkívüli tanárának.

Böhmnek hízelt ez a meghívás, de már nem fogadta olyan kitörő lelkesedéssel, mint még egy év előtt is. Nyugtalan kételyek kezdték bántani: vajjon vallásos elvei miatt, melyek még csak nem régen kezdtek nála tudományos alakot öltetni, nyerni, vajjon ezek miatt tudja-e a bölcsészetnek korszerű fogalmát kielégíteni és tisztábban kifejteni? A bölcsészet legújabb életteli alakjait a Schopenhauer iskolájában és a felmelegített Leibnitzizmusban látta. Igen ám, de mindkettő képtelen a személyes isten, s így a vallás felfogására. Különösen Schopenhauer pesszimiztikus világnézete nem a názárethi istenembernek normális önmegtágadása, hanem a vad és szem nélküli egy akaratnak, az öntudatlan panteisztikus X-nek fizikai vagy kémiai önmegtörése.

Igy küzködik önmagával, mert nem tud az ujjabbkori filozófusok között választani, mindegyikkel szemben találva a maga vallásos meggyőződését.

Még legszívesebben Schopenhauer-féle iskola alapgondolatát szerette volna elfogadni kiinduló pontul, ha Kant „Ding an sich” világa nem hatott volna reá csábítólag. De ha e két filozófiai irány alapproblémáit elfogadhatónak találta volna is, arra már sehogysem tudta magát rászárni, hogy a következményeket akár Kantnál, akár Schopenhauernél elfogadja, mert az első tiszta racionalizmus, a második leplezetlen ateizmus. Így jött két rokon végletre anélkül, hogy elfogadható alakba öntötte volna vallásos meggyőződését.

Napokon keresztül elmélkedett jövőendő sorsa, élete célja, hivatása felett s e kényes helyzetből sehogysem volt képes kivergődni. Becsülete azonban nem engedte meg, hogy az állás elfoglalásáról addig nyilatkozzék, amíg önmagával nem jön tisztába. Végre megtalálta a kiegyenlítést, melyről azt hitte, hogy a modern filozófiai irányokat vallásos meggyőződésével összhangba tudja hozni, ekkor megírta Pozsonyba, hogy elfogadja a meghívást.

Legfőbb baj az volt Böhmnél — miként már mondtuk — hogy a hitet és a tudást össze akarta egyeztetni. De ha figyelmesen nézzük ez évi kijelentéseit, nem azt látjuk-e, hogy ez az egyeztetési törekvés nem új dolog nála, már régen háborgatja nyugalmában, zavarja gondolatvilágában és mindennapi életében? Eddigi és mostani lelki háborgásai között csak az a különbség, hogy most a legvégső elv feletti kérdést vette kutatás alá: az okviszonyt. Erről az okviszonyról ez időben igen sokat beszéltek és irtak. Sokan voltak, akik az okviszonyt úgy, amint van a külvilágban, az anyagban és a sárban, át akarták vinni az ember szellemi működésére. Pedig ezzel megtagadták a szellem különös lényegét is. Ha a zenében nem érvényes a szépnak azon formája, amely érvényes az építészetben, akkor a szellemben sem érvényes az okviszony azon alakja, mely általában a természetben, az anyagban érvényesül.

Igazságtalanok volnánk, ha azt állítanék, hogy Böhm nem ismerte el az okviszony érvényét az egész világban, csak annak módosításait nem akarta elnézni és elfelejteni. Ezeket és ezekkel kapcsolatban a logikai tudást vizsgálta most Böhm. Nézte a közönséges tapasztalati logikát, nézte a Hegel-féle logikát, s arra végeredményre jutott, hogy mindenütt ugyanazon logikátlan elrendezést és rendetlenséget találja. Már a négy princípium, melyet a közönséges logika előre bocsát alapul, már ez is logika ellenes eljárás. Mind a négy csak egynek: az ok elvének három alakja. Ugyanezt a zavart találta a fogalomtanban is Hegel óta; s végül kijelentette, hogy az ítélet és szillogizmus tanai sokkal egyszerűbb alapon épülhetnének fel, melyek nem terhelnék annyira az emlékezetet, mint a mostaniak.

Ez a nézet arra az eredményre juttatta Böhmöt, hogy a logika sohasem ad tudást, bármilyen alakban, bármilyen név alatt forduljon is elő. Általában azt találta, hogy a tudásnak útja nem a logika, sem pedig a szillogizmus, mert ezek mindig csak a dolgok tulajdonságaival foglalkoznak. A tudás lényegét akar, melyet a logikai csontváz nem tud megadni. Ennélfogva az igazság alakja sem lehet logikai. Fogalmi alak tehát nem

szükséges ahhoz, hogy tudjak valamit. Sőt tagadja Böhm, hogy a fogalmi tudás lenne az igazi; tagadja, hogy ami a logika szabályainak ellentmond, az nem igaz; tagadja, hogy a legközönségesebb dolgot is fel tudná fogni fogalmilag. Ezért kiveszi a logikai boncolgatás és zsarnokoskodás alól a vallási igazságokat. Ebből következik, hogy a vallásnak felfogása és alakja: az összleti megragadás (summarisches Ergreifen) a genialis koncepció. Ezért a legnagyobb vallásalapító a legnagyobb tudós is, sőt az igazi vallásalapító, maga az Isten. Innét már van átmenet a keresztény vallás lényegének felfogásához, melyet Böhm ideális világnézetben talál, s melynek igazságából következik a mystica unio mélységes tana, a személyes mindenség, a Hamman-féle τᾱν egyéniség, maga az ember.

Ha nem is fogadjuk el Böhm gondolkodását az egész vonalon, de figyelemmel követve a menetet, miként fogamzott egyik a másikból, ideális szépségüket tagadni nem lehet.

Böhm szépségük mellett, még hasznos hajtóknak is tartja, amikor kijelenti: „Ha az ortodox párt Magyarhonban nem áll ezen merev és visszatartó álláspontomra a modern teológiával szemben; ha nem tagadja meg a végső érvényességét tőle; ha engedi, hogy az igazság csak logikai alakban érvényes, ha mindezeket nem teszi; akkor házát fővényre építi és bukása nagy lesz. De ezen gondolatom, melyet Isten maga adott fejembe, ezen gondolatom olyan cáfolhatatlan alap, mint azon istentudat, mely bennem létezik!”

Böhm az istenről és emberről, az Isten fenségéről és ember gyarlóságáról, a szentiratok megdönthetetlen tekintélyéről, és a halandó ember véges, gyarló tudásáról leszűrt gondolataitól, ötleteitől saját megnyugvását, megnyugtatót, boldogságát várta. Ezt el is érte arra a kis időre, míg eszméit ideális világnézetbe foglalta, de azután rájött arra, hogy ez is csak analogikus következtetés, ennek sincs demonstrálható alapja, ezt is felmarta, aláásta skepszise, ezért lelki tusái, harcai újból kezdődtek.

Két hatalmas erő küzdött Böhm lelkében: az alkotó és romboló. Fejlődésében az átmeneti kort élte most, tehát a romboló erőnek kellett nagyobbak lennie. Ez a rombolás skepszisében nyilatkozott meg. Ennek esett áldozatul először hite, amelyet kitett támadásnak, kételynek.

De a skepszis tovább működött. Kétkedni kezdett saját hitetlenségében. Ezért tagadta ma meg azt, amit tegnap mondott, amint meg fogja tagadni holnap, amit ma mondott. Nem természetes-e, hogy felelevenülnek gyermekkor boldogító hangulatai? Hogy a lelkiismeretfurdalások marcangoló kétségei között szívét-lelkét az isteni szeretetnek melegsége önti el? Így helyezkedik szembe azokkal, akik egykor társai voltak gondolatvilágában, osztályosai érzésben, kiket ugyanazon reformatori buzgalom hatott át, mint őt.

Őszintén érzett vallásosságát újból kikezdi a skepszise. Megdöbben. Kétségbeesik. Szinte fut önmagától. Ekkor írt levelei, amelyek híjával vannak minden póznak, némely helyütt úgy hatnak, mint Szent Ágoston Confessiói. Nyugtalanul analizálja lelkét s megijed az eredménytől: „Én nem vagyok képes semmire, az én fejem boszorkánykatlan, agyamban legjobb, ha bánat és bor lépnek frigyre ezentúl. Én meg vagyok mérgezve szellemileg, mert hitem nincsen, bár a ti hitetekre törekszem, s bizalmam sincsen eszemben, mert a ti hitetek vizsgálása leromboló eszemet. Így maradtam két szék között a földön ülve s lettem azon személyiséggé, melyről Hegel jól mondta, hogy maga magának iróniája.”

S mikor önmagának vizsgálatában ideáig, erre az eredményre jut, mikor valóságos lelki birkózás után önmagát leterítve látja, a legyőzött ember kéréseivel fordul azok ellen, akiket kétségek nem bántanak, akik szeretik a maguk kényelmes nyugalmasságukat, akik igazságért nem törik magukat és a veszélyek elől megriadtan menekülnek. „Ha én magam iróniája vagyok, akkor törekedni fogok mások szarkazmusa lenni; mert defficile est satiram non scribere az egész korra és világra. Az én álláspontom a magában elzárt nyugtalanság, s ezen nyugtalanság kinjaiban való kéjelgés, tehát kórságos állapot; én kínozom magamat, s mi van közelebb, minthogy másokat is akarok kínozni?”

Aki azonban felteszi magában, hogy ő most mindenkit, az egész világot kínozni fogja, az legközelebb áll ahhoz, hogy senkit se bántson.

Böhm sem járt különben..

S midőn arra a meggyőződésre jut — bár ezt seholsem vallja be — hogy az egész világ megkínzásához nem ereje, de legfőbbképpen szíve nincs — akkor a másik végletre esik és nem akar senkiről és semmiről tudni. Mint egy koravén gyermek, mint egy saját élettapasztalataiban kiégett öreg bölcs, csak szánakozó mosollyal kívánja nézni biztos elvonultságában „az emberek nevetséges békaegérharcát.”

De ez a magára öltött, természetével igen egyező elvonultság sem nyugtatja meg, sőt felháborítja, felingerli, keserűvé teszi napjait. Ez a keserűség megfojtja vágyait, örömeit. Még mulatozásába is belevegyül a tehetetlenség leverő érzése. Munkálkodását megbénítja. Elveszti önbizalmát. Meginog tudásában való hite is. „Én tudom, hogy az én tudásom semmi, hogy az mind csak analogikus ingadozás.” Van azonban ebben a tudott tudatlanságban egy megnyugtató tudat is: „De azt is tudom, hogy e téren a tiétek ugyanaz, azt is tudom, hogy az ellenfél szintén az.”

Néha úgy érzi, leghelyesebb lenne, ha a „világfájdalom”, „Weltschmerz” karjaiba dobná magát. De elutasítja ezt a blazírt gondolatot magától. Igaz, hogy amit a világról eddig tud, tapasztalt, az feljogosítja őt a

modern világfájdalomra, de ettől visszatartja hite, vallásos meggyőződése. „Tudom, hogy rajtam kívül is van még világ, melyet nem ismerek, s ez megfoszt a világbánat jogától.”

Böhm tehát üldözött vadként keresi a helyet, ahova menekülhetne, ahol nyugalomát megtalálhatná, mint a vihartól hányatott hajós, vágyva-vágyott csendes hely, biztonságot nyújtó révpárt után. S ekkor érzi a szeretet, az őt és nemes céljait megértő szív hiányát, melynek közelében elmélyedhetne.

Igy ment keresztül Böhm mindenféle fázison az istentagadástól az emberistenítésig, az emberszeretettől a világgýűlöletig. Ez ellenmondás. De csak látszólagos. Oka ennek ugyanaz: az igazságot kereső skepszis, s amint ebből a skepsziséből megtudjuk magyarázni még a legellentétesebb állásfoglalásait is, úgy nem szabad egyiket sem a másik őszinteségének rovására írni.

Ő maga szeretett volna legjobban megszabadulni az ellentétes érzelmek kinzó marcangolásaitól. Egy-egy ilyen keserű percben azt hiszi, hogy számára „nincsen igazság”, de bizik az istenben, hogy majd hozzá segíti. Ezt a bizalmat megmérgezi türelmetlensége. „De a segítsége késik, bár igen sokszor fohászkodtam hozzá világosságért, tisztátlannak fohásza nem ér célt... Mások járnak a fellegoszlop fényében, nekem csak a sötét háta van átengedve, s így a bánat könnyelműségemnek megérdemlett bére.”

Mennyi lemondás e néhány szóban! Mennyi fájdalom sír ki e lemondásból!

Mennyi erőtlől, önbizalomtól duzzadt Böhm még nem is olyan régen. Az volt a legkedvesebb álma, hogy valamikor majd vezeti, előre viszi az egész emberiséget, most megtört. Megtörte skepszise.

Szinte irigykedve nézi barátait, a haladókat. Irigylitőlük azt a naiv hitet, hogy ők majd előbbre viszik az egész emberiséget. Ezt a hitet azért irigylitőlük, mert az emberiség haladásába vetett hite már régen elveszett, de ugyanekkor szánja is őket, mert ezek a naiv lelkesedők nem tudják, hogy az emberiség göröngyökhöz vasalt rab, hogy az emberiség nem halad belsőleg, nem mélyed el magába, hanem kiterjed külsőbe és e külsőben elveszti magamagát. De szánja magát a kort is, mely gyermekektől vezetetik, mely kor maga is oly méh, melyből fiatal aggok és agg gyermekek születnek. Böhm magát az első csoportba sorozza, míg barátait a másodikba osztja be, kik a haladás eszméjétől remélnék valami lendülést az emberiség fejlődésében és könnyítést az élet kínjain. A történelem ennek éppen az ellenkezőjéről győzte meg Böhmöt.

Említettük már, hogy Böhm lelkében két hatalmas erő küzdött: az alkotó és romboló.

A romboló erő hatását már ismertettük, nézzük, mit alkotott?

Az utóbbi időben az ismeret határainak kutatásával foglalkozott, s arra a meggyőződésre jutott, hogy azon határon nem lehet túlmenni, melyet Kant mélységes szelleme vont meg látókörünknek. Ezen határ okát kutatta most Böhm, s itt eltérő nézetre jutott úgy Kanttal, mint az újabbkori realiztikus irányzattal szemben. Az idealisztikus irányokat abszolúte semmire sem becsülte. Tudta, hogy a hegeli irányzat Magyarországon igen elterjedt. Ez irányzatnak kívánt hadat üzenni, s ezt megtette „logika rendszeré”-vel, amelynek írásához még ez évben hozzáfogott.

E munka tervezete a következő volt:

Bevezetésben a logikának viszonyát ismertette a bölcsészethez és egyes ágaihoz; azután a logika módszere és történelme következett.

A tárgyalás négy részből állott.

Első rész: A logika alapgondolata. Metafizikailag levezetve az ismeret egyetlen elvéből: az oktvörvényből. Ez oktvörvénynek új megalapítása és fejtegetése.

Második rész: Az oktvörvény jelentkezése a külső és belső világban. A külsőben: mint létok és alapváltoztató ok. A belsőben: mint ismeretok. És pedig három mozzanatban: 1) azonosság, 2) ellenmondás, 3) kizárás elve. Ezen három mozzanat nem önálló logikai elv, hanem csak része azon alapelvnek: keresd az okot, hogy ismerd az igazságot. A logikának bírálata e ponton.

Harmadik rész: Az oktvörvény az egyes értelmi funkciókban. És pedig 1) egyszerű okság. A fogalom magában, s e fogalmak egyesítése ítéletekké; tehát a fogalom és ítélet tanai egy tannak két ága; 2) kettős okság. A szillogizmus nem lényeges gondolkodási alak, annyiban elvetendő.

Negyedik rész: Az összetett észletsorok. Ezek képezik az átmenetet a módszertanba. A módszertan három részből áll: felszálló, leszálló és származtató módszer. A dialektikai módszer hiúsága. Innen átcsap a logika a metafizikába.

A tárgyalás többnyire negáción nyugszik. Böhm a tárgyalás ezen negációját a lélektani mechanizmusra és a metafizikai alapgondolatokra támasztja.

Böhm ezen munkájával a nagy nyilvánosság elé akart lépni, még pedig a Magyar Tudományos Akadémia útján.

Az akadémia ugyanis ez évben a Magyar Hölgyek Alapítványából 500 forintot tűzött ki „Logika Kézikönyvé”-re, kikötve, hogy népszerű kézikönyv legyen.

Böhmnek a tétel nagyon megtetszett, s azonnal hozzáfogott a kidolgozáshoz, avval a feltett szándékkal, hogy munkáját benyújtja az akadémiánál.

Eleinte nagy lelkesedéssel dolgozott. A szó legteljesebb értelmében éjjelt nappallá tett. Minden más munkáját félretette, még lapokat sem olvasott. Kizárólag munkájának élt. Napi szükségleteinek kielégítését a minimumra redukálta. Az ebédelésre szánt időt is sajnálta, ha lehetett, elmulasztotta. Inkább nem evett, csak semmi ki ne zökkentse, meg ne zavarja munkájában és gondolkodásában.

Az első ívek megírása után nagy önbizalom szállt szívébe: „Ha az akadémia elfogadja, akkor zaj és jaj lesz a bölcsészek között nálunk!”

Ezt az önbizalmat is megölte skepsze. Már-már annyira úrrá lett felette, hogy a lankadság és életuntság egyik szerencsétlen percében arra határozta el magát, hogy mindenről lemond, ami eddig szívét örömmel töltötte el és hónapok óta nagy fáradtsággal irt munkáját: logikáját tűzbe veti. A munka már készen feküdt íróasztalán. Csak le kellett volna másolnia és benyújtania az akadémiánál, s a végső pillanatban megborzadt attól a gondolattól, hogy ismeretlen emberek támadásainak tegye ki, hogy megvetésükkel sújtsák kínos percekben létesült művét, átvirrasztott éjjeleknek keserves eredményét.

Ennek az agyonbírálásnak már csak azért sem akarta kitenni első alkotását, mert mentül többet olvasta munkáját, annál hiányosabbnak, darabosabbnak találta könyvét. Érezte, hogy az egészet újból át kellene dolgoznia, elveit jobban kifejtienie, hogy rendszerének önállósága még szembetűnőbben kidomborodjék. Ettől fázott. „Kedves az önálló gondolkodás, a teremtés, — írja barátjának — szívesen és kéjelegve élem át a szülés kin- és kéjtéljes perceit, de a gyermeket ápolni nem tudom. Olyan vagyok, ha nem veszed elbizakodottságnak, önhietségnek, mint Michel Angelo, kezdem és létrehozom durva alapvonásaiban a munkát, a finomabb kidolgozás, mely csak Raphael isteni kezéből eredhet, nincsen nekem adva, valamint nem volt az a nagy florenzi mesternek adományozva.”

Hogy mennyire nem volt önismerő, azt későbbi művei eléggé megcáfolták. Későbbi művei, amelyek önállóak és eredetiek voltak, mégis magukon viselték a finom kidolgozás minden látható és észrevehető jelét.

Hirtelen bekövetkezett bátortalanságának oka azonban nemcsak a legnagyobb szigorúsággal alkalmazott önkritika volt, hanem éppen az a körülmény, hogy logikáját új alapokra fektette, hogy megdöntötte az egész divatos itélettant, s a régi „gót templomból” keze alatt csak rom, csak csontváz maradt. „Ha az akadémia eredeti felfogást kíván, akkor azt megnyerni munkámban. De attól tartok, hogy ő hegeli irányú logikát kíván, s azt becsületem nem engedi, hogy ilyent adjak.”

Mint minden újtó, eddig nem hangoztatott elvekkkel fellépő, úgy ő is attól tartott, hogy meg nem értik, hogy mégsem akarják érteni, s így nem igazságos mértékkel mérik, bírálják művét, hanem a régi sablonok szerint, amely sablonokból műve, alkotása kinőtt, illetve éppen ezeket igyekszik felforgatni, összetörni, mint tarthatatlanokat. „Hadat izenjek-e a mi bölcsészeinknek? Jól tudod, hogy az igazság mindenkor a rövidebbet húzza.”

Arra az eshetőségre is számított, hátha megtámadják tanai miatt és véget nem érő polémiába kell bocsátkoznia. A polémiától — mint már eddig is többször reá mutattunk — nem félt soha. Most is érezte, hogy a harc végigküzdéséhez volna elég ereje és bátorsága is, de nem volt hozzá elég ideje, de azt is tudta, hogy a harc tulajdonképpen meddő lenne, mert „a bölcsészeti tanárok zárt falanxot képeznek, mely előtt az egyes, kivált ha oly fiatal s oly „korához nem illő” pesszimiztikus gondolkodású, mint én, elvész, s e tömeggel az én irányom nem békülhetett ki, s nem fog megegyezni soha.”

Fel-fel merült lelki szemei előtt mesterének, az ősz Schopenhauernek az élet keserves tapasztalataitól, az ellenségek támadásaitól, barátai hálátlanságától elkedvetlenített arca. Intő példaként figyelmeztette őt: a tanítványt,¹ hogy a társadalomhoz ne közeledjék.

De azért mégis ösztönözte valami belső sugallat, hogy dolgozza át újra könyvét, fejezze be művét, egészítse ki a rendszert azon részleteiben, melyeket a mester befejezetlenül hagyott, s melyeket tanítványai sem tudtak mostanái helyreigazítani.

Igy vergődött Böhm az önbizalom és félnétség, az egész világot megreformálni akaró erőtudat és a céltól való megrettenés s visszavonulás, nagyottervezés és harckerülés között. Egyik percben az első győzött, akkor lázas izgalommal dolgozott, a másik pillanatban a kétkedés lett hatalmasabb felette, akkor annyira elkeseredett, hogy még életét is megunt, s szeretett volna átmenni a létből a nemlétebe, mint Hegel tiszta

¹ T.i. Schopenhauer alapelvét: az akaratot illetőleg vallotta magát Böhm Schopenhauer tanítványának, rokonának, sőt fiának is.

léte. „Borzasztó rossz kedvem van, elmúlt minden életkedvem, s csak egy gondolat követ minden léptemen: kifizeti-e magát ez élet? Érdemes-e a kis öröm annyi kinra és gondra, melyet szenvedünk érte. Napról-napra meggyőződöm inkább arról, hogy nem lenni sokkal jobb, mint lenni és aggodalommal nézek jövőmbre, melyet rejtelmes fátyol borít el kíváncsi szemem elől.”

Jövőjének rejtelmes fátyola azonban fellibent egy kissé Böhm előtt.

Említettük már, hogy Böhm meghívást kapott Pozsonyba. Böhm ezt a meghívást elfogadta, s kölcsönös levélváltások után abban állapodtak meg egymással, hogy Böhm az elhalt Szekcső tanár óráiból átvesz a gimnáziumban 10 órát, négy órában pedig a teológián fogja előadni a bölcsészettörténelmet és választhat ezenkívül egy szabad tárgyat. Hogy mi legyen e szabad tárgy, még nem tudta: Schopenhauer rendszerét ismertesse-e, vagy az egyetemes vallástörténelmet adja elő?

Tagadhatatlan tény, hogy Böhm lelkületére jövőjének biztos alapokra való fektetése, új élethivatására való készülődés csillapítóig hatott. Különösen nagy ambícióval készült előadásának főtárgyára: a bölcsészettörténelemre.

A bölcsészettörténelemről alkotott nézeteit röviden a következőkben foglalhatjuk össze: Tagadja a morális fejlődés lehetőségét, s csak az intellektuális haladást ismeri el. Ezen haladást kívánta a bölcsészettörténelmi előadásaiban kifejteni, még pedig azon alapon, hogy tulajdonképpen nem az úgynevezett progresszus és körülmények, hanem az egyéni nagyság létesítenek nagy dolgokat. Azért csak az egyes nagy személyek rendszere a fő, a többi mellékes dolog. A bölcsészeti fejlődés még csak két nagy epokát tud felmutatni: az ind- és a göröggermán bölcsészetet. És itt azon nézetre jutott, hogy mindez csak körforgás, úgy, hogy újat nem találtak ki s nem alapítottak Kanton kívül sehol sem. A bölcsészet degenerált Kant óta, melyet mélyen lesüllyedt állapotából másként kiemelni nem lehet, hacsak egy újabb lángész, Kanthoz hasonló, nem születik. Csakhogy hány év, század, esetleg ezredévek fognak elmúlni, míg a várva várt szellemóriás elő áll. Böhm a filozófia történelmének legkisebb adatait sem hagyta figyelmen kívül, s azt vette észre, bár mennyire nézi is a történelmet, fejlődést sehogyszem tud benne találni és menetének törvényeit mindeddig nem volt képes feltalálni. Látja a rendszereknek egymásra való hatását, de törvényeiket meglelni nem tudja.

Ez a körülmény is leverőleg hatott Böhmre. Néhány hónap múlva kénytelen lesz a bölcsészettörténelmet növendékeinek előadni anélkül, hogy mindenben kielégítő magyarázatot tudna nekik adni.

Tervezett előadásait egészen ki kellett dolgoznia Böhmnek. Kézikönyv ugyanis nem volt, s a teológián a tanárok úgynevezett „füzeteket” bocsátottak ki, amelyekből a hallgatók maguk írták ki a szükséges ismereteket, tudnivalókat.

Ezen füzetek megírásához még Tübingenben fogott hozzá. Időközben megszakították munkáját utazásai.

Az iskolai év befejezése után azt tervezte, hogy Münchenbe megy Carriéret hallgatni. Itt akarta tanulmányozni a zene, festészet és szobrászat esztétikáját.

Ezt a tervét azonban megváltoztatta, mert nem akart Németországtól úgy elválni, hogy annak fővárosát meg ne ismerte volna. Ezért Münchenen keresztül északi Bajorországnak indult, s így jutott el Berlinbe. Útközben megállt Regensburg, Nürnberg, Meiningen, Weimar és Jena városokban, ahol hosszabb-rövidebb ideig időzött.

Jenában 16 magyarra akadt, akik igen szívesen, meleg barátsággal fogadták, bár szomorúan tapasztalta, hogy a magyarok örök átka: a széthúzás, veszekedés ide is elkísérte az ifjakat. Mint minden egyetemi városban, itt is túlnyomó volt a korhelykedés, de azért a fiúk dolgoztak is, tanultak is, komoly munkát is végeztek.

Nem ilyen élet folyt azonban Halléban, ahol a legvadabb, legrutabb korhelykedésre talált. A hallgatók — egy-kettő kivételével — minden tekintetben elszánt fickók voltak, akik senkit sem tiszteltek, semmit sem dolgoztak, legaljasabb tivornyákban dőzsöltek, s csak abban keresték és találták meg legfőbb dicsőségüket, ha egymást durvaságban felülmúlták.

Böhm itt is volt, de csak egy estét tudott közöttük tölteni. Másnap már megszökött tőlük és a várostól, annyira rosszul érezte magát társaságukban. Mélyen sajnálta ezt Böhm, kinek az fájt legjobban, hogy ezek az ifjak magyar zászló alatt a magyar becsületet őrvongva rongálják.

Berlin az első nap kellemetlen benyomással volt Böhmre. Az örökös kocsizörgés, verklizés, zaj, láрма annyira hatottak idegeire, hogy egészen ellankadt, s teljesen kimerült. Lassankint azonban mindezt megszokta és a várost annyira megszerette, hogy elhatározta, hogy ha pénze és ideje engedi, nem sokára újból visszajön¹. Ezen elhatározása annál erősebb volt, mert a rendelkezésére álló két hónapot koldus időnek tartotta arra, hogy Berlin képtárait, szoborgyűjteményeit, régiségeit, freskóit, reliefmunkáit stb.

¹ Csak mint érdekes adatot jegyezzük fel, hogy Böhm Bothárral együtt lakott és s lakásért egy hónapra 4½ tallért, teljes ellátásért pedig egy hónapra 3½ tallért fizetett.

alaposan áttanulmányozhassa, már pedig ezeknek megismerését esztétikai nézeteinek bebizonyítására és tisztázására nagyon szükségesnek tartotta.

Berlinben nagyon visszavonult életet élt. Egész délelőtt kettőig muzeumokban időzött, azután otthon tanulással töltötte el az időt, este színházba ment, vagy hangversenyen volt, éjjel logikáján dolgozott, jegyzeteit rendezgette és az előadási füzeteit írogatta.

Berlinből Drezdába, onnan Brünnebe ment, ahol rokonainál töltött pár napot.

Brünneben az unalom szállt szívére. A város nem érdekelte, mert hát Berlinben mindent szebben és nagyszerűbben látott. Többnyire otthon ült s unokahugainak zongorázásában és énekében gyönyörködött. Ha unokahugainál társaság gyűlt össze, Böhm rendszeren eltűnt, mert a társaságot nem szerette.

Hogy miért? Ennek magyarázatát ő maga adja Petrovics Soma barátjához írt levelében: „Nem rajzolhatom állapotomat, mert magam jól sem nem érzem, sem nem tudok bejönni ezen kifecamodott, kiferdült viszonyokba, ezen csúszó-mászó etiquettebe, ezen politirozott rothadságba, mellyel itt mint kultúrával találkozom. Tudod, hogy egyenes ember vagyok, s még egyenesebb lettem, lehet, hogy a rossz világnak igaza van, goromba lettem a németek között. Nem megy ki szájamból az „Ergebenster Diener” minden nyomorék előtt, s a „Küszdihand”-ba majd belefulladok. Ez azután azt eredményezi, hogy a társaságban minden finomabb műveltségtől ment pokrócnak néznek, kivált, ha közbe-közbe nem tarthatok vissza itt-ott egy két csipős megjegyzést.”

S hogy gorombának ne tartsák, hogy a konvencionális hazugságokkal ne kényszerüljön a szívében élő igazságérzetet visszanyomni, hogy ne hajbókoljon minden jött-mentnek, hogy üres fecsegéssel ne lopja el a drága időt, inkább nem ment társaságba, inkább megszökött a társaság elől.

Ez a fenti pár sor mélyen belevilágít Böhm későbbi életének és visszavonultsága igazi okának megértésébe is!

Nem kellett neki a társaság, mert a társaság neki teher volt; mert egyenes jelleme sehogysem tudta s akarta a hazudozásokat megszokni s megszeretni; mert ritkán talált olyan egyénre, aki az általános emberi gondolatokat meg tudta volna érteni, aki az ő kicsinyes napi dolgain, a város és megye ügyein, politikai pártérdekein túl más iránt is érdeklődött és nemesebb eszmék hevítették volna.

De ha ilyent mégis talált, azt megbecsülte, megszerette, az ilyen embert szívébe egészen befoglalta.

XI. A pálya kezdetén.

Böhm 1870. augusztus végén érkezett Pozsonyba, hogy állását részben a gimnáziumban, részben a teológián elfoglalja.

Amilyen örömmel és lelkesedéssel várták Böhmöt a pozsonyi liceumban¹, annyira nem szívesen ment Böhm volt tanárai, most már kartársai társaságába.

Ennek oka kettős. A véletlen ugyanis úgy hozta magával, hogy Besztercebányán is tanárválasztás volt. Két helyet töltöttek be. Mindkettővel megkinálták. Böhm nem fogadta el, mert szavának kívánt állani. De már olyan feltevéssel indult Pozsonyba, hogy ha ott nem jól fogja magát érezni, visszamegy Besztercebányára, ahol született és nevelkedett. Nem a pletyka vonzotta őt szülővárosába, hanem testvére és két jó barátja: Rosenauer Károly és Orphanides tanárok.²

¹ Az 1869/70. iskolai értesítő 26. lapján a többi között e sorok olvashatók: „A lefolyt év egy másik a jövőre nézve nem kevésbé biztató esemény, hogy Böhm Károly úr a nyári félév elején neki felajánlott rendkívüli tanári állomást tanintézetünkben elfoglalta. A felgimnáziumi osztályokat és teológiát, miután az alsóbb osztályokat születése helyén látogatta, ő is liceumunkban végezte. Vizsgálódó és mélyen gondolkodó szellemét már itt az iskolában volt alkalmunk fölismerni, hol a különböző önképzőtársulatokban írt és előadott művei által magát a legkedvesebb oldalról kitüntette. Németországban szó szerint Jenában, Hallében és Tübingenben töltött 2 év után mint teljesen megállapodott férfiú tért vissza hazájába, ellátva magát azon kellékekkel, melyek magyar evangélikus gimnáziumaink tanáraitól megkívántatnak. Ezért bölcsészeti és szépirodalmi ismeretben és a klasszikus nyelvekben való jártasságán kívül egyenlő tisztassággal beszél a hazánkban divó mindhárom művelt nyelvet.”

² Mindkettőről kiváló jó véleményt táplált Böhm. Különösen Rosenauer Károlyt becsülte sokra. Erről tanúskodik többi között egy levele, amelyben Rosenauerről így ír: „... Rosenauer nagy ész, csak hogy az a baja, hogy belátva az élet

A második ok, ami miatt nem a legnagyobb lelkesedéssel ment a pozsonyi tanárok közé, a viszonyoknak ama ismerete, hogy a tanárok között nem talált olyant, aki vele szívben, érzésben, gondolatközösségben összeforrasztott volna. A bölcsészeti előadója herbartista, a többiek pedig ortodoxok voltak.

Mindkettőről — a herbartistáról éppen úgy, mint az ortodoxokról — nem a leghizelgőbb nézete volt, ezért került a velük való érintkezést, beszélgetést, nehogy elkeseredett vitába fogjon, amelynek céltalanságát s esetlegesen gyűlöletre való vezetését előre látta.

Pozsonyban való időzését ezért már kezdettől fogva átmeneti állomásnak tekintette. Feltette magában, ha sehogysen tud a pozsonyi körben felmelegedni, s ha a végén Besztercebányán sem tudna álláshoz jutni, akkor Pestre megy tanítónak, még azon esetben is, ha magán órák által kellene mindennapi kenyerét megkeresnie, existenciáját biztosítania.

Könnyen érthető, ha valaki már ilyen feltevések és érzések között foglalja el állomáshelyét, akkor hamarosan el is éri, amitől fél, hogy életét pusztának találja, különösen akkor, ha időközben jóakarói eltűntek, barátai távol vannak s közelében csak számító, hideg ismerősöket talál. Ilyen körülmények között Böhmnek amúgy sem valami nagyon közlékeny lelke még inkább bezárkózott s keserű gúnnyra fakadt iskolája, illetve tanári kara ellen, amelyet az uralomvágy sarkalt, önzés mozgatott, ahol sokszor igen kis dolgok miatt nevetséges jelenetekben törtek ki egymás ellen.

Böhm mindezekről távol tartotta magát. Nem avatkozott kartársainak semmiféle ügyeibe. Kerülte őket, társaságukat nem kereste. „Nekem oly társaság kell, mely velem congenialis, azért a katolikus és protestáns tanárok közül csak Bothárral, az igazán zseniális emberrel állok baráti viszonyban, nem mintha geniusnak tartanám magam, hanem mivel érzem, hogy én a nyárspolgári etika és etiquette számára nem születtem, s mivel azt utálom legjobban, ami engem határozott pedáns viszonyba hozhatna.”

Hogy Böhm nem tudására volt rátartó, s hogy ő tényleg nem nagy „genius”-a miatt vonult vissza az emberektől, hanem ez tisztán természetéből folyt, amely mindenben, még a barátai, ismerősei számára is került a sokat, a nyilvánosságot, ezt a tudományról és a tudománynak az emberhez való viszonyáról mondott szavai igazolják legjobban:¹ „Azon kor, amelynek főelve a latitudinairizmus erkölcsileg és polihistoria értelmileg, már ezen egy jellegénél fogva is a beteg lelki állapotok körébe esik. Szép és nagy dolog a tudomány összeségét úgy átkarolni, mint tette Aristoteles, Hegel, Humboldt; de a világ oszlopait nem hordják pygmaeusok, s a szellem kincsei vészthozók azoknak, kik összeroskadnak a felülről szedett habocska alatt is. A mens potens sui nem a képzeletek sokaságában, hanem azok elrendezésében áll, mely elrendezés az alany fixírozó erejétől függ, s az embernek lényege és becsértéke nem tudásban áll, hanem áll a jellem sziklatalpán; innen van, hogy a köznépek korlátozott képzettségéből képes kiemelkedni az individuális jellem egész merevségével s sokszor sértő szögleteességgel, mint egy gyémánt, mely belsejében zárja a fény forrását, míg a sablonszerű civilizáció, amely az individuális hegyeket tompítani s Rousseau-féle téves naturalizmusával az individuumok eredetiségét nivellálni akarja, nem képes egyebet előhozni, mint szépen fésült fabábokat a gyengékben, vagy minden törvényt bontó forradalmárokat az önértékes individuumokban. Nem az a szellemi fenség jele, ha a képzettségek óriásiak, hanem az, ha azok plasztikus alakot nyernek az alanyi munka által, valamint a növény csak akkor szép, amikor magától nő, ellenben ha csinálják, élettelen majommű.”

Ezen szavakból kiérezhetjük, hogy Böhm maga magát is olyan embernek tartotta, akiben nem a felhalmozott tudás, hanem a jellemzilárdság érdemel tiszteletet, még akkor is, ha külsejére, megjelenésére, modorára a visszavonultság nyomta reá könnyen felismerhető bélyegét.

Csak hogy a visszavonulás, legyen az akár tüntető, akár a természetből kifolyó, mint Böhménél, jó vért sohasem szülhet. Az érdekelt felek először rossz szemmel néznek a magabazárkozottra, majd hangos megjegyzések röpködnek jobbra-balra, amikből — bármilyen nyugodt legyen is a megbántott — sértődések, ezekből visszavágások lesznek, amelyek az amúgy is ingatag alapon álló egyetértést, összetartást felborítják, sőt egymás megtűrését is nehezíti teszik. Ezen kellett Böhmnek is keresztülesnie. S mert ilyen megtámadásokból, csipkelődések, kellemetlenkedések, Böhm azt hitte, hogy le akarják törni, hogy arra akarják rákényszeríteni, hogy elveiben köpönyeget forgasson, — ezért igen sok kellemetlen percei, órái, napjai voltak s bizalmatlan lett mindenkiel szemben olyannyira, hogy — miként egy barátjának írja — „már bizton és büszkén mondhatom: a pozsonyi tanári karban egy jóakaró barátom nincsen!”

bolondságát, lemondott a tudományról, s lett borszeszkereskedő in spe, lévén tanára a természettudományoknak, miután külföldön három teljes évig szisztematice teológiát tanult volna. Hazám, mily nagyok bűneid! Lehetetlen elkerülnöd a büntetést!”

¹ Beiträge zur Theorie des Bewusstseins. Phil. Monatshefte 1876. évf. 177. és 178. II. Továbbá: Tudat az emberben. Pesti ág. ev. főgimn. 1873/74. évi értesítője 23. I.

Ilyen körülmények között nem csoda, ha magába fojtott haragja növelte elkeseredését, amelyet leghívebben e sorok jellemeznek: „Bármilyen fogok, undorral teszem félre. Utálom az embereket, megvetem, ellököm lábammal e ronda létet, gyűlölöm magam magamat és elátkozom az egész világot. És ha nézem, miért e nagy düh? S kérdelem, honnan az elkeseredettség? Miért a haladón e komor borulat? Nem tudnám azt mondani, hogy körülményeim nem lennének megelégedve, mert természetem olyan rideg és komor, hogy akármilyen rideg és komor legyen a külső, belsőm még mindig sötétebb és komorabb tud lenni. Lemondani tudok mindenről, ha szívemhez lenne nőve valami, ki tudom tépni s ejthetek magamon halálos sebet, de a sors nem kíván tőlem ilyen áldozatot, nem azért, mert kegyelmes, oh hiszen ismerjük ezen kegyelmét, hanem egyszerűen csak azért, mivel nincs semmi sem, amit elvehetne még tőlem, mivel mindent visszavett, amivel egykoron hitegetett. De szellemi erőmet megtörni nem fogja tudni soha, legfeljebb, ha megőrülök. Ez lenne még koronája azon kegyelmi adományoknak!”

Igy hasonlott meg Böhm önmagával, mert azt hitte, hogy elveszített mindent, amitől ideáljai némi teljesülését várhatta.

De bármilyen nagy volt is az elkeseredése, azért magát meg nem adta. Nem hódolt ő meg az ismert emberi hatalmasságok előtt, hogyan hullott volna porba az ismeretlen sors előtt, amelyet mégis csak kegyelmesebbnek hitt, mint az embereket!

Hogy Böhm mennyire nem rettent meg senkitől, mennyire nem hunyázkodott meg földi nagyságok előtt, mily férfias erővel állott helyt meggyőződéséért még feljebbvalóival szemben is, egy ekkor történt igen kis epizód is érdekesen mutatja. Kicsiny ez az epizód, újból hangsúlyozzuk, de kicsinységében is végtelenül jellemző.

1872-ben Pozsonyban követválasztás volt. Lónyai miniszterelnökkel szemben fellépett Horn és Jókai. Lónyai érdekében — mint már nálunk a választásoknál szokott lenni — a presszióknak minden megengedett és meg nem engedett fajtájával dolgoztak. A líceumi tanári kar felsőbb parancsra szintén Lónyai mellé állott. Böhm nem. Először kérték őt, ne legyen ellenzéki, majd reáparancsoltak. Böhm hajlíthatatlan maradt, ekkor az inspektor Böhmöt passzív magaviseletre intette. Megfenyegették, hogy elveszíti állását. Könnyen megtehették, hiszen csak rendkívüli tanár volt. S mit tett minderre Böhm? Szépen leszavazott — Hornra. „És — írja egyik levelében — szavazni fogok halálig, többet is balpártra, s mindig inkább alapos tudományú zsidóra és írora, mint billiomoknak birtokosára, ha királynak sógora is! Hogy ez elveim folyománya, nem tagadtam soha, sőt tanítottam nyíltan a tanszékről, hogy az oppozíciónak mindig igaza van, még ha az egész pozsonyi intelligencia is ellenem fordul. Hogy azonban nem emel nagy tisztségekbe, most is érzem ...” de ezt nem bánta, s ellenzéki maradt mindhalálig mindenben, „ami nem jog és igazság!” jegyében született.¹

S Böhm tényleg egész életén át a jogért és igazságért harcolt még akkor is, ha emiatt mások, a nagyok, a hatalmon levők orrukát fintorították vagy neki kellemetlenkedtek.

De ha már akaratlanul rámutattunk Böhm politikai állásfoglalására, nem lesz érdektelen megismernünk nézeteit ez időben folyó német-francia háborúról.

Hogy ő is barbárságnak tartotta Strassburg ostromát, a falvak felégetését, szóval magát a háborút, azt mondanunk sem kell; de azt határozott vandalizmusnak, nem, kannibalizmusnak bélyegezte, hogy a honvédek agyonlövették pusztán azért, mert hazájukat szerették, s hozzá még velük ásatták meg saját sírjukat. Haragja különösen a poroszok ellen irányult, mert képmutatóknak találta őket. „Én barátja vagyok a szabad népnek, és nem a monarcha deszpotizmusa alatt görnyedő rabnak, a művelt népnek és nem a tudósoknak, a lovagias népnek és nem a filiszternek, annak a népnek vagyok barátja, mely a civilizáció élén haladott mindig, akkor is, mikor tetterő kellett, s nem annak, mely könyveket írt a szabadságról és farkcsóválva hajlik meg a zsarnok botja alatt.”

Ez a lelkéből fakadó erős szimpátia később még fokozódott a franciák iránt, mert a franciákban látta a szabadság apostolait, mártírjait, míg a poroszban az elnyomót, a zsarnokot. Ez a nép sunyi szemforgatással mindig „Istent” emleget, erkölcsöt hirdet, de istenimádsága alatt a császári hatalmat pártoló reakció terjeszti ki mindenkit legyűző hatalmát, az erkölcsösség pedig pusztán látszat, mely a legundokabb, legvisszatasztálóbb erkölcstelenséget takarja.

De itt át kell adnunk a szót magának Böhmnek, mert az ő lelkesedése egyrészt, gyűlölete másrészt a mi tollunk alatt nagyon elhalványodnék.

¹ Ezért írogatott Böhm éveken keresztül ellenzéki lapba. Az neki tökéletesen mindegy volt, mint vélekedik a mindent követelő, de semmit sem adó „világ” róla. „Én nem aspirálok semmire, irodalmi szerepre nem vágyom, de megmondom, ami szívemen fekszik, nyíltan, egyenesen, mint természetem hozza magával. Hivatalra nem gondolok, megélek én úgyis, ha csekély a jövedelemem. Hitványok barátságát nem óhajtom, magam vagyok elég magamnak. Ezért írok ellenzéki lapba, mint ellenzéki mindhalálig, s mint szabad ember, ki ment akar maradni rücsichtektől, klikkektől s nem kívánja az úgynevezett szakközlönyök (jobban mondva klikk-közlönyök) sekélységét osztani.”

„A szabad nép egy vérszopó szomszédnak telhetlen főnökétől letiportatott, százezrek hullottak el s hány százezer lett még áldozata az éhségnek, a nyomornak, a beálló betegségeknek! És te, mennyei atya, ki gondoskodva vezeted népeidet országod felé, te tudsz nézni ama hóhérokra, kik embertelen hidegvérűséggel felebarátaik szívébe mártják öndicsőségük miatt kezöket, s azután vértől füstölgő tenyerüket emelik fel hozzád, mintha te volnál a hóhérok főnöke! Hol vagy történetbölcsész, ki ezen iszonyú ténnyel szemközt teodiceát mernél történelmi tényekre alapítani? S a reakció, a jezsuitizmus, az ultralutheranizmus, a fejtelen s velőtlen ortodoxia vigyorog s mutatja fogait az isten szent nevének álcája mögül. Hallom a bagoly suhogását az egyházi lapokban német földön s a szemtelen fajankók ezen háborút kopott sémájukba „isten-ítéleté”-be merik beletömni.... Óh ha van igazságosság, akkor ezen háború tönkre tenné ezen egész pókhálózatot, s alakítaná szabad államot szabad egyházzal! De ahol történelmi bizonyságok szerint évezredekig diadalmaskodott a hazugság, a gyilkosság, a rablás és fosztogatás, — lehet-e ott ilyet remélni? És úgy rajta, kedves ortodoxia, gyilkold meg a józan ész, valamint meggyilkoltad a szabadságot Franciaország véres mezőin!”

És ha később valamit enyhült is gyűlölete a poroszok iránt, ha utóbb be is látta, hogy nem egészen a német fegyver verte le a franciákat, hanem a németeket a győzelemhez sokban hozzájutatta a franciák erkölcsi romlottsága is, azért mégis mindenkor azt hangoztatta, hogy a francia nép Parisban egy nagy elvet vitat fegyveresen: a szociális élet nervusát, a társadalom tökéletes átalakulásának szükségességét. Ezen elv pedig méltó, hogy ezrek, esetleg százezrek vérével növesztessék nagyra s ezért áll a francia nemzet a civilizáció élén.

Böhm erősen meg volt győződve, hogy a szociális bajokat — mégha vérengző irtás segélyével is — gyökeresen kell megjavítani. Hiszi, hogy a franciák által felvetett szociális kérdések nálunk is realizálódni fognak. Lesz még nálunk is idő, amidőn a bálványokat lelőjük és az arisztokratikus-hierarkikus hálózat, mely úgyis átlátszó, teljesen széttépve, rongyokban fog heverni és mi — ha vérengzés árán is — eljutunk ehhez a várva várt átalakuláshoz. Ettől a vérengzéstől nem fognak visszariadni az elv pártolói. Igaz ugyan, hogy az állami hatalom el tudja nyomni az egész haladást, de igaza van az angol Bucklenek: *a legjobb és leghasznosabb társadalmi intézmények az állami hatalom ellenére* jöttek létre. A társadalom növekvő organizmus. A társadalom maga magát produkálja az őslét folytonosan helyreigazító közreműködése által.

De nem szabad azt hinnünk, hogy Böhmől az ifjúság szertelensége, az önkénytelen együttérzés az elnyomottak, részvét a legyőzöttek iránt beszélt. Nem. Böhm is csak következetes maradt önmagához. Hiszen, csak pár sorral előbb fejtettük ki Böhm lelkes szeretetét a szabadság eszméje iránt. Önmagához volt hű most is, amikor erősebb szavak tolultak ajakára a hatalmaskodók ellen, s ehhez a szabadság eszméjéhez maradt hű később is mindig. Igaz, nem vett részt soha a politikai mozgalmakban, de azért emlékezünk arra a jelenetre, amikor Böhm az ifjúsággal együtt tüntetett Kolozsvárott a darabont uralom ellen! Amikor a politikának kisebb csatározásai folytak, Böhmöt sehol sem lehetett látni, de amikor a szabadság eszméje forgott kockán, Böhm is elhagyta íróasztalát, félbeszakította olvasmányait s ment tüntetni — a szabadság mellett, az elnyomók ellen!

De a poroszok győzelmétől azért is rettegett, mert arról volt meggyőződve, hogy a reakció nálunk is felüti a fejét: „Csak egyesüljünk a porossal, azonnal nyakunkon lesz a reakció ... Paris megbukott, Bourbaki főbe lötte magát, Gambetta lemondott, nálunk Eötvös nincs többé! Iszonyú sorozata ez a legkegyetlenebb tényeknek s ezen zilált viszonyok között legjobb a halál, ha jön; az öngyilkosság, ha nem jön! Iskoláink nyomorultak; egyházunk — am Hund, államunk csakhogy fel nem dől, társadalmi viszonyaink — óh erre nem szabad nézsem sem; s az emberiség nevet, táncol, vigad és a város falai között áll a rémséges állat, melynek belsejéből kirohannak pusztítói. A szegénység iszonyú, s a népnymor sápadt arcával és kiéhezett csontjaival távolról közeledik, mint ama hét sovány esztendő, mely a hét termékenyket felfalta és elnyelte. S a gazdagok kegyetlenkednek, kéjelegnek — nem lesz-e az óra, mikor a rém ajtajukon kopogtat s ajtajukat betöri; avagy távol van-e még az idő, mikor létért való harcra szánják el magokat a felek? Mikor kigyulad a düh s iszonyú számolást visz véghez az évezredekig kéjelgett gazdagon a fekélyeiben betegen fekvő nép Lazarusa? . . . S ezen gondolatok mellett legyen életkedvem? S nem segíthetek magamon, mert a viszonyok oly ziláltak, hogy át nem láthatom szövevényüket! Meg kell tagadnom életakaratomat, mert boldogságot, nyugalmat nem lelek csak az élet tagadásában — a semmiben!”

Ha ezek a borús gondolatok s ezen borús gondolatok hatása alatt állandóan izgatott lelki felhevülései nem is a legvonzóbb alakban mutatták be Böhmnek az életet, azért értelmi életének egyes mozzanatainak nagyon alkalmasak annak kimutatására, hogy kedélyélet hiányát az értelmi erő mégis pótolhatja némileg.

Mert hogy Böhm lelkében uralkodó elkeseredés a munkától vissza nem tudta tartani, ezt úgy hisszük, nem kell bővebben bizonyítgatnunk.

Tudjuk, hogy Böhmöt úgy választották meg, hogy a gimnáziumban is, a teológián is tanítson.

Gimnáziumban 1871/72. isk. évben az I. osztályt tanította, míg a teológián a bölcsészettörténelmet adta elő.

Emlékezünk arra, milyen lelkesedéssel készült Böhm a tanári hivatására. Már hónapokkal előbb lázasan dolgozott, csakhogy jól megállja helyét, csakhogy önmagával meg legyen elégedve.

A Pozsonyban dívó szokás, hogy a növendékek kezébe „füzeteket” adnak, sehogysem tetszett, ezért azt tervezte, hogy a fiúknak nem adja át a füzeteket, hanem arra kényszeríti őket, hogy előadása nyomán jegyezzék le a szükséges ismereteket. Azt akarta evvel elérni, hogy a hallgatók kényszerüljenek szavaira vigyázni, ügyelni. Hamarosan belátta azonban, hogy a fiatalság nem képes beszédét leírni. Volt ugyanis Böhm előadásában bizonyos nehézkesség, göröngyösség, akit tana nem nyert meg, azt előadása nem volt képes lekötni. De bár ezt ő is tudta, mégis erősen kitartott álláspontja mellett s a hallgatóknak csak vezérfonalat adott, melyet nekik kellett kiegészíteniök.

A siker eleinte kielégítő és biztató volt. A bölcsészettörténelemnek görög részét maguk az ifjak szerkesztették. Előadásaiban a legnehezebb problémákat is érintette, oda vetett egy pár szót azok megfejtési módjáról, s az ifjak felfogták és összehasonlították a helléneknek kezdetleges haladását a mai időknek tagadhatatlanul, hasonlíthatatlanul biztosabb állításaival. „Gyönyörködtetve tanítok és ők mulatva tanulnak!” — kiált fel örömmel Böhm.

A csalódás, a kiábrándulás nem sokáig késett. A fiuk lelkesedése lassan kialudt, szorgalmuk lelohadt annyira, hogy Böhm kedvét szegve végezte már az év vége felé kötelességét. Szándéka az volt, hogy Schopenhauert és iskoláját fogja növendékeinek bemutatni, mely tárgyat nemcsak az első éves, hanem a többi teológusok is hallgathattak volna. Abban a hitben élt, hogy örömmel fogadják majd előadását, melyből megismerkedhettek azon alappal, amelyen állanak, azon bölcsészeti eszmék termékeivel, amelyekkel újabb időben harcolni kénytelen az egyház. De akkora közönyt tapasztalt az ifjúság részéről minden komolyabb tudás iránt, nemcsak a bölcsészet és teológia, hanem a többi tudományok terén is, hogy tervétől elállt, mert nem akarta tudását erőszakkal rákényszeríteni az ifjúságra.

A fiatalságnak ez a legnagyobb lelkesedést is kiirtó közönye nagyon fájt Böhmnek. Szívét, esztét, mérhetetlen nagy tudását nyújtotta oda nekik, de mindez őket hidegen hagyta.

Amennyire szerette Böhm eleinte az ifjúságot, annyira megutálta később őket, mert látta, hogy semmiféle ideáért és ideálokért nem lelkesednek.

Mikor azonban azt is észrevette, hogy hallgatói el-elmaradoznak, kérlelhetetlen szigorral lépett fel és a hanyagokat megbuktatta. Szigorúságával célt ért. Legalább annyit, hogy óráiról nem mertek elmaradozni, s annyira rettegtek tőle, hogy egy haragos pillantásától még a legmerészebb növendéke is meghökkent. De nemcsak a fiukkal bánt így, hanem a leányokkal is. Egy leányintézetben hetenkint 3 órát adott, ahol sokkal jobban féltek tőle, mint szerették.

„Ha magam iránt vagyok kérlelhetetlen, — adja eljárásának okát — könyörtelen leszek mások iránt is, mert tapasztaltam, mennél engedékenyebb vagy magad, annál szemtelenebb felebarátod.”

Nagyon bántotta Böhmöt az is, hogy amit növendékeivel, hallgatóival együtt nagy nehezen felépített, azt mások a tanári karból azonnal lerombolni törekedtek. Eleinte szó nélkül viselte el ezt is, később azonban visszaadta a kölcsönt, s igen jól esett, ha másnak alaposan visszavághatott („eins versetzen” — mondja ő maga), mert „polémia nélkül csak nem hagyhatom — szegényeket.”

Böhm iskolai életéről szólva, meg kell említenünk, hogy Lehr Zsigmond halála után felszólították őt arra, hogy az iskolában foglalja el a magyar irodalom és történelem tanszéket, kikötötték azonban, hogy ezekből a tárgyakból vizsgát tartozik tenni.

Böhm ezt az ajánlatot nem fogadta el, mert egész tisztaságában állt előtte jövő hivatásának célja: a magyar bölcsészetnek megalapítása. Ennek fontossága újból annyira áthatotta, hogy — amint ő maga mondja — „nem ezen, hanem száz más tanszéket feláldozok”, ha leküzdhetetlen akadályok merülnének fel. Utóbb a német irodalmi tanszékkal kínálták meg, de ezt is kereken visszautasította, pedig a német irodalomban nagy jártassága, olvasottsága volt, s német irodalmi ismereteit külföldi tartózkodása alkalmával gyönyörűen mélyítette, gazdagította.

De azért készült tanári vizsgára. Nem akarta, nem engedte önérzete, hogy neki ne legyen tanári oklevele, de szaktárgyait nem a kenyér, nem a kilátásba helyezett állás, szóval nem idegen, külső körülmények behatása alatt választotta meg, hanem csakis tisztán lelkének parancsa, szívének vágya, szeretete lehetett reá döntő. Szíve pedig csakis a klasszika-filológia felé vonzotta, s ezért ebből 1873. év június havában vizsgát tett, nem törődve azzal, hogy ezen oklevél álláshoz, rendes tanári székhez juttatja-e, vagy tovább marad esetleg éveken keresztül rendkívüli tanár.

Ezen elhatározás is azonnal kilép a maga látszólagos kicsinyességéből, ha tekintetbe vesszük azt a körülményt, hogy ha feljebbvalói ajánlatát elfogadja és akár magyar irodalomból és történelemből, akár a német irodalomból megszerzi a tanári oklevelet, azonnal rendes tanárnak választották volna meg, míg így rendkívüli tanár maradt évi 399 forint 97 krajcár fizetéssel. E fizetés mindenestre más színben tünteti fel Böhm megalkuvást nem ismerő határozottságát.

Ha azonban olyan dologra kapott felszólítást, amit az ő meggyőződésével össze tudott egyeztetni, arra szívesen vállalkozott.

A pozsonyi teológiai intézet tanári kara egyetértve a pozsonyi evangélikus gyülekezettel azt határozta, hogy az 1872/73-ik iskolaévtől kezdve a negyedik évfolyamot lépteti életbe¹, még pedig a régi erőkkal és ugyanazon fizetéssel. Természetesen a zárkózott, de munkabíró Böhmre legelső sorban gondoltak, akit a vallásfilozófia előadására szólítottak fel. Böhm ezen kérés teljesítését kereken visszautasította, mert a vallás szemében pusztán lélektani illúzió volt. De azonnal kijelentette, hogy az iskola tanári karára háramló munkából szívesen kiveszi a maga részét s felajánlotta előadásait az esztétika és művészettörténelem köréből, amikből már elegendő előtanulmányai és utazások alkalmával szerzett személyes tapasztalatai voltak. Csecsetka Sámuel rektor azonban kijelentette, hogy papnak nem kell sem esztétika, sem művészettörténelem, mert papnál az erkölcsi önérték és a lemondás ereje legyen nagy, mint az első keresztényeknél, kik kiváló emberek voltak, pedig sem képeik, sem szobraik nem voltak. Böhm ezen érvelés előtt meghajolt, mert megértette ebből, hogy a papnak művészi ízlésre nincs szüksége. Erre Böhm az antropológiát ajánlotta, amihez Csecsetka hozzájárult.

Az 1872/3-ik iskolaévben, tehát e megbeszélés alapján az embertant adta elő az első és negyedéves teológusoknak. Előadását ismertetni nincs módunkban, az iskola értesítője² ezeket írja: „Az antropológia kiterjedvén az embernek mind testi, mind lelki életére, az első részben vizsgálja az emberi test szervezetét s életét, s vajjon elegendő-e a fiziológiai funkció a lélektani tünetmények magyarázatára, mely alkalommal a materialisztikus és idealisztikus világnézetnek bírálati átnézete mellőzhetetlen. Az ember lelki életében a legáltalánosabb törvények megállapításával kell foglalkozni értelem, akarat és érzés körében, s ezen törvényekből lehozandók a három lelki nyilatkozattal foglalkozó tudományok alapelvei. Miután pedig az emberiség a kiterjedt ember, ennek művelődése és művészete tárgyalásunk főcélja. Ezáltal egyrészt pótolni akarjuk a hiányt, melyet az esztétikának mellőzése hagy tanulóink ismeretében, másrészt pedig a művelődés történelme megismertet azon tényezőkkel, melyek örökké mozgatják az emberiség életét, s melyek csak koronként tűnnek fel haladási menetében.”

Ha nem is vagyunk most abban a helyzetben, hogy mindenesetre igen érdekes és eredeti felfogásokban bővelkedő előadását ismertetessük, mégis némi halvány felvilágosítást kapunk Böhm felfogásáról a következő megjegyzéseiből: „Nézetem azon tárgyról oly vakmerő, hogy magam is visszariadtam abban a percben magamtól, mikor azon gondolat felmerült feltűzött agyamban s csodáltam az ördögöt, ki belsőmből ily fantomokat kelt ki! Nem hinnéd, hogy egy ember állíthatná, miszerint minden ember régen-régen megvan az abszolútumban készen „mit Haut und Haaren” s születése alkalmával csak megkötés állapotából lép ki. Ezen megkötés oldása: az ember fejlődése ...”

Böhm gondolkodva elméletén arra a megállapodásra jutott, hogy ezeket a mélységeket még sem adhatja elő növendékeinek, mert nem szabad elmékkal van neki dolga, hanem oly ifjakkal, akik három éven át teológiát hallgattak, s akik tanáraiktól azt tanulták, hogy az ember hármasság: test, lélek, szellem, s talán megtérés után a szentlélek is. Minek zavarni őket „dogmatikus álmaikban.” Majd arra gondolt, hogy elméletével a nagy közönség, a tudományos körök elé lép, de erről is lemondott, mert újból a meg nem értés réme lépett elő, amelytől visszariadt.

Ezen tárgyra való előkészületek igen nagy fáradsággal jártak. Előbb az orvosi résszel kívánt tisztába jönni, majd a lélektani szempontokat dolgozta fel. Ami azonban a legnagyobb öröme, legfőbb büszkesége, egész évi munkájának főeredménye: azon matematikai számla volt, „mellyel ki birom mutatni minden egyéb nélkül, hogy anyag nincsen, s hogy a szellemi élet az idegzet funkciója. Nincs még rendbe hozva a művelődéstörténeti rajz, az életnek abszolút becsére irányuló kérdés és az emberiség végcélját kutató kérdések, ahol még nem bírtam összehozni a döntő okokat hipotézisem mellett,” — de erősen hiszi, hogy ez is sikerülni fog neki.

Hogy tényleg sikerült-e neki? Erre a kérdésre most még adós maradt a felelettel.

Böhmnek előadásai alkalmával sok nehézséggel kellett megküzdenie: hallgatói értelmetlenségével és elfogultságával, továbbá taneszközök silányságával is. Nagy nehezen kerített valahonnan egy pár csontot, s azokon magyarázta az embertant.

Nagy fáradságáért elismerést nem kapott, sőt a kerületi gyűlés nyíltan kimondotta, hogy a papnak nem kell filozófia, sőt még tudomány sem, hanem — hit. Igen rosszul esett ez Böhmnek, mit legékesebben e szavak bizonyítanak: „... és én bolond voltam s vállalkozom egy vesztébe rohanó hajóra munkásnak, mikor tisztán látom, hogy előbb-utóbb mind belefuladunk a koldus gőg viharával az elmaradhatatlan végenyészetbe!”

¹ Lásd bővebben a pozsonyi ág. hitv. főiskola 1871/2. isk. évről szóló értesítőjét (21. l.)

² 1871/72. évi értesítő 22. l.

Rá kell most térnünk Böhm ezen idő alatt kifejtett egyéb filozófiai munkálkodására.

Azt már láttuk, hogy Böhm az extremumok, a végletek embere volt. Most még mindig a pesszimizmusnak adta át magát. Egész élete, mostani körülményei mind a pesszimizmus felé kergették. Ha újságot olvasott, ha a vele élő emberek szokásait és cselekedeteit, nézeteit és hitét nézte, csak a pesszimizmus jogosultságára következtetett. „Mennél ideálisabb a gondolkodás — magyaráztatja Böhm álláspontját — annál határozottabb a pesszimizmus, mert nem felel meg a való az ideának, s mert nem tudunk az ideától elszakadni. Ha nem lennék pesszimista, akkor lapos, közönséges epikureus malacnak kellene lennem.”

Ugyanezen pesszimiztikus felfogás uralkodik vallásfilozófiai felfogásán is.

Tagadja, hogy öntudatos isten lenne, ilyet állítani, csak a tudományos körön kívül fekszik. Bizonyos, hogy sem a természeti, sem a történelmi tünemények ezen háttérben levő mindenhatóság nélkül meg nem magyarázhatók. A miszticizmus az emberrel született, neki mindig szüksége van egy ismeretlenre (X-re), melyre mindig visszatér. És abban igaza van, mert ezen ismeretlen nélkül az ember maga sem lehetne, mert ez az ismeretlen ő benne is van. De a misztériumot éppen tudatos logikai műtét által kell felvilágosítani, ami pedig csak a tudománynak lehet feladata és hivatása. Elismeri, hogy a tudomány mostanáig nem tudta ezt az ismeretlen X-et meghatározni. A filozófia Kant óta rossz úton jár, vissza kell térnie az ősatyához, csak akkor lehet remény, hogy célját elérje, mely nem lehet egyéb, mint amaz X-nek meghatározása tapasztalat alapján és nem fantázia útján, mint a rendszerek mai napig tették. Nem is hiszi Böhm, hogy századok múlva tisztába jönnénk azon kérdés felett: személyes-e az isten? A kritikának kell vizsgálnia a módot, miként jutunk e kérdés eldöntéséhez, de maga nem döntheti el. Mai nap különben is arra volna szükség, hogy a bölcsészek és gondolkodók végre tisztába jöjjenek avval a kérdéssel: meddig terjednek ismeretünk határai? Hol kezdődik reánk nézve a valószínűség? És milyen fokig lehet valószínű az isten személyes léte?

Böhm elismeri, hogy egy ember ezt nem tudja megcsinálni, de sokan évek hosszú munkája után mégis csak eredményt tudnának elérni. Ebből a célból egy bölcsészeti iskolát kell alapítani, mely a tárgyakat szépen elosztja maga között.

A mester a főkérdést: ismeretünk határait és a tudás módját határozná meg; az iskola nézze a reális, empirikus tudást: a természet, a történet tényeit és bizonyítsa amannak kritikai munkáját. Csak az önbizalom volna meg valakiben arra, hogy ezt meg tudja csinálni, azonnal hozzá kellene fogni, s ekkor a bölcsészet husvétnapjai köszöntenének be hazánkba. Sok munkás — egy cél; sok út — egy találkozás; sok hit — egy tudás és a bölcsészeti rendszer alapítója pünkösdi ajándékkul hátrahagyná a tudományos kriticismus szellemét, szabad szellemét önálló tanítványainak!

Önkénytelenül is Böhmre gondolunk mindnyájan, amikor ezen gyönyörűséges tervének, gondolatának megszületéséről értesülünk.

De Böhm lelkén ott csüng ólomsúllyal pesszimizmusa. Ez még a legideálisabb perceiben is lerántja az önmagát gúnyoló, önmagát maró flegmába és a kétségbeesett rezignációba.

Kijelenti, hogy ő maga iskolát nem alapít, mert fél a tanítványok veszekedéseitől, egymást marcangoló irigységétől. Önmagáról meg azt állítja, hogy rendszeralkotó nem lehet, mert nincs ereje, bátorsága, sőt kedve is elment. Pedig nagyon szeretne volna az alapvetést megpróbálni, de visszariadt a kortársaktól és nemzetünk műveletlenségétől, különösen a filozófia terén.

No de ez a pesszimizmusa — ha végleg soha fel sem olvadt — enyhült s a jövő életének, szándékainak, elhatározásainak tengelyét más irányba fordította.

Most azonban elkeseredésének súlyos vesszejével nem csak a közönségen kívánt végigütni, hanem magán a hivatalos filozófián is, melyről azt hitte, hogy a kátyúból csak úgy lehet kihúzni, az avatatlanoktól megtisztítani, ha a kritika éles fegyverével indítanak ellenök irtóháborút. Bölcsészetben a párdühöt felváltotta a teljes, a tökéletes stagnáció. Egyik Hegelre, a másik Herbartra, a harmadik Schopenhauerre, negyedik Comterra esküszik és e vad lármában fel se hangzik azon kívánság, hogy a nagy Kanthoz kell újból visszatérni, hogy belőle kiindulhassunk. Pedig Kant nagy esze előtt térdre kell hullanunk mindnyájunknak, akik kicsinyke törpék vagyunk mellette és utána és csak akkor, ha már Kant kezét fejünkre tette, csak akkor érezhetjük magunkat megszentelve, csak ekkor foghatunk bölcsészeti munkákhoz Spinoza módszerével, mert Kanttal kell kezdeni és Spinoza módja szerint folytatni e téren a szellemi munkát. Csak ettől, csak az ilyen módszertől várja Böhm a filozófia feltámadását, holott az ész és szív nélküli materializmus halálmadarai már rég azt huhogták a filozófiának vélt — koporsója felett, hogy a bölcsészetnek vége van! Böhm ennek a hitnek éppen az ellenkezőjéről tesz tanúbizonyosságot s amit egy német poéta a költőről mond, hogy költő lesz az utolsó ember a világon, ugyanezt tartja Böhm a filozófusról, hogy filozófus lesz a világ elpusztulása előtt az utolsó ember. Mert hát a költészet nem folyik-e a nemtudatosból és nem a költészet volt-e a filozófiának bölcsője. Csak az ind szentköltészetet kell nézni s azonnal látni fogjuk, hogy mindkettő különböző alakban, más formában ugyanazt mondja. A költészet képletesen, a filozófia logikus alakban fejezi ki ugyanazt. A költészetben a fantázia, a filozófiában a hideg értelem működik, az első gyermeki módon dadog, az utóbbi a férfi hideg, szilárd mondatfűzésével fejezi ki érzéseit, gondolatait.

Böhm ezen években — amennyire igen nagy iskolai elfoglaltsága és tanári vizsgára való készülődése engedte — arra is törekedett, hogy elszórt gondolatait összeszedje, tömörítse.

Erre két módot használt. Egyik önkéntelenül kínálkozott akkor, amidőn a filozófia történetének előadásain dolgozott. Már Tübingenben készült arra, hogy a roppant nagy anyaggal valahogyan megküzdjön. 1871-ben 109 ívet írt össze, amíg Kantig eljutott. Utóbb a Kant utáni rendszereket vette bonckés alá. Mindezt források alapján, az egyes rendszerekről megjelent kritikák széleskörű felhasználásával, saját alaposan megindokolt nézetének kifejtésével és tömörítésével igyekezett elvégezni. Közbe megírta az idealizmus történetét Kant óta, melyet azonban nem adott ki, hanem elküldte barátjának, Petrovich Somának, akiről feltételezte, hogy a tárgy iránt érzett lelkesedéssel fogja sorait olvasni, kit szintén idealistának ismert, ha nem is teoretikus értelemben vett idealistának, hanem a szívben lakozó, a szívből, annak legnemesebb érzelmeiből táplálkozó idealistának. Böhm ennek az idealizmusnak sohasem volt ellensége, valamint a kereszténységnek sem, sőt hirdette is, hogy a kereszténység idealizmusa maradjon meg mindig a szívben. Tiltakozott is erősen, hogy bárki arra ragadtassa magát, hogy ezt a magasztos idealizmust a hívő ember szívéből kitépje. „Nekem van ismeretem — írja fentemlített barátjának — mely nem vegyül a szív dolgával. Én az értelem álláspontjáról beszélek, szívem a maga álláspontjáról szól hozzám. Mostanáig külön állanak. Vajon egybe fognak-e olvadni organikus egésszé a felek, miket száraz logika ketté hasított vagy folyton ezen disszonancia fog létezni belsőmben?” — ezekre a kérdésekre Böhm nem felelhetett most még.

Mi azonban — egy lefolyt élet számadását elkészítők — most már megfelelhetünk e kérdésre: Böhm lelkéből igenis eltűntek a disszonáns hangok és később a legszebb harmóniában egyesültek: értelem és szív, gondolat és érzés!

A második mód gondolatainak végleges alakban való rendezésére: logikájának megírása volt.

Említettük már, hogy Böhm az akadémia által logika írására kitűzött pályadíjra erősen készült. Munkáját idejére befejezte, „A logika kézi könyve” címmel az akadémiánál benyújtotta, s jeligéül a következő mottót választotta: „So muss ich bekennen, dass alle unsere bisherigen Logiken kaum ein Schatten dessen seien, so ich wünsche und so ich gleichsam von ferne sehe.” (Leibnitz, Schreiben an Wagner. Op. philos. omnia p. 420.)

Nem egyedül Böhm pályázott a díjra, mert az övéen kívül még két munkát nyújtottak be akadémián.

A három munka közül egyik sem nyert, mert az alapítvány céljának, hogy „népszerű kézikönyv” legyen, egyik sem felel meg.¹

Böhmöt a kudarc végtelen bántotta, mert nem hitte, „hogy az 500 forintocska meg fog szökni anélkül, hogy nálam látogatást nem tenne és lakást nem fogadna.” De ha bántotta is, azért el nem csüggesztette, mert az a bíráló, amellyel az akadémikusok művét elintézték, nem volt annyira lesújtó, hogy Böhmnek végleg kedvét tudta volna szegni. A bíráló például ezeket mondja: „A benyújtott pályamunka sokoldalú olvasottságról és önálló gondolkodásról tesz tanubizonyosságot; nyelve eléggé szabatos, bár műszavai néha határozatlanok; s ha vannak egyes figyelemre méltó helyei, egészben véve a tárgy kezelésénél, a fogalomtan ingadozásánál s főleg polemikus színezeténél fogva az alapítvány főcéljának, mely „Népszerű Kézikönyv”-et kíván, nem felel meg; s így a bírálók *többsége* által nem ítéltetik se kiadásra, se jutalomra méltónak.”²

Ebből a bírálatból három tűnik ki: 1) a bírálók is elismerték Böhm önállóságát; 2) az akadémia inkább népszerű ódon, mint tudományos új munkát és gondolatokat kívánt, végül 3) hogy voltak olyanok is a bírálóbizottságban, akik a mű kiadása vagy jutalmazása mellett kardoskodtak, mert nem egyhangúlag vetették vissza, hanem csak többségi határozattal történt a visszautasítás.

Böhm az első pillanat keserűségének hatása alatt arra gondolt, hogy polémiát kezd az akadémiával, mert bízott erejében, hogy nem fogják tudni megcáfolni az októrvényt, az egyedül helyesnek hitt logikai alapelveit, amelyről azt tartotta, hogy örökké való fundamentuma nemcsak az ember gondolkodásának, hanem a világnak is.

De később erről a tervéről lemondott, s inkább azt forgatta fejében, hogy éppen a tudományos akadémia bírálatával szemben megjelentet egy művet, amelyben kifejti elméletét, megvilágosítja októrvényét.

Elhatározását tett követte, s pár hét alatt 90 ívet írt meg munkájából, amelynek első fejezete az októrvény lényegét ismerteti és lélektani tényekkel igyekszik kimutatni, hogy az októrvény szokásos felfogása képtelenség. Erre áttér a részletekre. A II. fejezetben azt bizonyítja, hogy a helyesen értelmezett októrvény a logikának egyedüli alapelve; a III. fejezetben azt fejtegeti, hogy lélektani összefüggés van tér,

¹ A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. V. évf. (1871.) 154. I.

² A bírálat nyomtatásban seholsem jelent meg, hanem Böhmnek ismételt kérésére megküldte Arany János az összbírálatot.

idő és októrvény között, s ezeknek alapján a matézis alapfogalmait (tér = geometria, idő = számtan) boncogatja és minden míveletében fel az integrál¹ ezen elv döntő érvényességét szemléletileg bemutatja; a IV. fejezet arról szól, hogy az esztétikai alapelv: arány a térben és időben. Itt egyszerű subsztrakció által nyeri a szép lényegét, annak fajait és mellékfogalmait: a fenségést, az ideált; az egyes művészetek osztási alapját szintén ebből az elvből magyarázza ki s viszi keresztül az októrvényt, mint egyedüli bírálati elvet. Az V. fejezet szól az októrvényről a fizikában, lélektanban, ez etikában és történelemben, mert az októrvény a történés legfőbb törvénye és ezt példákkal igyekszik bizonyítani. A VI. fejezet adja a filozófiai alapfogalmakat Spinoza módszere szerint, tehát a filozófia új rendszerét vázlatban, azt bizonyítgatva, hogy ezen törvény alapján lehet egyedül ellenmondások nélkül megfejtetni a világismeret határait és összes kérdéseit.

Ennek a munkájának, e műben kifejtett eszméjének nagy értékéről annyira meg volt győződve, hogy elkészült arra a felfordulásra, melyet filozófusaink körében, különösen „az akadémia berkeiben, helyesebben antikvárius boltjában elő fog idézni”, de biztosan számított arra is, hogy még külföldön is figyelmet fog kelteni, amiről fordítás útján kívánt gondoskodni.

Készülő munkájával nemcsak álláspontjának jogosult voltát akarta bizonyítani filozófusaink és az akadémiaival szemben, hanem annak is nagyon örült, s ez is nagyban ösztökölte fokozottabb munkásságra, tevékenységre, hogy új rendszerének megalapításával mégis lesz valami új dolog a filozófiában, amellyel a külföld is kénytelen lesz foglalkozni akár elismerőleg, akár gáncsolólag, mert hallgatólag ki nem térhetnek eszméi, fejtegetései elől.

A művet befejezte, de előttünk ismeretlen okok miatt nem jelentette meg. Valószínűleg azért nem jelent meg, mert kiadóra nem akadt, Böhmnek pedig annyi pénze nem volt, hogy a maga költségén kiadhassa volna.

E munka befejezése után arra határozta el magát, hogy ezentúl a filozófiának csak három ágával fog foglalkozni: a logikával, matematikával és esztétikával, mert az a remény kecsegtette, hogy ezekben biztos eredményt lesz képes felmutatni, míg ezt a biztos eredményt a filozófia többi ágaitól sehogysem várta, mert az exakt kutatások még nem érték meg annyira, hogy ily reményekre feljogosíthatták volna őt.

Bármilyen pesszimizisztikus hangulat uralkodott is Böhm lelkében, ilyenkor, ha dolgozott, ha alkotott, ha újat hozott létre, akkor a megelégedés mindent elfeledtető, mindent megbocsájto és kiegyenlítő boldog érzése lett úrrá szívéen és lelkén. „Ha ezekkel foglalkozom — írja barátjának — akkor nincs azon ember, kivel cserélhetnék, mert éppen magam folytonos consensusban vagyok azon sejtelmes öslétezővel, melyből kifakadnak ezen új virágok, s ezen boldogságot csak érezni, de leírni nem lehet. Úgy hiszem, ez volt egyedüli osztályrészem a jóságos ösléttől és csak a gyengeség perceiben támad fel bennem az elkeseredettség, ha a rongylét egyes punktumaiban zavarólag lép fel ezen consensus örökké csendes síkságán s árnyat vet képzeletem verőfényű csoportozataira.”

Ezen szavak sok mindent megmagyaráznak, sok mindent megérttetnek velünk. De különösen azt, miért érezte magát boldogtalannak, ha abban a társadalomban kellett megfordulnia, ahol az agy rejtekéből előpattanó mélységes eszméknek fejtegetése csak unatkozó arcokra, ásítozó, nagyokat pislogó tudatlanokra akadt s miért érezte magát oly boldognak, mint az atya elsőszülött fia első megpillantásakor, ha új gondolatokat vethetett papírra?

De ha Böhm nem volt abban a helyzetben, hogy nagy munkáját kiadja, mégis gondolatainak apró forgácsai, eszének gyakran sebeket osztó szilánkjai napfényre kerültek, s ha ez irányú munkássága ellenségeket, irigyeket szerzett is neki, nem hiányoztak olyanok sem, akik felismerték Böhm nagy tehetségét, méltányolták nagy tudását s keresték az alkalmat, hogy vele megismerkedjenek.

Ezek között első helyen kell említenünk Hunfalvy Pált, aki egy igen kedves, meleghangú levélben arra kérte Böhmöt, hogyha Budapestre vetődik, nézzon fel hozzá, mert meg szeretné ismerni Böhmöt: az ifjú pesszimistát.

Igy hát Böhmnek már pályája kezdetén kijutott a nagy embereknek kijáró, megillető sorsból: vagy szerették, vagy gyűlöltek, de közömbös hidegséggel senki sem tudott mellette elmenni.

¹ Ez évben tanulta meg a felsőbb matematika körébe tartozó integrál és differenciál számításokat.

XII. Böhm Károly és az „Ellenőr”.

Ahogy Böhm egykor gimnazista korában irodalmi tevékenységét, úgy most mint fiatal, kezdő filozófus filozófiai pályáját is kritikai munkássággal nyitotta meg.

Nemcsak hajlama, nemcsak éles, mindig harcrakész szelleme vitte, ragadta, kényszerítette őt arra, hogy kritikájával sújtson és felmagasztaljon, ostorozzon és cirógasson, gyalázzon és dicsőítsen, hanem többé-kevésbé a körülmények, a magyar irodalmi és tudományos viszonyok is ebbe az irányba terelték.

Említettük már, hogy Böhm egymásután írta meg könyveit és cikkeit. Egyenlőre azonban csak íróasztala fiókja számára, mert könyvére nem kapott kiadót, cikkeire pedig szerkesztőt, aki lapjában helyet szorított volna Böhm írásainak.

Szerkesztőségeket, még ha a legkitűnőbb, legtekintélyesebb név alatt működnek is, baráti összeköttetések, anyagi érdekek, embereiknek favorizálása, munkatársaiknak pártolása, személyes ellenfeleiknek és ellenségeiknek üldözése s egyéb szempontoknak ezerféle lánca annyira lekötí, hogy szabadságukat, szabadrendelkezési jogukat, lapjuknak függetlenségét lassan elveszítik s a fennen hirdetett igazságbajnokokból észrevétlenül a maguk és mások érdekeinek szolgáivá süllyednek.

Ezen érdekek által emelt hatalmas gátakon egy kezdő írónak nehéz átugrania, ha nincs összeköttetése, ha protektor sem áll mellette. Sőt legtöbbször e gátak annyira visszavetít, kedvét szegik a kezdőnek, hogy tehetetlenségében a toll örökre kihull kezéből, gondolkodó agya lassan összeszárad, akarata megroppan, lelkesedése kihűl és kesernyős mosollyal nézi a helyét elfoglaló szerencsés feltörtetők szármagányos vergődését, kinek nevét azonnal beborítja a feledés sűrű köde, mihelyt a protektorok elhagyják, mihelyt a klikk személyes érdekeinek már nem tud szolgáltatásokat tenni, szóval: ha már feleslegessé válik.

Ezt a sorsot szánták a lapok Böhmnek is.

Cikkeivel próbálkozott itt is, ott is, bekopogtatott egyik-másik szerkesztői irodába, de legtöbb helyen visszautasították.

Böhmöt ha bántotta is ez a bánásmód, ez az eljárás, tollát azért még sem tette le, tanulmányait nem tette félre, munkásságát nem bénította meg.

Böhm nem volt törékeny. Fentartotta nagy lelki ereje, tudásában való törhetetlen hite, önbizalma és ama erős meggyőződése, hogy majd eljön az ő ideje is, amikor ő is számottevő tényező lesz a névtelen emberek tömegében, amikor kiemelkedik az ismeretlenek sorából.

Ebben az erős hitében várt türelmesen.

Minden visszautasításra hamar talált vigaszt.

Egyik szerkesztő például azért nem közölte cikkét, mert Böhm apró betűkkel írt. „Majd lesz idő — mondta erre — amikor nagyító üveggel is szívesen elolvasnák cikkemet, csak küldjék valamit nekik.”

A másik avval a megjegyzéssel utasította el Böhmöt, hogy az értekezés nem felel meg a „lap szellemének”.

— Nem baj! — felelt erre Böhm. — Hogy is felelhetne meg a szellemteleneknek egy szellemes dolgozat!

A harmadik magyarságát kifogásolta. Ezt már súlyos érvnek találta maga Böhm is. Írásainak magyartalanságát ő maga is érezte, de „talán ezen mankóval is használhatok valamit a filozófiának, legalább addig, míg külön ember nem jön.”

Azért sem haragudott, az sem bántotta, ha a szerkesztő egyáltalában válasza sem méltatta. Így tett vele a többi között Gyulai Pál is, akinek olyan tárgyról írt cikket küldött, amely „nálunk még ignota quantitas.” Gyulai talán ki sem merte adni, mert Böhm ebben a cikkében az élet nyomorát vezette le lélektanilag, s matematikai formulát ajánlott rá vigasztalásul, így járt Jókaival is, kitől levélben azt kérdezte, hajlandó volna-e a filozófiai történelméből egy cikksorozatot a „Hon” tárcájában leközölni, Jókai a felelettel adós maradt. Domanovszkynak művéről: „A filozófia történelméről” írt bírálatát sem tudta egyik szakközönyben sem elhelyezni, pedig Domanovszky könyvét nem akarta agyonsújtani, lebunkózni, lebírálni, mert elismerte, hogy igen jó munka, melyet szerzője alapos átgondolás után írt meg, de írásmódját élvezhetetlennek, az anyag elrendezését pedig rossznak találta. Azt is kifogásolta, hogy Domanovszky belevegyítette a bírálatot a szövegbe és feleslegesnek találta az egyes igazságoknak Ritter H. féle tízszeres ismétlését. Azt is hibáztatta, hogy Domanovszky nem ismerte fel a régi, Platon előtti hellén bölcsészetet a maga teljes fontosságában, holott ettől függött az egész későbbi fejlődés. Ugy tartotta, hogy Aristoteles eszének magasztalása testimonium paupertatis az egész Hegel-iskola számára. Platon ideáinak esztetiko-logikai

kétértelműségéről s annak a rendszer alakjára való nagy befolyásáról sem Domanovszky, sem társai még csak nem is álmodnak. De ezeken kívül több oly dolgot talált még a munkában, amelyeket Domanovszkyval tisztázni akart.

Ezek a visszautasítások arról győzték meg Böhmöt, hogy szakközlőnyeink „klikközlönyök”, s ha sürgős dolgokat akar felvetni, vagy gyors igazságszolgáltatásra van szükség, ezt csak napilapban teheti meg, a napilapok közül is csak az ellenzékiben, mert ezek szerkesztőségében kevesebb protekciós alak fordul meg, s nem kötik be annyira az igazság istenasszonyának nem a szemét, hanem a száját.

Igy esett választása az ellenzéki „Ellenőr”-re, amelynek bátorságában bízott, amelyről erősen hitte, hogy nyílt szókimondásnak nem fogja útját állani.

Mert Böhm avval a bevallott szándékkal lépett a bíráltnak nagyon is kétes eredményű, rózsákkal egyáltalában tele nem hintett útjára, hogy az öndicsőítést, a kölcsönös magasztalást be fogja szüntetni, még akkor is, ha egyenkint kellene is neki az egymásba kapaszkodókat lebunkóznia. Feltette magában: különösen azokkal szemben nem lesz kíméletes, akik a közönségnek a filozófiában és a filozófia egyes ágaiban való járatlanságát úgy használják ki, hogy idegen írók tollaival ékesítik magukat. Mint becsületes ember nem tűrhette, hogy a szellemi téren büntetés nélkül maradjon a lopás, amelyet anyagi téren eltiltanak. Tudta, hogy kritikai dolgozatai nagy értékre nem számíthatnak. Napi szükségét szolgálnak és ezért napi becsüek. Eltűnik értékük, mihelyest elérték hatásukat, céljukat.

Ezen írárok célja pedig az volt: hadd hulljon a férgese, a polyvát vigye el tiszta kritikának erős, tisztító szele. A magyarnak nem közönséges, hanem rendkívüli erőkre van szüksége, akik a hínárban, pocsolyában fetregő tudományos világunkat kiragadják, előbbre viszik, abba a magasságba emelik fel, ahol az idegen tudományok vannak.

Bízott abban, hogy nem végez felesleges munkát. Fáradtsága nem fog kárba veszni. Hangja nem fog észrevétlenül elhangzani a pusztába. Lehet, hogy az első kritikáknak nem lesz meg az óhajtott, a várt hatásuk, de gutta cavat lapidem, a sok kiáltás legalább annyi haszonnal fog járni, hogy figyelmeztető szavára az értelmesebbek hallgatni fognak, a tudatlan előretörtetők pedig visszariadnak és óvatosabban és ritkábban lopnak.

Böhm számított arra is, hogy ezekben a csatározásokban, szellemi harcokban őt is megsebesítik. Durva, személyeskedő, becsmérlő, lekicsinylő támadásokban fognak védekezni a tekintélyükért az utolsó szalmaszába kapaszkodók. Ezekkel szemben is megcsinálta a maga taktikáját, haditervét.

Támadásokra a lehető legkurtábban válaszol. A személyeskedést egyszerűen ignorálja, a nemtudományos észrevételeket mellőzi, az igazsággal ellenkező állításokra csak kevés szót pazarol, vagy legtöbbször válaszra sem méltatja. Ehelyett a megbírált könyv hibalaistromát válaszában ujjal kiegészíti, megbővíti, a hamis, ferde tanokra az igazságnak perzselő villámát bocsátja le, hogy ezáltal ellenfelét ott sújtsa le teljesen, ahol legvédtelenebb, ahol legkönnyebben megsebezhető.

De feltette magában azt is, hogy a legdurvább, legalacsonyabb eszközökkel élő támadás sem fogja meghátrálásra kényszeríteni, hanem újra meg újra döngeti a puszipajtáskodás rohadt alkotmányát, s a mikor legbiztosabbnak fogják hinni magukat, akkor dönti rájuk a roskatag épületet.

„Én sohasem sajnáltam személyemet ott — írja Klamarik könyvéről írt bírálataban — ahol az igazságot megmenthettem. Oly feleleteket is éltem már meg, ahol egészen mezítelen hazugságokat mondtak szemembe, hogy elnémiisanak; az eredményen azonban azzal sem változtattak: ami igazat mondtam, azt nemigaznak kimutatni erőszakos disputa által nem sikerült ... mert csak azt szoktam írni, amiért minden viszonyok között belsöm s a közönség előtt felelhetek.”

Nem lepte meg tehát Böhmöt, hogy kritikáival vihart aratott. Ismerte már irodalmi viszonyainkat, így tudhatta, hogy nálunk csak szőrmentén szabad bánni az írókkal és tudósokkal, még pedig mindig cirógatva személyüket, legyezgetve hiúságukat.

Mindettől a fenyegető következményektől Böhm nem ijedt meg, ezek nem riasztották vissza, mert úgy érezte, hogy biztos háttere, támasza, védelme van, ahonnan bátran kitörhet ellenfelére, mert baj és vereség sohasem érheti.

Nem szabad, de nem is lehet arra gondolni, hogy Böhm háta megett talán nagyhatalmú protektorok állottak, akik hamarosan megmentésére siettek volna. Nem! Böhm fegyvertársa, segítője, legjobb barátja: kilenc év fáradságos munkájának, vasszorgalmának eredménye: tudása, olvasottsága volt, még pedig akkora, hogy kevés magyar író vehette fel vele a versenyt.

Ha valamely munka megbírálásába fogott, először számot vetett magával: vajjon nem haladja-e túl ismereteit, képes lesz-e megvédeni minden állítását, mondását, véleményét? Ha látta, hogy nézeteit minden oldalról alaposan körülbástyázta, csak akkor látott neki a munkának.

Igy tudva azt, hogy Böhm előbb erejét, tudását szigorú bírálat alá vetette, nem lehet azt mondanunk, hogy Böhmöt bírálataiban az elkeseredés vagy a harag, vagy pláne a rosszindulat vezérelte volna. Azt elismerjük,

hogy Böhm írásaiban igen sokszor nyers volt, a gúny mérgezett nyilait előszeretettel röpítette ellenfelébe, a leckéztető modora is sokakat bánthatott, de aki tisztító munkát akar végezni, az enyhességgel, lágyassággal nem sokra megy. Hevessége miatt sem szabad az elítélés kövével megdobnunk őt, mert ebben nagy része volt a fiatalság tüze, amely ott is a legizóbb lánggal égett, ahol bölcs mérséklettel talán nagyobb eredményeket lehetett volna elérni.

Ezek voltak Böhm kritikai munkásságának fény és árnyoldalai, mely kritikai tevékenységében mindig a legtisztább szándék, a legnemesebb intenció, de különösen az a cél vezérelte őt, hátha képes lesz kritikáival azt elérni, hogy a magyar tudományosságot a haladás egyedül biztos útjára: az alaposságra terelheti és kiírhatja a sekélyességet.

„Aki — írja egyik bírálatában¹ — a mintegy 30 év óta folyton gyarapodó magyar irodalom tudományos részét kötelességből átnézi, annak, ha van fogalma a tudomány jelentőségéről és lelkesültsége a tudás sarkalatos kérdései iránt, bizonyára voltak már percei, melyekben csóválta fejét, aggodalmasan tekintve a mindinkább elharapódzó sekélyességre és legtöbb tudományos műveink meglepő silányságára. Ennek okát sem a politikai élet túlnyomóságában, sem egy nem exisztáló materialisztikus agyrémében, sem a közönségben nem lelhetni, egyedüli ok, a rákbaj az írókban van. Egy német író helyesen mondja, hogy a modern korszellem legutolsó alakját a frázis jellemzi. Egy „rövid kifejezés”, egy „Schlagwort”, melyet az ellenfélre lövellünk, egy kevéske történet, egy ékes citátum „koszorúzott költőnkől” és egy tenger frázis — ez az efemer irodalmi tünetmennyek recipéje. Vannak minden nemzet életében ilyen korszakok ... Nekünk vannak triviális, bőbeszédű enciklopedistáink a szó teljes értelmében. A sikofantizmus, a pénzcsinálás mai nap nálunk is virít, s az üres egyéniségek előretelődése, a tömör alakok, magvas férfiak visszavonulása, ez nálunk ijesztő jelenség. Tankönyveink nagy része pénzcsinálás okáért készül, sok munka egyenes lopás külföldi művekből, mint a „Tanügy” nem egynél kimutatta, a röpkedő denevéreköltők zsidongása egyetlen élő, igazi költőnk lantját elhangolta; a burány mindenütt terjed, s nincs sehol szó ezen botrány ellen?”

Utóbb meg a következőket írja Böhm: „Panaszkodunk, hogy modern komédiánk nincs ... Hogy sok rossz költemény jelenik meg, ... de minek nyomtatják a napilapok? Mire valók a kritikai lapok? Miért nem irtják ki tüzzel-vassal, hanem legyezgetik a hitványt is? Vagy itt is legyünk irgalmaskodók? Ahol Petőfi és Arany lantja megpendült, ott többé a rossz költeményeknek nem adható kegyelem!”

Böhm tehát az irodalmi burjánok kiirtására, a selejtes munkáknak tüzzel-vassal való pusztítására vállalkozott.

Már Pozsonyban észrevette Böhm, hogy íróink, tudományos irodalmunk művelői igazi hozzáértés nélkül gyártják műveiket, adják ki könyveiket, de amikor Budapestre került s azt látta, hogy a tudományosságunk vezérlő csillagaiban több az idegen, lopott fény, mint lelkük gazdag tartalmának ragyogó kisugárzásai, arra a meggyőződésre jutott, hogy a magyar faj sohasem lesz képes tudományos téren nem csak vezérszerepet, hanem még akármilyen alacsonyabb szerepet is játszani.

Nem mintha a magyarban nem lett volna meg az intelligenciának azon mértéke, képessége, amely szükséges, hogy a tudomány vívmányait, előre haladását meg tudja érteni, de hiányzott a magyarnál az a hangyaszorgalom, ama vakondtürelem, amely lassan, de biztosan áskál lapátos talpaival éjjelenként, míg kitűzött célját el nem éri. Ez a felfedezés keserű csalódásként hatott lelkére, mert egyik régi igen kedves ábrándjától fosztotta meg, édes álmodozásából keltette fel, mert azt hitte, hogy tudományos élet alapjára helyezett fejlődés fog megindulhatni nálunk is. Hiszen a tudomány nem olyan nő, akít bárki megkaphat, hanem aki el akarja nyerni, annak éveken keresztül kell harcolnia, küzdenie, fáradnia és dolgoznia. Nem felületesen, nem látszatra, nem kapkodóan, hanem becsületesen, őszintén, igazán kell szeretni a munkát.

Erős hiteként vallotta Böhm, hogy ilyen munkálkodás mellett a közönség vonzalma is lelkesebben fog megnyilatkozni a magyar tudományos mozgalmak és művek iránt és az igazi tudósok is jobban eltalálják a módot, ahogyan tudományukat népszerűsítsék. Hisz a közönség eddig csak azért fordult el a magyar tudományos mozgalmaktól, mert azokban az idegeneknek silány visszhangját látta; azért nem vette komolyan a magyar tudományos munkákat, mert már megszokta, hogy az eredetét idegenben sokkal jobban, sokkal alaposabban megtalálhatja. Az alacsony nívójú, sekélyes munkák pedig visszariasztják a közönséget, amelynek jóhiszeműségével visszaéltek. Íróink nem tudják az érdekességet a tudománnyal összekötni, mert az idegenbe csak beleturkáltak, nem hatoltak be annak szellemébe, mélységébe annyira, hogy uralkodhattak volna az anyagon, a saját tudásuk pedig igen kevés volt, legtöbbször semmi, így bizony nem lehetett azon csodálkozni, hogy nem tudtak olyan ételt a közönség elé tálalni, melyet az egészséges magyar gyomor meg tudott volna emészteni. De megtörtént igen sokszor az is, hogy a hozsannával üdvözölt, önállóságot magának követelő munkák egyenesen hátramaradtak a tudós közönség műveltségi fokától s a közönség sokkal többet tudott már, mint amennyit az írók feltettek a közönségről.

¹ Ellenőr IV. évf. (1872.) 300. sz. (dec. 28.)

„Én éppen nem vagyok hajlandó valakit azon nézetben megerősíteni, hogy a magyar közönség annyira gyenge még, miszerint bárki tudományának hulladékait kénytelen lenne élvezni. Sok ponton túl van a tudományos közönség azon írókon is, akik neki egész büszkeséggel ujat nyújtani vélnek.”

Ezek által keltették fel az írók a közönség bizalmatlanságát önmaguk, tudományosságuk és általában a magyar tudomány iránt. Ezért követelte Böhm, hogy a tudományos irodalom emelkedjék legelső sorban a tudomány színvonalára. Tanításuk legyen észszerű. A kor által megállapított követelményeknek feleljen meg, csak így érhetjük el azt a várva-várt, óhajta-óhajtott időszakot, amikor a magyar tudományos irodalmunk nem fog a külföldi után sántikálni. Ezért Böhm a legerélyesebben oda nyilatkozott, hogy a magyar irodalomban csak kétféle tudományos jellegű műveknek lehet helyük:

- 1) amelyek mások műveit érdekesen és világosan közlik;
- 2) amelyek ezen alaphoz saját lelkük és tudásuk tökéjéből tesznek hozzá valamit.

Böhmöt a könyvek értékének megítélésében tisztán ezek a szempontok vezérelték. Az írónak esetleges tekintélye nem nyűgözte le, nem sújtotta le, a dicsőítés nem befolyásolta, a jó hírnév nem imponált neki, sőt mentül előkelőbb nevű író művét forgatta, annál több önállóságot, igazi tudományosságot, alaposágot követelt az illetőtől, sőt veszedelmesnek hirdette azt az elvet, hogy a nagy író művét csak dicsérve, magasztalva szabad emlegetni, mert elkényesztetik az érdemdús író s olyan művéért is babérkoszorút helyeznek a homlokára, amelyet semmi körülmény között sem érdemel meg. Ez a folytonos magasztalás, tömjénezés, hiúvá, önteltté teszi az íróinkat s megerősíti őket abban a véleményben, hogy a közönség elé nem kell mindig gyöngyöket szórni, megelégszik az a korpával is, sőt még azt is hálás szívvel fogadja.

Ezért választotta ki Böhm az irodalom nagy alakjait, a tekintélyeket, a neves férfiakat, akiktől egész munkát, tökéletes dolgot, határozott irányítást, őszinte nyíltságot és önállóságot várt, akikre „az ifjúság tisztelettel néz, és akiket a korosabb férfiak is” elsőnek ismernek el, akiknek legkevésbé sem szabad példát adniok egy és más cikkeikkel a „tudományos sekélységben”.

Igy esett választása Greguss Ágostonra, Zsilinszky Mihályra, Névy Lászlóra, Bihari Péterre és Klamarik Jánosra, kiknek műveit apróra szétszedte.

Első kritikája Greguss Ágoston munkásságáról szól¹, abból az alkalomból, hogy Greguss esztétikai és irodalmi dolgozatainak legjavát összegyűjtve „Tanulmányok” cím alatt is kiadta.

Böhm azt tartotta, hogy Gregussnak munkája nem az angol „essay”, nem is a német „Studie”, hanem inkább a „stilisztikus egyveleg” cím illeti meg, mert a könyvben található cikkek „alakilag koránt sem népszerűek, tartalmilag koránt sem adnak mindenhol alapos tudományt. Amellett valamennyin elterjed ama bizonyos air, amellyel Greguss olvasóihoz fölényének érzetében fordul.”

Szemére hányja Gregussnak, hogy 1849-ben megjelent magyar esztétikájának „kísérleteit” 23 év óta nem folytatta tovább, nem fejtette ki, nem öntötte végleges és elfogadható alakba. Mostani műve sem egyéb, mint széptana ismétlése, még pedig nem éppen sikerült ismétlése „népszerű igyekezettel”.

Böhm Greguss könyvéből legelőször három összefüggő cikket vett bírálat alá, mint esztétikai szempontokból a legfontosabbakat, vizsgálva: vajon ezekben önálló-e Greguss, vagy legalább helyesen fejtegeti-e mások tanait? E három cikk a komikumról, a torzképről és a rútól szól.

Kimutatja Böhm, hogy a „rút” fogalmát fejtegető cikk legnagyobb részében nem egyéb, mint Rosenkranz „Aesthetik des Hässlichen” (1853.) című művének töredékes ismertetése, anélkül, hogy meg volna benne Rosenkranz szellemessége. Egyedüli eltérés benne csak az, hogy Rosenkranz a rútat csak a komikumba vezeti át, míg Greguss a tragikumba is. De evvel sem mondott valami újat Greguss, mert már mások jóval ő előtte tárgyalták ezt a kérdést. Majd vitába bocsátkozik Gregussal azon tétel felett: helyes-e a széptannak olyan szempontokból való felosztása, mely szerint a szép és rút: mint egyszerű fogalmak, ezzel szemben a tragikum és komikum: mint „egymásba vetett szépség” szerepelnek. Böhm ilyen szempontok szerint történő felosztást nem helyesel.

Greguss „A komikumról” szóló cikkét „Vischer széptani rendszeréből kanalizta”, ahol pedig Vischertől eltér, ott ellenmondásokba keveredik.

Még erősebben bírálja Böhm „a torzképről” szóló tanulmányt, amelyről kijelenti, hogy az „önállósági kérdés egyenesen plágiummá lett” s pontokba szedi azon részeket, amelyek Eckardt széptanával szóról-szóra egyeznek s kimutatja, hogy Greguss példái mind megvannak Eckardtnál és Vischer-nél, melyet Greguss szintén „kizsákmányolt.” Ne csodálkozzék ezek után senki, hogy Böhm nem akarta tekintélynek elismerni Gregusst, azt az „embert, aki Eckardt és Vischer megnevezése nélkül mer ilyen cikket, mint sajátját közrebocsátani.”

¹ Greguss Ágost „Tanulmányai”. Két közlemény az „Ellenőr” IV. évf. (1872.) 300. (dec. 28.) és 301. (dec. 29.) számában.

Böhm áttér Greguss többi esztétikai cikkeinek méltatására is, ahol Greguss nézete nem fedte az övét, ott polemizált Gregussal, akinek munkájával leginkább azért nem volt megelégedve, mert Greguss cikkei mind szűk keretekben mozognak, mert Greguss konkrét műtörténelmi példákat nem hoz fel, egyetlen egy helyen sem sejteti, hogy a műtörténelemnek 1850. óta történt kutatásait felhasználta volna, sőt azokat az egyetemes művelődés epokájával összefüggésbe hozta volna.

Nem volt megelégedve Böhm a filozófiai értekezésekkel sem. Különösen azt hangsúlyozta Böhm erősen, hogy Greguss a „régí copfban él, eszmeköre a filozófiai jelenkorban elavult” s csak egy tulajdonsága van, hogy Greguss itt is „olyan hangon beszél, mintha a bölcsészeti áramlat színvonalán állana”, pedig Greguss előtt csak a hegeli irány és a materializmus volt ismeretes.

„A fájdalom” című cikk például Leibnitz-féle optimizmuson nyugszik, mintha Schopenhauer nem is élt volna.

Greguss ellenszenvvel viseltetett a materializmus iránt. Böhm ezt az ellenszenvet semmivel sem látja indokoltnak, sőt Greguss állításaiból csak azt tudja kiolvasni, hogy Greguss az ismeret határait nem kutatja, hogy Kant tana reá nézve teljesen hiába született meg. Sorba cáfolgatja Greguss ama állításait, hogy a materializmus a művészetben mint szellemtelenítés jelentkezik; hogy a materializmus erkölcs az erkölcstelenség; hogy a materializmus oka az általános romlottságnak. Ennek tulajdonképpeni oka — Böhm szerint — az egész kormány, mely „a földi optimizmus”-nak nevezhető. Böhm kimutatja, hogy materializmus mindenkor volt, ami azt bizonyítja, hogy ez nem eredetítője a társadalmi állapotoknak, hanem eredménye, így téved Greguss minden ponton, ahol a materializmus hatásait akarja kimutatni ennek a tényleges viszonyoknak át nem értése miatt.

Böhm a többi cikkek hibáinak, téves felfogásnak, hamis kiindulópont megválasztásának, rosszul vezetett következtetéseknek kimutatása után kimondja, hogy Gregusztól mélyebb gondolkodást és több önállóságot várt.

Böhm zárószavaiban tiltakozik előre azon vád ellen, mintha Greguss babérjait akarta volna megtépázni. „... Ha valaki, ismertebb nálamnál, nyilatkozott volna, akkor szívesen hallgattam volna, de tekintettel arra, hogy dacára a mű gyengeségének, nem akadt senki, ki igazi becsében bemutatná, kénytelen vagyok felszólalni, nehogy azt mondják, qui tacet, consentit.”

Említenünk sem kell, hogy Böhm bírálata az egész tudományos világban, de még a nagy közönség körében is élénk feltűnést keltett, maga Greguss is úgy érezte, hogy védekeznie kell Böhm állításai, de különösen a plágium vádjá ellen. Ezért 1873. január elsején egy „Nyilatkozat” jelent meg Gregusztól az „Ellenőr”-ben,¹ amelyben tiltakozik ama feltevés ellen, mintha őt jogosan lehetne a plágium vádjával illetni. „Pedig erre is készen lehettem volna — írja Greguss — eszembe juttatván azt az irodalomtörténeti jelenséget, hogy alig van író, aki ellen a plágium vádját fel ne hozták volna. Hiszen még olyan nagyságokat sem kíméltek meg, mint Shakespeare és Molière.” Greguss pontról-pontra megcáfolni, gyöngíteni igyekszik Böhm azon állításait, hogy Greguss Eckardtól és Vischerből merített volna, annál is inkább, mert Greguss kijelenti, hogy cikkének írásakor Eckardtot nem is ismerte. De azt elismeri mégis Greguss, hogy Eckardttal sokszor sokban feltűnően egyezik, ennek magyarázatát abban találja, hogy úgy ő, mint Eckardt ugyanegy forrásból merítettek, t.i. Rosenkranzból, de míg Greguss megnevezte forrásaként Rosenkranzt, addig Eckardt nem.

Böhm Greguss védekezését szó nélkül hagyta, bízva abban, hogy ira et studio írott szavai nem lesznek hatás nélkül sem Gregussra, sem a közönségre.

De míg Böhm a tiszteletnek hangján beszél Gregussról és könyvéről, addig a maró gúnynak legélesebb fegyverével támad Zsilinszky Mihálynak, akinek 1873-ban megjelent művéről² kimutatja,³ hogy Zsilinszky nem Horvitz nyomán írta könyvét, mint Vischer Hegel nyomán, vagy Carrière Vischer nyomán, hanem az egész könyvet egyszerűen kiírta Horvitz művéből, hogy „Horvitz szerény babérlevélkéjéből magának lepedőt készítsen.” S ha Zsilinszky még jól írta volna ki Horvitz tanulmányait, még csak megjárna a dolog, de a legnagyobb hiba abban rejlik, hogy Zsilinszky szóról-szóra lefordította Horvitz könyvét, lefordította, még pedig rosszul, ügyetlenül, hibásan, felületesen, mert Zsilinszky a német szöveg nehézségeivel megküzdeni nem tudott, s mert Horvitz alapintencióját Zsilinszky meg nem értette, ezért baklövést baklövésre halmoz. De nem is járhat másként az, aki — mint Böhm kimutatta — a legprimitívebb forrástanulmányokat sem végezte el, így igen sokszor ellentmondásokba keveredett, amelyeket Böhm majdnem levélről-levéltre kimutatott.

¹ V. évf. 1. szám.

² Széptani levelek. Horvitz rendszeres műve nyomán. Írta: Zsilinszky Mihály. 1873.

³ A kritika címe: „Zsilinszky Mihály, az aesthetikus, Széptani Silhouette.” Megjelent két közleményben az Ellenőr V. évf.(1873.) 37. (febr. 14.) és 38. (febr. 15.) számaiban.

Tagadhatatlan, Böhm ezen bírálatában a modort illetően igen elvetette a sulykot, annyira, hogy barátai is szemrehányással illették erős, leckéztető hangja miatt.

A vériségtett, tekintélyében alaposan megtépzott ember keserűségével, haragjával, gyűlöletével felelt Zsilinszky Böhm kritikájára.¹ S ha Böhm néhol erősebb kifejezéssel élt is, Zsilinszky még erősebbekkel válaszolt, amelyekből a szándékos sértegetésre való törekvést rögtön észre lehet venni, anélkül, hogy Böhm vádjait le tudta volna szállítani, vagy csak enyhíteni is tudott volna valamit azokon.

A szerkesztőség azonnal Böhm védelmére sietett, mikor Zsilinszky cikke alá a többi között ezeket írta: „Mi nem tartjuk cáfoltnak a fentebbi választ, mert ez által nem látjuk lerontva egyikét is azon okadatolt vádaknak, melyeket Böhm úr hozott fel a „Széptani levelek” eredeti és fordított gyarlóságai ellen ...”

Böhm Zsilinszky módját, modorát, személyeskedését újabb válaszában² nem követte, hanem ironikus hangon egy másik csokrot nyújtott át Zsilinszkynek, melyben visszaverve Zsilinszky védekezését újabb hibákra világított rá, amelyek az esztétikához való nem értésből, Horvitznak teljes félreértéséből származtak. Ezzel Böhm az ügyet befejezte.

Ez időben (1873.) jelent meg Névy Lászlónak „A drámai középfaajok elmélete” című műve, amellyel a Kisfaludy Társaságnak harmadik díját³ nyerte el Névy. A Társaság ugyanis 1869. óta a magyar esztétika fejlesztésére következetesen pályadíjakat tűzött ki, hogy ezáltal a drámaelméletnek nálunk eddig még jóformán teljesen műveletlen mezejét megmunkálja, s a nemzeti tudományos irodalmat felvirágoztassa. Ezeket a pályadíjakat nyerte el egymásután Névy három művével, amelyekről együttesen mondott most bírálatot Böhm „Névy László dramaturgiai művei” cím alatt.⁴

Böhm részletes bírálatában Névy munkáiról azt állítja, hogy egyik műve sem képez rendszeres egészet, annál kevésbé alkot a három együttvéve rendszert, mert Névynek nincs kellő tájékozottsága az esztétikai elmélet terén, önálló kutatásokat pedig egyáltalában nem végzett. Azért műveinek legnagyobb részét (majdnem az egészet) idegen művekből szedte, különösen a következő forrásműveket használta: Carrière esztétikáját, Bohtz „Über das Komische und die Komödie”, Freytag „Technik des Drama” című műveket; de Névy nem ismerve a különböző esztétikai irányokat, e kölcsönzés közben kénytelen volt ellentétes dolgokat felvenni művébe.

Böhm ezen állítását hosszan, töle megszokott alapossággal, hozzáértéssel és higgadtsággal bizonyítja, itt-ott a hivatalos bírálók véleményével is szembeszáll, különösen azon kijelentésükkel nem tudott megbarátkozni, hogy „a tragédia elmélete szervesen összefügg”; hogy „egymásból folyó fogalmak fejtegetését” tartalmazza; s hogy ez nem külső, hanem belső „gondolkodó ész által kellőképp átsimított munka”⁵ eredménye volt. Erre Böhm azt feleli: „Ez cum grano salis veendő, az egység t.i. csak néhol az, másutt azonban csak látszólagos. De ez nem Névynek érdeme. Ha a tragédia elmélete egységesebb, annak az az oka, hogy Névy benne tüzetesen csak egy szerzőhöz, t.i. Vischerhez szítozott; a többi művekben úgy sincs még annyi egység sem, mert ott különböző álláspontok vannak összezavarva!”

Nem követjük Böhmöt lépésről-lépésre hosszú és minden tekintetben érdekes bírálatában, csak a végső eredményt iktatjuk ide, tudva, hogy az olvasót ez érdekli:

„Három pontot állítottam fel a bírálat elején, s mind a hármat, reményem, igazoltam. Az első az, hogy általános esztétikai ismerete Névynek nincs, mert a fogalmak elhelyezése az ő műveiben, azoknak levezetésével együtt elv nélkül történt. A második az, hogy Névynek önálló gondolkodása nem volt e művek szerkesztésénél, mert az ő elmélete pusztán átvétel németből magyarra s ennél nincs szemmel tartva az, vajjon egyeztethetők-e az átvett részletek. A harmadik az egésznek eredménye: Névynek nem volt képessége az elméletet megírni, mert sem esztétikai szilárd alapja, sem széleskörű drámairodalmi ismerete (már értem: *ismerete*) nincsen. Ha Névy mégis azt hiszi, hogy „neki sikerült az első teljes magyar dramaturgiát megírni” — úgy ez az ő részéről csalódás, veszedelmes csalódás. Három mű, mely oly különböző időben s oly különböző forrásokból állítottott össze, nem lehet egységes egész; ez csak azon ember szemében lesz, kinek az esztétikai irányok lényeges különbségében tudása nincsen. A három mű egyet fog képezni, ha — közös címlapjuk lesz; más egység nem gondolható köztük. Különben tévesnek tartom a „megírás” jelzőjét is, Névynek sikerült az első magyar dramaturgiát „kiírni” az említett művekből. Az pedig sikerül bárkinek.

¹ Válasz Böhm Károlynak, a kritikuskak. Ellenőr V. évf. (1874) 49. sz. (febr. 28.)

² Búcsú Zsilinszkytól. Ellenőr VII. évf. (1876.) 60. sz. (márc. 13.)

³ A tragédia elméletével (1871.) nyerte az első, „A komédia elméletével” (1872.) a második díjat.

⁴ Megjelent az Ellenőr V. évf. (1873.) 293. (dec. 11.) — 298. (dec. 15.) számaiban.

⁵ Tragédia elmélete. Előszó.

Azért bátran lehet mondani tudományos szempontból: magyar dramaturgia még nem létezik, s hiszem, hogy azon író, ki annak megírására el fogja szálni magát, Névy műveiben nemcsak nem talál útmutató előmunkákat (kivéve, ha az illető sem németül, sem angolul nem tud, amikor valóban kíváncsi lennék dramaturgiájára!), hanem a bírált három művet szándékosan fogja kerülni, mert azok eszmezavara ő rá is átmegy. Durum, sed levius fit patientia, quidquid corrigere est nefas ...

Végül még egy pár szót a bírálathoz. Igen jól tudom, hogy ezen bírálatom keseríteni fog; szándékom nem ez volt, hanem pusztán csak, amit bevezetésként elmondtam a jó gazdáról¹; — ha ennek eszközlése keserőséggel jár, arról senki sem tehet. Miért is ámtánók magunkat oly drágakő birtokával, amelyet hamisnak ismer fel minden szakember? Azon ismérveket kellett felmutatni, melyekről a hamisságot a nem szakember is megfoghatja. Hiszem, hogy lesznek sokan, kik a csillogó hamis ékszert is jobbnak tartják az egyszerű dísztelen ruhánál; ezeken nem lehet segíteni. Azonban lesznek sokan, kik velem együtt inkább igénytelen, de önszerezte házi ruhában járnak, mint idegentől ajándékuul kegyelmesen odavetett díszpalástban. Az utóbbiak nézetére apellálok; mert lehetetlen, hogy egy bírálát mindenkinek tetsék, tökéletes lehetetlen, hogy az érdekeltek tetszéssel fogadják."

Igaza volt Böhmnek. A bírálátot a megbíráltak sohasem veszik jószívvel, de az ilyen kemény bírálatra még jobban összefutnak az érdekeltek, mint a tehetetlen gyávák a viharban mennydörgések és villámlások közepette.

Névy nem válaszolt Böhm bírálátára, bár Böhm számított erre. Ezért cikkében egy-egy odavetett megjegyzésnél kilátásba helyezte, hogy megtámadtatás esetén bővebb felvilágosítással fog szolgálni. Egy helyen például, ahol Névynek kiírásait Freytag művéből csak lapok szerint említi, hozzáteszi: „Ha szükségesnek találtatnék a szembesítés, a mondatokat magyar-német nyelven fogom adni.” Hogy ez a bírálata mekkora megütközést keltett, kitűnik a „Figyelő” egy cikkéből,² amely az akkor divatozó kritikákról írva kijelenti, bár nem lehet a napi lapoktól követelni, hogy minden új könyvet alaposan megbíráljanak, de annyit az irodalom érdeke jogosan megkövetel, hogy a nagyobb elterjedtséggel és hatással dicsekvő napi lapok a közönségnek mindenkor kész tanácsadói, az irodalom jobb termékeinek buzgó terjesztői legyenek. „De mit tapasztalunk e téren? Napi lapjaink egy része nyitott ugyan irodalmi rovatot, de ennek kezelésében egy helyen a legnagyobb iránytalanság, másutt könnyelműség, sőt lelkiismeretlenség is uralkodik. Azt nem is említve, hogy az ellenszenv és pajtáskodás teljes virágában díszlik, sok lap éppen nem találja el a kellő hangot és modort, melyet használnia kellene, s nem ritkán a legnagyobb következetlenségbe esik. Csak egy példát hozok fel. Az „Ellenőr” múlt év december havában több számon keresztül irodalmunkban csaknem példátlanul mondható szörszálhasogatással ismertette Névy László dramaturgiai műveit, teljesen megelégedve mindazon előnyökről, melyek előtt a részlehetetlen bíráló, ha csak tollat a feltűnési viszketeg nem vezérli, — nem hunyhat szemet, s ugyane lap egy hóval később csaknem lelkendezve írt Babics Kálmán széptani kézi könyvéről, melyben az önállótlan, stilbeli ügyetlenség, üres pátoz s naiv lelkesedés páratlanul mulatságos egyveleget képeznek."

Amennyire hű tükre e néhány mondat az akkor uralkodó megrökönyödésnek, annyira nincs igaza, hogy Böhm tollat a „feltűnési viszketeg” vezérelte. Böhm a kritikától igen üdvös eredményeket várt, speciálisan a dramaturgia terén. „A német dramaturgia — írja Névyről szóló bírálátában — sem fejtett ki a merő elméletből; Hegel esztétikája már Lessing mélyreható kritikája által lett előkészítve. Azóta karöltve jár a két munka egymással a németeknél, a kritika írt és tisztáz, az esztétika felhasználja a kritika fáradságos eredményeit és épít."

S ha az „Ellenőr”-nek, mint napi lapnak irodalmi rovatát méltán is érte a következetlenség vádja, ez a vád sértetlenül pattant vissza Böhmről, akinek — hogy megint ennél a speciális, ennél a felhánytorgatott esetenél maradjunk — Babics művéről sem volt a legjobb véleménye. A „Magyar Tanügy”-ben³ olvasható bírálátában

¹ „Jó gazdánál mindig szükségesnek találták a pontos könyvvezetést, a vagyon állása rendkívül ingadozó, ma még csekély, holnapig nagyra nőtt. Ugy vagyunk a szellemi birtokkal is; a nemzeti irodalom ma még nélkülözhet valamely művet, a közel jövő meghozza neki váratlanul. A jó gazda itt is pontosan fog számot adni magának arról, vajon mennyivel nőtt meg a tőkéje, s ha igazságos uton szerezt, kettős örömmel fogja a növedéket üdvözölni és gyarapítani. Ha pedig azt tapasztalja, hogy nem egyenes úton-módon van gyarapítva a növedék, akkor azon lesz, hogy eredeti birtokához visszakerüljön, s ha hiányosnak találja vagyona állását, más módot fog keresni annak kiegészítésére. A nemzet irodalma a tőke, s a kritika a számvevője."

² „Lapszemle” (név nélkül) volt a címe. Figyelő IV. évf. (1874.) 3. sz. (jan. 18.) 32. l.

³ III. évf. (1874.) 276—285. II. A „Magyar Tanügy”-ben ezen kívül Böhmnek még két más bírálata jelent meg. Az egyik Fekete Endrének „Philosophiai propaedeutika”-jával foglalkozik (Magyar Tanügy II. évf. 247—253. II.), melyről ez a véleménye: „... általában nem értem, mi célból történt a munka nyomtatása, ha csak nem azért, hogy az ügyis ijesztő lélektani bonyodalmat még inkább növelje”. A másik Cseh Ferencnek „Az ember szellemi élete” című könyvét tárgyalja (Magyar Tanügy II. évf. 556-585. II.), melyet számos ellentmondásai mellett is figyelemre méltó alkotásnak tart.

ezt mondja Babicsról: „Ami a tragédia elméletét illeti, úgy az oly gyenge, hogy komolyan bírálat alá sem jöhet” ... „a komédia szerkezetéről és fajairól szintén szól szerzőnk” ... „itt is igen kevés a gondolat és igen sok a szó ... a mű gyenge kísérlet, semmi egyéb.” „Behatóbb tanulmány mind elméleti, mind pedig művészettörténelmi téren az egyedüli eszköz, hogy a szerző tökéletesebbet létesítsen.” Különösen a filozófiát ajánlja nagyon Babics figyelmébe: részletes és alapos tudását a „lélektani fejtvényeknek és műtörténelmi” kérdéseknek. A stílussal sincsen megelégedve, melyet „zavarosnak és túlterhelt”-nek jellemez.

Szóval: Böhm bírálata nagyban és főbb vonásaiban szakasztott olyan, mint a „Figyelő” névtelen írójéé. Csakhogy míg Névy megbírálása igen sok szerepet vivő egyént közelről érintett, megijesztetett és a Kisfaludy-Társaság jutalma megtévesztett, addig az akkor még ismeretlen Babics Kálmán művének a maga értékében való bemutatását mindenki helyesnek találta.

De éppen ez jellemezte Böhm bírálati modorát. Neki mindegy volt a szerző, csak a művet nézte. A nagynevű, kitüntetett írónak éppen úgy megmondta a maga véleményét, mint a kezdőnek, sőt ez utóbbival a lehetőség szerint enyhébben bánt el, amint Babicsnak is elismerte jószándékát, igyekezetét; nem tagadta, hogy Babicsnak érzéke van a szép iránt, s határozottan vigasztalásnak szánta Böhm e szavakat: „Én hiszem, hogy a szerző idővel jobbat adott volna s reményleni is merem a jövőtől; azért a tőle említett „egyik-másik barát”, kik töredékes munkáinak kiadására idő előtt ösztönözték, valóban nem nagy hálát érdemelnek sem szerző, sem közönség részéről.”

E kis kitérés után rátérhetünk Böhmnek bírálatára Bihari Péternek Enciklopédiájáról¹, aki munkáját „főleg középtanodát végzett olvasók számára” írta, hogy a „filozófiai alapismeretek összegét nyújtsa nekik, de egyúttal azoknak is szánta, kik „nagyobb fáradság nélkül — a mélyebb gondolkodás világába egy tekintetet öhajtanak vetni.”

Böhmnek már ez a cél nem tetszett, mert „ami az olvasók első részét illeti, úgy azoknak kezébe nem enciklopédiát, hanem jó propedeutikát kell adni; az olvasók másik része számára pedig kár valamit írni. Aki a „mélyebb gondolkodás világába” akar „nagyobb fáradság nélkül tekinteni”, annak jobb, ha bölcsészeti könyvet soha sem adnak kezébe.”

De aki a filozófia alapismereteit a maguk összességében kívánja nyújtani, annak meg kell tudni bírálania a filozófiai tanokat, ehhez pedig feltétlenül szükséges, hogy az egyes filozófiai irányokat ismerje. Böhm kimutatja, hogy Bihari a filozófiai tudományok útvesztőiben eltévedt, azaz nem is ismeri az egyes irányokat, iskolákat, tanokat, s mert ezekben semmi jártassága sincs, nevetséges tévedésekbe esik. Biharit különben nem bántották az eredetiség vágyai. Biztos eredményeket kívánt csak felmutatni, már pedig kérdés: lehet-e a filozófiában biztos eredményeket felmutatni? Bihari eredményei pedig herbarti ódonságok, még csak nem is új ruhában vagy tetszetős alakban, hanem kopott, összefüggéstelen formában. Valójában Bihari maga sem tudta, hova tartozik. Igazában sehova sem szítt, mert egy irányt sem tudott megítélni. Ennek bizonyítása képezte Böhm ezen cikkének feladatát, célját, melynek elért végeredményét Böhm következő nyilatkozatban foglalja össze: „Szerző a filozófiai főkérdésekben oly járatlanságot mutat, hogy szinte csodálatos, miként vélt ilyen zsenye ismeretekkel ilyen irányú műhöz foghatni is. A legtöbb helyen téves felfogás, helytelen választás, értelmetlen stilizáció, ezek a műnek ismertető jelei. Ez pedig annál károsabb minálunk, minél gyengébb nálunk a filozófia iránti részvét; mert ha ilyen művekkel akarunk tudományunknak pártolókat szerezni, bizonyosan szándékunk ellenkezőjét fogjuk elérni. Kívánom, hogy a szerző ezeket figyelembe véve, beható tanulmány tárgyává tegye azontúl azon tanokat, melyeket nyilvánosságra bocsát; mert jobb, hogy kevés szakértő helyesléssel nyilatkozik művéről, mintha sokan, akik avatatlanok, tudomást vesznek oly műről, mely a jelenkori tudomány színvonalától legalább is 30 évvel távol áll.”

Különösen ezen utóbbi vád alól kívánta magát teljesen tisztázni Bihari Péter², bizonyítgatva, hogy Herbarthoz való ragaszkodását nem szégyenli akkor, amidőn Herbartot az újabb idők filozófiájának reformátoraként tisztelik, aki éles kritikájával maradandó nyomot hagyott hátra maga után. Iskolája még mindig áll, mely rendes folyóiratot tart Herbart tanainak védelmére s ez iskola szellemében írt könyvekkel folyvást gyarapodik a német irodalom.

A további polémiának részletes ismertetését bátran mellőzhetjük. Csak annyit említünk még meg, hogy Böhm az első bírálatában kimutatott hibákhoz válaszként még újabbakat csatolt 15 pontban összefoglalva.³

Összetartozó egységet nem tulajdonít neki, eredetiségre sem tarthat igényt, mert *(nálunk dívó rossz szokás szerint)* sokat vett át idegen műből, de legalább „szellemi törekvésről” tanuskodik.

¹ Bihari Péter: A philosophiai tudományok encyclopaediája. Budapest, 1875. Böhm bírálata megjelent az Ellenőr VII. évf. (1875.) 22. (jan. 22.) és 23. (jan. 23.) számaiban.

² Böhm Károly úrnak, a Phil. Encyclopaediám bírálatára. Ellenőr VII. évf. (1875.) 37. (febr. 6.) és 38. (febr. 7.)

³ Újabb adatok Bihari Péter úr philosophiai mélységére vonatkozólag. Ellenőr VII. évf. (1875.) 42. sz. (febr. 11.)

Ezek ellen Bihari Péter ismét szükségesnek találta a védekezést¹, mely után a szerkesztőség az eddigi „pörbeszédekkel” kimerítve látta az ügyet, s lezárta a vitát.

Böhmnel, a kritikussal az „Ellenőr” hasábjain még egyszer találkozunk, amidőn Klamarik Jánosnak lélektanáról² mondott minden ízében lesújtó véleményét. Böhm mint megdönthetetlen igazságot hirdette, hogy mai időben a kor színvonalán csak pozitív lélektan állhat, mely egyrészt a fiziológián, másrészt a szellemi művek vizsgálásán alapszik. Klamarik könyve pedig nem pozitív lélektan, hanem a lélektan metafizikai stúdiumainak múltból reánk maradt tengő emléke, ezért ebben a könyvben nem találhatók meg a szellemi élethez szükséges feltételek, szóval minden ponton hiányos.

E hiányokat Klamarik mind átvette — németből, mert azt hiszi, hogy Drobisch, Schilling, Drbal, Zimmermann és Lindner a lélektani tudomány mai színvonalát mutatják. Lindner herbartista, s lélektana a herbarti lélektanok között is utolsó helyen áll, mert 1) a képzetet egyedülinek veszi s az érzés és akarás csak másodrangú tünetmennyekké válnak a képzetében. Ezt eddig még senkinek sem sikerült bebizonyítani, s Böhm kijelenti: nem is lehet; 2) téves, hogy „az egyszerű lélek mit sem tesz a szellemi munkánál tovább, mely az általa létesült képzetek ön-munkásságának eredménye.” A tudat fogalma helytelen, mivel az öntudatból magyarázza az önérzetet. Ennél fontosabb 3) a képzetkapcsolás törvényében az, hogy a visszaidézést előbb veszi, mint a kapcsolást, pedig a módszeres eljárás megfordítva kívánja stb.

E hiányok és hibák még azáltal is növekedtek, hogy sajátjából oly sarkalatos tévedéseket adott hozzá, amelyek fényesen igazolják, hogy Klamarik még csak meg sem értette a lélektani kérdéseket, valamint a német szöveget sem, amelyet lefordított.

Mikor Klamarik logikáját megjelentette „Gondolkodástan” címmel, akkor már sokan azt tanácsolták neki, hogy ne írjon több filozófiai művet, más téren esetleg jobban használhat fordításaival, mint itt, ahol egészen más előismeretek szükségesek egy használható könyv megírásához. Böhm bár ezt az ajánlatot bírálatában nem újíttja meg, de arra kéri Klamarikot, hogy filozófiai művek írását hagyja szakemberekre, mert azáltal, hogy lefordította Lindner logikáját, még nem vált filozófussá, valamint ha Böhm fordítaná le Močnikot, azért még nem lenne belőle tudós a matézisban.

Klamarik János a bírálatra írt válaszában³ védi munkáját, Böhm súlyosabb kitételeit gyöngíteni törekszik. Ezen észrevételre⁴ Böhm szokásának megfelelően avval felelt, hogy még 26 hibát sorolt az eddigiek mellé.

Böhmnek az „Ellenőr” hasábjain kifejtett munkásságáról szóló ismertetésünk hiányos volna, ha elhallgatnók „A nemtudatosnak filozófiája”⁵ című cikkét, amelyben Hartmann Edének „Philosophie des Unbewussten” című könyvét ismertette 1873-ban. Ez a könyv 1869-ben jelent meg s 1873-ig öt kiadást ért 6600 példányban, ami minden szónál szebben beszél arról a hatásról, melyet ez a mű az egész világon keltett. Hogy Hartmann tana ennyire elterjedt, annak több oka van. Legelső sorban az, hogy kora hangját, érzés- és gondolatvilágát fejezi ki. Már pedig az, aki a korszellem bármely irányát érthető és világos szavakban kifejezésre tudja juttatni, már magában véve is figyelemreméltó egyéniség.

Hartmann főérdeme leginkább abban van, hogy a természettudományok mellett határozott állást foglalt, s hogy az élet becsére vonatkozó elszórt kifejezéseket egységbe szedte alapelve segédelmével. Igen járatos volt Hartmann az állattani és orvosi tudományokban, éles megállapítással követte a fizika alapfogalmait, szeretettel élte bele magát a növények bájos életébe és az élet nyomorának résztvevő szemlélete szolgáltatta az anyagot a világ céljának megállapításában. Egész tana végelemzésben nem új. Metafizikájának végpontjait Spinoza alapfogalmaiban találhatjuk meg; a végcélja Schopenhauer tanával azonos, de a módszer, mellyel dolgozik, Hartmanné és ez filozófia német képviselőinél határozottan új. Hartmann nem tűz ki maga elé semmiféle előzetes célt, hanem a tényeknek egymásra hatása, az indukció kiugratja a bennök rejlő alapigazságot, mely igazság régi alapokon nyugszik.

Hartmann ez alapot a világ tünetmennyéből akarja megteremteni. Ez az alap kivételesen lép fel a tudat előtt, neki magának nincs is tudomása a tudatról, de tudatot készít magának. Az atomusok az ő jelentkezési alakjai. Ezeket az ős-egyedeket összetartja az örökéletű nemtudatos, mely változatlan azonosságban marad magában, s melyből fakad az individuum. Mindenhol tapasztalhatni csendes munkáját és mindenkor egy lényeg, egy állag (substantia) az, mely létesíti a munkát. Akár a testet, akár a szellemet nézzük, mindenütt ott van ő, kiterjed hatalma a különböző csoportokra és e csoportosítás is az ő műve. És ezen rejtelmes

¹ Ujabb adatok Böhm Károly úr kritikusi éles elműségére vonatkozólag. Ellenőr VII. évf. (1875.) 45. (febr. 14.)

² Psychologia, vagyis Lélektan, mint tapasztalati tudomány. A legújabb írók, különösen G. A. Lindner után írta Klamarik János. A bírálat megjelent az Ellenőr (VIII. évf.) 110—114. számaiban (ápr. 22—ápr. 26.)

³ Válaszúl Böhm Károly úrnak. Ellenőr VIII. évf. (1876.) máj. 14. számában.

⁴ Utolsó szóm a Lindner—Klamarik lélektana ügyében, Ellenőr. VIII. évf. (1876.) 144. (máj. 26.) szám.

⁵ Megjelent az Ellenőr V. évf. (1873.) 122. (máj. 28.) — 125. (máj. 31.) számaiban.

öslétező, mely a világban elterjedt, az a nemtudatos szellemiség, mint akarat és képzelet (Wille und Vorstellung).

Hartmann szerint akár az állati, akár az emberi testet tekintjük, mindkettőnek szabályos funkciói mutatják ezen lényeg-uralmát. Nemtudatos akarat és nemtudatos képzet hozzák létre a testet, ezek alkotják annak állagát és ezek őrzik egész földi jelentkezései során át. Ha valahol, akkor itt világolt ki a materializmus tehetetlensége, mert az anyag ilyenféle formációja csak a forma képzele mellett, nemtudatos képzele mellett, érthető és logice magyarázható.

Böhm elismeri, hogy Hartmann tagadhatatlanul bebizonyította, hogy egész testben van nemtudatos szellemiség; ezt a mai filozófiában ténynek kell tekinteni, bár a fiziológusok az életerőt, mint agyrémet, ki akarták zárni és csak más szót tettek a tényező helyébe. De — veti fel a kérdést Böhm — mit nyertünk evvel a nemtudatossal? Egy ismeretlen, mindenkor egyenlő x-et, mely mindennek magyarázatára alkalmas és így általánosságban mégis semmit sem magyaráz meg. Ha az akarat mindig valamit akart, akkor szüksége van annak határozott képzetére; hogy az organizmust mint egészet akarja, ahhoz a szervezet egész képe kívántatik — szóval a nemtudatos képzet mindenkor határozott; ezen határozott képzetet csak kiteszi létbe az akarat, mely nem változtat. De ha a nemtudatos képzet mindig határozott, akkor az egész nemtudatos létező tagozott, s akkor nem szabad azt identitásnak s a határozott egyedet járuléknak tekinteni. Ellenkezőleg az individuum mindig a realitás és az általános egység lélektanilag keletkező illúziója. Ekkép kénytelen a filozófia átcsapni Hartmannal ellenkező álláspontra, bár Hartmann szerint a nemtudatosnak lényegét akarának és képzetnek foghatja fel. Böhm ezt a dualizmust is kétesnek tartja s ezért nem tagadja, hogy Schopenhauer — minden hibája mellett is — mégis jobban teszi, ha azon lényegyet egyszerűen akarának veszi; mert a képzet, ha egyszer határozott akarati tettek vesszük, kivált az ösztönöknél, igen is elégséges magyarázat. A nemtudatosnak ezen dualizmusa és határozatlansága — Böhm véleménye szerint — azon fundamentális hiba, amely Hartmann tanának szemére vethető.

Hartmann az emberi és társadalmi életnek minden egyes megnyilatkozását akaratunktól függetleníti, mert semmi sem történhetik az egyén akaratából, sőt egyenesen akarata ellen, mert az „abszolút akarat” vezet. Mi csak átmeneti pontok vagyunk, melyeket csak arra használ fel a titokzatos háttér, hogy szavát hangoztassa a világban. Gondolkodásunkat ő irányítja, jellemünket ő alkotja, cselekvéseinket ő szabályozza és szociális viszonyainkat ő hozza létre. A lélektan ezen fejtegetések nyomán meg kell hajolnia azon tény előtt, hogy a szellemnek legbensőbb lényegét a nemtudatosba helyezze. A nemtudatosnak törvényeitől függnek a tudatnak törvényei és tüneményei.

Böhm rámutat arra a tényre, hogy Hartmann itt is csak általánosságban mutatta ki a nemtudatosnak létét. Elismeri Hartmann azon érdemét, hogy megdönthetetlenül kimutatta, hogy valóban van egy nemtudatos erő az ember szellemében, de sem annak viszonyát az ösztönhöz és gondolathoz, sem tüzetes lényegét bővebben nem fejtette ki.

Böhm a továbbiakban Hartmann filozófiájának három kérdésével foglalkozik. Ezek: Mikép keletkezik az ember tudata? Mi a viszony az egyéni és egyetemes akarat között? Mi az élet becse és a világ célja?

Az első kérdésre Hartmann válasza a következő: a tudatot az egész testet összetartó nemtudatos hozza létre. Hogy tudat keletkezzék, ehhez anyagregzés kell az agyban és ezen rezgésre reakció a nemtudatos részéről. A szerves anyag felidézi a nemtudatos szellemben a képzetet és a létbe hozza ki. Mivel azonban csak az akarat azon erő, mely a képzetet realizálja, azért az akarat megszeppen (Stutzen) és ennek ellenére tagadja a felhozott képzetet.

Böhmre ez a levezetés nem hatott meggyőző erővel, s tagadja, hogy önszemlélés a tudatot „akarat megseppenés”-nek tudná bebizonyítani.

A második kérdésben felvetett problémát Hartmann következőkép igyekszik megfejtetni: Az individuumot Hartmann tüneménynek s a nemtudatos szellemiséget személytelennek, mindenütt egynek képzele; mégis az egész látható világ individuumokból áll, ami az individuumokat egységbe foglalja és összetartja: az a nemtudatos. Ezért a bölcsész látja a nemtudatos azonosságát és a tudatnak jelentkező változatos sokaságát. Hogyan keletkezik az egyén ezen nemtudatosból? Ahol a nemtudatosnak akarat-nyilatkozatai metszik egymást, ott keletkezik az individuum, amely tehát csak azon pont, ahol a különböző hatások találkoznak, azért azokkal együtt elvész.

Böhm ezzel szemben annak bizonyítására tér át, hogy Hartmann tana sem az általa felállított előzményekből, sem általában semminemű előzményből nem folyik.

A harmadik kérdés — különösen a laikusok szemében — a legérdekesebb, mert azt mutatja ki, hogy a szerelem, könyörület, barátság, családi örömek, hiúság, becsület, uralomvágy, dicsőség után való szomjuhozás, vallásosság — sokkal több fájdalommal járnak, mint amennyi élvezetet hoznak. Ritka eset az, hogy a fájdalom = az élvezettel. A remény, illúzió, álom és kényelem csak 0-fok, s még ezt is milyen kevesen élvezik. Szóval: mindenben több a fájdalom, mint az öröm, s az egyén élete abszolúte hitvány, nyomorult. E világon nincs élvezet, ezt hirdeti a kereszténység is, midőn a jövő életbe teszi át azt az örömet, mely e

földön eredeti tana szerint el nem érhető. De a kereszténység hittana is tagadásokba ment szét, önön-ellenmondásai által cáfolta meg dogmáit s a modern tudat megingatva látván a jövő életben való hitet a világfolyás jövőjébe teszi át a boldogságot. Ha ugyanis meggyőződött valaki arról, hogy sem itt, sem a jövőben nincs boldogság, akkor ennek egyszerű következménye: az öngyilkosság. Ettől csak azon hit tarthat vissza, hogy a jövőben nemzedékek fognak abban a boldogságban részesülni, a mitől mi elestünk. Hartmann ezért azt követeli, hogy ne vesztegessük el erőnket az ösztönök elleni harcban, hanem inkább azon dolgozzunk, hogy utódaink e harcot győzedelmesen megvívhassák. Azért az ösztönöknek kell hódolni nem magunkért, mert abból nincs élvezetünk, hanem az utódokért, mert azokat akarjuk a fájdalmas élettől megmenteni. Azonban ez a hit is illúzióknak fog bizonyulni. Bármennyire gyarapodjék is az emberiség jóléte, azért a betegség, vénség, zsarnokság, inség és elégedetlenség soha sem fognak eltűnni. Az erkölcsiség nem fog megerősödni. A művészet és tudomány nem géniusoktól, hanem a talentumoktól fejtetik tovább, s így az ezekből folyó élvezetek is fokként tűnedeznek. S ha mindezt egyszer be fogja látni az emberiség, lemond a pozitív szerencséről és kívánczik az abszolút fájdalomtatlanságra: a semmi, a nirvána után. Az emberiség így győződik meg kívánságainak esztelenségéről és ezen meggyőződés megváltja az élet fájdalmaitól. Ezen megváltás az élettől: a világ célja. E célt szolgálja az értelmi fejlődés, mely által az értelem megszabadul az akaratától, s ha egyszer az intelligencia annyira megnőtt, hogy tisztán látja már az élet illúzióját, akkor elnyomja az élni akarást is. De az emberiség ezen öngyilkos határozata az egész világnak javára lesz, mert az akarat minőségileg legnagyobb az emberben, azért legyőzése is legfontosabb lépés a világegyetemben. Ez által az emberiség megváltja az egész teremtést s a teremtés előtt uralkodott nyugalomnak, a semminek boldogsága fog beállni.

Böhm elismeri, hogy Hartmann fejtegetésében sok az igaz, de azért nem meri oly határozottan kijelenteni, hogy több a fájdalom, mint az öröm. De ha ez állana is, a mindennapi élet jelenségei, pl. a nevelés igazolja, hogy nem minden fájdalom jön a individuum tudatába. A remény, az epedés, az étvágy — szintén némileg élvezetek, s ha illúziók is, mégis ellensúlyozzák valamicskét a reális fájdalmakat. Csak ha ezen élvezetek tehetetlenségét érzi az individuum, csak ha tudatosan nélkülöz és nem remél, ekkor van igazi, tiszta fájdalom. Ha lélektanilag ki lehetne mutatni, hogy az egyes fájdalmak már az élvezetekben is férgékként rágódnak, hogy minden élvezet fájdalmat tartalmaz, hogy e fájdalom életünk folyamán még akaratunk ellen is túlsúlyra vergődik az öröm felett, akkor — tekintettel a Hartmann-féle empirikus bizonyításokra — az élet becséről tisztába jöhetne a filozófia. Amiből azonban nem következik, hogy az egész emberiség is tisztában legyen vele. Ha egyes embernél fel is tételezzük azt, hogy megvan benne az élettagadás, az individuum önkényes előlése, de az egész emberiségnél ez valóban mitikus gondolat. Annál tévesebb az a feltevés, hogy az a picike kis értelmiség, mely az emberben van, képes lenne az egész világot a semmibe visszavetni. De — mondjuk — hogy ez mégis sikerülne, mi biztosít bennünket arról, hogy egy akarat létre ne hozza a világot, az az akarat, amely már egyszer akarta a maga kínját? Ilyen ellentmondásokba keveredik Hartmann, ki teozofikus álmokat álmodott, lecsúszva arról az igazságról, hogy a filozófia annak a tudománya, ami öröktől fogva van, s ami mindörökké annak marad.

Hogy Böhm Hartmann tanát is darabokra, legapróbb részleteire szedi szét és e tanok igazságait nem fogadja el, harcol ellenük, már eleve is védi őt ama esetlegesen felhangzó vád ellen, hogy Böhm csak a magyar írók műveire csapott le, míg az idegenek előtt — hazai szokás szerint — meghódolt. Böhm ez utóbbiaknak számát meggyőződésének elnyomásával, vagy elhallgatásával nem szaporította.

Feltűnő, hogy Böhm a magyar művekről eltagadhatatlan idegességgel, türelmetlenséggel szól, míg az idegennel nyugodt tárgyilagossággal vitatkozik.

Ennek világos magyarázata abban a körülményben keresendő, hogy Böhmöt a magyar művekkel és íróikkal szemben éppen az tette idegessé, amiatt háborodott fel, hogy ezek az önállóság köpenyegében léptek a nagy közönség elé, holott köpenyegük alatt idegen írók rejtettek, kinek rossz és hamis visszhangjai voltak. Hartmann és a többiek, akiknek műveivel foglalkozott, az önállóság valódi díszruháját öltötték magukra, s ha e díszruhán csillogó egyik-másik drágakő nem is nyerte meg Böhm tetszését, sőt néha magát az egész ruhát is rosszul szabottnak, varrtak jelentette ki, de valóban ítélte, ezért a mű értékét elismerte és rossznak soha sem tüntette fel — feltűnési vágyból.

Igen, mert sokak szemében Böhm kritikai munkássága olyannak látszott, mintha fel akart volna tűnni azáltal, hogy elismert kiválóbb magyar írókat „lecsepül”, „ledorongol”, „levág.”

Ha a látszat ezek mellett szól is, de mi, kik láttuk Böhmöt, mint kritikai működésében hadakozó gimnazistát; mint meggyőződésért éles polémia folytató teológust; mint igazság kimondásában senkitől meg nem rettenő tanárt, mi tudjuk, hogy bírálati munkásságának eredményes voltába vetett erős hit, megingathatatlan meggyőződés vezette és — semmi más.

Most még — ifjú korában — szabad kifolyást engedett érzelmeinek. Nem tett féket indulataira. Haragja, megvetése némely íróval szemben szinte kiugrott a sorokból, a betűkből. De mindez lassan szétfoszlik, eloszlik, hogy a végén egy humoros hangon ír, szinte kedélyeskedő Euelpidessé váljék!

XIII.

A boldogság napjai és a fájdalom évei.

A budapesti ág. h. ev. főgimnázium az 1872/3. iskolai évben lett teljes, amikor a nyolcadik osztályt is felállították. Magát a tanári kart azonban csak a következő 1873/74. iskolai évben egészítették ki az egyes tanszakoknak rendes tanárokkal való betöltésével.¹

Ekkor választották meg rendes tanárnak Böhm Károlyt is, akit Hunfalvy Pál és Greguss Ágost ajánlottak és pártfogoltak legmelegebben. Hunfalvy Pál ugyanis nagyon megkedvelte a nála tisztelgő ifjú Böhm Károlyt és bemutatta Greguss Ágostnak is, aki hamar felismerte Böhm Károly sokoldalú tudását, mély gondolkodását és elfelejtve ama fájó karcolásokat, amelyeket Böhm Károly nem is oly régen az „Ellenőr”-ben megjelent bírálatával rajta ejtett, Hunfalvyval abban állapodott meg, hogy Böhmöt Budapestre hozzák. A két hatalmas pártfogó hamarosan elhárított Böhm útjából minden akadályt s Böhmöt megválasztották rendes tanárnak.

Igy került Böhm Budapestre.

Állását 1873. szept. 12-én foglalta el, mert az iskolai tanítás csak szeptember 15-én vette kezdetét. A fővárosban ugyanis ekkor kolerajárvány uralkodott.

Pozsonyt a fájdalomnak, a szomorúságnak legkisebb érzése nélkül hagyta el, mert Pozsonyban sehogysem érezte jól magát. Az okokat már kifejtettük.

Budapestet eleinte hidegnek találta. Elhatározta, hogy addig nem csatlakozik semmiféle körhöz, amíg a fővárosi viszonyokat alaposan meg nem ismeri, ki nem kémleli. Nem akart vakon belerohanni a hínárba, hogy soha többé ki ne vackolódjék belőle. Ezért nem szövetkezett senkivel. Ezért nem lépett baráti viszonyba senkivel. Természetének, jellemének legfőbb vonása: zárkózottsága itt sem hagyta el. Itt is csak azt az elvet hangoztatta: nem szabad senki barátságára rászorulni. Életének csendes pályáján nem egyszer határozta el magát arra, hogy mindentől véglegesen visszavonul. Sokszor hosszú időn keresztül egy-egy kétségbeesett percének szomorú hatása alatt tényleg visszavonult barátaitól, a társaságtól, így a mostani elhagyatottsága sem hatott reá természetellenesen, sőt akkor érezte magát a legjobban, ha magára maradt eszméivel, ha elbolyonghatott gondolatai világában, ha senki sem zavarta.

Budapestre való költözködésének első idejében azonban sehogysem ment a munka. Lehet, hogy rossz szállása, egy udvari lyuk volt az oka, ahol hiányzott minden melegség, napfény, ahonnan szinte száműzött volt az élet, s sötétségével a sírra emlékeztette. Igyekezett is ebből az odúból minél előbb menekülni.

De nagy hatással volt reá maga a főváros ridegsége, hideg nagysága is, ahol „az ember nem egyén — írja barátjának — hanem exemplar, nem ember, hanem ígás gép. Aki e szellemtelen mechanizmusba keréknek nem akar beállni, az itt nem él; élhet távol eső vidékeken, földeken, világokban, mint élek én, de nem él e rongyos porszemen, amelynek egy kis karca, a mi fővárosunk. Nem vagyok én, kedves barátom, a tervezgető, merész ember, kit ismertél egykoron. Hideg, érzéstelen gúnymosollyal fogadom a hiúság bukfenceit, és ha túlságos a gög, letépem, miért viszont ők is fizetnek.”

Az új város, az új környezet a maga ismeretlenségével lehangelő, szinte szorongó érzést váltott ki Böhméből, amely azonban lassan elmúlt, s helyébe a jövő boldogságának kiszínezett képe, erejében való bizalom, munkásságának eredményes voltába vetett hit lépett.

Örömmel vette észre, hogy a pesti tanárok sokkal jobban összetartanak, mint a pozsonyiak. Hetenkint egyszer a Hungária szállóban jönnek össze, s társaságukban igen gyakran megfordulnak Szarvas, Budenz, Volf, Heinrich, Mauritz stb., kiknek körében Böhm felmelegedett, tudományos vitatkozásaikban örömmel vett részt, s hozzá hasonló nagy tudású emberek beszélgetései nagy, jótékony, felemelő hatással voltak Böhm lelkére és megnyugtatták, lecsillapították kedélyének forrongó hányattatásait.

Miután így újból megtalálta önmagát, két tervvel kezdett foglalkozni. Az egyik: tudományos filozófiai rendszerének végleges felépítése; a másik: a mostani elhagyatott életmódjának felcserélése boldog családi otthonnal.

Egyik terve sem volt ujkéletű. Hogy önálló filozófiai rendszert akart alapítani, arról ő maga számtalanszor nyilatkozott, s rövid vázlatokban a hozzá gyűjtött anyag egy részét már ismerjük is. Szerelme sem volt mai. Már régen érezte, hogy szívébe lopódzott a szerelem, de ezt a szerelmet nem merte bevallani senkinek, még önmagának sem, sőt önmaga előtt titkolta legjobban.

¹ A pesti ág. hitv. evang. főgimn. értesítője 1873/74. évről.

Említettük már, hogy Pozsonyban egy leányiskolában is tanított. Ebbe az iskolába hozta el leányait: Lujzát és Ilonkát Greguss Károly, aki Zay gróf uradalmi tisztartója volt. Amikor Böhm legelőször belépett a terembe, megakadt a szeme a tizennégy éves szépséges Lujzán, akibe az első látáskor beleszeretett. A leány is forrón megszerette tanárját, de vallomásra nem kerülhetett a sor, mert Böhm az iskolaév végéig hideg maradt hozzá. A tanárnak közönyös arcával, higgadtságával érintkezett a leánnyal, magába fojtva szenvedélyét, amely lassan szenvedéssé alakult át, amikor megtudta, hogy Lujza már titkos menyasszonya — egy más szerencsésebb halandónak.

Ezért Böhm az iskolaév végén sem nyilatkozott, hanem búfelejtőül Drezdába ment — képtárt tanulmányozni. Egy álló évig nem látták egymást, amikor egyszer véletlenül megpillantotta a forgalmas főváros valamelyik sétaterén. Böhm azonnal megszólította a leányt. Ezentúl mindennap találkoztak, s végre teljesen megértették egymást. Böhm azonnal megkérte a leány kezét, de az esküvő a szülők ellenkezése miatt nem történhetett meg. Egy évig újból nem találkozhattak egymással, de annál sűrűbben küldték egymásnak leveleiket, természetesen a szülők beleegyezésével. Megtudta ezt a szerelmi viszonyt Greguss Ágost is, aki a leánykának nagybátyja volt, s közvetítőnek lépett fel.

Ennek a közvetítésnek meg lett az eredménye, s 1874. jun. 29-én mint vőlegény állított be Greguss Károlynak podluzsányi (ma: Bánluzsány) házába.

Az esküvőt 1875. július 4-én tartották meg. Ettől kezdve Böhm idejét családja és munkája között osztotta meg. „Én szintén hiszem — írja boldogságtól áradozva Petrovics Soma barátjának — hogy az igazi barátság csak azon körben tökéletes, melyet családunk képez. De e körre méltóvá csak a munka által lesz az ember. Te tudod: ez az én természetem. Amire ez hajt engem, attól nem vonzhat el semmi; *fatális* ember vagyok, kit csak egy gondolat: a munka gondolata éltet, aki ha eleget tett ezen gondolatnak, csak akkor élvezheti nyugodtan a megérdemelt boldogságot. A munka Lujza szerelmének ára. Az egyik a másiktól nem független.”

Igy olvadt egybe: a szerelem és munka Böhm lelkében. S Böhm megtalálta Lujzában mindazon kellékeket, amelyek az életet a boldogság ragyogó zománcával vonják be. Megtalálta benne azt az egyetértő lelket, együttérző szívet, amely után már oly hosszú idő vágyott, amelyről hitte, hogy erejét megacélozza, szorgalmát megkétszerezi, munkakedvét sokszorosán meghatványozza.

S a tiszta szerelem nemes érzésére épített családi otthonnak boldogító, megtisztító, megnyugtató, mindennel kibékítő hatása alatt Böhm teljesen elmerült elméletének rendezésébe. Először nagy vonásokban rajzolta meg, majd részleteknek kidolgozásához fogott, vigyázva arra, hogy e részleteket is pontosan összeegyeztesse rendszerének főelveivel. Hogy hiányos ne legyen, elolvasta az akkori filozófiai, társadalomtudományi, természettudományi művek kiválóbbjait, sőt még angolul és olaszul is megtanult. Ez utóbbi nyelven Bocaccio, Goldoni, és Petrarca stb. műveit eredetiben jól megértette. Ezzel a nagy fáradhatatlan tevékenységgel készülő munkájáról kevesen tudtak. Csendesen, mint az a gomba, mely sötétben nő és nappal elhal, készült munkája. Nem kívánt sokat alkotni, csak egyet, de ez hatalmas, nagy, következményeiben megdöbbentő legyen. Unum, sed leonem. Ez volt elve.

S mire Böhm szíve szeretetében fogant, ápolt, nevelt, megnövesztett alkotását 1883-ban kiküldhette a világba, már csak ezt írhatta ajánló sorokúl: „Ezen mű oly korán elhunyt nőm emlékének legyen szentelve.”¹

Böhm neje ugyanis alig húsz éves korában elhunyt. 1879. jun. 15-én tüdőgyuladást kapott, melyből a leggondosabb ápolás sem tudta őt kigyógyítani. Böhm maga rakta éjjel-nappal a jegesborogatásokat a szenvedő betegre, egy percre sem távozott a beteg ágya mellől, de a legodaadóbb szeretet sem segíthetett, 1879. jun. 30-ról július elsejére menő éjjel egy óra tájban örökre elszenderült.

Jul. 3-án temették el a kerepesi-uti temetőben s vele temették hosszú időre Böhm nyugalját, megelégedését és boldogságát is. „Nekem az élet négy éven át sok örömet nyújtott — írja Naplójában — de ezen és életem összes örömei nem érnek fel azon fájdalomig, melyet e borzasztó időben elszenvedtem.”

A nagy fájdalom, a csapás írtózatossága, a szeretett lénynek örök távozása megtörte Böhmöt, „hisz csak akkor jön az ember annak tudatára, mennyire szeretett valakit, ha ez nincs többé. Nem lenni, ez oly iszonyú gondolat s én nekem kell mindennap átéreznem, mit tesz az, ha nincs többé az, ki egész gyönyörünk s örömünk volt.”

Böhmöt a teljes letöréstől, megroskadástól csak két kis fia iránt való szeretete mentette meg „Legalább bennetek látni fogom azt, kit egyedül szerettem ...” Az idősebb fia: Richárd, Imre 1876. július 21-én, az ifjabbik: Ottó, Károly 1878. május 8-án született. Az anyátlan két kis gyermeknek ápolása nagy gondot okozott Böhmnek. A kétségbeesett ifjú férj szinte tanácstalanul állott ismét elhagyatva a két gyermekkel. Ekkor, mint mentőangyal jelent meg özv. Márkus Sándorné, Böhmnek testvérnénje: Teréz, aki valamikor,

¹ Az ember és világa. I. kötet.

nagyon régen, Böhm Károly mellett is a gondos anya szerepét töltötte be, amikor édes anyjuk örökre elköltözött, s most ezt a szerepet kívánta betölteni Károly fiai mellett is.

Böhm örömmel s nyugodtan bízta gyermekeit testvérnénjére, aki igazán odaadó szeretettel vitte magával a két apróságot Besztercebányára, ahol a gyermekek öt éven keresztül meleg otthont, szerető anyahelyettest kaptak. Azaz csak Ottó, mert a kis fejletlen, gyenge, vézna Richárd 1880. márc. 11-én difteritiszben meghalt. Nagyatya mellett ástak sírt neki.

Böhm első szülött fiát, ki legjobban hasonlított hozzá, nagyon szerette. „Te jó voltál mindig — írja megatottan Böhm Naplójában — áldott, hálás, engedelmes, résztvevő lelked nem volt e rossz világba való. Én szerettelek legjobban s lelkem bánata nem fog elmúlni sohasem. Tégedet foglak látni utolsó óráimon is, ki után szívesen elmennék, ha öcsédet, szegény Ottót, itt volna szabad hagynom. De mit csinálna ő egymaga itt! Hiszen Te, ki úgy szeretted, úgy figyeltél reá távollétemben, nem mint bátyja, hanem mint kis apa, Te is elhagytad ...”

Kis fiának idő előtt való halála azért is rosszul esett Böhmnek, mert azt akarta, hogy a két fiú egymáshoz szokják, egymást annyira megszeresse, hogy egyik a másiknak öröme, vigasza és támasza legyen, „hogy ne járjatok a világon oly magányosan, mint én, ki anyámat nem ismertem, atyámat 16 éves koromban elveszítettem, aztán hajlék és otthon nélkül kóboroltam a messze világban ...” Ettől a reménytől is kegyetlenül megfosztotta Böhmöt a sors.

A meleg otthon így hűlt ki ismét, a boldogság tanyáját így dúlta fel a boldogtalanság, az elkeseredés romboló vihára, s a megelégedés rózsáit így váltották fel a szenvedésnek tövisei ...

És e fájdalmas időkben csak egy vigasza maradt Böhmnek: a munka.

Valójában Böhm életének ezen szakát a legtermékenyebbek közé sorozhatjuk.

Ezen időben a tanárságot igen nagy mértékben foglalkoztatta az új tanítási terv, amelyet Tréfort Ágoston kívánt behozni. Tréfort tudvalevőleg nem lelkesedett nagyon a gimnáziumokért, illetőleg a latin és görög nyelvért, sőt egyenesen azt hangoztatta, hogy nem lehet a középiskoláknak kizárólagos feladata, célja, hogy csak a régit magasztalja, dicsőítse az újabb szellemóriások rovására és hátrányára. Tréfort előtt a reálgimnázium képe lebegett, amely ellen a tanárság legnagyobb része élénken tiltakozott, s vele szemben állást foglalt. Böhmöt eleinte ez a kérdés nem izgatta, hangoztatva: „... A mi irreparabilis viszonyainkon tanterv nem segít; új közszellem, a társadalom gyökeres reformációja az egyetlen gyógyszer.”

Később azonban Böhm figyelmét is felkeltették e nagyfontosságú kérdésre, sőt a közoktatási tanács felszólítására neki kellett kidolgoznia az állami gimnáziumok új tanterve számára a görög-történelem és filozófia tananyagát. Tervezetét magáévá tette Molnár Aladár is, de azért mégsem volt beilleszthető az új tanterv keretébe, amely inkább reálgimnázium céljait kívánta szolgálni, amellyé átalakultak volna az összes állami gimnáziumok, ha az új tanítási tervet eredeti alakjában életbe léptették volna.

Utóbb Böhmnek újból foglalkoznia kellett a tanítástervvel.

Báró Radvánszky Antal, mint a magyarhoni ág. h. ev. egyetemes felügyelője, 1882. április 26-án arra szólította fel a budapesti ev. gimnáziumot, hogy az 1869-ben Acsán készült és az egyet. egyh. gyűlés által megállapított gimnáziumi tantervet hasonlítsa össze az újabb állammal s ennek eredményét ez év július hó elején tartandó egyetemes tanári gyűlés elé terjessze. A főgimnáziumi tanári kar ezen célból többször tartott értekezleteket, amelyeken kidomborodó vélemények összegezésével és a javaslat kidolgozásával Böhm Károlyt bízták meg, ki e megbízásnak eleget tett s a javaslatot „A budapesti ág. hitv. ev. főgimnázium tanári testületének véleménye a gimnáziumi oktatás rendezése iránt” című¹ cikkben foglalta össze. A vélemény három részből állt: I. A tanári testület a gimn. oktatás elvéből kiindulva, az egyes tantárgyak tanítását általánosságban megfontolta, azok szerepét az elérendő célhoz képest megállapította és ennek alapján azok terjedelmét a gimn. oktatáson belül megszabta, szem előtt tartva azt, hogy: 1) a jogosan hangoztatott túlterhelést megszüntessék; 2) ez által az ítélet önállóságát lehetővé tegyék; 3) az oktatás menetét a szellem fejlődésének megfelelőleg rendezzék és 4) a tananyagot oly módon szerkesszék össze, hogy az bizonyos tekintetben befejezett egységet képezzen. II. rész a tananyag részletes beosztását tüntette fel; míg a III-ban ezt a felosztást összehasonlították az acsai és állami tanítástervvel, s főbb pontokban feltüntették a két tantervtől való eltérést.

Itt említjük meg mindjárt, hogy Böhm működésében a pedagógiai elméletnek igen kevés szerep jutott. Tulajdonképpen összes ez irányú működése néhány kis cikkre és tankönyvbírálatra terjedt ki. Amilyen általánosan elismert jó tanár volt, annyira nem foglalkozott a pedagógiának elméleti részével. Ez nem azért történt, mintha a pedagógiát nem szerette, vagy nem sokra becsülte volna, hanem inkább azért, mert minden elméletnél nagyobb sikert várt a gyakorlattól, amelyet a tanár idők folyama alatt elsajátít, továbbá a

¹ Megjelent a főgimn. 1881/82. évi értesítőjében.

tanár szívetől, mely akaratlanul is, önkénytelenül is megérzi, hogy egy adott, felmerült esetben a gyermek egyéniségét szem előtt tartva, melyik pedagógiai eszköz, módszer, fogás célravezetőbb. Böhm annyira nem találta szükségesnek, hogy pedagógiai nézeteit cikkben fejtegetse, hogy még abban az esetben is, ha felszólították, hogy valamely tanügyi lapnak belső munkatársa legyen (pl. a „Magyar Tanügy”), munkatársi kötelességének egy-két filozófiai munka ismertetésével tett eleget.

De miként mondtuk, ezért írt pedagógia cikkeket is, de ezek mind kedvelt tárgyainak: a görög nyelvnek és a filozófiának intenzívebb tanítására vonatkoztak. Egy cikkében pedig síkra szállott a felekezeti tanárok állami nyugdíjazásáért.¹

Már szólottunk arról a mozgalomról, amely a gimnáziumoknak reformálását tűzte ki célul. E reformok egyik legfontosabb kérdése: a görög nyelv tanítása, illetve kiküszöbölése volt. E mozgalmat Németországban Preyer Vilmos, híres fiziológus indította meg s nálunk is igen sokan azt hirdették, hogy nem kell a görög nyelvet az egyetemi tanulmányok feltételévé tenni. Böhm, aki szívvel-lélekkel csüngött a görög nyelven s rajongásig szerette a görög klasszikusokat, e tervet nem helyeselte, síkra szállott ellene.² A görög nyelv ellen intézett támadásokat különösen a protestánsok szempontjából tartotta igen fontosnak, mert a protestánsoknak csakis humanisztikus gimnáziumaik voltak, ezért egyenest megkövetelte a protestánsok vezérembereitől, hogy a gimnáziumaikból a görög nyelvet ne engedjék száműzni. Elismerte, hogy a görög nyelv megtartása mellett nem hasznossági okok döntenek, hanem ennek a kérdésnek megítélésében fel kell emelkedni a tudomány elvéig, azon meggyőződésig, hogy a tudomány csak önálló kutatásnak lehet eredménye, s hogy ha az erre szolgáló eszközt, mely a tudománynak első forrásaihoz töri az utat, az egész nemzettől elveszünk, a nemzet egész tudományát kockára tesszük: „Azért a görög nyelv, mint ilyen eszköz, protestáns kezünkből ki nem ragadható. S ha nem is fog minden ember görögül tudni, aki tanulta, de egyénileg nincs számára lehetetlenné téve, hogy elsajátítsa és a fent említett ismeretekben szabadon vizsgálódjék; a nemzet összes tudománya pedig azon kapocstól nem lesz megfosztva, mely nélkül jelenjét a múlthoz nem fűzheti, s így, mint ideális egész egységes összefüggésben, kontinuitásban saját emberi múltjával nem lehet. Hadd kiabáljanak az egyesek: itt nem az egyeseknek kényelme (ha még oly drágalátos fiúcska lenne is), hanem a nemzet egész tudománya forog kérdésben, s ezen követelmény előtt térdet kell hajtania az egyesek kényelmének s az apák gyengeségének.”

De bármily lelkesen védelmezte is Böhm hasonló gondolkodásuakkal együtt a görög nyelvet, a közvélemény mindjobban követelte, hogy módot és alkalmat nyújtson a gimnázium arra, hogy növendékei ne legyenek kötelezhetők a görög nyelv tanulására. Ezen áramlattal még egyszer szembe akart szállni a protestánság, amikor az Egyetemes Tanügyi Bizottság az 1890-iki Egyetemes Gyűlés elé azon javaslatot terjesztette, hogy a görög nyelv az evangélikus gimnáziumokban továbbra is a rendes, kötelező tárgyak között szerepeljen. Ezen javaslat megfogalmazására Hunfalvy Pál elnöklete alatt egy bizottság küldetett ki, amely számára Böhm Károly, mint ennek a bizottságnak jegyzője, az indokolást kidolgozta.³

Az indokolás annak a meggyőződésnek ad kifejezést, hogy „az egységes középiskolát történelmileg kifejtett hazai viszonyaink között jelenleg” más alapra nem lehet fektetni, csakis nyelvire. Ezért az egységes középiskola típusát az algimnáziumban találja meg. „A IV. osztályon túl azonban az egységítést az emberi elmék különféle adományai és az élet különféle követelményei miatt lehetetlennek és az erőszakolását céltalannak” tartja.

A IV. osztálytól kezdve ennél fogva a bifurkációt tekinti az egyedüli lehetséges megoldásnak. Ezen bifurkációnak egyik ága a műegyetemre, másika a tudomány-egyetemre vezet. Minthogy már most a tudomány-egyetem hivatása az, hogy olyan férfiakat képezzen, kik az emberi élet problémáival foglalkozni s az elméket vezetni készülnek, ezek pedig önállóságra csak úgy tehetnek szert, ha saját kutatásaikkal a múltnak műveltségét átértik, e kutatásokra azonban csak a görög nyelv ismerete és elmefegyelmező hatása képesít, azért az E. T. Bizottság a leghatározottabban a görög nyelv kötelező volta mellett nyilatkozott. Tette ezt egyfelől azért, mert tanügyünk múltja a humanisztikus képzésre utalja középiskoláinkat, másfelől azért, mert nemzeti tudományosságunk önállóságát csak a görög nyelv alapos ismertetésével vélte biztosítottak.

Ezért a bizottság a maga részéről görögpótló tanfolyamokat elítélte, s kimondta, hogy ahol már behozták, ott is be kell szüntetni.

Tudjuk, hogy a görög nyelv híveinek minden törekvése, hogy a görögpótló tárgyak behozatalát a gimnáziumokba megakadályozzák, eredménytelennek bizonyult, mert az uralkodó felfogással szemben nem voltak képesek a görög nyelvnek régi helyét a gimnáziumban fentartani, biztosítani.

¹ Fővárosi Híradó I. évf. (1891.) 25. sz. (okt. 25.)

² Protestáns gimnáziumaink és a görög nyelv. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1889. évf. 1589-1595. hasáb.

³ A magyarhoni ág. h. ev. egyetemes tanügyi bizottságnak a görög nyelv kérdésének megoldására vonatkozó javaslata. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1891. 429-440. hasáb.

A másik iskolai kérdés, ami Böhmöt izgatta, a filozófiának tanítása volt.

Ebben a kérdésben sem állott Böhm egyedül, hanem a magyar filozófiának — lehet mondani: összes számottevő alakjai zúgolódtak a filozófia lebecsülése, semmibevevése miatt. Pedig ellenkezőleg kellene lenni. A filozófiát az összes oktatási eszközök között a legelső helyre kellene illeszteni, mert „bölcselet nélkül nincs magasabb eszme, összetartó egységes kapocs, lelkesítő gondolat. A filozófiai szellem az, mely átfogó pillantásával felöleli az egyes tudományok végeredményeit; mely az elszórt ismereti tagokat egy szép testté, egységes szervezetté összeilleszti, mely kiszedi a specialitások böngészetéből nyert adatokból az életet vezérlő elveket, mely kijelöli az eszmék folyamlásának útját; mely egy nemzet észjárásának, gondolkodásmódjának igazi műhelye, a nemzeti génusznak tűzhelye és éppen azért a nemzeti művelődésnek zászlóvivője, mely zászlóra a többek között annak is felírva kell lennie, hogy: nemcsak kenyérrel él az ember.”¹

De nemcsak a filozófusok voltak arról meggyőződve, hogy a filozófiának a gimnázium tantervében jobban kellene kidomborodnia, hanem a hivatalos „Utasítás” is azt mondja, hogy a filozófiai prop. hivatása: „méltó befejezése lenni az összes iskolai tanításnak, a tanuló előtt is mintegy öntudatossá téve eddigi fejlődésének menetét.”

A tantervnek ezen szép célját azonban igazában sehol sem valósították meg. Nem valósulhatott meg már csak azért sem, mert a rendelkezésre álló óraszám elégtelen volt, a tanítók legnagyobb részének jártassága pedig alig állott egyébből „mint a túlhaladott állásponton levő, rosszul értett bölcselek egyes mondatainak idézéséből.” Erre a szomorú helyzetre hívta fel a figyelmet Emericzy Géza,² Vargyasi Ferenc,³ Buday József,⁴ s végül hozzászólt Böhm Károly⁵ is, aki az összes filozófiai bajok alapokát a tanrendszerben találta. Nézetének indokolására a filozófia tanítását összehasonlította a gimnázium keretében előforduló tantárgyakkal s kimutatta, hogy a filozófia jelen alakjában éppen nem lehet az, aminek az „Utasítás” szerint lennie kellene: a gimnáziumi tanítás méltó befejezője. Hogy a filozófia tanítása a gimnáziumban sikeresebb legyen, a következő javaslattal lépett a szakkörök elé:

1) A gimnáziumi filozófia ne legyen előkészítő az egyetemre, hanem a gimnáziumi tanítás egyik célja. Az utóbbit teljesen elérve, az első kívánságnak is jobban meg fog felelni.

2) A gimn. filoz. rendszeres oktatás legyen.

3) Tárgya a gimn. tananyag által kiszabott körben mozogjon. Ezen felül terjeszkedni, céljával ellenkezik.

4) A lélektan módszere analitikai legyen és a tünetmények ismertetése legyen fődolog.

5) A logika rendes tudomány. A lélektan eredményeire épüljön. Főszú essék a fogalmak és ítéletek képzésére, mellékesen a szillogizmusra. Amarra építette a rendszeres alakokat is. A módszer fejtegetése elemi és a tudományos anyaghoz csatlakozó legyen; a tudományok áttekintése a fogalomtanra és módszertanra épüljön és végződjék azzal, hogy a filozófia főteendőjét: az ismeretelméletet szükségképpeniségében és fontosságában megismertesse.

6) E célból a fil. prop. tanítása a VII. és VIII. oszt.-ba helyeztessék vissza.

7) Hogy pedig a gimn. filoz. hiábavaló anyaghalmoz ne legyen, szállíttassék le a gimnáziumi tananyag terjedelme általában oly fokra, melyet a gyermeki elme elbir. Ezen reformáció innen lejjebb is terjedjen, az elemi iskolákra, mert azokban vették el a szellemi sorvadás csírája, amennyiben a gyermeki gyenge lélek a tananyag bősége által értelem nélküli tanuláshoz vezetettik, amelyet — ha egyszer megszokta — elhagyni későbbi években sem lesz egykönnyen hajlandó.

Bár Böhm Károly ezen javaslatait 1887. évben tette meg, szomorúan állapíthatjuk meg, hogy aktualitásából a mai napig sem sokat veszített.

Szóvá tette Böhm Károly ebben a cikkében ezen időtájt gimnáziumokba bevezetett propedeutikák használhatatlanságát is, kimutatva, hogy a legtöbb tankönyv zavaros, s nemcsak a tanuló, de még maga a tanár sem ismerheti ki magát benne.

¹ Buday József: A filozófiai propedeutika ügye középiskoláinkban. Magy. Phil. Szemle 1886. évf. 4. I.

² Bölcseleti tantárgyak a középiskolában. Orsz. Középisk. Tanáregy. Közlöny. 1884-85. XI. füz.

³ A bölcseleti előtan segéd-tanszakai a főgimnáziumon. A brassói r.k. főgimnázium értesítője az 1884-85. tanévről.

⁴ Id. mű. Magy. Phil. Szemle. 1886. 1-17. és 312-355.

⁵ A filozófia propedeutika magyar gimnáziumainkban. Magy. Phil. Szemle 1887. 401-445. II.

A filozófiai tankönyvek moderntelenségét már előbb is bírálat tárgyává tette. „A formai logika reformjáról ...” című cikkében¹, amely három részre oszlik. Az elsőben a formai logika ismereti alapelveit vizsgálta; a másodikban a belőle kifejtett tanrészletek jelenlegi elégtelenségéből kimutatta az elvnek részletes hasznavehetetlenségét; a harmadikban röviden azon alapra² utalt, amelyre — nézete szerint — a helyes formai logikát lehetne rendszeresen felépíteni.

De Böhm Károly nem tartozott azok közé, akik megelégedtek valamely bajnak megállapításával, hiánynak kimutatásával. Nem várt addig, míg a jobb belátás utat tör magának — másoknál, hanem maga vállalkozott az úttörő munkára is.

Ezért határozta el magát arra, hogy a középiskolák számára tankönyveket ír. E tankönyveket „Tapasztalati Lélektan”³ és „Logika”⁴ cím alatt 1888-ban írta meg.

Böhm lélektana álláspontját tekintve pozitív. Került minden olyan tant, amely pozitív alapon meg nem oldható metafizikai kérdésekre vonatkozik. A tapasztalati tényeket egyszeri leírással akarta a tanulóval megértetni, úgy azonban, hogy összefüggések lehetőleg kidomborodjék.

Logikája — „A formai logika reformjáról” írt cikkében lefektetett alapelveknek megfelelően — azon irányhoz tartozott, mely a logikai tanokat az ismeretelmélet kérdéseivel hozta kapcsolatba.⁵

Mindkét tankönyv hamarosan a legkeresettebbek sorába került. Keresetté tette nemcsak az a körülmény, hogy Böhm könyvei a legmodernebb alapokon, a legújabb elméleteken nyugodtak, hanem kiváló tulajdonságaik is: még pedig rövid tömörségük, világos szabatosságuk, könnyen áttekinthető felosztásuk. Könyveiben csak a leglényegesebb dolgokra tér ki. Semmit össze nem zavar, miért is a tanulók e tankönyvek segítségével világosan képet alkothattak maguknak a lélektan és logika alapismereteiről, elemeiről.

E könyvek keresettségét az a körülmény igazolja legjobban, hogy lélektana három⁶, logikája két⁷ kiadást ért. Az egyes kiadásokat csak annyiban változtatta meg, hogy mindazon részleteket, amelyek időközben elavultak, újjal cserélte ki.

Ami pedig Böhmnek szoros értelemben vett filozófiai munkálkodását illeti, azt látjuk, hogy egyidőben a lipcsei Philosophische Monatshefteben, majd utóbb a Magyar Philosophiai Szemlében fejtett ki igen jelentős munkásságot, közbe nem feledkezve meg arról, hogy önálló rendszerét megalapozza, kifejtsse és felépítse.

XIV.

Böhm cikkei a „Philosophische Monatshefte”-ben.

Az a szomorúan sajnálatos körülmény, hogy Magyarországon ekkor még nem volt kimondottan filozófiai folyóirat, és hogy a többi tudományos színvonalú folyóirataink vagy nagy nehezen, vagy egyáltalában nem nyitottak ajtót filozófiai tárgyú elmélkedéseknek, cikkeknek, tagadhatatlanul nyomasztólag hatott Böhm lelkére és kissé megbénította munkásságát.

Ilyen viszonyok között Böhm Károly örömmel fogadta 1876-ban a leipzig-i „Philosophische Monatshefte” ama felhívását, hogy lépjen be a folyóirat munkatársai közé, arra kérve Böhmöt, hogy mentül több cikkel szerencséltesse, tüntesse ki a lapot. Tagadhatatlanul, ez a felszólítás igen nagy kitüntetés volt Böhmre nézve, mert ez a folyóirat általános tekintélynek örvendett, miért is a német filozófusoknak legkiválóbbjai adtak találgát e lap hasábjain.

¹ A formai logika reformjáról. Különös tekintettel a magyar középiskolákban használt logikai könyvekre. Magy. Phil. Szemle 1885., 275—287. II.

² L.: Az ember és világa I. 2. §.

³ Tapasztalati Lélektan. Középiskolák használatára. Első kiadás. Budapest 1888. Kócai. 8°. 73. I.

⁴ Logika középiskolák használatára. Első kiadás. 1889. Kócai. 8°. VIII. és 83 II.

⁵ L. mind két könyv előszavát.

⁶ A második kiadás 1895-ben, a harmadik 1904-ben jelent meg.

⁷ 1901-ben.

Ez időben Bratuscheck Ernő, a giesseni egyetemen a filozófia és pedagógia tanára, volt a szerkesztője, aki Németország előkelő bölcsészeinek sorában kitűnő helyet foglalt el. Főmunkatársakként, illetve szerkesztőtársakként működtek: Ascherson F., a berlini egyetemi könyvtár őre, továbbá a híres Bergmann Gyula, aki különösen ismerettani műveivel alapította meg hírnevét.

Újból hangsúlyozzuk, hogy a „Philosophische Monatshefte” diszes és neves munkatársai felszólításának — minden kitüntető, egyéni hiúságot kielégítő volta mellett — sem volt olyan vonzó hatása Böhmre, hogy a felszólításkor uralomra jutó boldogság, megelégedés érzése állandósulni tudott volna szívében.

Böhm jó úton haladt abban az irányban, hogy neve külföldön előbb legyen ismert és tisztelt, mint Magyarországon. Mást ilyenkor a nagyravágás, a hírsóvárgás, dicsőégszomj ördöge fog el, s egyáltalában nem törődik a magyarsággal, a melyet legfeljebb egy szánó, lesajnáló mosolyra méltat. Nem úgy Böhm. Elfogadta a felajánlott munkatársi állást, elküldött az idegen folyóiratnak néhány cikket, pár könyvismertetést, sőt állításainak igazságáért polémiába bocsátkozott Horwicz Adolffal, de úgy érezte evvel eleget tett a külföldnek, no meg azon magyar tudományos köröknek, amelyeknél (s akiknél) az elismerés a német lapokban megjelent cikkel kezdődik, akik a magyar tudósvoltát, készültségét addig nem hajlandók elismerni, amíg a külföld, a németek ezt meg nem teszik.

Böhm mindig és mindenütt magyar kívánt lenni. Nem a németeknek írta cikkeit, hanem a magyarságnak. Nem az idegennek tudományát akarta istápolni, hanem a magyar tudományt óhajtotta megalapozni, önállósítani, függetleníteni a külföldtől, az idegentől, helyesebben a némettől. Mindig elítélte azokat a magyar egyetemi tanárokat, a magyar tudományos akadémia azon tagjait, kik dolgozataikat németül írták és adták ki. „Vagy talán a magyar, akinek ők szolgálatában állanak, nem méltó arra, hogy az ő nyelvén szóljanak hozzá?” — kérdi gúnyosan Böhm.¹

Ebben a kérdésben benn van Böhm egész programja: a magyar tudós legyen első sorban magyar, s csak azután tudós. Nemzete iránt való kötelességét soha semmiféle tekinteteknek alá ne vesse, hanem szívvel-lélekkel, eszével és munkájával szolgálja magyarság ügyét.

De a jelen pillanatban uralkodó viszonyok között igazán nem tehetett mást Böhm, csak azt, hogy elfogadja a Philos. Monatshefte tekintélyes szerkesztőjének minden tekintetben megtisztelő ajánlatát és éljen az így nyújtotta kedvező alkalommal, de hogy Böhm ezt az alkalmat nem fogja kiaknázni, arra biztosítékot nyújtott meggyőződéséhez való erős ragaszkodás, a mely tilalomfát állított fel számára, hogy az idegen lapokban ne írjon.

Nem is küldött sok cikket a Philosophische Monatsheftebe, pár könyvismertetést s két önálló cikket.

Böhmnek a Philosophische Monatshefteben való munkálkodását tehát csak vendégszereplésnek szabad vennünk, amelynek azonnal végét szakította, mihelyest mód és alkalom kínálkozott arra, hogy magyar nyelven szólhasson a magyar közönséghez.

A német lapban megjelent cikkek az előkészítés, az előkészülődés, az uttörés jellegével bírnak a tulajdonképpen filozófiai munkássághoz, amely a maga egészében a „Magyar Philosophiai Szemle” megindításakor bontakozott ki, hogy „Az ember és világa” köteteivel csúcspontját érje el.

A „Philosophische Monatshefte”-ben az első cikk „Beiträge zur Theorie des Bewusstseins”² (Adalékok a tudat elméletéhez) címet viselte, melynek rövid foglalata a következő:

Ama naiv hit, melyben a görög filozófia s annak folytatói egész Kant koráig éltek, kik a személyiség biztosítékát a közvetlen önérzet tényében találták, nem maradt ugyan háborítatlan a régi időben sem, de oly szakadásokat és oly mélyre ható ellenmondások harcát még sem kellett kiállania, mint amilyeneket a modern önérzet tudományos és tudománytalan kétely részéről elszenvedni kénytelen. Amennyiben a tudat és öntudat kérdésében vitás pontra akadtak, az a görög filozófiában inkább az anyag és szellem között levő viszonyra vonatkozott, mintsem a tudatos és nemtudatos közötti nagyszerű kapcsolatra.

Másképpen áll a kérdés ma. Az a vita: vajjon anyagi, vagy szellemi állomány (substantia) okozza-e a gondolkodás alatt értett lelki tünetényeket? — a pozitív lélektanban nem lényeges, sőt nem is tartozik bele. A XVIII. században, a francia materializmus idején fontos volt ennek a kérdésnek a tárgyalása, bár e kérdéseket megfejteni, de még csak megérteni sem volt képes. A XIX. század elején antropológiai könyvek foglalkoztak e tannal. Ezeken a műveken látható és érezhető a materialisztikus tanoknak hatása. Azután is találkoztak még filozófusok: Vogt, Moleschott és Büchner, sőt még ma is találkozunk olyan mestervágásokkal, melyekkel a materializmust akarják véglegesen leverni, legyőzni. Böhm ezeket a harcokat inkább lovagjátékoknak tekintette, mint filozófiai kutatásoknak, ahogy annak idején is igen kevés fontosságot tulajdonítottak az ilyen kérdésekben a vitának, mint Kant, Spinoza, egykor Platon és manapság

¹ Magy. Phil. Szemle. III. évf. 462.

² Philos. Monatshefte XII. kötet (1876.) 145—183. II.

némely spekulatív pszikologus, mint Fortlage Károly. Ezért arra a megállapodásra jutott Böhm, hogy vizsgálódásaiban nem lesz tekintettel a szellem és anyag kérdéséről vitákra, kivéve ott, ahol spekulációval szemben kell kérdését vizsgálni.

Ugy látszik, hogy a német iskolákban a filozófiai vizsgálódások eredménye megegyezik abban az egy tételben, *hogy a szellem kizárólagos létezésében való hit nélkül, mely logikus gondolkodáson alapul, nem lehetséges a világnak filozófiai felfogása*, az úgynevezett: világfelfogás.

Erre a tisztán ideális álláspontra helyezkedik Böhm is és ebből az alapgondolatból akarja megértetni a következőket: Szerinte a tudatos és nemtudatos szellemiségnek kérdése az az alapprobléma, melyet a modern filozófiának meg kell oldania, s amelynek a megoldásával az anyag és a szellem viszonyának kérdése is elintézés, megoldást nyer.

Ezen a fontos problémán alapul a modern filozófia lélektani paradoxonja, mely szerint a szellem lényege nem az öntudatban rejlik, hogy van szellem, amelynek öntudata nincsen. Ez a paradoxon érthető megdöbbenést keltett a közönségben, amelyet csak a Cartes-Kant irányában járó lélektani nézetek tölthetnek meg. Böhm Cartes elmélete hibás voltának kimutatása után áttér az öntudat kérdésének vázlatos történetére, kettős célt tűzve ki maga elé: 1) kimutatni ezen tanok hiányait, 2) figyelembe venni azokat a pontokat is, amelyek a kérdés biztos megfejtését lehetségessé teszik.

I. Az öntudat problémájának alapul szolgál: a belső megfigyelés ténye. Ez azt mondja, hogy az ember, mikor külső tárgyak képeit szemléli, kettős érzésről vesz tudomást u.m.: 1) szemléli a külső tárgyakat; 2) tudja, hogy ő az, aki e szemlést véghez viszi. Egészséges és normális állapotban az ember mind a két tevékenységet észre veszi és azt a cselekvést, amellyel a külső tárgyak képzeletét gondolja, tudatossá tevésnek „tudatolás”-nak (Zum Bewusstsein bringen) nevezi, azon cselekvést pedig, mellyel e tudatolást magáról állítja, öntudatosnak (Selbstbewusstsein) hívja. A tudat és öntudat tehát két tevékenységen alapulnak. Tudat van öntudat nélkül is, de az öntudat elkerülhetetlenül feltételezi a tudatot. A tudatot és öntudatot tehát meg kell egymástól különböztetni, amit a régi lélektanok nem tettek, s amit Fichte maga sem törekedett tisztán szétválasztani.

Az idealisztikus tanok az énnel állító cselekvéséből, mint östényből akarták az öntudatot levezetni, nem vették észre, hogy előbb a tudatot kell megérteni és csak ebből folyhat az öntudat problémájának megfejtése.

Fichte szerint az *én teszi a nemét*. *Én és nemén* csak a tiszta énnel járuléka, melyen kívül nincs semmi. Fichte így ellenmondásba keveredett, amennyiben az ént és nemént ugyan-egynek minősítette. Ezt a nehézséget észrevette Herbart és segíteni akart a maga módja szerint.

Belátván, hogy így az öntudatot megmagyarázni nem lehet, másképpen fogott hozzá. Megoldhatatlan nehézséget látott abban, hogy az önmegfigyelésnél, az öntudatnál az én mint tudó alany és az én mint tudott tárgy azonosak, mindamellett, hogy más az én mint alany és más mint tárgy.

Tehát másképpen magyarázza és azt mondja, hogy az én egy üres hely, melyet a közönséges ember a maga módja szerint kitölteni kénytelen, mely kitöltés képzetsorok által történik.

Herbart elveti a léleknek közreműködését a tudatnál, szerinte nincs meg a léleknek ez a cselekvő képessége, melyet Fichte tulajdonított neki. A tudat nem a lélek műve, hanem a képzetek kisebb vagy nagyobb erejéből ered, mellyel azok a lélekben fellépnek. A képzet, mely egy másikat elhomályosít, tudatossá lesz, míg az elhomályosított a tudatból kilépett. Herbart a tudatos és nemtudatos között levő határ — vagy elválasztó pontot „az öntudat küszöbének” nevezi, képletesen értve ez alatt azt az erősségi fokot, mely a képzeteket a tudatossá válásra képessé teszi. Így állott elő azon sajátságos tétel, mint a fenti előzmények egyszerű következménye, hogy egy képzetnek nincsen küszöbértéke, mert hisz Herbart szerint tudat csak a képzetek vetélkedéséből keletkezik. Ezt Herbart szó szerint nem mondja így, de az ő tételeiből ez a magyarázat könnyen kiolvasható.

A herbarti iskola tanítása alapján irt lélektanok mind megegyeznek lényegében a Herbart felfogásával, sőt Benecke következetes lévén, bevallja, hogy tudatosság és nemtudatosság között nincs lényegbe vágó különbség, hanem csak fokozati.

A lélek közreműködésének határozott tagadása nem is vonhatott maga után mást, mint a képzetek uralkodó hangsúlyozását. Nem egyéb ez, mint az idealisztikus monizmussal szemben a realizisztikus pluralizmusnak elismerése. Böhm ezzel ellentétben azon nézetét hangsúlyozza, hogy éppen a léleknek ezen jogtalan kizárása a tudatolás tettéből rontja le az egész elméletet, melynek számos egyéb hibájára is rámutat annyira, hogy szerinte a herbarti iskola egyáltalában nem tisztázta a tudat kérdéséről, sőt inkább annyira összebonyolította, hogy a fiziológiai téren szerzett eredményeket lehetetlen ezen tanokkal összeegyeztetni. A tapasztalati tények (data) t.i. feltétlenül megkívánják: 1) a lélek közreműködését a tudatolásnál; 2) külön-külön küszöbértéket még egy képzet számára is; 3) reális küszöbpontot és nem képzeleti erőfokot a képzetek között.

Böhm a követeléseknek ezen hármasszempontjából vizsgálja, bírálja, taglalja a herbarti iskola tanításait, arra törekedve, hogy kimutassa e tanokban rejlő ellentmondásokat és arra az eredményre jut, hogy a lélektani és pszichofizikai elmélet nem képes a tudatosság jellegét kimagyarázni, ha 1) a lélek közreműködését és 2) a tudatküszöb reális létét nem fogadjuk el. E kettőről a tudat kérdés előtt teljesen meg kell győződve lennünk, mert csak így van értelmük a további kutatásoknak.

II. Mindenekelőtt fontos annak a kérdésnek tisztázása, melyik tettet kell lélektani szempontból a lélek alaptettének tekinteni? Csak azután lehet azokat a feltételeket megállapítani, melyek mellett ez a tevékenység tudatossá válik. A XVIII. századbeli lélektan, melynek művészeti ösztön adta rendszeres szépségét elvitatni nem lehet, az akarat, képzés és érzés egyenjogú és egyformán lényeges három tehetségét tanította. Az empiria rendezett legalább ott, ahol magyarázni nem tudott, míg a spekuláció magyarázni nem tudott és összezavarta mind a hármat. Egészen mást hirdetett Herbart, mást vallott igaznak Schopenhauer, más elméletet állított fel Hartmann és a többiek annyira, hogy a legellentétesebb nézetek születtek egymás után.

Böhm ezek tanaival szemben az öntudat tényéből, de kiváltképpen azon axiómából indult ki, hogy az, ami a nemtudatosság mélyében a legmélyebb helyet foglalja el, ami soha nem lett tudatossá: az a lényeges. Ezekből kiindulva kimondja, hogy a lélek fundamentumául az érzést kell tekinteni, amely mint szerveket alkotó erő, a periférikus folyamatban ösztönnek, mint centrális folyamat, sajátos módosulással, képzetnek nevezhető. Lényegkülönbség érzés, akarat és képzés közt nem állítható fel; az egyik a másból egyszerű mechanizmus útján magyarázható.

E mechanizmus első törvényeül tekintendő ez a törvény: minden centrális folyamat a centrumot reakcióra készíteti és e reakcióval szervesen egyesül, összenő. Ha a lélek centrális akciója az érzés, akkor a centrumra való hatás érzetet kelt és az érzet a ható folyamattal együtt visszavetetik. E visszavetés bizonyosságul szolgálhatnak a reflex mozgulatok tünetényei.

A reakció ezen tünetényében nincs tudat, mert a reflexjelenségek a nemtudatosnak alapjelenségei. Hogy valamely lelki tevékenység tudatossá váljék, feltétlenül szükséges a képzetfolyamat leszögezése, fixirozása, amely tény a tudatnak első ismertető jegye. Hogy már most ezen szegzés miatt eszközli egyúttal a dolgok ismeretét, azaz, hogyan ismeri fel a lélek a képzeteket, hogyan vesz róluk tudomást, ez megmagyarázhatatlan tény.

Hogy tehát valamely hatás tudatossá váljék, szükséges 1. a lélekpont reakciója, 2. ennek benövése a képzetfolyamatba, 3. e képzetfolyamnak és a benövésnek fixirozása.

Ha a reakció térmenetét vizsgáljuk — mondja Böhm — azt találjuk, hogy az csak valami jellegben állhat, melyet tudatjegynek nevez, és pedig a subjectum természetének megfelelőleg csak valami *érzésszerű lehet. A tudatpont a képzet folyamathatására, akciójára érzettel felel.*

Ezután Hartmannal polemizálva kitér arra, hogy a tudatot az akaratból lehetetlen levezetni. Ha pedig valami a képzetből kísérelné meg levezetni, akkor szüksége van arra a benső, önmagába visszatérő hatásra, melynek tiszta tényét az önérzetben bírjuk.

A második kérdést: a reakciót illetően, hogy hol keletkezik, és hol megy végbe a fixirozás, Böhm úgy gondolja: ugyanott, ahol a fixirozás történik. A fixirozás helyének a megállapításában érdekes fiziológiai adatok állanak a lélektan rendelkezésére. Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy a ducsejteknek ama sajátosságuk van, hogy azok a centripetális idegszál által bevezetett hatást a centrifugális szálra nem egyszeriben, hanem csak bizonyos idő múlva vezetik át, mely idő alatt a hatásnak okvetlenül a ducsejtben kellett megállapodnia, amiből következik, hogy a fixirozás, ha másutt nem is, de legalább ezen sejtekben, az organikus anyagnak is képessége. A másik tény az úgynevezett akadályozó központokban található, melyek a reflexmozgulatok végbemenését hátráltatják s így fixirozó hatást gyakorolnak a reflexmozgulatok centrumaira.

A ducsejtek nem csupán fiziológiai funkciók székhelyének tekintendők, hanem a test minden részében nem tudatos képeket tartalmaznak.

A tudatos képzetek nem különböznek tartalmukat tekintve a nemtudatos képzetektől.

Tovább menve arra az eredményre jut, hogy minden ducsejtnek megvan a maga tudata (nem szabad a tudatot és öntudatot egynek venni), de ebből még nem következik, hogy a tudat mindenütt egyforma erős, még kevésbé, hogy mindenütt egyenértékű. A duccentrumok között szubordináció, alárendeltségi viszony van. Ezen tudatokat csak akkor nevezzük emberi tudatnak, ha a legfőbb centrummal összeköttetésbe lépnek, ha az abszolút tudatducba, a tudatpontba belépnek.

De egy ilyen abszolút tudatducnak a létezését tagadja a lélektan, az anatómia és fiziológia.

A tudat fészke a kérdése következetes logikai munka, mely nem azonos azzal a kérdéssel, mely a lélek székhelyére vonatkozik. Míg a spiritualizmus egy pontnyi helyre helyezi a lelket, Böhm csupán azt a pontot keresi, ahol a tudat keletkezik és a lelket egy organikus ösztönnek, kiterjedt szellemiségnek tartja.

Összefoglalja ezután a fiziológiai kutatások eredményeit ezen a téren:

1. Egyik agyszerv sem lehet kizárólagos székhelye a tudatnak.
2. A nagyagyvelő féltekéi az intelligencia fészkei.
3. A nagyagyvelő féltekéi egymást helyettesíthetik.
4. A kisagyvelő a mozgások centruma.

Mindezekből levonja Böhm biztos eredményekként a lélektan számára: 1. hogy a ducsejteknek fixirozó erejük van;

2. hogy a ducsejtek egymást kölcsönösen helyettesíthetik és

3. hogy a szürke állomány az intelligencia székhelye. Ebből következik, hogy a tudatnak lehet vándorló középpontja, mely normális állapotban egy és ugyanazon sejtben marad, de rendellenességek esetében az egyforma ducsejtek bármelyikébe kerülhet.

A tényállásnak ilyen felfogása eltünteti két nehézséget. Az egyik a vándorló lelki székhely és a másik az érzéki képzetek minőségi különbségének levezetése.

A legfőbb különbség a Böhm és a Herbart-Lotze-féle (melynek nehézségeit megvilágítja) felfogás között abban van, hogy Herbart és Lotze a lelket egy pontba szorítják, míg Böhm szerint a lélek a testben mindenütt jelen van, csak annak tudata van a legfőbb formájában az agyvelő bizonyos részéhez kötve.

Ez a különbség lényeges. Mert így meg lehet magyarázni az érzéklek minőségi különbségét a lélek kiterjedt állományából, mint az idegrostok specifikus energiájából. A tudatpontban nem történik egyéb, mint hogy fixirozódnak és a reakció részlettel egybeforrnak.

Ezek után behatóan tárgyalja Böhm, miféle hasznát veheti a lélektan ezen fejtegetéseknek, tüzetesen a tudat teóriájában. És annak a hitének ad kifejezést, hogy csak ezen kapocs kiderítése után hozható be a pszikofizikai elmélet a lélektan rendszerébe. A fejtegetés folyamán a következő végeredményre jut Böhm: ha a lélektan a nemtudatos érzékleket a pszikofizikai erővel egynek állítja, akkor a pszikofizika nyert lélektani fogalmi alapot és a lélektan nyert tisztán szétártható képzeti folyamatot. A pszikofizikai munka, a specifikus energia és lélektanilag nemtudatos képzet — egyugyanazon dolognak kifejezései.

A lélektan segít a fiziológián azáltal, hogy a specifikus energiát, mint kibontakozott lélekorganumot fogja fel, kiindulva abból a tételből, hogy az ember nem azért lát, mert szeme van, hanem azért van szem, mert az embernek látnia kell. A pszikofizika pedig a nemtudatos képzetet a pszikofizikai mozgás substratumaül fogadja el, anélkül, hogy kutatná ez utóbbinak természetét, melynek megfejtéséhez sem a fizika, sem a pszikofizika nem elegendők. Így azután a három tudomány kezét fogva segít egymáson.

Így értelmezve a dolgokat, a tudat küszöb, melyet sem a pszikofizika, sem a herbarti lélektan, sem Benecke másképpen nem tudott felhasználni, csupán úgy, hogy ezáltal egy bizonyos erősségi fokot jelöltek, reális létet nyertek. Megtörténik ugyanis, hogy megvan a pszikofizikai mozgás, mint Fechner mondja és még sem lett a képzet percepciója. Ennek egyszerű magyarázata abban rejlik, hogy lehet igen erős hatás, de át nem törhet az útjában levő akadályok miatt a tudatducba. Így pl. nem lépnek a tudatba a reflexműködések irányító percepciók, továbbá azok az érzéklek, melyeket nem veszünk észre, ha egyébbel foglalkozunk, pl. az álmok, melyekről Böhm igen érdekes hipotézist állít fel. Ezek az álmoképek nem tudatosak, mert a főcentrumra nem hatnak, nem mintha nem lennének elég erősek, hanem mert a centrum kimerült és nem képes reagálni.

Bár a tudat és öntudat egymástól feltétlenül megkülönböztetendők, ez mégis igen nehéz dolog, mivel nagyon közel állanak egymáshoz és bár két tevékenységnek látszanak, tulajdonképpen egy és ugyanazon tevékenységnek csupán két stádiumát mutatják. Minden, ami a tudatban volt, szükséges az öntudathoz.

Böhm szerint az öntudat magyarázatánál két dolgot kell megkülönböztetni: az empirikus tudást maga magáról és a közvetlen tény, mely ebbe a tudásba beolvad. Az öntudat nem egyéb, mint tudat önmagunkról. A közvetlen ténye az öntudatnak nem is tartalmaz egyebet, azaz ezen egyenletben nem szükséges quantitativ egyértékűséget keresni, hanem qualitativ megegyezés is elegendő az öntudat keletkezéséhez, mert a megfigyelő én, a szemlélő én mindig tartalmasabb, mint a megfigyelt, a szemlélt én.

Az öntudat abban áll, hogy a fixirozó tudatpont a fixirozott alakban oly elemet fedez fel, mely belőle, a tudatpontból került a fixirozott képzetalakba. A tudat előtt feltűnik a fixirozott képben a fixirozott tudatpontnak saját képe. Az én maga hat az énré. Mivel a tudatduc centrális lényege az érző lényeg, így a tudatduc érzi önmagát és az első ténye a tudatducnak: az önérzet. Hogy mi ez az önérzet, azt megmagyarázni, átérteni nem lehet, csupán átélni, közvetlenül tapasztalni. Az én hat az énré, ez az első tény és hatónak az összehasonlítása a visszahatás jellemével adja az azonosság érzetét, mely érzet éppen az önérzet. Az öntudat végső tény, melyet semmi meg nem magyarázhat, de mindenki ismer.

Az érzet a lélek alaptevékenysége, a lélek minden tevékenysége módosult érzet és a lélektan feladata nem az, hogy ennek az érzetnek a keletkezését kutassa, hanem hogy a módosító körülményeket fürkésze, melyeknek hatása alatt az érzet más és más alakot nyer.

Ezután Böhm matematikai levezetés által világossá teszi azon tényt, hogy az öntudat minden képzet nélkül nem lehetséges. Az önérzet kifejtéséhez, kibontakozásához megkívántatik a kép, mint serkentő erő, miből következik, hogy az öntudat nem egy külön képessége a léleknek, hanem csupán a lelki életnek egy akcidentális, organikus feltételektől függő cselekedete, mely nélkül magáról soha sem lehet tudomása.

Önérzet és öntudat két különböző dolog, mondja Böhm és csodálkozik azon, hogy e kettőt Herbart összeecserélte. Az önérzet közvetlen tény, az öntudat pedig nem esik az önérzet körébe, hanem mint a szó maga mondja: a tudatba.

Minél kisebb az ereje az érzéleteknek, annál inkább kell a tudatnak a folytonos ismétlés által növekednie. Az én lényege nem a képekben, hanem az érző substantiában keresendő. Az én a tudatra vezet és a tudat az oktvörvény folytán az okra, melynek megnevezésére a nyelve nevet adta: „*lélek*.”

A tudat és öntudat viszonyát illetőleg azt találja Böhm, hogy azon akadályok, melyek az én erejét csökkentik, csodálatos módon magában a tudat munkában keresendők. Minél nagyobb figyelemmel fordulunk külső tárgyak felé, annál erősebb a tudatos akció. Mély gondolkozásnál egészen hiányzik az öntudat.

A mély gondolkodás egy és ugyanazon dolognak gyökeres áthatásában áll; e munka közben oly erősen forr egybe a reakció a képzetekkel, hogy azok nélküle nem is képzelhetők. Azonban ebben van az öntudatnak alapja és biztos gyökere is; a tárgy az alanytól át lévén hatva, az alany önmunkájából eredetnek látszik s az alany valahányszor e tárgy visszakerül, öntudatát leli általa és benne. A sokféle munka külső tárgyakra irányozva előidézhetheti, hogy az egyén soha sem éli meg önmagát, hanem mindenkor csak a tárgyakat éli.

E lélektani tény törvényeit a következőképpen fogalmazza meg Böhm:

- 1) Minél több a képzet, annál szélesebb a tudat.
- 2) Minél gyakrabban fordul elő a képzet, annál több benne az öntudatos elem.
- 3) Minél változatosabb a képzetsor, annál kevesebb az öntudat.

4) Minél nagyobb a tudat, annál csekélyebb az öntudat. További következtetés után két tényt állapít meg Fechner pszikofizikai formulájából (a kép az inger logaritmus) úgymint 1) hogy a tudat nem 0-nál, sem egynél, hanem valamely nagyobb értékű ingernél kezdődik. Ebből következik, hogy az öntudat szintén nem egynél, hanem magasabb értéknél kezdődik; 2) hogy a képzet fokozódása fordított viszonyban van az öntudattal, így a legerősebb öntudat csak bizonyos középszámú értéknél jöhet létre. Ha ugyanis Fechner azt állítja, hogy az érzéklet ereje egy bizonyos pontig gyorsabban nő, mint ezen a magasságon túl, úgy igen közelálló gondolat, hogy a legtöbb öntudatosság éppen ezen a ponton van.

Talán némelyek korainak találják a következtetéseket — mondja Böhm — de ő egészen bizonyos az alapgondolatok helyességében, legfeljebb részletekben fogják esetleg újabb adatok az ő felfogását módosítani. Ha a tudat éppen a képzetek fixirozásában áll és a ducsejték éppen ezen munkára képesek, akkor a tudatnak a ducsejtbe való áthelyezése semmi meglepő eredménynek sem tekinthető. A fő dolog az, hogy a tudat egy meghatározott hely nélkül, ahol az végbemegy, nem gondolható.

Végül megjegyzéseket fűz azon fentebbi tételéhez, hogy az *öntudat* egy akcidentális, organikus feltételektől függő akciója a léleknek. Az a felfogás, hogy az öntudat a szellemnek *nota essentialis*-a csupán előítéleten, nem lélektani megfigyelésen alapul.

Semmi sem ismerheti meg magát, ha nem ver benne gyökeret a subjectum (alany) és objectum (tárgy) elkülönítése. Ez az elválasztás elkerülhetetlen alapelve az emberi megismerésnek és az egész mindenségben fellép, mint tudatos és nemtudatos. Lehet, hogy ez csak egy elkerülhetetlen csatlódása a subjectumnak, sőt valószínű, hogy az alany öntapasztalatának kihelyezése a tárgyba is, de mindenesetre oly fontos dolog, melyet a bölcsészetnek figyelmen kívül hagynia nem szabad. Az öntudat mindig csak tudat és ezért kell az elméletnek megvizsgálnia keletkezésének feltételeit. A tapasztalat azt mutatja, hogy az öntudat folyton fejlődik, tisztul, kialakul, ezért joggal lehet következtetni, hogy az nem lényegszerű, hanem az individuum élete folyamán keletkező, kialakuló jelenség. Azért az ember ideális típusában az öntudat preformálva lehet. De ez az öntudat csak akkor jelenik meg, ha a térben a feltételek realizálódtak, melyek tényleges tevékenységét lehetővé teszik. Ez a felfogás megváltoztatja az emberről és a lélekről szóló tant is. Az ember nem pontnyi lélek, hanem ideális egység, melynek tipikus képében éppen úgy meg van a szellemi organizmus, miként — ha anyagilag kifejlik — a testi organizmus. A szem, a fül stb. éppen úgy hozzátartoznak az ember típusához, mint a tudat. Ezek együtt véve alkotják azt a szellemi organizmust, melyek egységes együtt működéséből előáll az öntudat. Ezért semmisül meg az ember öntudata, midőn a tudatcentrum elpusztul (halál) s visszaesik a tudat nélküli létbe. Tudni valamit a nemtudatos létről lehetetlen.

Annyi azonban bizonyos, hogy amint azon ideális létezőnek volt alkalma egyszer öntudatot kifejezni, úgy ezt az öntudatot számtalanszor kifejezheti újra, ha alkalom kínálkozik rá. Hogy lesz-e erre alkalom a nemtudatos létben, nem tudjuk, de hogy az egyén örökké nemtudatos maradjon, annak ellentmond az a tény, hogy a világba már egyszer kilépett. A képzetek is visszatérnek a nemtudatosból, ha pozitív vagy negatív segítségre tesznek szert. Ilyen képzet az abszolút létben az individuum.

Érdekes megjegyzéseket tesz még Böhm az organikus anyagnak a tudattal, az ideális létezővel való viszonyára. Itt a metafizikai spekulációk nem kielégítőek, csakis az ismeretteória segíthet. A materialisztikus felfogás, mely emberi tudatot kémiai elemekből akarja megmagyarázni, képtelenség, mert a materializmus egyetlen lélektani problémát sem volt képes megoldani. Ha tehát az anyagból nem lehet megmagyarázni a szellemet, meg kell kísérelni megfordítva: vajon lehetséges-e szellemből az anyagot megmagyarázni? *Miért lenne éppen a szellem az anyagnak funkciója és miért nem inkább az anyag a szellemnek funkciója?* A spiritualisztikus elmélet ahelyett, hogy a test és lélek közötti viszony megfejtésével vesződik, inkább vizsgálná az anyag fogalmát. Ez a vizsgálódás kiderítené, amit már Hartmann is hangoztatott, hogy az anyag nem egyéb, mint nyers, ösztönszerű előítélet és az ismeretelmélet az anyagnak minden tulajdonságát oly szellemi tetté tudja átváltoztatni, hogy a közönséges anyag helyén nem marad semmi egyéb, mint egy vak kép, egy mázolt folt, amelybe a csalódott individuum a tapintóérzék adatait kihelyezte. Nincs egyéb, mint *cogitatio*, mely a mi szubjektív szemléletünk előtt, mint *extenzio* jelenik meg, de a *cogitatio* megint csak bizonyos feltételek mellett vehet tudomást magáról és éppen ezen feltételeket kell a tudatteóriának kimutatnia.

Aki pedig egyszer átlátta, hogy a világban nincsen más, mint idealitás, mely csak az által lesz realitássá (szokásos értelemben), hogy az alany alakítja maga formái szerint, annak számára nincs anyag, hanem többé-kevésbé kötött és felszabadult szellemiség.

Az itt kifejtett elméletnek bővebb taglalásába nem mehetünk bele, hisz mindenki kiolvashatja már e kivonatból is, hogy Böhm hadat üzent az eddigi elméleteknek s lerakta a maga külön, önálló rendszerének alapjait, amely némely részében talán ingatag is, talán javításra és bővítésre szorult is, de a legfőbb kérdésekben mégis meglepő, éles logikával felépített.

Ezen cikke, tanulmánya magyar nyelven is megjelent „A tudat keletkezése az emberben” címmel.¹ Illetve azt kell mondanunk, hogy előbb jelent meg magyarul (1874), s azután fordította le németre (1876.) Fordítást mondtunk, mert igen csekély, alig számba jöhető eltérésektől eltekintve a magyar és német cikkek ugyanazok.

Ennek a tanulmánynak folytatása volt a „Zur Theorie des Gedächtnisses und der Erinnerung” (Emlékezőtehetség és elmélkezés tanához) című cikk, amely a következő évben jelent meg a „Philosophische Monatshefte” hasábjain.²

Böhm a bevezetésben kifejti, hogy a lélektan fejlődésének biztosítását a fiziológiai lélektanban látja. Már pedig eddig a tradíciós lélektan teljesen mellőzi a fiziológiát, a fiziológiai hatások befolyását a lélektani funkciókra s ezzel szemben egy imaginárius lelki szubstanciával akarja a lelki jelenségeket megértetni, magyarázni. Ennek eredménye, hogy a mai lélektanban elmaradottságot, fogalomzavart, magyarázat hiányt vagy helytelen magyarázatokat találunk.

A lélektan minden része kapcsolatban van a fiziológiával, de tán seholsem oly szembeűnő ez, mint az érzéki észrevételek és képzetek tanában. Hogy képzeink kapcsolódnak, hogy az egyszer nyert képzetek lelkünkben megmaradnak s újra visszaidézhetők, hogy mindezen működések fiziológiai feltételekhez kötve, s ezektől függnek, azt mindenki önmagán tapasztalhatja. És mégis alig van lélektan, amely a lelki jelenségeknek a fiziológiával való ezen kapcsolatát, pláne alárendeltségét kitüntetné. A régi lélektan tarthatatlan voltát eredménytelensége eléggé kitünteti, ezért szakítani kell a régi lélektani iránnyal s követni kell a fiziológiai irányt.

Ezért üdvözlí Böhm nagy lelkesedéssel Wundtnak „Physiologischer Psychologie”-jét, amelynek hatását a lélektan terén ugyan nem lehetett még kellőleg kipróbálni, de a legnagyobb sikerrel kecsegtet, mert a fiziológiai lélektané a jövő, mert csakis ezek által felvetett szempontok szerint lehet és kell a lélektan egyes kérdéseit tárgyalni, kifejezni és előbbre vinni.

Ezen szempontok előrebocsátásával Böhm két kérdés tárgyalását tűzi ki: a képzet megőrzésének és újra feléledésének kérdését. Célja nem az, hogy e jelenségekre vonatkozó részleges vizsgálatait közölje, hanem hogy ezek tárgyalásával azon vezérgondolatot megvilágítsa, melyet a lélektannal foglalkozónak ezen és hasonló problémák vizsgálatánál követnie kell.

¹ A pesti ág. hitv. evang. főgimnázium értesítője, 1873/74. iskolaév 3—24. II.

² XIII. kötet (1877-ik évf.) 481—515. II.

Előre bocsátja, hogy Wundt érvelése ellenére elfogadja az idegek, illetve idegcentrumok specifikus energiájának tételét, sőt Longet nézetét is osztja, hogy a pusztá érzéseknek, az értelemnek és az akaratnak külön székhelyei vannak, vagyis külön idegcentrummal kell bírniok, mert nem képzelhető, hogy az érzésnek, tehát az öntudattól független működésnek egy és ugyanaz legyen a centruma, mint a logikus képzetnek.

I. Az emlékezés és emlékeztetés kérdését, melyet Böhm fölvet, a régi lélektan nem tisztázta eléggé, holott rendkívül fontosak. A kettő szoros kapcsolatban van egymással: mert az egyik öntudatosan az, míg a másik öntudatlanul alszik a lélekben, így a kettőt egymástól szétválasztva lehet szemlélni. Mégis ezek egy harmadik problémával lépnek összeköttetésbe: az eszmetársulás problémájával, amely épp oly mostohán és megértetlenül áll a lélektanban, mint a fenti kettő.

Az eddigi tanok az eszmetársulásról — Böhm szerint — hibás vágányra tévedtek, mert 1) képzeteknek társítását kizárólagosan az öntudatos lelki szubstanciának tulajdonítják, és 2) mert olyan törvényeket állítottak fel, amelyek teljesen terméketlen absztrakciók, anélkül, hogy meggyőzhetnék, bebizonyíthatnák a reális képzet-összeköttetést, képzetkapcsolatot, vagy csak meg is tudnák magyarázni. Ezek számára ugyanis semmiféle alapot sem állít fel, sőt ellenkezőleg pusztán úgy tünteti fel őket mint törvényeket. Kijelenti Böhm, hogy Horowicznak eszmetársítási-tanát sokkal többre becsüli, mint az eddigi összes metafizikai lelki-teóriákat, mert Horowicz nyomatékosan mutatott rá arra a tényre, hogy az eszmetársítás kizárólag az agyvelő szerkezetéhez van kötve, amelyről csak azt az egyet jegyzi meg, hogy bár az idegpálya *conditio sine qua non*ja a társításnak anélkül azonban, hogy ez már az asszociációnak alapja lenne, mint azt Horowitz állítja. A tulajdonképpen asszociálandó elemet mindig az agy ducsejtjeiben kell keresni, amely a hozzávezetett elemre való specifikus visszahatásával hozza létre a maga asszociációját. Hogy azonban az ellentmondásokat — amelyektől a herbarti lélektan csakúgy hemzseg — kikerülhessük, végesvéig az egyes agycentrumoknak specifikus energiájához kell magunkat tartanunk. Ha ezen tényt Longet tanításával összeköttetésbe hozzuk, úgy az a szükségesség adódik elő, hogy az érzések *complexum*ában éppen oly fokozatot vegyünk fel, mint amilyen valójában bebizonyított a mozgások koordinációjában. Minden magasabb centrum valami újat ad az alacsonyabb centrum által vezetett nyersanyaghoz, amely által az érzések jelentékeny képekké egyesülnek, ahogyan fogalmainkban megjelennek. De mert az összes centrumokat egymás között vezető pályák (*Leitungsbahnen*) kötik össze, így magától adódik az az eset, hogy a centrumok a maguk tapasztalati tényeit (*data*) öntudatlanul összekapcsolják, míg a magasabb centrumok a különféle gondolati tényeket (*Sinnes data*) az egység jelentésének mértéke szerint egyesítik, sőt hasonlóságuk mértéke szerint a hozzájuk tartozó centrumokban egymással egyesülnek, amelyek valójában széteső, de igen sok esetben szét-választhatatlan *complexum*ot alkotnak.

Az emlékezőtehetség kérdése tehát korántsem oly egyszerű, mint a monadisztikus lélektan feltünteti. S mert a tapasztalati tényeket félreismeri, emlékezőtehetségről szóló tana azért nem is tudja a legegyszerűbb kérdéseket sem megoldani. Ilyen kérdések: Miért maradnak meg változatlanul a képek? Hova tűnnek az elfelejtett képek s mi történik ezekkel? Ezen egyszerű, de igen fontos kérdéseket a régi lélektan fel sem veti, az újabb metafizikai lélektan a leghetetlenebb módon akarja megmagyarázni. Még az emlékezőtehetség fogalma se tiszta előttük s összezavarják más fogalmakkal. Böhm szerint: emlékezőtehetség lélek (vagy agy) tulajdonsága, melynél fogva az egyszer benne keletkezett képeket változatlanul megtartani igyekszik. Igen nagy hiba, amit a Herbart iskola elkövet, hogy az emlékezőtehetséget a reprodukció (*genus*) egy fájának (*species*) nevezi. Kétségtelenül van összefüggés a kettő között, sőt az emlékezőtehetséghez a reprodukció ténye által jutunk; de az emlékezőtehetség törvényeit a reprodukcióból megérteni akarni épp oly abszurdum, mit a víz nyugvó állapotát ennek folyásából meghatározni. Az ilyen okoskodás a kettőnek összezavarásához vezet, mint Herbert Spencernél látjuk. A régiek és Herbert Spencer sem tudják megmagyarázni az emlékezőtehetség alaptulajdonságát: a változatlanságot. Miután a régi lélektani feltevések nem vezetnek az emlékezőtehetség megértéséhez, nem marad más hátra, mint az új irányt követni. Az emlékezőtehetség nem lehet más, mint fiziológiai funkció.

Ilyen irányú felfogásra Böhm Heringnél talált, melyet kielégítőnek nem tudott elfogadni, mert Hering párhuzamot vont az emlékezőtehetség és az izomemlékezet (*Muskelgedächtniss*), továbbá az öröklési képesség között, holott ezek élesen különböznek egymástól, még pedig:

1) Az izomemlékezet nem szorítkozik pusztán egy bizonyos meghatározott kerületre, a gyakorlat mind jobban képessé teszi valamely munka elvégzésére, míg az emlékezőtehetség a legtöbb lelki tüneményeknél egy bizonyos meghatározott maximumot érhet csak el.

2) Az izomképesség örökölheto, míg az emlékezőtehetség ideái nem örökölheto, hanem azokat meg kell szerezni.

3) Az izomemlékezet fog a gyakorlat megszűnésével, ez az ideákemlékezeténél (*Ideengedächtniss*) nem lép egész tisztán előtérbe.

4) Az izomemlékezet dispozición alapszik, ha az ember meg akarja szerezni, éppen ezért bizonytalan; míg ezzel szemben az ideáemlékezte saját tartalommal és jelentőséggel bíró lélektani alakulata egy meghatározott emlékezőtehetségnek.

Ezen az alapon folytatja tovább Böhm elmékedését, kimutatva, hogy a testi és lelki emlékezet között nagy eltérések vannak, majd annak megmagyarázására tér át: miként maradhatnak meg a képzetek.

Erről a következőképpen szól:

Minden idea az agycentrumok funkciója, melyet azokból ingerek váltanak ki. A képeknek tehát már meg kell e centrumokban lenniök, hogy azokból kiváltathassanak, mert ahol nincs semmi, onnét nem is lehet semmit kiváltani. E képeknek a változatlan megmaradás lehetőségével kell birniok, mert másképp az anyagcsere folyamán ezeknek is meg kellene változniok.

Minden egyszer megszerzett kép elraktározódik. De ki raktározza el? Ne felejtjük el, hogy az emlékezőtehetség nem valami különös lelki tehetség, hanem a képzetek egy bizonyos állapota.¹ Ha lelki tehetség volna, akkor önálló funkciócentrummal kellene birnia, aminek ellentmondanak úgy a lélektani, mint a patológiai jelenségek. De ha az emlékezőtehetség nem is lokalizáltatik abban az értelemben, hogy annak a bizonyos agyrésznek extirpációjával az összes lélektani képzetek elvesznek, azért mégis van lokalizációja, még pedig oly értelemben, mint a kombinációknál láttuk. Minden idegcentrumnak ugyanis azon képekre vonatkozólag, melyeknek centrumát képezi, bizonyos exkluzív emlékezőtehetsége van. Emellett bizonyít: 1) az emlékezőtehetségnek részletes elvesztése és 2) sok esetben a reprodukciónak képtelensége.

Az első azt bizonyítja, hogy a képeknek megőrzése nem minden rend nélkül történik az agyban, hanem bizonyos meghatározott lelki alakulás számára meghatározott megőrzési centrumoknak (Aufbewahrungscentra) kell lenni. Emellett bizonyít az a körülmény is, hogy az emlékezőtehetség a jelképek számára egészen speciális jellegzetességet, és erősséget képes felmutatni (számlóművészek), amit másként megérteni nem lehet, csak úgy, ha felvesszük, hogy az agy némely része egyoldalulag preponderál, amely azután kizárólagosan egy bizonyos irányú képzetek megőrzésére lesz képes. Az emlékezőtehetséget tehát minden lokalizáció nélkül elképzelni nem lehet és nem szabad.

A második az univerzális lokalizáció mellett bizonyít, amelyet azonban a feledés-fogalom ismeretének kell megelőznie. A feledés nem más, mint valamely képnek a tudatból való kiesése, míg az emlékezés valamely képnek a tudatba való behatolása. De mert sokszor valaminek az összképe megvan lelkünkben, de részletei nem tudnak öntudatunkba jutni, ebből az következik, hogy az emlékezőtehetség a képeknek különféle alakját az agyvelőnek különféle helyére helyezi el. Az emlékezés és feledés majdnem mindig parciálisan történik. Ez a parciális feledés annál feltűnőbb, minél több érzékemmel vettem föl az eredeti képet. Elfelejtethet egyes részeket, melyeknek bár a tudatban nincs helyük, visszatérnek abba a centrumba, ahol keletkeztek (Ursprungscentra). Az egyes részek elszórva, egyenkint jutnak vissza a tudatba, s ott egy magasabb funkció egyesíti őket.

Ezen kérdésre: hova tűnnek az elfelejtett képek (amire a régi lélektan nem, a herbarti pedig rosszul felel), nem lehet más feleletünk, mint hogy odatérnek vissza, ahol keletkeztek: eredeti centrumukba. Ha valaha sikerül kimutatni, hogy mely agyrészek jönnek működésbe bizonyos funkcióknál, akkor azt is meg lehet határozni, hová tűnnek el a képek a feledéskor.

Mi történik az elfelejtett képekkel a nemtudatosban? Erre direkt választ nem adhatunk, mert a nemtudatost csak akkor ismerhetjük meg, ha számukra tudatossá válik. De a reprodukcióban bizonyos ismertető jeleket, jegyeket láthatunk, amelyekből az átalakításra következtethetünk. Emlékképeink, melyek az érzékiekre vonatkoznak, elhalványulva jelennek meg újra. Miért? A régi magyarázatok csak részben elégíthetnek ki. Van azonban egy fiziológiai megfigyelésünk, mely világosságot deríthet e kérdésre. T.i. a reprodukált képnek útja a tudatba jóval rövidebb, mint a szenzációé. Fiziológiai mérésekből kitűnt, hogy az izgatott ideg hatása az idegcentrumra annál nagyobb, minél hosszabb uton vezette az ingert; tehát annál nagyobb hatást vált ki a centrumból. A szenzáció a centrumban keletkezik, tehát kvalitását csak a centrum határozza meg, de erősségét az inger, vagyis az út hossza.

Másképp áll a képzetekenél a dolog. Ezek a reprodukció által nem vesztenek frissességükből. Ez természetes is és csak azt igazolja, amit a képzetokról elmondtunk, hogy t.i. a képzet nem egyszerű szummációja a szenzációknak, hanem az idegcentrumokba végbemenő logikus működés eredménye. S minthogy az agyban a szenzációcentrumok távolsága állandó, a reprodukció útja sem rövidebb, mint az eredeti út.

Minél nagyobb az inger, annál élénkebb a kiváltott érzéki kép (érzéklet, Sensation). Amennyiben az érzéki képek minőségét a centrum határozza meg, így ennek élénksége és frissesége kizárólag az idegingernek fokozott erejétől függ. Az érzéki képnek frissesége ennél fogva a növekedésben található meg. Ha a

¹ Spurzheim találóan „mode d'actions des facultés”-nek nevezi.

növekedés fellép, akkor a képnek megvan a maga frissesége, ha a növekedés elmarad, úgy a kép halavány és erőtlén. Mindezek nem állanak a jelentőképekre (rendesen fogalmaknak (Begriff) nevezik), amelyek az emlékezet által nyernek, de semmi szín alatt el nem vesznek. Böhm az érzéki képek és jelentőképek különbözőségét bizonyítja.

II. Böhm Károly cikkének második részében az emlékezet kérdésével kapcsolatosan még a reprodukcióra vonatkozó ezen alapkérdéseket veszi tárgyalás alá:

- 1) Miért reprodukáljuk a képzeteket változatlanul?
- 2) Az egész jelenségcsoport milyen törvényeknek hódol és általában milyen alakot ölt?
- 3) Miért élednek fel mégis sok esetben a képek változott alakban?

Böhm legelső sorban avval kíván tisztában lenni: hogyan élednek fel egyáltalában a képek? Háromféle válasz lehetséges:

1) A képzetek maguk valójában állandóan megmaradnak a lélekben, eltűnésük csak látszólagos, mert más képzetek a tudatban háttérbe szorítják (Herbart);

2) A képzetekből valamicske maradvány vagy nyom megmarad, amelyek valamely úton-módon felélednek, újból megalakulnak (Beneke);

3) Minden képzet megújításához dispoziációt hagy hátra, amely dispozició valószínűsíti a reprodukcióra vezet, ha azon motívumok egyike nyomul előtérbe, melynek a társítás törvényében szerepe van (Wundt).

Miután Wundt az előbbi két teóriának tarthatatlanságát kimutatta, Böhm csak Wundtval és az ő tanait továbbfolytató Horwiczal foglalkozik, különösen annak eldöntésére vetve a fősúlyt: vajjon a feltételezett dispoziációból háramlik-e valami haszon az emlékezetre és emlékezésre? A dispoziciónak ugyanis kétféle eshetősége fordulhat elő: vagy valójában maradandó, akkor az idegrostja segítségével mindig és kimaradhatatlanul elő kell állnia a képzetnek (ezt lélektanilag igazolni nem lehet); vagy csak hajlam, vagyis nem állandó, akkor az emlékezeten és az emlékezésnek lehetőségére is kétséggé válik. A dispoziciók tehát nem fedik a tényeket, melyek arra a következtetésre vezetnek Böhmöt, hogy Wundtnak a reprodukció megmagyarázásánál a nyomteóriára kellene visszatérnie, ha nem volna egy negyedik eset is, melyet Böhm a következőkben fejt ki: a képek nem maradnak vissza a tudatban, nem is hagynak maguk után semmi nyomot, de nem is áll rendelkezésükre valami rendetlen módon a dispozició, hanem az emlékezeti képek nemtudatos képzetek, mert Böhm az elfeledett képeket úgy tekinti, mint a megfelelő idegcentrumban állandóan, de tudattalanul megmaradó képeket, amelyekről — éppen azért, mert tudattalanok — semmit sem mondhatunk.

Általánosságban azonban annyit mégis kijelenthetünk, hogy a képek változatlanul csak akkor térnek vissza az emlékezetbe, ha azokat változatlanul megőrizték. A képeknek felújítása ugyanis függ az agyvelő szerkezeti és dinamikai ingerfeltételeitől.

Szerkezeti feltételek alatt értjük azon vezető-rostok állapotát az agyban, melyek a képzeteknek a különböző centrumokból az öntudatba való jutását lehetőségessé teszik. Ezek hiánya vagy hibája folytán lehetséges, 1) hogy a szenzációk megvannak, de nem válhatnak öntudatossá (Longet kimutatta), 2) hogy megvan bennünk a képzet, de nem találunk rá kifejezést (afémia), 3) hogy egyes képzetek öntudatossá lehetnek, de nem képesek kapcsolódni.

Ezen agyszerkezetben rejlő feltételekhez jönnek még azok, amelyeket az ingerek dinamikája szolgáltat. Miként a mozgást valamely belső vagy külső inger váltja ki, ekként történik a reprodukciónál is. Ha az inger belső, akkor a jelenség automatikus alakot ölt, ha az inger külső, akkor reflex jellegűvé válik. E kétféle reprodukció között különbség van.

A reprodukcióra ugyanazon törvények állanak, mint az asszociációra. Ezért meg kell elégednünk egy általános sémával, amely minden jelenséget magában foglal, s amelyen minden jelenség alapszik. Ezt a sémát a fiziológia nyújtja a maga reflexeivel. E szerint a reprodukció egyszerű és kombinált is lehet.

Ezek megállapítása után Böhm a lélektan jövő feladatai közé tűzi annak megállapítását: milyen ingerek milyen képeket hoznak létre, különös vizsgálat tárgyává téve a következő kérdéseket:

- 1) Hogyan viselkednek egymással szemben a homogén érzéki képek?
- 2) Hogyan idézik fel egymást a heterogén érzéki képek?
- 3) Hogyan függnek egymással össze a jelentőképek (fogalmak)?
- 4) Hogyan reprodukálják önmagukat az érzéki és jelentő képek fajtái?

Ami pedig azt a kérdést illeti, miért jutnak a képek annyira megváltozott alakban a tudatba? — Böhm azt feleli, hogy a reprodukció sohasem történik egyszerre, hanem mindig részlegesen, részletesen. Ahol már most valamelyik vezetőpálya megrongálódik (akár az agy egy része kimerül, akár más fizikai ok működött közre, akár maga az agycentrum annyira gyenge, hogy nem tud megfelelő ingert létrehozni vagy arra

válaszolni) vagy pedig ahol maga az inger is nagyon gyenge, ott a képeknek egyes jegyei feltétlenül elmaradnak. De lehet az inger vagy az agy ingerlékenysége túl erős, akkor a régi keretekbe új képek nyomulnak be és előidézik azt, hogy az emlékezeti képek hamisak lesznek. Ezekkel magyarázza Böhm a homályos képeket.

Mindenesetre az is igen érdekes kérdés: egy sokszor látott tárgynak melyik képe reprodukálódik? A felelet reá igen könnyű. Egy tárgy sem hagy maga után sok képet, ami felesleges is volna, hanem törzsképet (Stammbild), amelyet több „lebegő képzet” (schwebende Vorstellung) vesz körül, s amint a törzsképet változtatgatja ezeket a lebegő, szállingózó képzeteket, nekünk is másként jelenik meg. Ha a tárgy képe reprodukálódik, úgy ez éppen azokat a „lebegő képeket” kelti fel, amelyekkel egykor a legszorosabb összeköttetésben állott. Ezen összeköttetés, kapcsolódás értéke függ részben az érdeklődés fokától, részben az ismétléstől, részben a mindenkori céljától, tehát a centrális innerváció mindenkori irányától. Ha minden több ízben látott tárgy minden egyes esetben extraképet hagy a bennünk hátra, akkor azt hisszük, nincsen olyan szellem, legkevésbé emberi agyvelő, amely e nagy számú képeket megtartani képes volna. Az önfigyelés sem ezt tanítja, hanem arra a kétségen kívül álló tapasztalatra vezet, hogy nem sok egységes kép, hanem ugyanazon kép számos változó jeggyel lép a tudatba, ami azt a csalódást kelti bennünk, mintha különböző és sokféle kép származott volna abból az egy képből.

A reprodukcióval befejeződik a képzetek formális lefolyása, melyeknek legfőbb stádiumai: az asszociáció, az emlékezet és a reprodukció. Így hát a reprodukció már feltételezi úgy az asszociációt, mint az emlékezetet anélkül, hogy ezek által a reprodukció kérdését kimerítenők. Az asszociáció = kombináció, az emlékezés = szellemi fejlődés, gyarapodás, a reprodukció = szellemi reflex. Így módon mind a három jelenség összehasonlítható fiziológiai működésükben, sőt a fiziológiai kategóriák részben fedik e három jelenséget, ez a fedés legteljesebben a reprodukciónál vehető észre. Azonban ez csak a formális elemekre áll fenn, lényegükre vonatkozólag e vonatkozásról lélektani szempontból nem mondhatunk semmit. Ez nem is volt Böhm szándékában, csak a képzet lefolyásának formáit kereste, vizsgálta, tekintet nélkül ezek tartalmára.

Böhm e két lélektani cikkének megállapításait, megállapodásait utóbb felhasználta lélektani munkáiba, amelyekhez ezek csak előtanulmányok gyanánt szolgáltak.

Még csak annyit említünk meg, hogy Böhm az emlékezetről írt cikkéből kifolyólag tudományos vitába keveredett Horwicz Adolffal¹; akinek állításait, tételeit Böhm gyakran cáfolgatta cikkében.

Böhm Károly ezen cikkein kívül még pár könyvet: Spitta, Binz, Dittmar műveit ismertette, bírálta e német folyóiratban, melynek 1878. év végétől kezdve több értekezést nem küldött.

Ezentúl csak magyarul kívánt a magyar közönséghez szólani.

XV. A szerkesztői asztalnál.

Csak ismétlésekbe bocsátkoznánk, ha azt akarnók bizonyítani, mennyire nem volt ínyére Böhmnek az az állapot, hogy vagy napi lapba szorult, ha kritikát akart közreadni, vagy a németek szívességét kényszerült igénybe venni, ha dolgozatával nyilvánosság elé kívánt lépni.

Különösen ez utóbbi miatt zsörtölődött sokat, hangoztatva, hogy feltétlenül alapítani kell egy magyar filozófiai folyóiratot.

Ez kedves és régi eszméje volt.

Már tübingeni tartózkodása alkalmával arra buzdította, biztatta otthon maradt barátait, alapítsanak filozófiai folyóiratot, amely alkalmas lenne a magyar filozófia továbbművelésére, fejlesztésére. Barátai azonban nem éreztek magukban elegendő erőt és hivatást arra, hogy Böhmnek felvetett tervét — bár mindnyájan helyeselték — megvalósítsák.

A magyar filozófiai folyóirat szükséges voltát azonban most érezte legjobban Böhm. Nem azért, mintha szerepelni akart volna. A feltűnési vágy egyáltalában idegen volt szívétől-lelkétől, hiszen láttuk, hogy németek kérve kérték, hogy helyezze el náluk cikkét. Hanem pusztán azért, mert fájt szívének, hogy a

¹ A Phil. Monatshefte XIV. Band (1878.) 235-243. II.

filozófia a magyar közönség részéről igen mostoha bánásmódban részesül, s mert lehetetlennek tartotta, hogy a magyar filozófia mélyebb gyökereket verhessen a hazai tudományos világban, ha nem áll a filozófia művelőinek rendelkezésére olyan folyóirat, amelybe gondolataikat, eszméiket elhelyezhetnék, amelyben egyes filozófiai irányokat megvitathatnának, külföldi filozófiai mozgalmakat ismertethetnének.

Ezen minden tekintetben érezhető hiány pótlására elhatározta, hogy egy filozófiai lap megindítására lépéseket fog tenni.¹

Böhm Károly tervével nem állt egyedül. Már többeknek agyában megfordult ez a gondolat, de legtöbbjénél hiányzott a terv keresztülviteléhez szükséges erő, bátorság és kitartás.

Az első ilyenmű kísérlet az 1870-ben megalakult „Filozófiai Társaskör” volt, amelyről Harrach József, aki fővárosi IV. ker. reáliskolában a filozófia tanára volt, mint ezen kör jegyzője, így emlékezett meg: „Sajnos — a nagy buzgósággal megindított törekvés még sem vezetett a reménylett eredményhez. A kör élete rövid idejű volt. Alig tartott tovább egy évnél. Megszűnése okát hibás szervezete képezte s így már keletkezésénél magában rejté feloszlása csírát.”

De a vágyat egy filozófia társaság alapítása és evvel kapcsolatosan egy filozófiai folyóirat szerkesztése után az első hiú kísérlet nem tudta kiölni a filozófiával foglalkozók szívéből, hanem magukat és egymást folyton arra biztatták, hogy a múlt szomorú tapasztalatain okulva, biztosabb alapokon építsenek fel egy újabb filozófiai kört és lapot.

A mozgalom élére újból Harrach József tanár állott, aki 1876. okt. 11-én értekezletre hívta össze az érdekelt filozófusokat. Köztük volt Böhm Károly is.²

Szomorúan tapasztalta Böhm Károly, hogy már az első összejövetel alkalmával nem volt meg a szükséges egyetértés, amelynek segítségével megtalálták volna az egységes kontaktust nemcsak a nagyközönséggel, hanem még egymás között is.

Harrach a közóhainak megfelelően azzal az indítvánnyal lépett elő, hogy a vidéki filozófusok bevonásával létesítsék az új kört, melynek feladatát eredeti önálló filozófiai műveknek kiadása és egy szakközlöny szerkesztése képezné. Az értekezletnek többsége részben kishitűségből, de legnagyobb részt féltékenységből, az eszmét elvetette és Molnár Aladár elnöklése alatt oly kör alakult, melyben csupán értekezleteket tartottak. Ezeken az értekezleteken felolvasásokkal, szabad előadásokkal kapcsolatosan vitákat rendeztek s filozófiai kérdéseket beszéltek meg. Tizenkét ilyen értekezletet tartottak, amely után a kör semmi nyomot, értékes eredményt sem hagyva maga után, két év múlva szép csendesen elszenderült.

Böhm két értekezleten szerepelt, mindkét alkalommal „Az emlékezet fiziológiájáról” tartott előadást.

Böhm Károlyt igen bántotta a körnek sikertelen működése. Különösen azért, mert azt látta, hogy a tagok nem azért mentek szét, miként Harrach állította, — mert megunták a vitatkozást, hanem azért, mert „a filozófiai gondolkodást nem lehet professzióból űzni és jellemileg annyira különböző egyének, milyenek mi voltunk, nem férhetnek meg egy társas körben. Mert míg az egyik rész teljes odaadással karolta fel az eszmét, addig a másik (szerencsénkre kisebb) rész nem tekintette a kört egyébnek, mint oly helynek, hol végtelen bőbeszédű ürességeit elcsépelje s azt kívánta tőlünk, hogy saját unatkozásunkban gyönyörűséget találjunk. Nem a filozófia iránti közöny, hanem szenvedhetlen emberek elleni ellenszenv robbantotta szét a „Társas kör”-t már 1878-ban.”

Ez az éles kritika szomorú árnyat vet a hivatásos filozófusaink vérszegény működésére, unalmas pepecselésükre, kölcsönös ellenszenvből fakadó széthúzásukra, a közönségtől való tökéletes elzárkózottságukra.

Böhm az eredménytelenségbe sehogysen tudott megnyugodni. Nem tudta és nem akarta elhinni, hogy egy filozófiai lap ne tudjon Magyarországon megélni és filozófusaink kénytelenek legyenek idegen nyelven, idegen országokban megjelenő folyóiratoknak küldeni cikkeiket. Igaz, ez kényelmesebb. Semmi gond, semmi megerőltetéssel sem jár. De még a dicsőséget is növeli, az önérzetet is mérhetetlen módon duzzasztja az a tudat, hogy az egész magyarság nem képes megérteni, méltányolni, felfogni nagyságukat, tehetségüket, kiválóságukat, ezért csak oly kultur nép, mint a német, olvashatja el írásaikat, míg a magyar nem. Ezért nyíltan hirdették, hogy csak a külföldnek érdemes dolgozni, a magyarnak nem.

Világért sem akarunk a nagy közönség védelmére sietni. Hibás az is. Ez tagadhatatlan tény. De a közönség hátramaradása nem egészen a közönség rovására írandó, hanem leginkább azon nagyképű vezetők az okai, akik a közönséget nem is akarták soha filozófiai gondolkodással megismertetni, akik

¹ Lásd Böhm „Adatok a Magyar Philosophiai Szemle történelméhez.” (Megj. a Magy. Phil. Szemle III. évf. (1884.) 459-477. II.) cikkét, amely az alapítás részletes adatait tárja elénk, miért is forrásul használtam.

² Kivüle megjelentek még: dr. Alexander Bernát, dr. Babics Kálmán, dr. Bánóczy József, dr. Bihari Péter, dr. Kármán Mór, dr. Lechner László, dr. Péterfi Jenő és dr. Silberstein Adolf.

önhittségükben nem szóltak magyar nyelven a magyar közönséghez, akik állítólagos tudományuk hét lakattal őrzött titkaiból semmit sem adtak ki, szóval nem neveltek maguknak sem érdeklődő olvasókat a közönségből, sem tanítványokat hallgatóikból. Előbbihez nem volt kedvük, az utóbbihoz nem volt tehetségük. Végre is: ignoti nulla cupido! Ismeretlen dologért senki sem lelkesedik. Hogy várhassuk hát a közönségtől, hogy a vele meg nem ismertetett, neki soha meg nem magyarázott filozófiai tanokért lelkesedjék és olyan filozófiai mozgalmat támogasson, pártoljon és szeressen, amelynek felhúzott homlokú, redős arcú, a tekintély zord palástjába burkolódzó vezetői, hirdetői ellenszenvesek. Ezért a filozófiának az a néhány magyar kedvelője — miként ők maguk is elismerik — önművelődéssel, önképzéssel jutott arra a fokra, hogy a filozófiát megértse és megszeresse. Tanárainak, hivatásos filozófusoknak, ezek útmutatásainak, szeretetteljes vezetésének, felvilágosításának ebben vajmi kevés része van. Az itt-ott nagynehezen található kivételek közé tartozik legelső sorban Böhm, aki nem kész asztalhoz akart nagy kényelmesen letelepedni, hanem mindent, még magát az asztalt is fáradságos munkával maga készítette el, hogy így szellemi táplálékával mind többeket lásson asztalánál vendégül, akik ujjabb és ujjabb táplálék után vágyva, a filozófiának előbb barátaivá, majd kedvelőivé, utóbb munkásaivá váltak.

Nézzünk csak elég nagyszámú tisztelőire, tanítványaira, eszméinek örököseire, fejlesztőire, hirdetőire, azonnal kitűnik, mennyire igazat állítottunk.

Az sem áll egészen, hogy a közönségünk nem volna nevelhető, hogy restsége nem volna leküzdhető, csak hogy ehhez apostolokra, önzetlen munkásokra van szükség.

Böhm is ezen apostolok közé tartozott. S kezében, szívében, eszében meg volt a lelkesítés varázssvesszeje. Hamarosan — minden ellenáramlat mellett is — olyan írói gárdát tudott a filozófusok közül maga mellé állítani, akiknek cikkei nem voltak halvány visszhangjai, gyarló fordításai, vagy egyszerű kivonatai német filozófusok műveinek, hanem önálló gondolatokkal bővelkedtek, melyek lelkiismeretes kutatásnak, munkálkodásnak, tanulmányozásnak voltak eredményei.

Böhm Károly ennek a lelkes csoportnak összetoborzására az első lépést 1881-ben tette meg, amidőn okt. 20-án értekezletet hívott össze.¹ Ezen értekezlet Alexander Bernátot, Baráth Ferencet és Böhm Károlyt bízta meg avval, hogy az alapítandó folyóirat szellemi technikáját megbeszéljék.

Böhm és Baráth tisztükben eljárva, nov. 10-én tartott értekezleten olyan programot mutattak be, amelyet a többiek is elfogadhatónak találtak, de a kivitelt illetőleg aggályoskodtak annak hangoztatásával, hogy a filozófiai lapnak nem lesz elegendő munkatársa.

Böhm ennek az aggodalomnak eloszlatására Baráth Ferencel egy felhívást bocsátott ki, amelyben megkérdezte a magyar filozófia művelőit, kik volnának hajlandók *ingyen* munkatársul szegődni az alapítandó filozófiai folyóirathoz.

Az eredmény minden tekintetben kielégítő volt, mert 41 férfiú vállalkozott filozófiai munkák beküldésére. Miután Böhm így minden akadályt elgördített az útból, az 1882. januárjában újból összehívott értekezleten beszámolt az eredményről, mire megbízták Böhmöt és Baráth Ferencet, hogy a lap szerkesztését vállalják magukra.

Böhm ez alatt a nagy közönség figyelmét is felhívta az alapítandó filozófiai folyóiratra abban a cikkben, mely az „Egyetértés”-ben² jelent meg. Ebben a cikkben szomorúan emlékszik meg arról a külföldön lehetetlen tényről, hogy míg minden egyes tudományágnak meg van a maga társulata, külön folyóirata, mely céljainak érvényt kíván szerezni, addig nálunk éppen a filozófiát hanyagolják el, mely minden tudományos törekvésünknek eszmei alapja. A merő empirizmus szellemtelenné, lelketlenné teszi irodalmunkat és életünket egyaránt, s minthogy a tapasztalati ismeretek művelőinek átlag véve semmi filozófiai műveltségük sincsen, összes tudományosságunk alap nélkül szűkölködik, függésbe jutottunk tárgy, módszer, elv tekintetében az idegentől. Ezen lényeges bajon segíteni csak a filozófia befolyásának emelésével, a filozófiai ismeretek terjesztésével lehet. Most azok, akik filozófiával foglalkoznak, nincs terük, ahol elmondhassák egymásnak és a világnak, ami szívüket nyomja. Ezen csak filozófiai folyóirat alapításával lehet segíteni, amelynek szerkesztésénél arra kell törekedni, hogy a filozófiát folytonos tényezővé tegyünk a magyar gondolkodásban. Eddig csak idegen írókkal foglalkoztunk, de magunkról megfeledkeztünk. Ideje lesz, hogy az idegenek mellett valahára magunkra is tekintsünk. „A tudományos önállóság kivívásáért történik ez, a nemzeti öntudat emeléséért és elmélyítéséért!!”

Igy agitált Böhm a szakkörök és a nagyközönség között. Fáradozásának végre meglett a kívánt eredménye, 1882-ben megjelent a „Magyar Philosophiai Szemle” első száma, megindult a vágyva-vágyott

¹ Megjelentek: Hunfalvy Pál, Hermann Ottó, György Aladár, dr. Schwartzter Ottó, dr. Bihari Péter, Baráth Ferenc, Harrach József, dr. Alexander Bernát, dr. Bánóczy József, dr. Kármán Mór, dr. Medveczky Frigyes, dr. Lechner László, dr. Babics Kálmán, dr. Petz Vilmos, Torkos László, Bodnár Zsigmond.

² A philosophiai folyóirat ügyében. Egyetértés XV. évf. (1881.) 313. sz. (nov. 18.)

filozófiai folyóirat, melynek élén Böhm állott. Mennyi nagyratörő reménnyel, a siker biztos tudatában, mekkora lelkesedéssel, a nemes ügy iránti odaadó szeretettel, magasztos célok, szándékok, feltevések, törekvések mekkora tárházával, a közönségbe, munkatársaiba és önmagába vetett bizalom milyen szilárdságával fogott munkájához! Erről tanúskodik a „Bevezetés” is, amelyet az 1882. év elején megjelent Magyar Philosophiai Szemle első füzetébe beköszöntőül írt.¹

Ezt a cikket a filozófiának rajongó szeretete íratta vele. Az a tudat, az a megingathatatlan meggyőződés tör elő minden sorából, hogy a filozófiára szüksége van mindenkinek: embernek, országnak, népnek, mert filozófia szüli az ideálokat, mely nélkül nem élhet meg az egyes ember, amely nélkül tönkre megy a nemzet.

Már pedig most bennünk megingott az ideálokban való hit. Ebből származnak összes bajaink: szépirodalmiak, tanügyi, társadalmiak, politikaiak, sőt még tudományos bajaink is erre vezethetők vissza. „Kielégítő ideálokat a modern kornak nem nyújt sem a vallás, sem a művészet terén többé; az ilyen ideálokat, amelyek határozott körvonaluak és hódításra képesek, nemzedékünknek csak a filozófia és az annak nyomán támadt míveltség adhatja meg.” Kimutatja, hogy ideál nélkül nincs nemzeti nagyság. Az idealizmus az egyedüli tényező, mely a nemzetek életét magasztossá teheti. Rámutat a mi nagyszámú nemzeti bajainkra, társadalmunk züllöttségére, nemesebb eszme nélkül való tengődésére, szépnek, igaznak, jónak önző érdekekből való elnyomására, amelyek mind kényszerűséggel utalnak a filozófiára, mely nélkül azokat megszüntetni lehetetlen.

Hát még milyen visszataszító képet mutat irodalmi kritikánk? Ezt három dolog jellemzi: felületesség, avatatlanság s kiváltképen baráti vagy ellenséges, tehát elfogult pártos indulat. Ennek csak egy orvossága van: a filozófia, aki egészséges kritikát kíván nálunk látni, az kénytelen előbb a filozófiát jobban meghonosítani. Ez az alap, amaz a tető; ez a gyökér, amaz a gyümölcs.

Ugyanilyen fontos szerepe van a filozófiának a közoktatásban is. A legnagyobb műremek az öntudatosan kifejtett jellem. Azonban nevelési és oktatási ideálok nélkül e remekművet megteremteni nem lehet. Az emberi szellem ideáljait csak e szellem tudományos megismerése: a filozófia állapíthatja meg, az a filozófia, mely a vallás mellett az ideálokban való hitnek öre.

De a tudomány nemzeti jellege és önállósága is megköveteli a filozófiai műveltséget. Tagadja, hogy a tudomány egyes ismereteknek összefüggés nélküli halmazában állana, hanem azt állítja, hogy azok elvi feldolgozásában található meg. A tudomány tartalmát átvehetik a nemzetek egymástól s ezt kell is tenniök, mert a gondolat egyetemes. A feldolgozás azonban az egyes nemzetek sajátsága, ez által lesz egésszé a nemzet ismereteinek sokasága, ezáltal nyeri a tudomány nemzeti jellegét. Az angol, francia, német stb. tudomány háttérében ott áll az angol, francia, német filozófia, s ezzel együtt tekintve mutatják azon sajátságos vonást, mely azokat, mint különböző nemzetek alkotásait, egymástól jellemzőleg megkülönbözteti. Ez önállóság a tudományos elvek kezelésében, a módszerben rejlik. Az önálló külön módszer lesz megteremtője az önálló nemzeti filozófiának. Hiszi, hogy a filozófia nálunk is annyira meg fog erősödni, hogy képes lesz nemzetünknek megfelelő ideálokat szolgáltatni a társadalom és a politika terén is, s akkor meg fog szűnni ama sivár ideanélküliség, amely életünk eme két nagy ágát mindinkább leketlené, prózaivá és süllyedté kezdi tenni. Hogy az ideális felfogás minden téren minél előbb uralomra jusson, — tűzte ki feladatául magának a „Magyar Philosophiai Szemle.”

Ezt a feladatot Böhm úgy akarja elérni, hogy folyóiratát semmi iskola szolgálatába sem szegődteti. Zászlajára e szót írja: „az igazságért”, melyet a bölcselkedő elme különböző alakokban, de ugyanazon tartalommal keres. Első teendőül nemzetünk filozófiai múltjának vizsgálatát tűzi ki, második teendőül pedig: a tulajdonképpeni filozófia köréből a Locke óta oly nagy szerepre hivatott ismeretelméleti tanok fejtegetését akár önálló cikkekben, akár idevágó művek ismertetésében. Továbbá pontosan kívánja értesíteni olvasó közönségét a természettudományoknak filozófiai irányban történő kezeléséről, az állami és társadalmi kérdéseket tárgyaló tanokról, az elméleti lélektan problémáiról, pszikofizika érdekfeszítő tárgyalásairól, a logikai törvények vizsgálatának eredményeiről. De nem akar megelégedni a szép törvényeinek kutatásáról sem, sőt ezen részt egészen nemzeti alapra szeretné helyezni. Igaz, a szép törvényei egyetemesek, nemzetiséghez nem kötöttek, de formai kinyomatukat mindig nemzeti alakban, nemzeti művekben nyerik. Éppen ezért az esztétikai fejtegetéseket irodalmi kritikákkal kívánja Böhm összekapcsolni és egymásra való hatásukkal az egyiket tartalmassá, a másikat alapossá tenni. Végül még az egyéni életet szabályozó erkölcsi törvények fejtegetése volt az utolsó tárgy, amelyet a Szemle programjába vett.

Gyönyörű szép program, amelynek megvalósítására kevés egy arra hivatott embernek egész életén át kifejtett állandó, odaadó munkássága, különösen akkor, ha a szerkesztőnek nemcsak a közönség érdeklődését kellett felkeltenie, hanem szemben találta magával a hivatásos filozófusok közönyét is, akik fölülnyes mosollyal nézték le a kis emberek hangya szorgalmával végzett munkáit.

¹ 2—10. II.

Hogy mindezek ellenére a „Magyar Philosophiai Szemle” hivatást, hozzá nemes hivatást töltött be, azt ma már senki sem tagadhatja.

S ha Böhm soha egy percre sem áltatta magát avval a csábító gondolattal, hogy Magyarország valaha is olyan központ legyen, ahonnan a filozófia sorsát intézni fogják, mégis elérte folyóiratával, hogy összekötő kapcsot létesített az idegen s magyar filozófusok között; hogy alkalmat szolgáltatott a magyar filozófusoknak arra, hogy magyar nyelven fejezzék ki gondolataikat. Hiszen nem minden magyar gondolkodó tudott úgy németül, hogy filozófiai cikkeit tökéletes németiséggel megírja. Filozófiai nyelven tudó fordítók sem voltak olyan nagy számmal, hogy munkásságukat állandóan igénybe lehetett volna venni. De meg a német szakközönség sem állt mindig a magyarok rendelkezésére. A tudomány, különösen a filozófia internacionális, mégis a németek sovinizmusukat e téren sem tagadták meg. Hogyan fejlődhetett volna tehát nálunk a filozófia, ha e fejlődésnek alapfeltétele nem volt meg, t.i. nem volt hely, ahol a gondolatok kiforranak? A filozófiának voltak már munkásai, nem mindnyájuknak volt azonban képességük arra, hogy nagy, rendszeres művekkel lépjenek a nyilvánosság elé, de kisebbekre, értekezésekre soknak volt képessége, tehetsége, tudása, hivatása. Ezeket nem hagyta elveszni Böhm. Ezáltal megmentett sok jóra való gondolatot, sok derék munkásnak nyitotta meg az útját a haladásra, fejlődésre, erősödéssre. Jól mondta Böhm: „Ha ezeket elhagyjuk veszni, akkor magunk pazaroljuk elménk kincseit, s folyton oly szegények vagyunk filozófiailag, mint voltunk.”

A Magyar Philosophiai Szemlének tehát első nagy érdeme, hogy módot, alkalmat nyújtott a magyar filozófiai értekezések, cikkek megírására, illetve megjelenésére. Ebből magától következik második, nem kisebb fontosságú érdeme, hogy a filozófia magyar művelőiből gárdát nevelt.

Ha el is fogadjuk azt a szinte megdönthetetlen axiómaként unos-untalan hangoztatott állítást, hogy a magyar filozófiai irodalmat nem szabad, nem lehet külföldi mértékkel mérni, mert ez a magyarra nézve akkora hátránnyal jár, hogy szinte szégyelnünk kell hátramaradásunkat, eszmeszegénységünket, de azt még sem lehet letagadni, észre nem venni, hogy számos oly örömdetes jelenség merült fel az utóbbi években, amelyek a filozófiánknak minden irányban való megerősödéséről tanúskodnak, s szebb jövővel kecsegtetnek, sőt avval is biztatnak, hogy önálló rendszerek fognak keletkezhetni, melyek az általános bölcsészettörténetre jelentékeny, számottevő befolyással lesznek.

Elég ennek igazolására arra hivatkoznunk, hogy ma már több filozófiai szaklap van; filozófiai társaság működik; némelyik magyar filozófusnak műve külföldön is elismerést aratott; egyetemeinken a filozófiát hivatásos tudósok adják elő; a közönségünknek esztétikai érzése, érzéke is meglepően finomodott; a filozófiával szemben csökkent a közöny, s ma már a filozófiai könyveknek is vannak olvasói. E biztató jelenségekből azt látjuk, hogy a filozófiai tudományok iránt az ellenszenv helyét érdeklődés foglalta el, mely érdeklődés folyton nő és növekedése a magyar filozófiának meggyökeresedését és önállósítását vonja maga után.

S ha e biztató jelenségekkel összehasonlítjuk ama nehézségeket, amelyek között Böhm a Magyar Philosophiai Szemlét megindította, amikor még filozófusaink is kishitűen, félve fogadták a tervet, mert a magyar filozófiának „kompromittálásától” féltek, akkor teljes egészében tűnik fel előttünk Böhm megalkuvást nem ismerő, ideális lelkesedése, amellyel keresztülgázolt mindennemű akadályon, s megtette az első lépést a magyar gondolkodás mélyítésére, filozófiának elterjesztésére.

A harmadik tagadhatatlan nagy érdeme a Szemlének, hogy sokban hozzájárult a magyar filozófiai nyelv kipallérozásához. Az a szellemi rabság — amelyről már Erdélyi János beszélt — amelybe annyira süllyedtünk, hogy „eszméink, gondolataink nincsenek, mielőtt idegen könyveket át nem lapoztunk” — azt eredményezte, hogy filozófiai műnyelvünk darabos, érthetetlen, élvezhetetlen, idegenszerű lett. De ez nem is csoda. Apácai „Magyar Logica”-ja óta (1654.) a XVIII. század utolsó évtizedéig egyetlen irodalmi színvonalon álló magyar filozófiai munkát sem tudunk felmutatni, annyira, hogy Márton István a kritizmust ismertető munkáját (1820.) latinul írta meg, azzal védekezve, hogy bölcsészeti műnyelvünk tökéletlen.¹ Később megjelent ugyan néhány filozófiai mű magyarul is a sok német és latin nyelvű között, de ezek nagyobb hatással nem lehettek a magyar filozófiai műnyelv megteremtésében. Ebben az alapvető munkában a Magyar Philosophiai Szemle kivette a maga részét. Tíz évi fennállás, céltudatos működés mindenesetre elegendő arra, hogy a magyar filozófiai műnyelvet észrevétlenül hajlékonyabbá, élvezhetőbbé tegye, s így megteremtse azt a nyelvet, amelyen filozófusaink ügyesen, szépen, sőt pompázóan el tudják egymásnak és az országnak mondani gondolataikat, eszméiket.

Ezeket az eredményeket köszönhetjük a Magyar Philosophiai Szemlének.

¹ Lásd bővebben Behyre Gyula: Kant hatása hazai bölcsészetünkre s főkövetői nálunk. Figyelő. 1875. évi 40., 41. és 42. füzet.

A Szemle történetében két szakot kell megkülönböztetnünk. Az egyik az első három évfolyamot, a másik a többi hét évfolyamot foglalja magában. Az első időszakban Baráth Ferenc és Böhm Károly, a másodikban Bokor József voltak a szerkesztők.¹

A nem nagy kaliberű Baráth Ferenc mellett Böhm Károly egészen magához ragadta a lap szellemi vezérségét. Böhm e három év alatt emberfeletti munkát végzett, beszéljenek erről a következő statisztikai adatok²: Megjelent összesen 31 cikk, melyek közül négy ismeretelméleti kérdéseket fejtegetett; kilenc értekezés lélektanral foglalkozott; etikai, illetőleg sociológiai elmélkedés három volt; esztétika körébe hét fejtegetés tartozott; a filozófia történelmét hét dolgozat tárgyalta; végül egy nyelvbölcsészeti tanulmányt is mutat fel a Szemle. Az önálló cikkek mellett külön „Értesítő” című rovat könyvismertetéseket, bírálatokat nyújtott. Böhm evvel a rovatral azt a célt kívánta szolgálni, hogy az önálló cikkeket kiegészítse. E rovatban 10 lélektani, 5 logikai, 3 esztétikai, 2 bölcsészettörténelmi, több metafizikai és etikai könyvnek ismertetését találjuk. E könyvek közül 12 volt magyar, 22 német, 1 francia, 2 angol, 1 olasz. Böhm külön rovatot nyitott még „Philosophiai Folyóiratokból” címen a külföldi folyóiratok ismertetésére és „Könyvjegyzék”-ben pontosan felsorolta a nevezetesebb új külföldi és magyar filozófiai könyveket, műveket.

Szóval e beosztásból azt látjuk, hogy Böhm körültekintően választotta meg rovatait is. A Szemle tényleg a kor színvonalán állott. Önálló cikkei igazán az alaposság bélyegét viselik magukon, könyv és lapismertetései pedig gondos munkáról tanúskodnak.

Böhm e három év alatt 7 cikket jelentetett meg 9 közleményben; 24 könyvet ismertetett és az egész „Philosophiai Folyóiratokból”-rovatot minden egyes számban ő maga állította össze.

Az önálló cikkei közül kettő: „Bevezetésül”³ és „Adatok a Magyar Philos. Szemle történetéhez”⁴ tisztán szerkesztői dolgokat tárgyal. „A realizmus alapellenmondása” című⁵ az ismeretelmélettel foglalkozik, melynek a filozófiára való hatását abban látja, hogy az ismeretelmélet nem lélektani, hanem tisztán logikai fejtegetése az ismeret alapjainak. Majd az ismeretelmélet két irányának: az ismeretelméleti realizmusnak és ismeretelméleti idealizmusnak fejtegetésébe bocsátkozik és a realizmust logikai értékére nézve vizsgálva kimutatta, hogy a realizmus ellenmondását abban találja, hogy szerinte ismeretünk tárgya a tőlünk független, nem tudatos tárgy, az ismeret pedig természete szerint csak a velünk öntudati viszonyban állott tárgyra vonatkozhatik. Kétségbe vonja Böhm, hogy a dolgoknak magánvalójukban való felfogása — melyet a realizmus feltételez — valamely úton-módon közölhető lehetne. Annak megítélésére, megállapítására sem talál semmiféle kritériumot: vajjon az abszolút valóság és a mi képeink fedik-e egymást? Az ismeret szól ugyan a való világra, de hogy egyezik-e vele, azt megítélni nem tudjuk. A mi ismeretünknek közvetlen tárgya pusztán csak a mi alanyi képeink, amelyeknek igazsága számára bennök magokban s az alany természetében kell a kritériumot keresni. Ezért az abszolút valóság kétes becsű megismerése helyébe a közvetlen megítélhető, önmagukban biztos erkölcsi igazságok kifejtésének kell állania.

Ugyancsak ismeretelméleti körből való volt a „Kriticizmus és pozitivizmus” című cikke⁶, melyben a metafizika lehetetlenségéből kiindulva s azt a változás problémáján kimutatva, azt hirdette, hogy a modern filozófiának csak úgy van értelme, ha Kant alapján Comtenak módszerét és pozitív irányát műveli.

„Néhány újabb kutatás a kísérleti lélektan terén” című cikkével⁷ nem akart Böhm mást, mint olvasóit azon problémákról értesíteni, melyek a lélektan terén az ő idejében feltűntek és rövid ismertetését adta azon dolgozatoknak, melyek Wundt V. által kiadott „Philosophische Studien” I. kötet 1. és 2. füzetében e tárgyra vonatkozólag megjelentek.

A filozófia történetébe vág „A pozitív filozófia rendszere” című dolgozata, amelynek első részében Comte Ágost életéről és iratairól szól Böhm, a második részben pedig a pozitív filozófia rendszerét ismerteti annak első alakjában.

Böhm Károlynak lélektani és szociológiai szempontból egyik legérdekesebb és legeredetibb cikke „Az asszony lélektanáról szóló.”⁸

¹ A IV. és V. évfolyamban dr. Buday József is szerepel, mint szerkesztő.

² Lásd bővebben Böhm: „A Magyar Philosophiai Szemle eddigi működéséről” című cikkét. M. Ph. Sz. IV. évf. 99-111. II.

³ I. évf. 1—10. II.

⁴ III. évf. 459—474. II.

⁵ I. évf. 85—94. II.

⁶ II. évf. 245—258. II.

⁷ I. évf. 193—201. II.

⁸ II. évf. 22-54. II.

Böhm nem tart Schopenhauerrel, Hartmannal, Bahnsennel, akik a nőt a férfinál alsóbbrendű lénynek tekintik, akinek egyedüli hivatása, hogy a férfit szolgálja és szórakozásainak eszköze legyen, de azt sem fogadja el, hogy férfi lelke teljesen azonos volna a nő lelkével. Ennek oka a kétféle szellemiség tartalmában, a lelki működés fokában és kivált az ökonómiájában rejlik. „Hiszen az igaz — írja cikkében, amelyen még ma is az aktualitás zománca ragyog — hogy az asszony gondolkodik, érez, akar úgy, mint a férfi; az is igaz, hogy in absztrakto az asszony ugyanazon ösztönöket tünteti fel, mint a férfi; az is igaz továbbra, hogy az asszonynak öt érzéke van, mint a férfiúnak, hogy ezek neki olyan érzékleteket szolgáltatnak, mint a férfi érzékei ennek. Tudom, hogy az asszony lelke sem hagyja kapcsolatlan egyes képeit, hogy az asszony is felejt, igen sokat felejt, hogy újra megemlékezik örömei, fájdalmai okozójáról. Mindezeket tudom és a férfi lelkében is találom. De szabad-e ebből azt következtetnem, hogy tehát az asszony lelke ugyanaz, ami a férfié? Nem lehet-e az asszony lelki tehetségei között olyan lelki berendezés, hogy az egész lélek teljesen másnak bizonyul, mihelyest annak cselekedeteit vizsgáljuk? Az állított azonosságot annál fogva tudományosan igazolni kellene, ha tudományos tételként akar szerepelni. Ezt azonban csak úgy lehet elérni, ha az asszony lelkét a lélektanban külön stúdium tárgyává tennők, ha azt megfelelő módszerek segítségével minden nyilatkozatában megfigyelhetnők. Akkor lehetne majd pozitív alapon felderíteni azt is, hogy az asszony lelke feljebb való-e a férfiúnál? Vagy egyenlő értékű-e? Vagy alárendeltebb? Akkor dőlne el az a kérdés is, vajjon az asszonyi értelem csakugyan oly inferioritást mutat-e fel, milyent az asszony életéből következtetnek?”

Böhm ennek kivételében semmi nehézséget nem talál. Az ujabbkori lélektan megállapította az állatok lélektanát külön fundamentális ág gyanánt; mostanság nem egy érdemes tudós azon fáradozik, hogy a gyermek lélektanát is pozitív alapokra fektesse. Miért ne lehetne az állat, a gyermek lélektanához egyenrangú diszciplína gyanánt az asszony lélektanát csatolni, hogy végre mind a hármat összefoglalva a férfi lélek törvényeivel egy minden földi szellemiségre szóló pozitív lélektant megalkothassunk? A lélektan törvényei csakis a férfi lelkének megfelelően állítottak fel. S ha a törvényeket minden szellemiségre vonatkozóknak akarjuk feltüntetni, akkor ezeket csak úgy nyerhetjük meg, ha minden szellemiség műveit megfigyelés alá vesszük. Az asszony lélektanának módszeres kifejtése nélkül tehát a lélektan törvényei nem egyetemes érvényűek, hanem csak a férfi konkrét alakzatára vonatkoznak. Nőnevelésünknek egyik legnagyobb hibája, tévedése, sőt abszurditása, hogy arra a feltevésre alapítja, hogy az asszony lelke ugyanolyan, mint a férfié. Modern nőnevelésünk különben még nagyobb abszurdumoktól sem riad vissza; nőnevelésünk még az anatómiai és fiziológiai különbségeket sem veszi semmibe és azt hiszi, hogy az asszony testileg is annyira képes folytonos munkára, mint a férfi, minek ellenkezőjéről „minden falusi bábaasszony ékesen szólóan fogja meggyőzni.” S éppen ezért, mert az asszony lélektanával tudományosan senki sincs tisztában, sem a filozófusok, sem a pedagógusok, sem az államférfiak nem tudnak megállapodni a nőnevelés és nőemancipáció határait illetően, ezért az olyan vezérférfiak, mint: Comte Ágost és J. Stuart Mill is teljesen ellenkező irányban gondolkodnak a nő hivatása és hatásköre felől.

De a nő lélektanának teljes megismerésére, jellemének becslésére már az is kényszeríti a női kérdéssel komolyan foglalkozni akarókat, mert az asszony társadalmi állását nem lehet annak természetével ellenkezőleg megszabni. Ezen állásra a nőt természetének megfelelő neveléssel lehet csak előkészíteni.

Böhm a nő lelkének szétboncolása után a következő eredményre jut:

Az asszony lelke — az öntudatosságot illetően — középhelyet foglalja el a gyermek és a férfi lelke között. Tetteinek legnagyobb része ösztönszerűen megy végbe s így biztossággal is. Ezen tetteknek indoka és célja a nemi ösztönben és a gyermekek iránti szeretetben táru fel előttünk, melyhez képest az asszonyi lélek minden egyéb tehetsége csak eszköz gyanánt tekintendő. E célnak szolgál az asszony fejlettebb emésztési és csekélyebb mozgási rendszere, ennek érzékeinek kissé másféle sorrendje s ingerlékenysége is, mely az asszonyt egyenesen a realizmus irányába utasítja. Ezen realizmus, mivel ösztöneinek természetszerű, azaz erkölcsi céljai vannak, az asszony életét erkölcsössé teszi az által, hogy ezen céloknak természetével egyező módon szolgál s ez erkölcsiség nagyságán csak azon egy hiány van, hogy szintén inkább öntudatlan. A célnak azonban teljesen megfelel az asszony élénksége, finomsága s ebből folyó sokoldalúsága. Mivelhogy pedig az asszony életének lefolyása soha sem lesz teljesen öntudatosan észszerű, azért az asszonynál az elmélkedő ösztönök ezen reális ösztönök mellett csekélyebb fejlettségűek, absztraháló erejük gyenge, tudományos hajlamuk vagy nincs, vagy számba sem jöhet. Ez is egészen helyén van, mert a nagy elméletesség az asszony alapfunkcióját: a gyermekek szülését és nevelését akadályozná s rontaná. Így tekintve az asszony lelkét, Böhm kijelenti, hogy azt tökéletesen harmonikus szervezetnek kell elismernünk, sőt harmonikusabbnak, mint a férfi lelkét.

Mégis, mi az oka annak, hogy a férfiak az asszony lelkét degradálni, a nők pedig exaltálni akarják?

Böhm azt feleli erre, mert az asszony lelkét a férfi céljaihoz mérik és elégtelennek tartják. Az asszonyok férfiakká akarnak válni és a férfiak az asszonyoktól férfi munkát várnak. Mindkét irány az asszony lényegének félreértésén alapul. Természetszerű társadalmi viszonyok között, mikor a munka bére a munkást és nem a tétlen heréket illetné, ilyen félreismerés lehetetlen volna, mert akkor az asszony férjhez mehetne

és a férfi eltarthatná családját. Az asszonyt csak ott kívánhatják férfierővel felszerelni, ahol a férfi a társadalom és az állam finansziális követelményeinek eleget tenni nem tud. Az asszony sorsának természetes javulása tehát csak gyökeresen megváltoztatott gazdasági és politikai viszonyoktól várható. Minden mód, mely ettől eltérőleg igyekszik e célt elérni, csak az asszony természetének rontásával járhat, amely rontás, tekintve, hogy az eszközök csak palliatív eszközök (a radikális gyógyszer a gazdasági viszonyokban rejlik), csak mély sajnálkozást idézhet elő az emberszerető kebelben. Ilyen két eszköz: a nőnevelés túlhajtása és a belőle folyó nőemancipáció modern alakja.

A nőnevelés csak az asszony céljaira, jövő hivatására való előkészítésben állhat, ettől eltérő eljárás vét az asszony lelke ellen.

A nőemancipáció pedig, mely az értelmi erő segítségével akar célt érni, rossz eszközöz nyúlt. Az emancipáció csak a nő értelmi ereje folytán állhatna elő, az asszony értelmi ereje azonban erre nem elegendő. Minden igyekezete mellett is az értelmi munka neki csak nyűg, s a tanulásból folytonos visszaesés van a nemi életbe. S ha volna képessége is emancipálódni a nemi ösztön alól (ami hála Isten nincs), az asszony az életért való versenyben, az értelmileg és fizikailag erősebb férfival szemben, okvetlenül elbukik. A versenyben eddig mindig az asszony húzta a rövidebbet, s az asszony ebben a harcban elveszíti nőiességét, ezért az emancipációval állandó eredményt nem tud elérni.

Bár Böhm erősen meg volt győződve az asszony lélektanából levont következtetéseinek igaz voltáról, mégis önmegnyugtatózásra és az eredményeknek tudományosan végleges és egészen biztos megállapítására azt hirdette, hogy a lélektanok pontos munkát kell még e téren végeznie, amely munka főbb problémái gyanánt Böhm a következőket tűzi ki:

1. Meg kell határozni az asszonyi lélek számára a felfogási időminimumot.
2. Meg kell állapítani az egyes érzékek számára a küszöbértékeket, hogy kiderüljön, vajjon ez irányban melyik érzék a legélelénkebb s mily viszonyban áll mindez a férfi lelkével?
3. Meg kell határozni az asszony ösztönei között a viszonyt, ami — ha mérésekkel nem lehetséges — lehető sokoldalú megfigyelések és tapasztalatok alapján eszközölhető.
4. E célból meg kell pontosan állapítani az eszmekört, melyben az asszony lelke tetteleg mozog.
5. Megállapítandó az érzés finomsága s az akarat retardáló ereje az egyes ösztönökkel szemben.
6. Megállapítandó az absztrakció foka, amelyre az asszony lelke emelkedik.
7. Megállapítandó erkölcsiségének kapacitása az egyes erények és vétségek tekintetében.

Ha ezeket megteszik, akkor az asszony lélektana igen becses ágát fogja alkotni az általános lélektanok, társadalmi állásukról helyes s biztos fogalmat fogunk majd alkotni, s így a lélektan valóban alkalmas lesz arra, hogy a társadalmi tudományok számára biztos adatokat szolgáltatva, azok pozitív megalkotását támogassa.

Böhm Károlynak ezen cikkét nem szívesen olvasták azok akik a nőknek férfival való teljes egyenjogúsítását éppen azon az alapon követelik, hogy a nő lelkileg ugyanolyan, s ugyanazon szellemi munka elvégzésére képes, mint a férfi.

Ennek az ellentétes nézetnek adott kifejezést „Egy firkáló hölgy”, aki a „Nemzeti Nőnevelés”-ben¹ gúnyosan támadt Böhmre, kiről azt állította, hogy egészben oly egyoldalú és önkényes a női lélek jellemzésében, „hogy sajnálattal kell azokra az egyéni tapasztalatokra gondolnom, melyek Böhm urat ily ferde felfogásra készítették.” Ilyen tónusban, modorban folytatta tovább a névtelen hölgy Böhm és állításai ellen támadásait, s a történelemből és irodalomból vett példákkal igyekezett bebizonyítani, hogy a nő gondjainak legnagyobb részét nemcsak „a vaskos realizmus élvezetei: evés, ivás, ruházat s ami ezzel összefügg ...” képezik, hanem magasabb rendű szellemi munkákra is képes.

A minden tudományos alapot nélkülöző cikket Böhm válasza sem méltatta.

Böhm Károly szerkesztői működésének ismertetésénél ha eláruljuk még azt is, hogy Böhm anyagilag is ráfizetett lapjára, úgy senki egy percre sem vonhatja kétségbe, hogy Böhmöt a Szemle szerkesztésében csak az önzetlen lelkesedés, a filozófiának igen nagy szeretete vezette.

S hogy ennek a lapnak szerkesztését ekkora lelkesedés és szeretet mellett mégis kiadta a kezéből, erre igen nagy oka volt. A lap további szerkesztését nem engedte vérig sértett önérzete.

Az esetet maga Böhm írta meg² így az ügyet az ő előadásában adjuk elő³:

¹ Az asszony lélektanáról (válasz Böhm Károly cikkére) 1883. évf. 214-221. II.

² III. évf. 161—188., 253—272., 321—347. II.

³ Annál is inkább, mert a szereplők némelyike még most is él.

„1883. év végén lefolyt a hét évi ciklus (1877—1883), melynek befejeztével az „Akadémiai nagy jutalom”¹ (200 arany) „a bölcséleti tudományok körébe tartozó munkák legjobbjának volna odaítélendő ...” Én 1883-ban szintén egy művet adtam ki, mely „Az ember és világa” címe alatt a metafizikának alaptanait rendszeresen tárgyalja. Természetesen elhatároztam, hogy „az akadémiai nagy jutalomra” pályázok vele s 1883. december 15-én iskolaszolgám által átvittem a könyvet s egy hozzá csatolt levelet dr. Fraknói Vilmos úrhoz, mint a m.t. akadémia főtítkárához.” A könyvet az akadémián átvették.

„Körülbelül májusig semmit sem lehetett a pályázatról hallani. Akkor egyszerre hangulatot kezdtek csinálni a közönségnél s több napilap (első az „Egyetértés”) azt a hírt hozta, hogy az akadémiai nagy jutalomra csak két mű jöhet tekintetbe, úgymint Felméry Lajosé (Az iskolázás Angliában) és Alexander Bernáté (Kant élete és tanai); a többi apróbb értekezésnek bélyegezték.”

Már ez nagyon fáj Böhmnnek, de még jobban fáj, hogy a kritikában még csak említést sem tettek 15 évi munkásságának gyümölcseiről. A bíráló keresésekor arra a kellemetlen felfedezésre jutott, hogy könyve „elsikkadt” és őt a pályázatból kirekesztették. Ezen eljárás annyira elkeserítette, hogy nyilvánosság előtt a következő kérdéseket intézte Fraknóihoz:

„1. Kezéhez jutott-e az én művem? Ha igen, miért nem lett felvéve a pályázók lajstromába?

2. Ha nem jutott kezéhez az elküldött mű, ki a bűnös, akinek vétkes mulasztása folytán az én művem a mindenki előtt nyílt pályától elzárták?

3. Ha nem jutott kezéhez, miért nem tartotta magát a magyar tudományos akadémia azon pályázati hirdetéshez, melynek értelmében „a (hirdetett) figyelmeztetésnek koránt sincs az az értelme, mintha a be nem küldött munka, melyről a tagoknak tudomásuk van, nem pályázhatna” — ?

4. Végül, ha a tisztelt főtítkárnak s a többi tagoknak nem volt tudomásuk arról, hogy művem megjelent, — ámbár a napi sajtó, „Egyetértés”, „Napló”, „Budapesti Hírlap”, „Fővárosi lapok” s a „Magyar Philosophiai Szemle” hirdette és ismertette, s ámbár egy köteles példányt az akadémia könyvtárának is elküldöttem, — mivel fogja hazánk tudományos intézete igazolni azt, hogy egy nagyobb filozófiai munka megjelenéséről éppen csak ő neki nem volt tudomása, holott az országban minden filozófus, még a legkisebb is, ismerte és tudta?”

E kérdésekre Fraknói azonnal felelt.² Feleletében elismeri, hogy Böhm könyve tényleg megérkezett az akadémiához. A határidő (1884. jan. 31.) letelte után 12 munka tételét át az akadémia II. osztályához, de Böhm munkája nem volt közöttük. Fraknói azonnal nyomozást indított, hogy megtudja: a mulasztásért kit terhel a felelősség, de a nyomozás semmi eredményre sem vezetett. Elismeri, hogy a munka eltűnése nagy és sajnálatos eset, de mentségül azt hozza fel, hogy egyszer történt meg egy félszázad alatt, holott minden esztendő végén száznál több pályamunkát küldenek be, közöttük két-három levélből álló füzetkéket is és mégis soha egyetlen egy példány sem veszett el.

Fraknói írását következő nyilatkozattal rekesztette be:

„Az a körülmény, hogy a beküldött példány elveszett, e munkát a pályázattól egyáltalán el nem zárta. A véleményadásra fölkért akadémiai tagok hivatva voltak a hét év alatt megjelent összes bölcsészeti munkákat figyelembe venni, tekintet nélkül arra, beküldettek-e vagy sem. És a megelőző években rendszerint oly írók nyerték el a nagy jutalmat, akik munkáikat nem küldöttek be.”

Böhmt a válasz nem elégítette ki és nem nyugtatta meg. Újból a nagy nyilvánossághoz folyamodott³ és most már az akadémia vezetőségétől követelte ügyének igazságos elintézését nem csak saját tekintélye érdekében, hanem a pályázó írók jogának tiszteletben tartása miatt is.

Bízott az akadémia igazságérzetében, mert „én nem tehetem fel, hogy a jogosság és méltányosság érzete a hazánk tudományos életének legfőbb fórumaként szereplő intézetben annyira súlyodt volna, hogy egy védtelen emberrel szemben a klikknek mindent megenged? Nem hiszem, hogy legfőbb morális intézeteink egyike magára vállalja azt a felelősséget, hogy egy, az ő körein kívül álló, bár egyes, de munkás ember jogainak eltiprását, rosszakaratú tényezők által nyugodtan eltűri? Felteszem, hogy felébred benne a lelkiismeret szava, mely azt mondja, hogy neki ilyen kvalifikálhatatlan esetben az az erkölcsi kötelessége: hogy legalább sajnálkozásának adjon kifejezést, amikor javításnak nincsen többé helye.”

Böhm azonban a várva várt elégtételt nem kapta meg.

Mi köze azonban mindennek Böhm szerkesztőségéhez? Miért kellett emiatt a szerkesztői asztalt végleg elhagynia?

¹ Az akadémiai nagy jutalom ügyében Budapesti Hírlap IV. évf. (1884.) 278. sz. (okt. 8.)

² Az akadémiai nagy jutalom ügyében. Budapesti Hírlap IV. évf. (1884.) 279. sz. (okt. 9.)

³ Az akadémiai nagy jutalom ügyében. Budapesti Hírlap IV. évf. (1884.) 283. sz. (okt. 13.)

A Magyar Philosophiai Szemle az akadémiától 1883-tól kezdve évi 300 forint segélyt kapott. Böhm azonban ezt a segélyt nem akarta elfogadni attól a testülettől, amely vele szemben ilyen elutasító módon viselkedett. Jól értsük meg Böhm helyzetét. Böhmnek nem az esett rosszul, hogy nem nyert díjat; fájt ugyan neki, hogy könyve nem jutott a bírálók kezébe; az is végtelenül bántotta, hogy a bírálók agyonhallgatták, s ezért nagyon meg is rótták őket „mert vagy az az oka, hogy művem nem ismerték, vagy oly rossznak találták, hogy szót sem kívántak rá pazarolni. Ámde ha nem tudták, hogy művem megjelent, milyen lélekkel mertek e férfiak a bírálói tisztre vállalkozni, holott a megbírálandó művek létéről sem volt tudomásuk? Ha pedig tudtak a műről, de oly silánynak tartották, mely szóra sem érdemes, nem az lett volna-e bírálói kötelességük, hogy e véleményüket a szerző és az általa félrevezetett közönség okulására írásban megindokolják?” Ismételjük, mindezek a dolgok bár nagy keserűséggel töltötték el szívét, ezeket azonban eltűrte volna a sok egyéb méltánytalanság mellett, amely eddig is érte. De visszavonulásának tulajdonképpen indoka Fraknoi válaszában ama része volt, amelyben azt írja, hogy könyve elveszése a pályázattól nem ütötte el, mert a bírálóknak kellett a könyvet ismerniök. S bizonyára méltatták volna is, ha egyáltalában valami értéke lenne. De Böhm könyve értéktelen, így Böhmnek nincs mit keresnie az akadémián.

Igaz, Fraknoi ezt nem így írta ki, de Böhm ezt olvasta ki belőle. Ezért provokált az akadémiától valamilyen enyhítő nyilatkozatot. Ezt nem kapta meg. Ebből arra következtetett, hogy az egész akadémia azonosítja magát Fraknoi és a bírálóknak véleményével, hogy művére kár egy szót is pazarolni.

Művének, 15 évi fáradságos, keserves munkája, lelki gyötrelmei, küzdelmes éjszakái, keserves vergődései eredményének ekkora lenézését, semmibevevését nem tudta elviselni. Azt, hogy nem bíráló, hanem még egy elítélő szóra sem méltatták, önérzetét annyira bántotta, hogy az akadémiával mindennemű összeköttetést meg akart szüntetni.

De a magyar Philosophiai Szemle annyira szívéhez nőtt, hogy halálát nem akarta. Már pedig halálát jelentette volna, ha nem fogadja el a 300 forintos támogatást, amelyben az akadémia részesítette, mert Böhm csak szegény tanár volt, így nem tehetette, hogy évenként a kimutatott deficiten felül még 300 forintot ráfizessen a lapjára. Ezért inkább ő lépett vissza a lap szerkesztőségétől és átadta Bokor József és Buday József tanároknak, kiknek ideális lelkesedésében bízott, kikről hitte, hogy eszméit sírba tenni nem engedik, hanem éppen úgy át vannak hatva annak tudatától, hogy a Szemlére szüksége van az országnak, mint ő.

„... Az eszmét velem együtt nem fogják eltemetni; él az a munkatársakban és az új szerkesztőségben és diadalmaskodni fog nem is hosszú idő múlva. Ezen nyugodt reményben bocsánatot kérek azoktól, kik többet vártak és reméltek tőlem, mint megtettem s azt kívánom, vajha a „Szemle” iránt az anyagi és erkölcsi támogatás fokozódna (mert a *szabad* „Philosophiai Szemle” mai viszonyaink között szükséges, *nélkülözhetetlen*), vajha a Szemle még több szunnyadó filozófusi elmét öntudatra ébresztene, mint szerkesztőségem rövid ideje alatt tehetett, s vajha utódaim jobban érnék el azt, amit elérni nekem elég erőm és szerencsém nem volt.”

Az új szerkesztők iránt érzett teljes bizalommal vált meg tehát Böhm Károly a szerkesztőségtől.

XVI. Böhm Károly a Szemle munkatársa.

Böhm Károly megvált ugyan a „Magyar Philosophiai Szemle” szerkesztőségétől, de azért nem vált ki a szerkesztőségből és ugyanolyan lelkesedéssel folytatta tovább munkásságát a Szemlénél, mintha még mindig az ő neve alatt jelennék meg a lap.

Az új szerkesztők Böhm Károly nevével¹ kezdték meg munkájukat. „Az új folyam első cikke hadd viselje hát a Te nevedet, a Tiédet, aki életre hívtad, három küzdelmes éven át megalapítottad és — meg vagyok arról győződve — élesztgetni fogod ezután is azt s irodalmunk mostoha gyermekét: a filozófiát”. Böhm Károly rendíthetetlen hitéből táplálkozó ernyedetlen munkásságára már csak azért is szükség volt, mert az országban az a hit kapott lábra, hogy „a filozófia sokat tett az emberiségért és elhallgatott, mikor bevégezte feladatát. Ma hiába óhajtjuk és sóhajtjuk vissza fényes napjait. Nemcsak Magyarországon nem akad művelője az újabb kor hatalmasabb tehetségei között, hanem Németországon sincs senki, aki a Hégelék

¹ Bokor József: Böhm Károlyhoz. IV. évf. 1-4. II.

nyomdokaiban hágjon. A régiebb iskolák tanítványai megpróbálják olykor szárnyaikat, minálunk akad Kerkápoly vagy Horváth Cyrill, de műveik visszhangot nem költenek többé..."

E felfogással szemben — írja tovább Bokor — a filozófiát, a filozófiának új tanait: az ismeretelméletet kell diadalra juttatni, de diadalt Magyarországon csak Böhm Károly által lehet elérni, csak ő tűzheti ki a győzelem lobogóját a közöny, lenézés, meg nem becsülés bevehetetlennek hitt várára.

Jó kézben volt e lobogó. Pedig ez a kéz is gyakran megremegett. Megremegettette a sok nyílt és titkos támadás, amely nem akarta a sikereket meglátni, amely a nagy nehezen felmutatott szép eredményben is hibát, kifogást keresett.

Igy tett Maczki Valér is, aki azt kifogásolta,¹ hogy „e becses folyóirat ahelyett, hogy enciklopédikus jelleget iparkodott volna önteni, inkább a hasonló nemű külföldi folyóiratok mintájára jobbára speciális szakszerűsége törekedett; s míg a filozófia belső eszmekörének súrlódtatása által a tudománynak úgy is gyér számú magyar munkásait megoszlatá: addig a rokon eszmekörök munkásai úgyszólván tudomást is alig vettek róla."

Mindjárt Buday József igyekezett e cikk élet tompítani annak kijelentésével, hogy a „Szemle munkatársakat úgyszólván teremtett; igyekezett hű képet nyújtani Európaszerte feltűnő bölcseleti mozgalmakról; iparkodott felkelteni az önálló filozófiai munkálkodást minden szakban. Nagyrabecsült cikkíró úr vázolta azon politikai s társadalmi tényezőket, mik egy nemzetben a filozófiát feltámasztani, múmiaszerű dermedtségéből új életre hozni, a bölcselet gondolkodás iránt a hajlamot előidézni s általán a filozófia iránt visszhangot kelteni hivatván. S minthogy e tényezők Magyarhonban jobbára hiányoznak még — mi filozófiánk ügyében, már azt is örvendetesnek tartjuk, hogy a volt szerkesztő, bár sok fáradtsággal s küzdéssel, Szemlénket három éven át az érdeklődés folytonos növekedése mellett fentartani képes volt, s hogy a filozófia iránt az ellenszenv oszladozni kezd honunkban."

De Böhm sem hagyta Maczki észrevételeit megjegyzés nélkül. „A Magyar Philosophiai Szemle eddigi működéséről”² című cikkében kimutatja, hogy Szemlének dolgozatai a filozófia összes ágait felkarolták; leszámítva a természetbölcseletet és a tulajdonképpen logikai tanokat. Ezen hiányon azonban azzal, hogy az „Értesítő” rovatban idevágó idegen műveket fejtegettek, jobban segített, mintha avatatlan kezek kontárkodtak volna ezekben az igen nehéz kérdésekben. Önérzetesen hangoztatja azt is Böhm, hogy a Szemle értekezései és cikkei (egyet kivéve) önálló dolgozatok s magyar viszonyaink között az önálló törekvés adja meg nekik a speciális magyar értéket. Elismeri, hogy a lap alaphangulata a pozitív ismeretek keresése és a kritika volt, de emellett más irányúak is szóhoz jutottak, minden irány számára nyitva állott a folyóirat. Maczki Valér egyéb vádjait pedig a legerélyesebben visszautasítja Böhm, gúnyosan megemlékezve arról az érdeklődésről, amellyel az „előkelő filozófusok” a Szemle ügyét maguk között elintézték és azokról a „szaklapokról”, amelyek a Szemle egyes csípéseire felszisszentek. Buzdítja is az új szerkesztőket: „Lobogtassák ezentúl is, kifogásolás által meg nem zavarva, a pozitív ismeretekre támaszkodó világos filozófia zászlaját.” Böhm maga is így tett, nem törődve a támadásokkal haladt kitűzött célja felé, s nem engedte, hogy újtábol, céljától eltérítsék.

De azért — úgy látszik — a sok kellemetlenkedés mégis csak kihozta Böhmöt béketűréséből, mert Maczki Valért szokatlan élességgel, szinte személyeskedő éllel támadta meg. Ez a személyeskedés arra kényszerítette Maczki Valért, hogy hasonló modorban válaszoljon³ s azt, hogy a Szemle kitűzött programját nem tudta megvalósítani, Böhmnek, a szerkesztőnek tulajdonítja, mint akinek „nincs kellő temperamentuma a szerkesztéshez.” Emiatt többen Maczkival együtt visszavonultak a folyóirattól, „kiknek nevei eleve a munkatársak közt díszlegtek ugyan, de tőlük a Szemle dolgozatot nem kapott.” S mindezek miért vonultak vissza a laptól? Mert Böhm nem akart lapjából klikk-közlönyt csinálni, s még az u.n. belső munkatársak könyveit, műveit is szigorúan megbírált, vagy megbíráltatta, közöttük véletlenül éppen Maczki Valér „Értekezéseit” is. Ezt az eljárást Maczki tapintatlannak nevezi, „mert hisz a munkatársak neveit bizalomgerjesztés céljából szokták tudatni a közönséggel, ámde miféle bizalmat kelthet annak neve, kit csaknem higvelejtő gyanánt traktálnak? S nem sérelmes-e ez ugyancsak azokra is, kiknek nevei az enyémmel egy sorban szerepelnek?” Ilyen és hasonló sérelmek miatt Böhm Károly „a filozófia úgyis gyér számú munkásait” megosztotta.

Böhmnek újból a szerkesztőség sietett védelmére: „A magyar filozófia legképzettebb, egyik legszorgalmasabb munkása, Böhm Károly úr három éven keresztül, az anyagi előnyök minden reménye nélkül, nem kimélve áldozatot, időt, — ernyedetlen kitartással, lankadatlan, terhes fáradtsággal, a megsértettnek hitt írói hiúságokból fakadt s reázdudított kellemetlenségek békés tűrésével, a csip-csup,

¹ A „Magyar Philosophiai Szemle” feladata. Magy. Phil. Szemle IV évf. 47-53 II.

² Magyar Philosophiai Szemle IV. évf. 99—111. II.

³ Az igazság és filozófia nevében. Válasz Böhm Károly úrnak. Magyar Phil. Szemle, IV. évf. 232—236 II.

egyéni s legtöbbször nemtelen érdekek által mesterségesen felidézett számtalan bosszantások elviselésével: a Magyar Philosophiai Szemlét a külföldi hasonírányú folyóiratokkal való versenyezhetés színvonalára emelte. Ez eredményre bármelyik szerkesztő is büszke lehet és mellette eltörpül minden más mellékkörülmény, és korántsem igazolhatja dr. Maczki úrnak Böhm úr ellen intézett támadásait. Mi, kik Böhm úr munkás kezéből átvettük e folyóiratot, s kik tanúi valánk a szerkesztőség nem könnyű munkájának, — a magyar filozófia nevében csak köszönettel tartozunk Böhm úrnak s egyáltalán nem helyeselhetjük dr. Maczki úr cikkének azon részét, mely Böhm úr „szerkesztői temperamentumára” vonatkozik. Ennyit óhajtottunk megjegyezni e cikk általános célzatára; az egyes részletekre — ha szükségesnek találja a feleletet — Böhm úr majd megteendő észrevételeit.”

Böhm Károly azonban ezt már nem találta szükségesnek, ezért Maczki észrevételei válasz nélkül maradtak.

Lehet, hogy azok, akik a Magyar Philosophiai Szemle munkatársai közé beléptek, elvárták a szerkesztőségtől, hogy műveikkel elnézően bánjanak, de ezek nem ismerték Böhmöt, aki leghatározottabban száműzni kívánt minden érdemtelen dicsérést, dicsőítést, ami klikkrendszerre, az igazság elhallgatására és egyének tömjénzésére vezet.

Egy futólagos pillantás a Szemle évfolyamaiban megjelent bírálatokra és lefolytatott polémiákra, meggyőzhet mindenkit, hogy Böhm a leglelkesebb munkatársakkal sem tett kivételt, sőt önmagával sem és megengedte, hogy az ő álláspontjával szemben ellentétes álláspontokat fejtegetsenek éppen az ő művével vagy cikkével kapcsolatosan.

Igy például Böhm Károlynak „Kriticizmus és pozitivizmus” cikke, melyben Böhm az állandó lét és a változás feltevésének szükségességét akarta bebizonyítani, alkalmat nyújtott Schmitt Jenőnek, hogy „A változás problémájához”¹ című cikkében saját álláspontját fejtse ki. Schmitt ugyanis a filozófia forduló pontjául tekinti azon tanát, hogy a régi metafizika absztrakt általánosságokból akarja a világot érteni; ő maga pedig ezen fogalmakat nem tartja primitív, eredeti fogalmaknak, hanem „bonyolult érzéki funkciók” eredményének. A régi metafizika különbséget tesz — Schmitt szerint „nem jelentkező” — és relatív lét — Schmitt szerint „jelenség” között. Schmitt csak a „jelenség”-et ismeri. Szerinte az eredeti valóság nem keresendő a metafizika fent említett fogalmaiban, hanem egy egyszerű létezőben, melynek alaptevékenysége a „feszítés”, s melynek „végtelen bonyodalmasságú” működése az idegrendszer állományában (plasson) hozza létre a metafizika fent említett absztrakcióit. Következésképpen az ő nézete szerint a filozófia teendőjének legfőbb, ha nem is egyetlen része az, hogy amaz egyszerűből „a bonyolult” absztrakciókat megmagyarázza, amit ő a szerkesztő módszer segítségével akar elérni.

Böhm Schmitt észrevételeit nem hagyta szó nélkül és „Megjegyzések a változás problémájához című cikkre” című dolgozatában² saját álláspontjának védelmére siet,³ és így két különböző filozófiai irány: a pozitív és szenzualista (panaisthesis neve alatt) ütközött lapjában össze. Ez az egész vita azt igazolja, hogy Maczki Valér nem értette meg egészen Böhm intencióját és csak ebből a félreértésből magyarázható meg Maczki Valér elkeseredése és ez elkeseredésből fakadó személyt bántó támadása.

Az is igaz, hogy Böhm Károly a panaisztézis filozófia másik hívének dr. Simon J. Sándornak cikkét ugyanerről a tárgyról nem adta ki lapjában, de ennek magyarázatául Böhm azt a könnyen megérthető körülményt hozza fel, hogy a dolgot érdemlegesen megvilágító cikket csak akkor közölhet, ha Schmitttel előbb tisztába jött. Így Simon Böhm ellen írt cikkét a „Közoktatás”-ban⁴ jelentette meg, amely folyóiratnak szerkesztősége különben is igen nagy előzékenységgel adott helyet lapjában a Magyar Philosophiai Szemle és munkatársai ellen intézett támadásoknak.⁵

Ezek között volt egy-kettő, amely élesen neki ment Böhm rendszerének, azt állítva róla, hogy nem egyéb, mint „pozitív filozófiának gúnyolt, tartalmában azonban szofisztikus és többé fenn nem tartható skepszissel

¹ Magyar Philosophiai Szemle II. évf. 440—446. II.

² Magy. Phil. Szemle II. évf. 446-459. II.

³ Lásd: Az ember és világa I. k. II. könyv első szakaszát.

⁴ Néhány szó a változás problémájához. Közoktatás. III. évf. (1884.) 10. és 11. szám.

⁵ Pl.: Bitóhumor. (Válasz „fegyelmelésül” Bihari Péternek a „Magyar Philosophiai Szemle 1882. május 1. kiadott 1. évf. 2. füzetében „Bölcselmi értekezéseimről” írt bírálatára.) Irta: dr. Maczki Valér. Közoktatás. III. évf. 13. szám. Erre válaszolt Bihari Péter „Reflexiók a bitóhumorra” címen u.o. 17. számban. Jellemző a szerkesztőség eljárására, hogy míg a Szemle ellen támadóknak cikkeiket minden változtatás nélkül leadta, addig Bihariéra ezt írta: „Megbocsát a t. szerző úr, hogy bevezetését tér szűke miatt elhagytuk.” Erre a válasza is ráduplázott Maczki „Bihari úr kegyelemdőfése” cím alatt, u.o. 20. számban. — Ellenbírálat. Konkrét logikám megbírálása a közoktatási tanács bírálói által. Irta: dr. Nemes Imre. U.o. IV. évf. 25—32. számokban.

szaturált üres formalizmus", de nem kímélte személyét sem, kit egyenesen rosszakarattal vádolt meg.¹ E támadások közlését egyenesen érdemül tudták be a Közoktatás szerkesztőségének, amiről a következő sorok tanúskodnak a legékebben²: „A Közoktatás egyik igen nemes feladatául tűzte ki a szellemi téren kifejlődött mindennemű korrupciónak leleplezését és elfojtását. S eddigi évfolyamai — örömmel valljuk meg — nem egy esetben utalhatnak elért sikereire. Bevonta ebbéli körébe a Magyar. Phil. Szemlét is; s amint több száma igazolja, lerántotta a leplet azon önző eljárásról, mely e szakfolyóiratban a régi szerkesztő alatt uralkodott ...", de a cikkíró nem volt megelégedve az új szerkesztőkkel sem, ezért őket is megtépázta.

Ezen türelmetlen hang, egymás személyét lenéző, munkásságát lebecsmérlő kritizálás ekkor — úgy látszik — általánosan elterjedt volt, hogy úgy fejezzük ki magunkat: állandóan puszkaporos volt a levegő, mert oly elszántsággal, durvasággal mentek egymásnak a „tudomány” nevében a tudomány bajnokai, hogy a távolabb állókat megdöbbsentette. A „Budapesti Hírlap” például „A professzori hang” cím alatt keményen rátámad arra az ízléstelen, modortalan, botrányosan durva hangra, mely a „tanító és tanár urak tudományos polémiáiban szokássá vált.” „Kisérje — úgy mond — bárki figyelemmel a pedagógiai szakirodalmat, a jó ízlés sajnos elvadulásáról, a legcsodásabb önmegfeledkezések egész járványáról fog meggyőződni.”

Böhm Károly e támadásokat feleletre sem méltatta. Hiszen tudta, hogy ellenfeleit meggyőzni nem lesz képes, barátainak pedig úgyis megvan már róla kialakult véleményük, így veszekedés helyett inkább tovább dolgozott.

A Magyar Philosophiai Szemle további évfolyamaiban számos könyvismertetés jelent meg Böhm-től. „A philosophiai folyóiratokból” című rovatot is igen sokszor kereste fel kivonataival, ezeken kívül több cikket bocsátott a szerkesztőség rendelkezésére.

Egyik legérdekesebb lélektani cikke a „Kritikai megjegyzések a képkapcsolás elméleteire”³, amelyben Arisztotelestől kezdve sorba az összes képkapcsolási elméleteket kritikailag szétboncolja s végeredményként a következőket állítja:

A képkapcsolási elméletnek biztossága mindenek előtt a kapcsolatok statisztikáját követeli. Ezen statisztikai gyűjtés elveit bővíteni kell. Nem elegendő keresni a kapcsolatok kor szerinti számadását (Galton), sem pedig a hangok mint ingerlők által előhozott kapcsolatokat (Wundt-Frantscholdt). A kapcsolatoknál, mint határozottan ki lehet mutatni, ingerlő képnek is van sokszor döntő befolyása (Wähle ellenében, ki tagadja) s azért a statisztika a különböző ingerek alkalmazása által kénytelen mindenekelőtt az eredeti, mindenkor előálló kapcsolatokat felkutatni. Amennyiben ez direkt kísérletek által nem volna elérhető, a statisztika köteles a körét is tágítani s az eredeti kapcsolatokat egyfelől direkte a gyermeki lélek fejlődésének megfigyelése által kipuhatolni. Másfelől hozzáveendő az állati és asszonyi lélek megfigyelése is, mely utóbbira nézve, az asszonyoknál általános tettetés miatt, azoknak lelki betegségei igen megszívlelendő adatokat fognak szolgáltatni. Az erotikus vonások, amelyek kivétel nélkül az asszony lelki betegségeivel járnak, többet magyaráznak, mint minden társadalmi megfigyelés, mely úgyis csak színlelések, komédiázások végtelen láncolatát mutathatja fel.

Ezen statisztika tehát 1. az eredeti kapcsolatokra fog vezetni, 2. az eredetiekhez csatlakozó másodrendű és öntudatos kapcsolatokat is fogja csoportosítani. Ezen csoportosítás a kirívó jellegek alapján lesz eszközölhető, mint bármely más természetrajzi csoportosítás; de ezen jellegeket nem a jelentkezés *formáiból*, hanem a jelentkező képek tartalmából kell majd méríteni. Ez által biztos belátást nyerünk a lelki élet tartalmi kapcsolatába. Ha ezen munka megtörtént, akkor a kapcsolatok formáinak levezetéséhez lehet majd fogni. Ezzel azután megszűnik a kapcsolatoknak absztrakt fejtegetése, mely az okozatot az okkal felcseréli és a legképtelenebb zűrzavart törvényesnek kénytelen elismerni, — ami ellen méltán tiltakozott Hegel. Végső indokolását a kapcsolás csak az emberi szellem egész szervezetéből nyerheti. A metafizikai feltevések, melyeket a lélektan eddig szükségeseknek talált, ingadozó természetüknél fogva nem alkalmasak biztos megindokolásra. A lélek egyszerűségéből, mint Herbart akarta, a kapcsolatot maradék nélkül megérteni nem sikerült. Pozitív alapokra kell azt fektetni. Ezen biztos pozitív alapokat pedig csak a fiziológiai funkciók adják, amennyiben éppen az agy tevékenységéhez vannak kötve, illetőleg mennyiben az agynak specifikus funkciói. Ez nem materializmus.⁴ Ezen az alapon meg lehet fejteni azon kérdést: a különböző lelki állapotok valóban eredeti arravalóságokból fejlenek-e ki? Kísérleti úton: a fiziológia és anatómia segítségével, pozitíve megállapítható a reális lélek, azaz kimutatható, hogy a lélekben ezen vagy

¹ „A kép mint agyideg tevékenység című dolgozat ügyében.” Válasz a Magyar Phil. Szemle 5. füzetében megjelentekre. Írta: dr. Simon J. Sándor. U.o. III. évf. 38., 39. és 40. számokban.

² U.o. IV. évf. 11. szám. 3. l.

³ Magyar Phil. Szemle. V. évf. 81—101. l.

⁴ Böhm azon feltevés ellen, hogy ő materialista, mindenkor élénken tiltakozott.

azon arravalóságok rejlenek s ezen vagy azon idegpályán végig nyilatkoznak. A kapcsolásnak azonban tulajdonképpen értelme a *céljában* rejlik s végső okának felmutatása a lélek ökonómiájában, vagy ha rossz néven nem veszik: teleológiájában rejlik. A kapcsolás tényét teleológiai szempontból minden metafizikai feltevés nélkül is meg lehet érteni. A kapcsolódás mint célszerű cselekvés az eszköz és cél kategóriái alá esik; a célban rejlik a kapcsolás formája. A cél és eszköz között levő kölcsönhatási viszonyban rejlik ennél fogva a kapcsolódás alaptörvénye. Ezen alaptörvény a lelki életnek közös alaptörvénye, mert a kapcsolatot nemcsak egyetemes lelki *tünemény*, hanem egyetemes lelki *tény* is. Ezen alapviszonyból, mely a kapcsolás, mint eszköz, s az általa elérendő eredmény, mint cél között van, érthető a kapcsolásnak minden konkrét esete, levezethetők annak minden konkrét formái. Ezen állításával magára vállalta Böhm ama kötelességet is, hogy ezt be fogja bizonyítani, még pedig rendszeres alakban.

Böhm ezen ígéretét csak évek múlva váltotta be, még pedig 1889-ben, amikor „A lélektan ismeretelméleti alapjai” címen két közleményt adott ki. Az első a test és lélek viszonyát, mint első alapproblémát tárgyalta,¹ a második pedig „Az öntudat” kérdésével foglalkozott.²

A test és lélek viszonyát illetőleg maga Böhm a következőkben állítja össze a tényállást:

Alaptény az, hogy az ember, mint való tény, egységes létező, mely számos egymásra vissza nem vezethető tevékenységet fejt ki s e sokféleségben is megőrzi reális egységét. A fundamentális tény tehát: az ember egysége és tevékenységeinek sokasága.

Ezen tevékenységeket, különbözőségüket meghagyva, az öntudat közvetlenül érti, még pedig abból érti, amit azok az *egység* érdekében tesznek.

E tevékenységeket, bár egyforma természetűek, mert ugyanazon egységnek nyilvánulásai, tapasztalatilag mégis két csoportba foglaljuk össze. Az egyik csoportban mozgás a tevékenység, melyet mikroszkopikus alakoknak szupponált elemei (atomusai) végeznek. E csoportnak minden részlete szemléleti (látási, tapintási stb.) vagy *érzéki* s tevékenységének formája a mozgás. A másik csoport közvetlenül nem tartalmaz szemléleti elemeket, hanem csak *jelent* valamit az öntudatra nézve és ennek formája többé nem a mozgás — hanem a logikai jelentés.

Az első csoportot anyagnak, testnek nevezzük s szemléleti elemei a sejtek s az azokat alkotó kémiai elemek; tevékenységük mindössze atomcsoportosulás (configuratio), részint az egyesülés, részint a szétválás alakjában. A másik csoportot szellemnek nevezzük s elemei a jelentések, miknek formája az idealitás.

E két csoport tényleg mindenkor együtt jár, melyek között szoros és kétségtelen összefüggés van. Ezen tényállást az eddigi elméletek (monizmus és dualizmus) álláspontjuk helytelensége miatt nem tudták megmagyarázni.

Az összes testi és lelki tevékenységeinket csak *képek* alakjában ismerjük. Az atomusok vélt mozgása épp oly szemléleti (bár csak szupponált) kép, mint a testrészeknek szemmel látható egyéb mozgása, épp úgy kép, mint szín, hang, az ítélet, következtetés stb. Ezek mind képek és az ember maga szemléleti és jelentő képek konkrét egysége, melyben minden szemléleti képpel a jelentés összeforrt. Ezek alapján Böhm ama kérdés magyarázását tűzi ki: miként lehetséges az, hogy az ember, ki magát közvetlenül szellemnek ismeri, mégis saját magának anyagúl, testtül jelentkezik?

Azon tény, hogy az egységes ember kétféle képben jelenik meg magának és másoknak, arra utal, hogy 1) a felfogó alany két alapfunkciót végez, melyek egymástól jelentésileg teljesen különböznek; 2) hogy ezen két funkció az ismerésben szintetice összeműködik s ez által azon, a realiztikus köztudat előtt érthetetleneknek látszó, egységeket létesíti, melyeket tárgyagnak nevezünk; és 3) hogy e két funkció egymást utánképezni tudja, mi által ugyanazon tárgynak kétféle képe áll elő. Ezen két funkció az érzéki és az értelmi funkció.

Az érzéki funkció, vagyis a szemlélet, a tárgyat térben és időben létezővé teszi és ott szegzi. Az ismerő funkció pedig a tárgyak jelentését adja. Az ismerés e kettőnek szintézise. Ilyen szintetikus egység pedig az ember is — a maga öntudata számára. Amennyire érzékei, kivált a látás és tapintás körébe esik, annyira anyagnak, testnek képezi magát. Ily módon alakul az öntudat előtt a külső forma, melyet emberi alaknak nevezünk. De a szellem ökonómiája miatt az ember saját maga egységének csak csekély, kerületi részét képes érzékinak, azaz testinek felismerni, mert a saját agyát nem látja senki, csak másnak agyvelejét látja érzékileg és ezen képet viszi át saját magára is; — de változatos tevékenységeit közvetlenül megérzi s projekcióképessége folytán az agyban el is helyezi (lokalizáció). Ezért azután nem az egész ember, hanem csak csekély része látszik anyagnak; azon része, mely az érzékekre is hat és azok mezében lép az öntudat

¹ Magyar Phil. Szemle. VIII. évf. 48—105. II.

² Magyar Phil. Szemle. IX. évf. 354—425. II. Mindkettő külön lenyomatban is megjelent.

elé. Ellenben nagyobb része az anyagtól mentnek látszik, s a szemlélet korlátoltsága folytán soha sem leszünk képesek megmondani, hogy a jelentések mindegyikének milyen szemléleti kép felel meg.

Az öntudat ennél fogva a szellemi szervezet által kényszerítetik arra, hogy az embert kettős alakban szemlélje. Amennyire érzéki képek alakjában lép fel, annyira anyag; amennyire pedig az érzékek hatása nem terjed, annyira anyagtalan. De e kettő csak együttvéve képezi a való embert. Test és lélek tehát nem két valóság, hanem felfogási mód; érzékeinknek mind anyagul, értelmünknek mind szellemül jelentkezik. A test az érzékileg szemlélt szellem; a szellem az érzékektől különálló jelentés vagy a közvetlenül érzett test. Mindkettő: az érzéki és értelmi egyaránt, öntudatunk tényei, s mint ilyenek egyformán szellemiek, azaz ideálisak.

Ez az álláspont tisztán ismeretelméleti: gnosztikus. Ezen az állásponton a filozófia nem csak a tényt, hanem a látszatot is meg tudja magyarázni. Ilyen látszat pedig: a tünemények párhuzamossága és egymásra következése.

A tudattény nem két valóság, hanem kétféle képcsoport, melyek egymással összeforva az ember valóságának képét teszik; nem anyag és szellem, hanem kétféle kép, szemlélet és jelentés az ismeret tárgya. A szín, mint jelentés, különböző idegállapothoz, mint érzéki képekhez van kötve. Ezen konkrét egység megfejtése ismereti tárgy s a szellem organizmusából megérthető; ellenben az anyag és szellem való, reális kettősége sem tudattényül, sem ismereti tárgyul adva nincsen. Maguknak az atomusoknak noumenális jelentőségét a szellemi tényekkel kapcsolatba hozni nem tudjuk.

Böhm Károly e cikkben lefektetett alapokon fejtegeti tovább a második cikkének tárgyát: *az öntudatnak problémáját*.

Az öntudat egyszerű tartalma az én = én tudata. Az öntudat a tudatosnak priusza, vagyis nincs tudat öntudat nélkül. Az én tiszta tevékenység, minden nyugodt lét ki van zárva belőle. Az én örökké azonos és állandó tevékenység, melynek fejlődése csak az én önigenlésének tisztulásában áll. Bizonyítja Böhm, hogy az én minden lelki tevékenység természetes előfeltétele s így azt sem másból levezetni, sem más lelki tevékenységgel azonosítani nem lehet.

Böhm eme cikkének főcélja annak kimutatása volt, hogy az én a lelki tevékenységek megértéséhez nélkülözhetetlen ismeretelméleti feltétel.

Lehetetlen észre nem vennünk, hogy Böhm ezen cikkeinek gyökerei „Az ember és világa” I. kötetében találhatók meg és előkészítő munkálatok a II. kötethez, amikor a szellem végső problémájának kérdését felveti. Böhm e cikkében Kant és Fichte tanainak eredményeire épít, hogy e tanok által homályban maradt kérdések önálló megvilágításával lélektani problémák megértését elősegítse, előmozdítsa, különösen Fichte tévedéseinek kiküszöbölésével.

Böhm Károly még egy cikket adott át a Szemlének közlésre „Az erkölcsi tudat megjelenési alakjai” címen¹, amelyben Hartmann Edének „Phaenomenologie des sittlichen Bewusstseins” című művét ismerteti, aki ebben a műben az ember erkölcsi természetét teszi vizsgálatá tárgyává ama szándékkal, hogy kiderítse: mi az erkölcsiség? s mi az egyesnek és az egész emberiségnek végső célja?

Böhm Károlynak a Magyar Philosophiai Szemlében kifejtett működése igazolja, hogy a folyóiratot nem hagyta cserben, támogatta, pártolta és minden életnyilvánulását figyelemmel kísérte.

Szomorúan vette ezért azt a hírt, hogy Szemle tizedik kötettel befejezi pályafutását és többé nem jelenik meg. A folyóirat megszűnésének oka tisztán kizárólag a szerkesztőnek, Bokor Józsefnek, igen nagy elfoglaltsága, sokoldalú tevékenysége volt, amelyek a szerkesztésben meggátolták őt.

A Szemlének ama számos kiváló érdeme mellett, amelyekre már előzőleg rámutattunk, egyik legértékesebb eredménye az is volt, hogy Comte Ágostot megismertette a magyar közönséggel, akinek pozitív rendszerét minden oldalról megvilágította és felölelte.² Ha a Szemle semmi egyebet nem tett volna, csak azt, hogy Comte Ágost rendszerét a maga egészében és teljes hűségében méltatta a magyar közönség előtt, olyan hivatást töltött, amellyel kevés magyar folyóirat dicsekedhetik.

Már ezért az egy eredményért is érdemes volt a Szemlét megalapítani és fáradságos munkával fentartani!

¹ Magy. Phil. Szemle V. évf. 401—428. II.

² Böhm Károlynak, aki Comte életrajzát is megírta, több ismertett értekezésén kívül, Comte pozitívizmusát a következő cikkek tárgyalták: Ormay Lajos: A matematika és a csillagászat a pozitívizmus rendszerében. VI. évf. 1., 2., 4. füzet; Ráth Arnold: A mechanika, a fizika és a kémia a pozitívizmus rendszerében. VI. évf. 3., 6. és VII. évf. 1. füzet; Bokor József: A biológia a pozitívizmus rendszerében. VII. évf. 3—4. füzet; Bokor József: Sociológia. VII. évf. 1—5. füzet, IX. évf. 4. füz.; Buday József: Sociológia. X. évf. 4, 5—6. füzet; Kún Sámuel: A pozitívizmus, mint vallásrendszer. X. évf. 5—6. füzet.

XVII. Az újból rakott puha fészek.

Öt hosszú éven keresztül ette Böhm Károly az özvegyiségnek keserű kenyerét. Ezen idő alatt szeretetének minden gyöngédségét Ottó fiára árasztotta, aki nagynénjének gondos ápolása folytán szép, erőteljes, okos gyermekké fejlődött, kiben az apa minden örömét, minden vigaszát kereste és megtalálta.

Böhm Károlyt tanári állása Budapesthez kötötte, ezért fiacskáját csak a szünetek alatt láthatta. Nem is mulasztott el soha egyetlen alkalmat sem, hanem amikor csak tehetett és nagy elfoglaltsága megengedte, ellátogatott Besztercebányára, ahol nénje családjában, kis fia mellett boldog órákat töltött, ahonnan mindig testben megerősödve, szellemben felfrissülve, lélekben felüdülve tért vissza katedrájára és íróasztalához.

Wilde Oszkár mondja egy helyen: Ha egy asszony újra férjhez megy, azért teszi, mert az első férjét gyűlölte. Ha egy férfi újra nősül, azért teszi, mert az első feleségét imádta.

Tagadhatatlan, ebben a mondásban sok igaz van. Amely férfi egyszer megszokta a szeretetet, vágyik utána. E szeretet nélkül nem tud, nem akar tovább élni, s keresi azt, akiben megtalálhatja a szeretet melegségét, odaadását, gyöngédségét.

Böhm Károly a többi férfinél is különösebben vágyott szeretet után.

S miután öt hosszú év teljesen elegendő volt arra, hogy a legnagyobb lelki sebeknek is legjobb orvosa: az idő elhomályosítsa az első asszonynak képét, Böhm arra határozta el magát, hogy újból megnősül, mert rájött arra, hogy az életet sem megérteni, sem pedig átélni nem lehet igaz szeretet nélkül.

Az új asszonyt nem kereste messze, idegenben, megtalálta abban a családi körben, amelyet oly szívesen keresett fel, hogy a világ ezerféle bajaiban vigaszt találjon, s erőt gyűjtsön.

Ez a családi kör nénjének családja volt Besztercebányán. Nénjének ugyanis három leánya volt: Jolán, Margit és Ilona. Mind a hárman szívük nemességével, lelküknek nagyszerű tisztaságával, műveltségüknek sokoldalúságával tűntek ki. Böhm Károlynak Margit tetszett meg, aki — lehet mondani — az ő szeme előtt fejlődött szép, szerény, házas leánnyá, akinek megismerte jó, gyengéd szívét, s tudta, hogy ez a leány szívének egész aranyát neki, egyedül neki fogja nyújtani az életnek minden, még a legválságosabb perceiben is.

Márkus Margit még nem volt 21 éves,¹ amikor Böhm Károly 1885. január hó elsején Besztercebányán oltárhoz vezette. Ettől a naptól számítódik Böhm Károly életének legnyugalmasabb és legboldogabb korszaka, mert nejében megtalálta azt a hűséges csupaszív asszonyt, aki után lelke sóvárgott, akit egész lelkével megszerethetett.

Böhm Károlynak eme nagy szerelméről beszélnek azok a költemények, amelyeket nejéhez intézett. Ezek közül az egyik: „Träume von mir” című még a siron túl is tartó hűségről szól. Ennek utolsó versszaka mindenkit meghat keresetlen őszinteségével, neje hűségébe vetett erős hitével, mélységes szerelmével:

„Und wenn der ewige Schlaf uns drückt,
Der dauernd die leidende Seele beglückt,
Ewig mein Sehnen bleibst nur Du
In der unendlichen, seligen Ruh'
Träum' ich von Dir!”

Budapest, 1893. szept. 6.

És életének utolsó éjszakáján (1911. máj. 17.), mikor lázalmában utoljára beszélt összefüggően, ugyanezen szavakat suttogta el ágya mellett virrasztó nejének, kinek nevével ajakán lehelte ki nagy lelkét.

Böhm Károlyt neje öt fiúval ajándékozta meg. Az első: *Sándor* 1885. szeptember hó 18-án; a második: *Dezső* 1887. március hó 22-én; a harmadik: *János Teofil* 1889. április hó 10-én; a negyedik: *Lajos* 1893. március 21-én; az ötödik: *Károly Lajos* 1899. június hó 22-én született.

Az öt fiu közül azonban három meghalt, még pedig Sándor 1886. szeptember 17-én szamarhurutban; Lajos 1893. március 24-én bélhurutban; továbbá Károly Lajos 1899. június hó 26-án szintén bélhurutban.

Fiainak halála családi életük boldogságára a fájdalom sűrű, nehéz fátyolát borította. Bár tagadhatatlan, hogy két legkisebb gyermekének halála — miután csak pár napig éltek — mélyebb nyomot nem hagyott

¹ Született 1864. jun. 2-án.

Böhm lelkében, de Sándort nagyon sajnálta. „Legyen könnyű neked a por — írja feljegyzéseiben — édes kis anygalkánk! Nem akartál köztünk lenni, azért voltál mindig oly szomorú, kedves jó Sándorkám! A halálban egészen olyan volt, mint szegény jó Richárdom!”

A szenvedett veszteségeiért életben maradt fiai kárpótolták, akik a legideálisabb családi szeretet melegében fejlődtek, izmosodtak férfivá.¹

Mondanunk sem kell, hogy Böhm gyermekeinek fejlődését féltő gonddal kísérte. A szó legteljesebb értelmében tanulmányozta gyermekeit. Minden életnyilvánulásukat felírta s megjegyzésekkel látta el. Pl. egyik fiáról ezeket írja:

1887. márc. 24. utána nézett a mellette elmenő kéznek.

1887. márc. 28. felfelé fordította szemét hangomra. Ugyanakkor már tudta, hogy ha álla alatt piszmognak, enni kap stb.

Vagy például a következő év aug. 14-én egész tanulmányt ír gyermekének fejlődéséről: tapintása biztos; izlése minden íz iránt fejlett; látása színeket megkülönböztet ... Leírja játékait, beszédmódját, indulatait ...

Szóval saját gyermekein akarta megfigyelni az emberi szellem fejlődését, előrehaladását, kibontakozását.

Fiait később is épp ilyen odaadó gondoskodással vette körül. Örült, ha látta, hogy fiai tanulmányaikat jól elvégzik. Erről az örömről tanúskodik például az az 500 koronás alapítvány, melyet a kolozsvári ref. kollégiumban tett le abból az alkalomból, hogy fiai ott az érettségit sikeresen letették.

Böhm Károly a családján kívül még a természetet szerette. Békét, megnyugvást keresett a természetben. Legszebb gondolatait az erdők, mezők bűvös csendjében szedte rendben. Mig Budapesten volt, a budai hegyek körött kóborgott, Kolozsvárott szintén igen sok szép helyet talált, amely pihenést, üdülést nyújtott, de legszívesebben a besztercebányai erdőkben időzött.

Ezt a várost nagyon szerette.

Nemcsak azért, mert itt született; mert szüleinek sírhalma itt domborult; mert igaz barátait² itt találta fel, hanem leginkább a város gyönyörű szép, bájos, vadregényes fekvése, erdőinek magánya vonzotta.

Minden nyarat, vagy legalább is a nyárnak legnagyobb részét itt töltötte. Magával hozta készülő munkáját, cikkeit és könyveit. Korán reggel kelt és első útja a szabadba vezette. Mihelyt az idő kissé felmelegedett, haza ment, szobájába zárkózott és dolgozott. Ilyenkor nagyon kelletlenül vette, ha bárki is zavarta. Hozzá tartozóit nem engedte szobájába, barátait meg nem marasztotta. Kivételt egyedül feleségével tett, aki bármikor, még ha a legnagyobb munkában is zavarta, mindig gyöngéd mosolyt, néhány barátságos szót kapott Böhmötől.

Délután elmerült a régi és újabb irodalomnak bűvárlatába. Estefelé ismét hosszabb sétára indult. Ilyenkor nem szerette az egyedüllétet s szívesen vette, ha családjából vagy barátai közül valaki elkísérte. Este ritkán távozott otthonról. Elbeszélgetett hozzátartozóival. Ilyenkor teljesen megnyílt a szíve. Minden elfogultság nélkül mondta el véleményét az emberekről, az emberiségről, a világról.

Érdekes, hogy a nagy városhoz, a nagyvárosi élethez, felfogáshoz szokott Böhmöt nyaralása végén mindig felboszantották Besztercebánya, a kis vidéki városnak kicsinyes gondolkodása, elavult nézetei, rágalmazó pletykái, (amelyek különben Magyarország összes városaira, sőt az egész magyar társadalomra oly igen jellemző tünetek), s ezért mindig úgy távozott onnét, hogy többé vissza nem jön. Az iskolaév alatt azonban haragja elszállt, s alig várta már annak végét, hogy újból gyönyörködhessek Besztercebánya természeti szépségeiben.

Legutolsó nyaralása alkalmával, midőn szeretett rokonaitól búcsúzott, hirtelen rossz sejtelen fogta el, minek e szavakban adott kifejezést: „Most már nem jövök többé vissza, már csak *hoznak*.” Rossz sejtelen beteljesedett. Nem is egészen egy év múlva visszahozták Besztercebányára, hogy örök pihenőt találjon édes atyja szomszédságában.

Visszatérve Böhm budapesti életére, örömmel kell megállapítanunk, hogy Böhm tisztelőinek és irigyeinek száma napról-napra nőtt.

„Minden sikerrel, melyet az ember arat, egy-egy ellenséget szerez magának. Ahhoz, hogy az ember népszerű legyen, középszerűnek kell lennie.” Ez a mondás utolsó betűig beteljesedett Böhmön.

¹ Ottó ma mérnök, Dezső tanár az ág. h. ev. főgimnáziumban Budapesten, János orvos.

² Egyik barátjáról Rosenauer Károlyról már szólottunk. Másik kiváló jóbarátja Orphanides Károly, a besztercebányai ev. leányiskola felsőbb osztályainak tanítója volt. Tréfásan „A három Károly”-nak nevezték őket városszerte, kik szinte elválhatatlannak voltak egymástól A kérelhetetlen halál egymásután fosztotta meg Böhmöt barátaitól, kikhez még Puschmann József, Palugyánszky, Ralovich Lajos tanárok, Horváth János ügyvéd, Moczkovcsák János (a régi Hanes) evang. főesperes tartoztak, aki sógora is lett Böhmnek. Moczkovcsák ugyanis elvette Márkus Jolánt, Margitnak néniét.

Legelső sikereit mint tanár érte el. Böhm Károly rendelkezett azokkal a ritka képességekkel, amelyekkel le tudott szállni a gyermek szellemének színvonalára és magát és tárgyát megszeretve még a legelvontabb kérdéseket is megértette növendékeivel, kik szívesen, örömmel, szeretettel vettek részt tanárjuk tanítói munkájában.

Ennek a fényes pedagógiai sikereknek köszönhető, hogy a presbitérium 1883-ban a budapesti ág. hitv. evang. főgimnázium igazgatójává választotta meg.

Böhm Károly, mint igazgató előtt három cél lebegett: intézetének felemelése oly magas nivóra, hogy az összes ág. ev. gimnáziumok között a legelső, irányadó szerepet vigye; iskoláját a modern pedagógia minden követelményének megfelelően berendezni, felszerelni; végül úgy a kartársakkal, mint a növendékekkel szemben a szeretetteljes érintkezés, illetve bánásmód ápolása, mert ettől várta a legtöbb sikert úgy a tanítást, mint az iskola jóhírnevét illetőleg.

Böhm Károly kartársainak legnagyobb részével szemben igaz baráti érzülettel viseltetett, s ha némelyik talán — különösen a fiatalabbak — többször szótalanok, mogorvának is látták, azért haragot, ellenséges indulatot senki iránt sem táplált. Kollégáival igen gyakran elmókázott. Nekik olvasta fel görög és latin humoros verseit. Ezek a versek azonban — úgy látszik — elkallódtak. Egyről azonban hallomás útján tudunk, amelyben tanártársait vonultatta fel, kiket az eposzi enumeráció mintájára megénekelt.

A növendékekkel való bánásmódjában a szereteten kívül a szigorúság is jellemezte, de azért senkinek egyéniségét — még a növendékét sem — akarta elnyomni. De a tiszteletlenségre, a nevelatlenségre, a pökhendiségre, szóval lelki durvaságra, rosszindulatra valló magaviselet hamar kihozta sodrából s ilyenkor nem ismert elnézést.

Abban a beszédében, melyet Luther születése négyszázadik évfordulója alkalmából a főgimnáziumi tanulóifjúság által történt megünnepléskor tartott, mintegy programját tárja növendékei elé: „*Szabad egyéniség megvesztegethetetlen kötelességérzettel.*” Azt hirdette, hogy „a kötelességérzet és munkásság a protestáns elveknek folyományai és kötelesség és munka szabaddá teszi és függetlenné a férfit.” Ezt a kettőt köteles minden protestáns fentartani, ápolni és tovább fejleszteni, mert ebből folyik: „A szabad lelkiismeret, mely hiteért csak Istennek felelős; szabad tudomány, melynek egyedüli tekintélye az ész; szabad társadalom, melyben csak az egyéniség szellemi értéke határoz.”¹ S minthogy ezen ideálokat csak részben sikerült eddig megvalósítani, legtöbbje utódainkra marad, ezért akarta az utódokat úgy nevelni, hogy képesek legyenek egyéniségüket kifejleszteni és a fenti ideálok megvalósítására törekedni.

A növendékek nevelésén kívül — amint már említettük — nagy súlyt vetett arra is, hogy a budapesti ág. h. ev. főgimnázium vezetőállását az ev. gimnáziumok fölött megtartsa. Hogy ez mennyire sikerült neki, azok az esetek igazolják, amikor az aktuális pedagógiai kérdésekben nemcsak megkérdezték a tanári kart, hanem ennek javaslatát a tárgyalások alapjául fogadták el s véleményüket irányadónak tartották még a szakkörök is. Ilyen néhány eset a következő volt:

Az egyetemes felügyelőség felszólította 1883-ban a gimn. tanári karát, hogy az érettségi vizsgálatnak új szervezése iránti véleményét állítsa össze. A tanártestület véleményét kidolgozta és ez a vélemény szolgált tárgyalási alapul az 1884. január havában Budapesten összegyűlt ág. hitv. ev. nagybizottságnak.²

Az Egyetemes Gyűlés 1888. október havában a protestáns gimnáziumok számára új rendtartást adott ki, amely a főgimnázium tanári kara kezéből került ki.

Ugyanezen Egyetemes Gyűlés felhívására a tantestület az Egy. Tanügyi Bizottság által a mértani rajz tanítására kidolgozott részletes tantervről mondta el véleményét.³

1891/92. isk. év folyamán a tanári kar tanácskozási tárgyai közé felvette a német helyesírás tanításának szabályozását, melyre vonatkozó javaslatát a tanári kar avval a kéréssel terjesztett fel az egyetemes tanügyi bizottsághoz, hogy iskoláiban a német nyelv tanításában kötelezőül az osztrák helyesírás fogadtassék el.

Ugyanezen évben az egyetemes gyűlés felszólítására véleményt mondott a tanártestület arról a kérdésről: mely tantárgy óraszámát kellene a IV., VII. és VIII. osztályban leszállítani, hogy az összes óraszám a törvényes maximumon felül ne emelkedjék.⁴

1892-ben állást foglalt a tanártestület Csáky Albin gróf vallás- és közoktatásügyi miniszternek ama terve ellen, hogy egységes középiskola hozassák be, de azért kötelességszerűen válaszolt mindama kérdésekre, melyeket a miniszter e tervével kapcsolatosan felvetett.¹

¹ L. a beszédet a gimn. 1883/84. iskolaévi értesítőjében.

² A gimnázium 1883/84. évi értesítője. 48. l.

³ A budapesti ág. ev. gimn. ért. 1888/89. iskolai évről. 34. l.

⁴ Értesítő 1891/92. évről. 26. és 27. l.

Mondanunk sem kell, hogy e javaslatok előkészítésében és kidolgozásában Böhm Károly az oroszlánrészt vállalta magára.

De ezeken kívül Böhm nagy gondot fordított iskolájának fejlesztésére is. Hogy itt szép sikereket mutathatott fel, ebben nemcsak nagy tudásának, általánosan elismert tekintélyének volt döntő súlya, hanem annak a belső barátságnak is, amely őt dr. Králik Lajoshoz, az akkori felügyelőhöz, ifjúkori barátjához fűzte.

Králikkal karöltve vitte keresztül Böhm, hogy a gimnáziumban párhuzamos osztályokat nyitottak²; hogy a tanári állások szaporítottak³; hogy behozták az egyfolytában való délelőtti tanítást⁴; hogy a tanári kar anyagi helyzete is tetemesen javult; hogy az egyházközség lassan megbarátkozott az államsegély eszméjével; hogy a tanári kar felvételét az országos nyugdíjalapba⁵. Még az ifjúságkönyvtár fundamentumát⁶ is Böhm Károly vetette meg, szóval figyelme kiterjedt mindazokra a dolgokra, amelyekről hitte, hogy intézetének használnak, növendékeinek javára szolgálnak, kollégáinak anyagi érdekeit pedig előbbreviszik.

Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy Böhm Károlyt igen nehezen eresztették el 1896-ban az iskolától, amikor Kolozsvárra egyetemi tanárnak meghívták.

Erről tanúskodik ama meleg búcsúztató is, amely az 1895/96. isk. értesítőben Böhmről megjelent, amely szóról-szóra ezeket közli:

„Áttérve iskolai életünk egyéb nyilvánulásaira, mindenek előtt azon jelentékeny változásról emlékezünk meg, mely tanári karunkban ez év folyamán beállott. Böhm Károly társunk huszonhét és fél évig a klasszika-filológia és a filozófia tanára, tizenkét és fél évig főgimnáziumunk igazgatója, kit az egyház bizalma csak az imént, a jelen tanév elején választott meg újabb három évre igazgatónak, február hó 9-én lemondott, hogy a kolozsvári egyetemen a bölcsészet rendes tanári székét kineveztetés folytán elfoglalja. A kiváló tudóst, a lelkiismeretes tanárt, a főgimnázium éber, gondos, erős kezű kormányosát, kinek intézetünk fellendülésében oroszlán része van, az egyház és a tanári kar nehéz szívvel bocsátotta el. Azonban a kénytelenségbe bele kellett nyugodnunk, be kellett látnunk, hogy a távozó, aki mindenkor a szigorú kötelességtudás embere volt, távozásával is kötelességet teljesít, s mintegy felsőbb hivatásnak engedelmessé válik. De legalább szívünk szerint akartunk tőle búcsút venni, nyilvánosan, a tanulók, tanárok, szülők, iskola-fentartó hatóság együttes családi ünnepén. Ilyen búcsúünnepet tartottunk tehát február 11-én az intézet dísztermében. Ez ünnepen, melyet a dalárda alkalmi éneke nyitott meg és fejezett be, az új igazgató, Góbi Imre tolmácsolta a tanári kar érzelmeit, az ifjúság nevében Kirchknopf Ferenc VIII. o. tanuló szólott, az egyház részéről dr. Králik Lajos és dr. Wagner Géza felügyelő urak búcsúztak a lemondott igazgatótól, ki meghatottan felelt a hozzá intézett meleg szavakra s átvette a tanulóifjúságtól emlékül felajánlott díszes kiviteli értékes ezüst tintatartót és ezüst tollat. A nt. egyházi választmány más módon is méltó kifejezést adott a távozó tanár és igazgató iránt érzett elismerésének és hálájának. Március második ülésében kimondotta egyhangú határozattal, hogy Böhm Ottónak, ez időszerint főgimnáziumunk VIII. osztálya jeles tanulójának, a távozó igazgató fiának, felsőbb tanulmányai zavartalan folytathatására, öt éven keresztül, évenként háromszáz forintot juttat. A tett beszél maga magáért, külön magyarázatra vagy magasztalásra nem szorul.”

Ugy van! Böhm Károlytól való elbúcsúzás nem volt pusztán formalitás, nem tisztán a társadalmi élet által megkívánt követelményeknek való engedelmessé válik, hanem a szeretetnek, a tiszteletnek, az igazi érzelmeknek akcentusai is vegyültek be a búcsúzásnak elérzékenyülésébe, az ünneplésnek magasztaló szövegeibe.

De hogy mennyit kellett Böhmnek küzdenie, fáradnia, dolgoznia, amíg egyháza részéről ily szokatlanul nagy elismerést kaphatott, azt leginkább azok a protestáns tanemberek értékelik és értik meg, akiknek valaha is dolguk volt presbitériummal, iskolaszékekkel, egyházi felügyelőségekkel stb., amely intézmények kapva kapnak minden alkalmon, ha bármiben is gáncsolódhatnak és kellemetlenkedhetnek a tanároknak, igazgatóknak és magának az iskolának is, de segítő kezöket ritkán és igen kevesen nyújtják a tanügy munkásainak és a kultúra melegágyának: az iskolának.

Böhm maga is sokszor érezte ezt, fájdalmasan tapasztalta egyháza vezetősége részéről a közönyt, szűkkeblűséget, ezért írja panaszosan egyik barátjának: „... egy élet tele küzdelemmel, hálátlansággal megkeserítve, elismerés nélkül — nem érdemi, hogy nagyon utána vágyakozunk. Az én működésem is

¹ Értesítő 1892/93. évről. 16. l.

² Értesítő 1886/87. isk. évről. 30. l.

³ Értesítő 1890/91. isk. évről. 35. l.

⁴ Értesítő 1891/92. isk. évről. 25. l.

⁵ Értesítő 1894/95. isk. évről. 108. l.

⁶ Értesítő 1884/85. isk. évről. 31. l.

olyan; ha a Főtiszt. Püspök úr részéről nem hallanék itt-ott buzdító szót s kollégáimtól nem találkoznam a legnagyobb bizalommal, — hidd el, azt kellene gondolnom, hogy mindaz, amit én teszek, rosszul van téve s kárára válik az egyháznak és iskolának. Soha a mi egyházunk előjárói részéről a legkisebb elismeréssel, buzdítással, támogatással nem találkoztam ..."

Böhm egyházának előjárói tehát azt az elismerést adták meg a távozó, a magasabb méltóságba kerülő Böhmnek, amelynek hiányát oly igen nagyon érezte akkor, amikor az iskola ügyeit vitte, amely elismerést csak buzdításul, támogatásul kívánt magának, hogy még többet, még eredményesebben dolgozhasson iskolájának és egyházának.

XVIII. „Az ember és világa.”

Böhm Károly különféle cikkeiben elszórt eszméit „Az ember és világa” című öt kötetre tervezett hatalmas nagy művében fejtette ki s tömörítette önálló rendszerbe. E műből három kötet még a szerző életében jelent meg, a negyedik közvetlen halála után, míg az ötödik kötet ma még csak kéziratban van meg.

I. Az első kötet¹ 1883-ban hagyta el a sajtót. Ez a kötet 15 évi munkájának eredményét nyújtotta a közönségnek. Az „Előszó”-ban Böhm maga mondja el a mű keletkezésének történetét, s minthogy e vallomás igen jellemzően állítja elénk Böhm egyéniségét, ide iktatjuk belőle a következő érdekes részleteket:

„1867-ben fogtam a problémák első önálló fejtegetéséhez. Tanulmányaim egyoldalúságát, mennyire bírtam, pótoltam új tanulmányozás által, de érzem, hogy sok tekintetben a pótlás nem sikerült s ezen kérdésekben szerényen hallgatni, másoktól tanulni szeretek. Azt hiszem, gondolkodásom fejlődése nem tért el más közönséges halandó fejlődésétől; keveset köszönök szóbeli oktatásnak, többet a nagy mesterek tanainak, *legtöbbet saját gondolkodásomnak*. Azon álláspontot legalább, melyet jelen műben nyíltan és határozottan vallok, saját *fáradhatatlan munkám által vívtam ki magamnak ...* Azon szellemi küzdelmek, melyeknek árán ezen rideg, de azt vélem *bebizonyítható* álláspontra vergődtem, nem tartoznak a közönség elé; a teológus, aki hitével beszámol, hogy eszével tisztába jöjjön, nem oly ritka tűnemény, hogy annak lelki hányattatásait, illúzióinak foszlását, legkedvesebb eszméinek igazolhatatlanság miatt történt elhagyását csak röviden is vázoljam. És ilyen teológus voltam én is.

Valódi teológus, aki a bebizonyíthatatlan tanokat szíve vágyai kedvéért elfogadja és hiszi, soha sem voltam. Korán, fájdalom, nagyon korán tanultam az emberi szív óhajait illuzórius voltukban megismerni; láttam, hogy amire legnagyobb hévvel törekszünk, az vagy bizonytalan vágnak tárgya, vagy, ha elértük, értéktelenné, unalmassá válik s elhatároztam, hogy ezen óhajok által nem hagyom magam zavarni s amit nem tudok bebizonyítani, azt, ha nem tagadom, de mellőzöm. Igen sokat kellett emiatt elhagynom, de nem bántam meg; mert az ingadozás, a kétely keserves érzelmeitől megszabadultam, mikor nézeteim sarkpontját megelnem sikerült. Keresztülmentem a teológiai és metafizikai életkoron, melyen nemcsak az egész emberiség, hanem az egyes is kénytelen átmenni és *eljutottam oda*, ahova sokan soha sem fognak eljutni, a *pozitív ismeret egyedüliségének elismeréséhez*. Megtanultam az emberi szív óhajait is épp oly objektumnak tekinteni, mint a külvilágot és azok törvényeinek kutatásában találtam megnyugvásomat.

A metafizikai álláspont bonyadalmaiban minden gondolkodó legtovább szokott fogva lenni; magam sem teszek e tekintetben kivételt. Voltam materialista, s ez irányban igyekeztem először gondolataimat rendezni; azon kérdés, mely nekem 1867-től fogva egész 1871-ig legtöbb fejtörést okozott, a test és lélek, az anyag és szellem problémája volt. Nem bírtam egyiket a másikra visszavezetni, mert azt hittem, hogy csak anyagból vehetem kiindulásomat; s lemondtam a sikertelen töprenkedésről. Kant tanában első ízben nem láttam mást, mint kritikát; kritikát különösen a teológiai tanokra vonatkozólag s valóságos lelki gyönyörűséggel olvastam s újra olvastam azon megrendítő sorokat, melyekben a régi lélektan és teológia vélt igazságait megsemmisítette. A pozitív résznek megértése nagyon későn állott be s *meg vagyok győződve, hogy sokan, kik Kantról köteteket írtak, még most sem értik tanának ezen pozitív elemeit*. Mert ezeknek megértéséhez azoknak megélése szükséges; akinek a filozófia csak történelmi objektum, nézetek halmaza, melyek, tekintet nélkül igaz voltukra, egymást kergetik az emberek agyában, az soha meg nem értheti mesterét. Az

¹ Az ember és világa. Filozófiai kutatások. Irta: Böhm Károly, a budapesti ág. hitv. evang. főgimnázium tanára. I. rész: Dialektika vagy alapfilozófia Budapest, 1883. Weismann testvérek könyvnyomdája.

fog írni történelmi kutatásokat egy betűről, legfeljebb hogy egy lap elhelyezésének helyességét vitatja, de a filozófia alapkérdéseit nem fogja sem megérteni, sem megfejtetni. *Nekem a filozófia nem tan, legkevésbé kenyérkeresetem; nekem a filozófia: élet, egész lelkemet átható entuziazmus, olyan elem, mely nélkül élni nem tudnék*; s ez életerő bennem is hajtotta azon csírákat, melyekből Kant tana kifejtett s képesített annak megértésére, lelkesített kidolgozására, bátorított átdomítására s — lehet téves — de mindenesetre őszinte és komoly kiegészítésére. *Az álláspontot, melyet Kant tanának alapjául felismertem, mindvégig megtartottam, s egész művem nem egyéb, mint ez álláspont igazságának kimutatása az egyes problémák bonyadalmain keresztül.*"

Miért éppen Kant filozófiájának alapján áll Böhm?

„Mert a Kant utáni tanoknak közös alapjelleme az, hogy költői toldalékok, a valósághoz ragasztva, melyeket igazaknak direkte *nem* lehet bizonyítani, ellentmondóknak kimutatni azonban nagyon könnyű." Mert „a legveszedelmesebb irracionális maradék Kant tanában a noumenon és phaenomenon metafizikai dualizmusa, melynek alapján Schelling óta folyton új meg új bacchanáliákat ült a fantasztikus idealizmus, s melynek csíráját a tünemény (Erscheinung) ingadozó fogalmazásában találjuk. Ha a tünemény alatt nemcsak az alany képét értjük, hanem azt hisszük, hogy objektív kategória, mellyel a valóság azon részét lehet lepni, mely az ismerhetetlen lényegből mintegy kifolyik és kisarjadzik, akkor tárva-nyitva áll a kapu a legkülönbözőbb, vakmerőbbnél vakmerőbb feltevések számára." Kimutatja Böhm, hogy már a tüneménynek fogalma, amint ezt a tanok vették, nem egyéb, mint rejlő ellenmondás és nyílt képtelenség. „A tünemény — folytatja tovább Böhm — ha objektív valóság, nem tünemény, hanem lényegesség; a tüneménynek csak annyiban van értelme, amennyiben egy alany van, amelynek jelentkezik. Itt azonban ezen csak alanyilag korrekt értelmű fogalom vakmerően realitásnak van hirdetve. Ennek következménye az volt, hogy a lényeg, melynek tüneménye volt ama „tünemény”, úgy fogták fel, mint a tüneményt és végül azt kétszeresen birták... Mindezek pedig bebizonyíthatatlan feltevések s be sem lettek soha bizonyítva egyik hirdetőjük által sem." Mert „az oki történés nem lehet semminemű ismeret tárgya, amennyiben történés s így le kell mondani minden metafizikai spekulációról, amely a tüneményen túl vezetne." „Ismerhetetlen ugyanis a cselekvés belseje, nem azért, mintha elménk erre nem volna képes, hanem azért, mert az soha nem válik ismereti tárgygyá; ismerhetetlen mindaz, a mit a metafizika a tünemények mögött rejlő lét alakjában képzel érthetni. Napnál világosabban lehet ugyanis kimutatni, hogy mindaz, amit a metafizika erről állít, csak egyéni funkciók hypostasisa, melynek a külső valóságban megfelel-e valami — nem tudjuk. Ilyen független külső valóság ugyanis ismereti tárgyul soha nem mondható ki. Ezen végeredménnyel összeesik Comte Ágost pozitivizmusának alapelve s azért ezen jelen kötetnek eredményeül a pozitivizmus alapelveinek dialektikai igazolását lehet tekinteni. Ezzel nem azt állítom, hogy minden tekintetben pozitívista vagyok oly ortodox alakban, amilyenben azt a pozitívista társulat tagjaitól követeli. Azt azonban megemlíthetem, hogy a pozitivizmust mai nap igazoltnak nem lehet tekinteni, ameddig az itt fejtegetett kérdésekről nem nyilatkozik."

„Az én hitem az, hogy Kant és Comte tanai egymást kiegészítik. Kant adja az álláspontot és formát, Comte és a pozitív tudományok a gazdag tartalmat," s ezért Böhm műve „míg egyfelől Kant tanait kifejti, másfelől a pozitivizmusnak alapjait is biztosítja" s hiszi, hogy részletes dialektikai fejtegetései sok újmutatást fognak majd nyújtani mindenkinek, aki a pozitivizmus rendszerét alapjaiban megérteni kívánja.

„Az én tanom olyan jellemű, mint a kritizmus és a pozitivizmus. Első jellemzője, melyet Kanttól nyert,¹ az, hogy nem dogmatizmus; nyílt és határozott alaptétele az, hogy a filozófia csak a kritikailag megállapított elveken nyugalhat. Valami tételt kell ugyan minden filozófiának alapul elfoglalni s ez ekkor dogmatikus alaptétele; de ha ezen tétel magában érthető, sőt analitikus, akkor annak számára bizonyítás felesleges és azon a kritika semmit sem változtathat. Ezen alaptétele a szubjektivizmus álláspontja, melyet egyedüli kiindulónak tekintek. Az én tanom továbbá sem materializmus, sem spiritualizmus. Azok nagyon rosszul értették volt a pozitivizmus természetét, akik azzal vádolták, hogy materializmus. A pozitivizmus nem metafizika, a materializmus pedig minden ízecskéjében az; avult, ócska metafizika, mely sem az anyag mivoltát nem érti, sem abból a lelki tüneményeket nem bírja magyarázni. Aki a mai nap is különbséget tesz anyag és szellem között, mint lényekben különböző létezők között s az egyiket a másikból akarja levezetni, az metafizikus. Mert nekünk nincsenek adva csak képeink, ezeket mi szellemieknek nevezzük, s ezek az egyedül adott tények. Vajjon azok anyagból erednek vagy egy az anyagtól különböző erőtlől, az a régi metafizikai probléma; ehhez azonban nekünk semmi közünk sincsen. Mert mi csak az ezen tényezők által előhozott változásokat tekintjük s azoknak tér- és időbeli törvényeit tartjuk ismereti tárgynak. Ezeknek felkutatása azonban független ama ködös elméletektől, melyeket a benne élő lényeknek természetéről felállítottak. Igaz, hogy ez a mai emberek legtöbbje előtt érthetetlen indifferentizmusnak látszik; de csak

¹ Böhm és Kant között található viszony alapos ismertetését e könyvben dr. Tankó Béla „Böhm és Kant. Adalék a transzcendentális filozófia kiépítéséhez" című cikke adja, mely cikk Böhm filozófiáját a maga egészében mutatja be olvasóinknak.

azért, mert a mi korunk még mindig a metafizika és legnagyobb részt alapjában még a teológia álláspontján leledzik; ezek pedig a fantázia alkotásaitól elválaszthatatlanok s a szerény törvények ismeretét sokkal csekélyebbnek tekintik, semhogy magas röptű szellemeket kielégíthetnének.

Az én tanomat még idealizmusnak sem lehet nevezni. Nem fellengző alkotás az, hanem a föld adataihoz ragaszkodó, azokat rendező s megérteni törekvő kísérlet. Ha az idealizmus alatt azon tant értik, mely a szellem egyedüliségét proklamálja, akkor ezt, ilyen dogmatikus alakjában, metafizikának s így bebizonyíthatatlannak nézem; s ily értelemben nem idealizmus a tanom. Ha pedig erkölcsileg vesszük az idealizmust, akkor csak azon fokig engedhetném ez elnevezést, hogy az emberi szellemen elismerek törekvő ösztönöket, melyek az embert az alsó ösztönök hatalmán túl egy önzetlen munka feláldozásába emelik, azaz, hogy az emberben ideálokat ismerek, melyeket a rideg valóság kigúnyol s a csőcselék, ahol teheti, lábbal tapos. Elismerem tehát a jog eszméjének fenségét, hiszek ideálokban (s ezekben lelem én is vigaszomat) a család, a község, a társadalom, az állam minden terén, lelkesülök a szép és igaz ideális alkotásain; s meg vagyok győződve, hogy azok az emberi természetben ős tényezők gyanánt rejlenek, ámbár meg vagyok győződve arról is, hogy az emberiségnek Macchiavelli szerint legtöbbszörre hitvány anyagában azok teljes kifejezést soha sem fognak nyerni. De amennyire pozitív és elvitathatatlan tényezők, annyiban azoknak hatását az emberi fejlődésre, államok és társadalmak megalakulására pozitív ismeret tárgyául elismerem. Ellenben oly ideálok iránt, melyek nem egyebek, mint chiliastikus örvöngés szüleményei, soha sem volt s nincs is érzékem; s aki azt érti idealizmus alatt, az bátran megtagadhatja tanomtól ez elnevezést."

Ezek Böhm azon szavai, amelyekben rámutat filozófiájának alapjára, meghatározza helyét az akkor divó filozófiai rendszerek között, kijelöli célját, a már elért és elérhető eredményeket, szóval: jellemzi a maga filozófiáját. Műve „Bevezetésben kívül két könyvre oszlik.

A bevezetésben foglalkozik a filozófia céljával és módszerével. Böhm a filozófia célját a valóság, a tények magyarázatában¹ látja. A tény maga érthetetlen, azért — ha azt magyarázni kívánjuk — a tényt alkotó mozzanatokat kell megérteni. Az empirizmus ama kijelentésében, hogy a magyarázat kénytelen magyarázhatatlan s így érthetetlen tételeknél megállapodni, Böhm az összes ismeretek letagadását látja.² A dogmatizmus magyarázó elvei absztrakciók, melyek a magyarázandó tényt ismétlik, de meg nem értik.³

A kritizmus az ismerőtehetség határait kívánta megmérni, de e munkája mellett elfelejtette, hogy két tényezőt kell tekintetbe vennie: az ismerő alanyt és az ismereti tárgyat.⁴ Böhm tagadásba veszi, hogy az önálló tárgy lehetne ismeretünk tárgya, s azt találta, hogy csak képeink az ismeret tárgyai. Ezen képek öntudatos felboncolása és utánképzése képezi az ismerést.⁵ Az ismerés csak annak öntudatos ismétlése, amit a szellem nemtudatos változás alakjában létesített és művelt.⁶ Ismeretünk éppen azért tárgyas, mert kényszerű tényezőkön, funkciókon alapul, s e funkciók egyesülése adja a legvégső ítéleteket, melyektől függnek az összes tapasztalataink. Ily módon ismeretünk — bár alanyi — tárgyas érvényűnek bizonyosodott.⁷ Az ismeret teljes, ha annak tárgyát alanyi elemekre birtuk felbontani, azaz oly tényezőkre, melyek a tárgyas képet nemtudatos szintézisben megalkották.⁸ Ezen elmélet, mely az alanyi ismeret tárgyasságát a képek kényszerű kivetéséből fejtegeti s az ismeretet e nemtudatos képek utánképzésében keresi, nagy hasonlóságot mutat Berkeley, Spir és Fichte tanával, melyeknek — nehogy Böhm tana ellen emelhető ellenvetések alatt ezek tanai is szenvedjenek — rövid ismertetését nyújtja.⁹

Ezek kifejtése után áttér ezen kérdések fejtegetésére: Meddig terjednek a filozófiai problémák és mely határig lehetséges azok magyarázata?¹⁰ A filozófiai problémák körét képezik a végfunkciók és azok műveinek összefüggése. A kérdések valósága felett a létezési mechanizmus határoz és ezért mindama

¹ 2. §.

² 3. §.

³ 4. §.

⁴ 5. §.

⁵ 6-9. §§.

⁶ 10. §.

⁷ 10-14 §§.

⁸ 16. §.

⁹ 17. §.

¹⁰ 18. §.

kérdéseket kihagyandóknak véli Böhm, melyekre nézve sem az értelmi, sem az érzéki adatokban nincsen semmi alap.

Ami pedig a magyarázat határait illeti, Böhm kijelenti, mihelyest a tüneményekben közvetlenül érthető alanyi elemekre jutottunk, a magyarázatnak magának meg kell szűnnie.

Böhm módszerének kulcsa minden végproblémánál a realiztikus felfogásnak szubjektiviztikussá való átváltoztatásában rejlik.¹ Ez azonban csak csomópont, melyben a módszer minden szála megoldás végett összefutnak. A módszeres eljárás maga több momentumból áll. A kiindulási pontot képezi mindenkor a ténynek analízise; e tény magyarázatára forduló kísérletek képezik a deduktív részletet; és mivel a dedukció nem fedi az analízist, azért alkalmazza Böhm a problémánál ama hipomochliont², melyet a módszeres szabály kezére szolgáltat.

Az ily módon nyert és megoldott problémákat egy rendszeres egységbe, melynek minden tagján észlelhető legyen egy közös elvnek uralma, a szerkesztő módszerrel³ kívánta Böhm összefoglalni, amelyet a rendszerítés tekintetében egyedüli helyes módszernek ismert.

Ezen elvek szemmel tartásával az alanyi funkciókat két részre osztja: az elsőbe azok a funkciók tartoznak, amelyek az ismeret tárgyát, azt, ami van, előállítják, ezek: a létezési mechanizmus funkciói; a másikba azokat sorozza, amelyek ezen megalkotott ismereti tárgyat megmagyarázzák és értelmezik, ezek az ismerő mechanizmus funkciói.

Műve e két funkciónak megfelelőleg két könyvre oszlik. Az elsőben a létezési mechanizmus funkcióit tárgyalja, melyeknek formái: a) az októrvény; b) a tér; c) az idő. A második könyv az ismerő mechanizmus funkcióival foglalkozik. Ide tartoznak: a) a cselekvés mint α) változás és β) mint mozgás; b) a lényeg, mely ismét két részt foglal magában: α) a formai, β) a tartalmi kérdést, mely az anyag, erő és ösztön problémáit zárja magában.

Nagy vonásokban ezeket tartalmazza Böhm első könyve, melyet avval a nyugodt önérzettel bocsátott útnak, hogy bármilyen legyen is róla az ítélet, a becsületes és őszinte törekvést tőle senki sem fogja elvitathatni. Nem kegyelmes elnézést kért. Böhm sem osztogatott senki munkájának kegyelmet, ilyennel őt se sértsék meg, hanem igazságos kritikát várt.

Böhm ezt a kritikát nem kapta meg, mert művét agyonhallgatták.

Ezen eljárás felett való felháborodásának ad kifejezést . . . y . . . δ^4) a Magy. Phil. Szemlében, amidőn Simon József Sándor „A szép, mint agyideg tevékenység”⁵ című értekezéséről így nyilatkozik: „Szívemből kívánom, hogy támadjon közöttünk minél több ilyen szellem. Hatalmasan lendítene filozófiai irodalmunkon, mely mi tűrés-tagadás benne, eddig elenyészőleg csekély kivétellel a nyugati, különösen pedig a német filozófia gazdagon terített asztaláról hulló morzsákból élösködött. De nem mulaszthatom el, hogy ezen csekély kivételek között Böhm Károly „Az ember és világa” című munkáját ne említsem, mely a miénknél sokkal gazdagabb filozófiai irodalomban is feltűnés és méltatás tárgyát képezte volna. És mi történt vele nálunk? Úgyszólván agyonhallgatták. Nem tudom, szándékkal-e vagy a megértéshez szükséges előképzettség hiányából? De akármilyen volt is az oka, az agyonhallgatás ténye szomorú bizonyosságot tesz arról, hogy nagyon elmaradtunk.”

Ezt a mi elmaradásunkat teszi szóvá maga Böhm is, amikor azt bizonyítja, hogy könyvének kiadásával nem végzett felesleges munkát, s ugyanakkor arra a szomorú tapasztalatára hivatkozik, hogy irodalmunkban, kivált tudományos részében, semmi magasabb eszme, összetartó, egységes kapocs, lelkesítő gondolat nincsen. „Filozófiában a mi tudósaink nagyrészt egyáltalában járatlanok, azt ők feleslegesnek tekintik s megvetéssel akarják tudásuk ezen fundamentális hiányát leleplezni.”⁶

De akár tudatlanság, akár rosszakarát, irigység, féltékenység volt az oka, azt a szomorú körülményt le kell szögezünk, hogy néhány napilap jelezte ugyan megjelenését, de komoly bírálat valójában csak egy jelent meg róla a „Magy. Phil. Szemle 1884. évf. 5. füzet. Schmitt Jenő tollából”⁷, aki kijelentette, hogy „ezen munka úgy önálló gondolkodás és éles felfogásánál, valamint a szerző által felkarolt gazdag filozófiai ismeretkörnek

¹ 19. §.

² Szóról-szóra az emeltyűnek alátámasztási pontját jelenti.

³ 20. §.

⁴ Jeszenszky Dezső, zombori áll. főgimnáziumi tanár.

⁵ Magy. Phil. Szemle 1884. évf. 5. füzet.

⁶ Előszó.

⁷ A III. évfolyam 149-156. és 209-222. II.

viszonylag szűk keretben történt áttekinthető kifejtésénél fogva az önálló filozófiai művekben oly szegény magyar irodalomban mindenesetre épp oly érdekes, mint tekintélyes jelenséget képez."

Schmitt Jenő bírálatát azonban az a körülmény tette nehézkesé, s azért nem lehetett elfogulatlan ismertetője Böhm önálló nézetének, mert Schmitt filozófiai rendszere Böhmétől eltérő elvi állásponton állott, s ebből álláspontból nézte Böhm filozófiájának alapelveit, amelyek felett polemizál és ab ovo visszautasít, el nem fogad.

Keletkezőkben volt még egy másik bírálat is, amelynek azonban csak a bevezető része jelent meg, a többi nem. Ez Simon J. S. „Gondolatok a Magyar Philosophiai Szemle és az ember és világa című munka felett" című cikke a „Közoktatás"-ban¹, amely a többi között így ír Böhm művéről:

„Ennek a hegeli „Az ember és világa" munkának objektív és ritka elmeélel és tanulmánnyal írt bírálatát jelent meg a Szemle. S ennek megsemmisítő és lesújtó bizonyítékaira maga a szerző és akkori szerkesztő egy hangot sem birt válaszolni. Bokor József érveinek (mert éppenséggel nem léteznek) egyáltalában nem sikerült és nem is fog sikerülni sohasem e munka tudományos értékének bebizonyítása. Nincs a világon olyan objektív, meg nem cáfolható egyetlenegy adat sem, amely „Az ember és világa" komoly érdemét bebizonyíthatná, ha ugyan komolynak a mélyreható, önálló és a tudományt hacsak egy kis részben is előbbrevívő vizsgálódást — és nem a szofisztikus, üres frázisokat tartjuk. Meghalt az a munka már fogantatásában és nem támasztja fel azt soha senki. Hogy ezt röviden érzékeltessük, áttérünk objektív méltatására."

De ez az objektív méltatás — miként már fentebb említettük — végleg elmaradt.

A jóakarató ismertetések között nem hallgathatjuk el dr. Buday József megemlékezését a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap"-ban², aki érdemleges bírálatát Böhm filozófiájáról arra az időre halasztotta el, ha Böhm teljes rendszerével lép a nyilvánosság elé. „Jelenleg e rendszernek csak talpatát látjuk vagy ha szabad nem egészen találó hasonlattal élünk: mi most csak gyökét és gyökereit látjuk a létesítendő fának, de örömmel elismerjük, hogy e gyök és gyökerek erőteljesek, szilárd talajban nyugvók s a leendő fa törzsét s lombzatát illetőleg jogosult reményekkel kecsegtetnek. El kell ismernünk továbbá, hogy a filozófia alapvető kérdéseiben, az ismeretelmélet titkos birodalmában szerzőnk sok új, haszonnal értékesíthető irányokat, utakat jelölt ki, mikén haladva kalandok helyett józan, igazolható ismeretekhez juthatunk. Ismerő tehetségünk több oly működését világítja be, mely eddig homályban vala. El kell továbbá minden részrehajlatlan olvasónak ismernie azon körülményt is, hogy szerzőnek a filozófiai, de különösen ennek legújabb irányait illetőleg széleskörű olvasottsággal, mélyreható, mindennek okát kutató, boncoló elmeélel, szóval valódi bölcselő talentummal s rendszerező fővel, rendszert alkotni képes tehetséggel bír."

Bár az elismerő szó igen jól esett Böhmnek, ő nem dicséret után vágyott, hanem olyan elfogulatlan bírálatot kívánt, melyből tanulhatott volna. A teljesen megsemmisítő kritikától már csak azért sem félt, mert hitte, „hogy e művet, mely nem egy nap alatt készült, nem is lehet egy nap alatt megsemmisíteni." S éppen az a körülmény, hogy „Az ember és világa"-ról mélyreható, alapos bírálat nem jelent meg, érlette meg Böhmben azt az elhatározást, hogy pályázzék vele az akadémiai nagy jutalomra, így akart bírálatot kikényszeríteni munkájáról. De ez sem sikerült, miként már előbb megemléítettük, mikor azon okokat tárgyaltuk, melyek Böhmöt arra bírták, hogy a Magyar. Phil. Szemle szerkesztéséről leköszönjön.

A filozófia történelmében azonban a kortársak részéről történt ilyenféle agyonhallgatás, fel nem vevés, lenézés, megtámadtatás nem ismeretlen dolog. A példának hosszú sorát tudnók felvonultatni, amelyek mind Böhméhez hasonló elbánásról regélnek. Nem egy — ma nagynevű filozófus, tekintély — hosszú és elkeseredett harcot vívott a közönnyel, a rosszakarattal, míg végre az általános figyelem feléje fordult és megértették, illetve megérteni akarták. Mindez nem a filozófiai tudományokban kevéssé előrehaladt, sőt hátramaradt Magyarországon történt, hanem a művelt Nyugaton, amelyre pedig oly igen szívesen hivatkozunk. Szóval a kortársak mindenütt egyformák, kik a megszokott, megszeretett, általuk jónak tartott eszmekörből nehezen lépnek ki s nem szívesen vesznek és nehezen barátkoznak meg egy új iránnyal, amely a régi, a kedvelt rendszert lerombolja.

Nálunk meg éppen különösen hatott egy új magyar filozófiai rendszer megszületése. Eddig a filozófiában a magyarok csak részleteket nyújtottak. Több, kevesebb vagy semmi önállósággal tárgyaltak egy-egy filozófiai kérdést. Egy nagy, minden filozófiai kérdést átfogó eszme felépítésére egyikőjük sem vállalkozott. Böhm pedig ezt tette, sőt azt a meggyőződését is hirdetni merte, hogy önálló nemzeti filozófiának alapvető fogalmait nyújtotta művében az olvasónak. „Ha a mi nemzeti filozófiánk — írja az Előszóban — a régi metafizikai irányban készülné haladni, akkor kár megszületnie; halva született lesz. Ha azonban öntudatosan tisztába jön feladatának határaival, céljaival s soha sem veszíti el a józan kritika nélkülözhetetlenségének

¹ IV. évf. 11. szám.

² 1291., 1324, 1391., 1420. és 1452. hasábjakon.

érzetét, akkor élni fog és fejlődni, amennyire pozitív emberi ismeret fejlődhetik. Akkor a mi filozófiánk nem fog állani elszigetelten a múlttól, alap nélkül a jelenben, vigasz nélkül a jövőben; hanem meg fogja nyerni a kapcsolatot, mely a múlthoz fűzi, az alapot, mely önállóvá teszi s akkor felhasználhatja majd azon gazdag tartalmát, mely azt a jövő századokban hatalmassá és igazzá teheti."

Aki előtt ilyen célok lebegnek, akit ennyire áthatott hivatásának tudata, aki ennyire tisztán látta feladatát, az nem fogja tollát letenni, akár támadják őt az emberek, akár kicsinyes eljárással — milyen az agyonhallgatás is — törekedjenek megtörni, megállítani útjában.

Böhm sem állt meg, haladt tovább és hitt és bízott a jövőben!

„Türtem halálos csapásokat — írja Petrovics Soma barátjának — a sors részéről, vérig sértő mellőzéseket az emberek részéről — az én ideáljaim teljesülhetetleneknek bizonyultak; csak hitemet egykori győzelmükben nem bírták elrabolni, nem azon lelkesedést, mellyel filozófiai rendszerem kidolgozásán régóta fáradoztam."

II. Ennek a fáradhatatlan munkásságnak eredménye a második kötet, amely 1892-ben jelent meg.¹ Tíz évig dolgozott ezen a könyvén, míg úgy érezte, hogy nyugodtan léphet vele a nagy közönség elé.

Az „Előszó”-ban elmondja Böhm, hogy jelen kötet azon alapkoncepciónak részletes kifejtése, melyet az első részben „öntét” neve alatt foglalt össze. Ezen szóval arra akarja figyelmeztetni az olvasót, hogy a valóság nem keletkezik, hanem van, s hogy annál fogva Böhm filozófiája szerint tudományos kérdés soha sem lehet az: miképpen eredt a tér? Hanem mindig csak az: mi az alkata? mit cselekszik? s mi a célja? Ezt pedig nem oly szempontból vizsgálja, mintha a tőlünk független valóságról volna szó, hanem mindig azon szempontból, milyennek jelentkezik nekünk a valóság? Álláspontja ennél fogva itt is a szubjektivizmus. Célja az ismeret megértése: a gnózis s így végső kérdésül jelen kötetben is a magyarázat problémája szerepel. „A tények, melyeket magyarázni kívánok, pozitív tények, s annyiban akár pozitívista is lehetnék; hanem a cél, melyet követek, nem az ismeretek egyszerű rendezése és hierarchiája, mint Comtenál, s azért, ha már vignetta kell, inkább gnosztikusnak akarok neveztetni, mint pozitivistának, jelezvén ezzel annyit, hogy tanom a pozitívizmus merev ténylegességén túl és felül áll, álláspontját illetőleg."

Böhm azt, hogy ő nem pozitívista, ismételtén és erősen hangsúlyozza, élénken tiltakozva az ellen, hogy őt a pozitivisták skatulyájába elraktározzák.

Böhm ezen könyv céljával azt a feladatot tűzte ki, hogy azon valóságot („öntét”-et) értesse meg, melyet embernek neveznek. Nem metafizikai feltevésekből indult ki, hanem a tényleges adatokból, melyek szerint az ember öntudatlan és öntudatos funkciókat végez és e funkciók által magát egységében fentartja. A monizmus tehát az emberi öntétre nézve nem feltevés, hanem tagadhatatlan tény, s ezen tényt kellett a funkciók természetéből megérteni. Első lépés volt erre a fiziológiai (testi) és pszichológiai (lelki) funkciók szokásos merev ellentétbe helyezésének megszüntetése. Böhm kimutatta, hogy a fiziológiai funkciók az én egységes valóságom momentumaivá lettek s a lényeges különbözőségi helyét az *általam* megítélendő dignitás fokozata foglalta el. „Valamint a nagy háztartásban a szolga is a család törvényei, de védelme alatt is áll, úgy a fiziológiai funkciók is az én egységem törvényei alá kerültek s egységem által táplálásban és védelemben részesülnek."

„Mihelyst így állott a kérdés, azonnal más arca lett a szellemnek. Az a nyomorult lelkecske, mely a „nagy bivallyal” össze volt láncolva, valóban sajnálatos teremtmény képét mutatja az eddigi lélektanban. A test minden megrezdülését szenved, maga pedig, mint tehetetlen monarka, ott ül az agyvelő kanyarulataiban valahol oly ibolya szerénységgel, hogy a legnagyobb mikroszkopumokkal sem tudunk nyomára jutni. S a lelkecske azon szégyenletes helyzetben volt, hogy mindent megtalált, csak saját magát nem; mert eddig semmi anatómiai, sem fiziológiai kutatás fel nem fedezte a szerencsétlent, halljuk ugyan jajsavát, de mivel nem tudjuk: hol van — segítségére csak úgy találomra indulhatunk a pszichiatriában. *Az én tanomban a rejtőző félénk teremtés úrrá lett, a láthatatlan — vaskos és izmos valósággá, a kiterjedés nélküli absztrakció — élettelen hatalommá.*"

„Az öntudatlan és öntudatos funkciók szerves egysége, melyet embernek nevezünk, bizonyos törvények szerint tartja fenn magát részeiben és egészében, egyik funkciója segíti a másikat és valamennyinek összehatása megőrzi az egységet. Ezen véd- és dacszövetség törvényeit a kapcsolás (asszociáció) törvényeiben találtam. Mit adsz, ha megmentlek? — kérdi, a gyomor és láb. És mit nyerek, ha botló lépteidet vezérlem? — Kérdi az én és a gondolkodás. Ezen kölcsönös szerződés pontjait, ezen alku tételeit stipuláltuk a kapcsolás tanában. Mindenik magát akarja első sorban fentartani; hanem az én, mint az egység funkciója, közös munkára szorítja, hogy az öntét magát fentarthassa s így élvezhesse. Így lett a lelki tünetmények

¹ Az ember és világa. Filozófiai kutatások. Irta Böhm Károly, a budapesti ág. hitv. evang. főgimnázium tanára. II. rész: A szellem élete. Budapest, 1892. Kiadja: Kókai Lajos.

központi törvényévé a hiány és kielégedése közti viszonyoknak törvénye, melyet az élet egész körében kellett feltüntetnem."

Bevallja Böhm, hogy e tömérdek vonatkozások kifürkészése nem volt könnyű munka, de még csak kellemesnek sem lehetett nevezni. Némely részt néha hatszor, sőt többször is átdolgozott, míg végre e könyv második szakasza, mint egy egységes egész alakult ki. S e téren alig volt előmunkálat. Mert amit az eddigi asszociacionizmus e téren előhozott, az csak rengeteg anyag, igen sokszor zavarosan és idegen szempontokból összehordott, helyes kategóriák szerint soha nem rendezett, helyes elvekből soha meg nem magyarázott anyag. Böhm igyekezete tehát oda fordult, hogy az Aristoteles óta dívó szabályoknak okát is feltárja, melyet az öntét ösztöneinek életfentartásában, a hiány és kielégedés alapvonatkozásában talált, mely formai kifejezést nyer ugyan az egyidejűség és egyterűség szabályaiban, lényeges valósága azonban mélyen alább rejlik az öntét életküzdelseiben.

A képkapcsolásban rejlik az öntét életének dinamikája. Öntudatlanul is működik ugyan, hanem az öntudatos ember számára teljes értéket csak akkor nyer, amikor az én élvezi vagy szenved. A könyv harmadik szakasza az Én funkcióit fejtegette. Böhm az öntudatot az őt megillető centrális helyre állította; logikai okoskodással és lélektani tényekkel kimutatta, hogy az én nem eredmény, hanem forrás; nem üres kép, hanem valóság, melynek funkcióihoz nemcsak az ítézés és következtetés, szóval a gondolkodás, hanem épp úgy az érzés és az akarás is tartoznak. Mindezen funkcióknál szándékosan és leghatározottabban sürgette önkényes és szabad voltukat, ellentétben azon mai nap szinte egyetemesen elterjedt irányzattal, mely a szellem ezen legmagasabb nyilvánulásait képek üres tolongásából kívánja megmagyarázni, holott egyfelől a tényt ki nem fejt, másfelől pedig a szabad egyéniséget elhajítva, mindenben a formalisztikus szempontot lépteti előtérbe és pusztá mechanizmust lát, egyoldalú következetességgel ott is, ahol az élet legmagasabb érdekeit: a szabadságot és a szeretetet kell keresnünk.

Az érzés fejtegetése átvezette Böhmöt az indulatokra, melyeknek koncepciójában az én önfentartási tetteit ismerte fel. Amit Böhm e tannál mint sajátját igénybe vesz, az az indulatok levezetése, melyet „az affektusok rejekeciójának” nevezett el.

„Ezen hosszas kutatások után, nagy örömmre, két olyan fogalmat nyertem eredményül, melyeket gyermekkorom óta mindig nagyra becsültem, rajongással üdvözöltem, ahol észlelhettem, s melyeket nyomorult társadalmi viszonyaink és téves elméletek az emberek legnagyobb részével majdnem végleg elfelejtettek: a szabadság és szeretet fogalmait. Lehetetlen, hogy az öntudat, az egyetlen közvetlenül bizonyos tény, annyira tévedne, hogy magától eldobná, mint üres illúziót, a szabad választás képességét; lehetünk determinálva, de nem vagyunk kényszerítve, s ha van különbség barom és ember között, akkor bizonyosan nincs egyebütt, mint ama képességében, mellyel az ember ösztönei felé emelkedik s azok működését a szeretet céljai felé szabadon intézi, — míg a barmot falánksága és bujasága hajtja, s gondolkodása „nagy körforgás”-nak alacsony, a többitől nem különböző eszköze. Lehetetlen továbbá, hogy az emberiség a szeretetet mindenkor olyan nagyra becsülte volna, hogy oly fenkölt elmék és karakterek, mint Buddha és Jézus, ebben találhatták volna életünk legfőbb célját, hogy annyi száz meg száz millió e tanhoz szegődött volna, ha benne nem jelenék az emberi szellem legmagasabb ideálja. S azért megrendültem az örömtől, mikor egészen idegenszerű, sőt bizonyos fokban pesszimisztikus szempontból kiindult kutatásaim végén gyermekkorom ideáljait, az emberek legjobbainak hitét, az emberiség küzdelmének vezércsillagát, nem mint idegen parancsot, hanem mint önfentartásunk egyenes következményét s lényünk elidegeníthetetlen sajátosságát szemtől szembe kiragyogni láttam. Vajha ezen levezetéseim másoknak is oly tiszta örömet okoznának, amilyen gyönyörűséggel töltött el engem sokszor kétségbe vontam ideáljaim elméleti visszaszerzése.

Mert az emberiség tényleges viselkedése igazat látszik adni az egoizmus orcátlan hirdetőinek s igaza van Schopenhauernek, mikor kétes dolognak állítja: vajjon az emberek butasága vagy gonoszsága nagyobb-e? Sebeket tépünk embertársaink lelkén-testén s a szeretet balzsamcseppjeit vajmi ritkán alkalmazzuk a saját fájdalmak enyhítésére. Kijut ebből mindenkinek; hanem azért ápolnunk kell magunkban azon meggyőződést, hogy a gonoszság maga boldogtalanabb, mint vérző áldozata, s hogy a butaság legjobban magamagát károsítja."

Igy találta meg Böhm 1892-ben azt az ifjú teológust, aki 1867-ben „Barátság és Szabadság” jelszava alatt őt más társával örök szövetségre lépett¹, hogy a szeretetet a társadalomban terjeszteni és fejleszteni, a barátságot ápolni fogják, s a szabadságért tollal, de ha kell tettel, áldozatok hozásával is küzdeni fognak.

¹ L. e. könyv 91. oldalát, ahonnan Szalay Lajos neve véletlenül kimaradt. A Szövetség tagjai tehát a következők voltak: Petrovich Soma, Moesz Géza, Moczkovcsák János, Szalay Lajos és Jeszenszky Dezső, kiről most már sikerült annyit megtudnom, hogy zombori gimnáziumi tanár lett. [Jelen elektronikus kiadásban a 36. o. — Mikes International Szerk.]

Böhm tehát nem tagadta meg önmagát. Huszonöt év múlva is azt hirdette, amit mint ifjú jónak, szépnek, nemesnek talált. De míg akkor csak mint érzés, sejtés honolt szívében, most mint filozófiájának egyik magától folyó következménye pattant ki tanából. Így egyesült nála szív és ész. Így nem rombolta le hideg esze azt, amit melegen érző szíve felépített. A leggyönyörűbb harmónia, amit csak el lehet képzelni. S Böhm azon idő eljövételét várta szívrepesve, amikor az egész világ ilyen harmonikus szeretetben forr össze, mert akkor megszűnik a békétlenség és ezzel a békétlenségnek minden nyomorúsága, fájdalma, gyűlölete, irigysége, baja, szenvedése, átká, mert a *szeretet mindig a békének szeretete, a béke igenlése és boldogsága*.¹ Csak a szeretet adhatja meg az egyes embernek és az egész emberiségnek a szabadságot. *Az akarat csakis a szeretet által lesz igazán szabaddá*.²

Böhm erős meggyőződésésként vallja, hogy az egész emberiség a végcélját a szeretetben találja meg:

„Az indulatok — kivétel nélkül — fájdalmas állapotok; a remény boldogságára ráborúl az aggodalom árnya, a bátorság vitéz viselkedését leborítja a fenyegető vésznek rémalakja, a könnyörület már lényegénél fogva kínos s a harag könnyebbítő és oldó kitörését a félelem elborult alakja kíséri. Ily kínos állapotok tehát nem lehetnek egyebek, mint átmeneti pontok és eszközök, melyekről az, aki célhoz ért, lemond. Ezen cél felé irányul az egész öntét szervezete és élete; magunkat teljesen megélni, nem pusztán alsóbb dignitású ösztöneinkben, hanem a gondolkodás alkotásaiban is, s mint harmonikus egység öntudatosan intézni életünket, szabad elhatározások alapján, — ez a mi természetünk ideális célja s éppen ezen célt hirdeti nekünk a szeretet. Messze, nagyon messze áll nemünk még ez ideális alaktól; az indulatok és szenvedélyek dühös küzdelme évezredek át mozgatja az egyes életét és az egész emberi nem történelmét s a csaltság, mely az emberek erkölcsi viszonyait megbízhatatlanná és kietlenekké teszi, a kaján irigység, harag, félelem még a legbensőbb viszonyokba is behatolt s a barátság szentségét is megfertőzteti. Messze, nagyon messze van még az „Isten országa”; hanem akinek lelkében a szeretet gyökeret vert, az legalább gyenge előérzetével bír annak a boldogságnak, melyet az emberiség élvezni fog, ha majd eljövend a szeretet uralma. Azért „jöjjön el, uram, a te országod!” A szeretet, a béke, a nyugalom országa és birodalma!”³

Böhm Károly lélektanának ezek a gyönyörű szép tételei, eredményei lélekemelők, nagyszerűek, s minden tekintetben érdekesek. S csodálatos, Böhm evvel a könyvével épp oly kevésbé tűnt fel, mint az előzővel, épp oly kevésbé tudta maga és könyve számára biztosítani az érdeklődést, mint alapfilozófiájával, holott minden kellék meg volt benne, hogy önállóságával, filozófiai gondolatok mélységével a szakkörök figyelmét; e filozófiai gondolatoknak az egész társadalomra és világunkra kiható következtetéseivel pedig a laikus, gondolkodni szerető közönség érdeklődését felkeltsé.

De bízzunk Böhm-mel együtt a jövőben, amely talán nagyobb figyelmére méltatja, s jobban megérti Böhmöt, mint tették a kortársak.⁴

III. Ujabb hat év telt el, amikor „Az ember és világa” harmadik kötete került ki a sajtó alól „Axiologia vagy értéktan” címmel.⁵

Az „Előszó”-t vallomással kezdi.

„Huszonkét évi köz választja el — írja Böhm — „Az ember és világa”-nak első és ezen harmadik kötetét. Természetes, hogy egy munka, mely alkotóját egy negyedszázadnál tovább foglalkoztatta, nem lehet minden részében oly egyöntetű, mint az, melyet szerzője (mint Kant a „Tiszta ész kritikáját”) néhány hónap alatt vetett papírra. S a szíves olvasó, ki e munka első és második kötetét olvasta, talán még jobban fogja e különbséget érezni, mint én, aki e lassú átalakulás minden mozzanatát magamban átéltem. A legnagyobb változás, amely a mű egészében előállott, a filozófia rendszerének tagolásánál észlelhető; s olvasó közönségem iránti tisztelem és őszinteségem kötelességemmé teszik ennek bevallását és kifejtését.”

Itt elmondja Böhm, hogy rendszerét három tudományban, illetve részben kívánta kidolgozni: 1) a dialektikában vagy alapfilozófiában, 2) a fizikában, 3) a pneumatológiában vagy szellemtanban, mikhez 4-ik részül az eszkatológia¹ csatlakozott volna, melyben titkos vágyait szerette volna Böhm kifejezni.

¹ Az ember és világa. II. k. 338. l.

² U.o. 336. l.

³ A szeretetről. Mutatvány „A szellem élete” című művéből. Budapesti ág. hitv. evang. főgimnázium értesítője az 1891/92-iki iskolai évről. 24. l.

⁴ Böhm második kötetének bő ismertetését e könyvben dr. Varga Béla adja „Böhm Károly lélektana” című cikkében.

⁵ Az ember és világa. Filozófiai kutatások. Irta: Böhm Károly egyetemi tanár. III. rész: Axiologia vagy értéktan. Kolozsvár, 1906. Stein János m. kir. egyet., könyvkereskedése bizománya.

„Amint azonban — folytatja tovább Böhm — a szellem alkotásaiba jobban mélyedtem el, láttam, hogy ezen felosztás a felületen maradt, mert mechanikus. Nem jut benne kellőképp érvényre azon centrális gondolat, mely egész munkámat mozgatta: azon szubjektivistikus meggyőződés, hogy a mi ismeretünk közvetlen tárgya nem a tőlünk független valóság, hanem annak alanyilag megalkotott képe. Mind világosabban kezdtem belátni, hogy a „vera imago mundi” sem terjedelmileg, sem tartalmilag teljesen meg nem valósítható ábránd; mert a való világ előttünk csak az *általános emberi szellem formáiban jelenhetik meg*, melyeknek tartalma is ugyanazon szellemből fakad. S azért az emberben a *művész* kezdett érdekelni, ki a világot saját tartalmából és saját formáiban alkotja meg; s álláspontom rendszeresen mind jobban Fichte felé tolódott, kinek túlzásait Kant higgadságával fékezni s formalizmusát a pozitív ismeretekkel helyesbíteni s tartalmassá tenni volt a feladat.”

Ezen gondolatot Böhm „Dialektikájá”-ban is kifejtette, majd ennek további kiépítésekor „először is észrevettem, hogy a mi világgépünknek egyik fele, a tárgy, reánk nézve szintén csak projekció, s hogy ennél fogva az önmagát állító szellem kérdése is, melyet a második kötet fejtegetett, a természetfilozófiába (nálam fent „Fizika”) tartozik. De bele tartozik ezen csoportba a mű első része — a „Dialektika” — is; mert hiszen az ott vizsgált világg kategóriák éppen a világ gerincfogalmai, tehát a valóságnak alkotó momentumai.” Ezen az alapon arra az eredményre jutott Böhm, hogy „Az ember és világa” eddig megjelent kötetei, kiegészítve a természettudományok filozófiájával, ugyanazon jellemvonással (az önkénytelen projekció tulajdonságával) bíró egységes tudományt képeznek, melyet a „való” tanának (ontológia) kellene nevezni.

„Ezen első belátást — folytatja Böhm vallomását — azután egy másik követte. Az ember világa nemcsak abból áll, amit a Más (a tárgy) tesz benne, hanem abból is, amit ő Maga, a saját erejével, alkot benne. Világunknak ez határozottan nagyobb fontosságú része, közelebb érdekel minden esetre, mint az, ami már megvan; mert itt magunk részt veszünk az örök élet munkájában, s beleszöjjük nagy szövetébe a mi szerény, de a világ fennállásához nélkülözhetetlen fonalainkat.

A valóval szemben tehát a megvalósítandó, a „*kellő*” egyenjogú faktorként lép fel az ember világában. Csak együttvéve adnak egész, emberi világot. És most szemben találtam magamat két tudománnyal: az egyik arról szól, aminek meg kell történnie akár Magamban, akár a Másban, a másik arról, aminek meg kell történnie, de csak akkor történik meg, ha Én vagyok. Mind a kettő metafizika; mert minden filozófia = metafizika (de nem dogma). Nincs-e közöttük összefoglalás? Hogy ne volna! Ama fix pont, mely a múlt és a jövő határát képezi, ugyanaz hozza létre a múlt (ismereti) és a jövő (akarati) tünetényeket. Az Én maga fejt ki magából a való fonalaait, melyek a multat körülhálózják, s belőle erednek azon csillogó szálak is, melyek jövőnket megalkotni vannak hivatva. Az a munka, mellyel az Én a múltba és a jövőbe Magát kifejti, ez a világgép eredetű gyökere. S így a két metafizikát egy hipermetafizikai fogalomba lehet egyesíteni: az Én önállóságának a projekció fogalmában. Ettől a ponttól függ a filozófiának két félgömbje: a „*való*” világ képe (ontológia) és a „*kellő*” világ ideálja (deontológia.)”

Ezekben jelzi Böhm azon átalakulást, amelyen rendszere átment műve első kötetének megjelenése óta. Boldognak vallotta magát, hogy Kantnak ezen nagy koncepcióját meg tudta érteni, úgy mint annak idején a maguk módja szerint Fichte és Lotze. Fundamentális gondolat az egész rendszerben: a projekció fogalma. Ennek a legújabb időben igen nagy szerepet juttattak a szellemtanban. Angol, francia, német írók, ezek között maga Wundt is, a szellem életének megértésében erre kénytelenek rátérni, s nemcsak Böhm, hanem az egész magyarság büszkeségére szolgál, hogy minden idegent megelőzve, Böhm már 1883-ban a „Dialektiká”-jában ezt a fogalmat állította magyarázata központjába. „Igaz nálunk kevesen értették meg, de most majd megértik — idegenektől” — jegyzi meg erre nem minden jogos malicia nélkül Böhm.

De gondolatai más átalakuláson is átesetek.

„Azt találtam — írja Böhm — hogy a két félgömbnek, mint minden egybetartozó két félgömbnek, közös centruma van. Az egyikben ugyan a szubstancia, a másikon pedig az érték fogalma uralkodik, de ha csakugyan egy gömböt alkotnak, akkor a szubstancia és az érték fogalmainak egy közös centrumban össze kell esniük. Mert nem lehet egy gömbnek két centruma, nem lehet egy embernek két világa. A jelen kötetnek egyik feladata volt, hogy ezen összeesést valóban felmutassa és megérttesse.”²

Ami a valóságban lényeg, az az alkotásban a megvalósítandó érték, mondhatnám, hogy a szellem a valóság szubstanciája és a szellemiség az egyetlen értékes is.”

Amikor azonban Böhm az érték jelentését fixirozni megpróbálta, hamarosan arról győződött meg, hogy e kérdést illetőleg a legnagyobb zavar uralkodik. Nemcsak az értékelés folyamatát adják elő különbözőképpen

¹ Eszkatalógia = eschatalógia = utolsó dolgokról szóló tan (pl. halál, feltámadás, pokol stb.) Böhm szerint: az egyes és az emberiség céljáról szóló tan, mely az egyéni élet becstét vizsgálja annak mindennemű viszonyai alapján. (Az ember és világa I. kötet 37. l.)

² V.ö. VI. és IX. fejelet.

a lélektanok, hanem annak viszonyát a valónak megismertetésével sem domborítják ki. Eredetű gyökerét mind másképp magyarázzák. Fajainak megkülönböztetése ingatag; területe bizonytalan. Olyan fogalmazást, melyet az elfogadott értékdiszciplinák (logika, morális, esztétika) egyformán használhatnának, nem talált; az egyes értékek megkülönböztetésének ingatagsága miatt az értékdiszciplinák határait megvonni lehetetlennek látszott. S minthogy ilyen körülmények között sem az esztétikának, sem az etikának eltérő, sőt ellentétes irányai között nem választhatott, mivel nem volt mértéke, mellyel igazvoltukat megítélhetette volna, azért igyekezett azon gyökérszállakig elhatolni, melyekre az egyes értékdiszciplinák alkata rámutatott. „1890-ben kezdtem először tisztábban látni a feladatot; de tíz évi elmélkedésre volt szükségem, míg akadémiai székfoglalómban nézetemmel elő mertem állani. Ekkor világos lett előttem, hogy az alkotások tanának épp oly alapozásra volt szüksége, milyent az ontológiánál a maga tanaihoz a dialektika szolgáltat. Ezt az alapozást csak az érték általános elméletével véltem elérhetőnek, melyet „Axiologia” neve alatt most végre közzéteszek.”

Böhm kijelenti, hogy aggodalommal tölti el őt az a tudat, hogy művét méltán értheti sok kifogás, mert némely helyen elmélkedése igen elvont, minek az lett a következménye, hogy kivált olyan helyeken, ahol nem volt képes gondolatát teljes világításban kidomborítani, ott hangja lett érdecsé, keménnyé. Az is bántja, hogy némely kérdést nem részletezett a tárgy fontosságának megfelelő terjedelmességgel. Munkája rövidségét azzal magyarázza, hogy e művében csak azon alapokat keresi, melyeken a társadalmi élet nyugszik, a részletek kidolgozását másokra bízta.

Mentegeti Böhm az első fejezetet is, amely korántsem akar az értékelmélet történelme lenni, ezt a fejezetet csakis saját álláspontjának megokolására és igazolására írta, egyszersmind azért is, hogy az olvasó tájékozódhassék a sokféle és elszórt irodalmi termékek között. Innét kritikai jelleme is, de kijelenti Böhm, hogy teljességre itt sem tart igényt, bár azon volt, hogy több oldalról megismerje az irodalmat, érzi, hogy csak töredéket adott.

„Ezen aggodalmak azonban nem tarthattak vissza a mű kiadásától. Egyfelől tudom, hogy a tárgyalt kérdések között megvan a kívánt logikai összefüggés, s hogy hosszabb ápolgatás kisdedemből külön legényt alig fejleszthetne; ha egészséges konstitúciója, majd megél; ha vézna és vérszegény, elég spártai keménységet érek magamban, hogy a Taygetosra kitegyem. Másfelől szeretném életem hátralevő részében még az erkölcsi és művészi alkotásokban uralkodó elveket behatódiban fejtegetni, s hogy ehhez szabad kezet nyerjek, azért azt, amit megéretnék gondoltam, saját sorsára kell bíznom. Mert az értékelméletnek végső feladata mégis csak a morális és az esztétikai érték megmagyarázása. Ezen célnak szolgálnak művemben is az ösztön, az érzés, az élvezet természetére vonatkozó kutatások, s ezen célt szem előtt tartva tárgyaltam különösen az öntudat fejlődési fokát is. Mert ezek nélkül az erkölcsiség sajátosságát megérteni s megnyilvánulásainak sokszor fogyatékos formáit *szeretetteljes igazságossággal* megítélni nem lehet. De nem lehet megérteni a művészi fantázia és az esztétikai szemlélés különböző fokait sem, s ha azzal tisztába nem jövünk, homály marad a „jelenség” (Schein), a „forma”, a „beleérzés” fogalmain és sok más fontos dolgon, melyek az esztétika alapvető kérdéseit képezik.”

Ilyen érzelmekkel indította Böhm útnak az axiologia próba-kísérletét. Nem nagyon bízott abban, hogy ez a kötet hamarosan elterjed. Szomorúan hivatkozhatott első kötetének sorsára, amely nem a legrozsásabb jövővel kecsegtette. Ezért csendül meg bánatos hang e sorokban: „Hogy filozófiai irodalmunkra való hatását még élő szemeim meg fognák pillantani, azt különösen most, édes hazánk tépett erkölcsi és politikai viszonyai között, reményleni nem merem. Ezt azonban, *szébb jövő reményében*, megadással vállalom, mert természetesen találom oly munkánál, melyet szerzője nem kívánt csillogó díszműnek a pillanatnyi meghallgatás számára megírni.”

És Böhm Károly jól megsejtette könyvének jövőjét. Bár a fogadtatás most sokkal melegebb volt, mint az első kötetnél, azért eszméinek győzelmét még sem érthette meg. Újból hangsúlyozzuk: melegebb volt a fogadtatás, de nem olyan, amilyent megérdemelt. Ennek a meggyőződésnek ad kifejezést Gál Kelemen¹, aki ezeket írja Böhm könyvével kapcsolatosan: „A kora tavasszal egy könyv jelent meg a magyar könyvpiacra. Szerény külsőben megelőző reklám nélkül, valódi filozófushoz illő igénytelenséggel. A külföldön, Németországban, egy ilyen könyv megjelenése valóságos szellemi forrongást okoz a tudós világban. Vártam, hogy valami ilyen történik nálunk is. De bizony várakozásomban csalódtam. Eddigéle tudomásom szerint egyetlen napilap sem vett róla tudomást. Tudományos folyóirat is csak kettő. Ime, ennyi mindössze az a hullámverés, melyet ez a könyv eddig irodalmunkban okozott. Ez a szomorú jelenség a komoly filozófiai kérdések iránti közönyösségre mutat.”

Valószínű azonban, hogy ez a közöny most már jobban fáj Böhm barátainak, híveinek, mint magának Böhmnek, aki a közönyt megszokta, s már leszokott arról, hogy ellene küzdjön.

¹ Budapesti Hírlap 1906. szept. 22. számában jelent meg ismertetése Böhm művének harmadik kötetéről.

Az „Axiológiá”-ról megjelent ismertetések között első helyen kell emlitenünk Tankó Béla szászvárosi gimnáziumi tanárnak alapos, kimerítő, mélyreható ismertetését¹, akinek minden sora azt árulja el, hogy szeretettel, lelkesedéssel és hozzáértéssel foglalkozott Böhm ezen legújabb könyvével.

„Egy korszakos filozófiai koncepció új részlete — írja Tankó — s benne egy egészen új disciplina rendszeres kifejtése: oly tulajdonok, melyek mindenike külön is alkalmas lebilincselni a magyar elme alkotásai iránt érdeklődőt. Részletkutatásokban, különösen napjaink s a közelmúlt filozófia irodalma van annyira gazdag, hogy becsülettel kiállja a külfölddel való igazságos arányba állítást. Nem egy szakban új szempontok, új módszerek felállítása fűződik magyar kutatók neveihez (pl. a kísérleti lélektanban, szociológiában). De ami a filozófiai munka igazi jellemét alkotja: a végső elvek kritikai tisztázása által nyert alapon egy egységes világnézet kiépítésében Böhm műve nemcsak olimpiai magasságban áll a részletkutatások fölött, hanem éppen egyedül áll a mi irodalmunkban, s egy szempontból, a döntő szempontból tekintve, egyedül áll az európai gondolkozók rendszerei között is.”

E szavakban nem pusztán a tanítvány hódolt meg mestere nagysága előtt, hanem egy Böhmöt megértő lélek, mélyen gondolkodó filozófusnak meggyőződésen alapuló elismerése nyilatkozott meg Böhm kiválósága iránt, mely meggyőződéshez mind többen és többen csatlakoztak, végül maga az akadémia is, amidőn 1911-ben Böhm ezen „mélyen járó művét” akadémiai nagy jutalommal tüntette ki.

A bírálóbizottság² véleményes jelentéséből kiemeljük a következő jellemző részleteket³:

„Böhm Károly az első magyar filozófus, ki egy egész élet tervszerű munkássága árán önálló és minden ízében kidolgozott rendszert alkotott.

Bölcselőnk világnézetének jellegét a szubjektív idealizmus adja meg: hasonlóképpen Fichtéhez az Én aktusaiban keresi a világ és az élet nagy problémáinak végső megoldását és magyarázatát. Értékelméletének is ez adja meg gerincét: minden értékelés végső forrása az Én önállítása, mely közös gyökere úgy az ontológiának, mint az axiológiának. Az előbbinek, amennyiben teremti a *létező* világot, az utóbbinak, amennyiben avval szemben a *kellő* világot állítja elének. Ez utóbbi aktusa az értékelés végső forrása, amelyből megértjük azon ideálok mibenlétét is, amelyek az ember cselekvését és alkotását szükségképpen irányítják.

Böhm Károly úttörő a világirodalomban. Mert legalább is rudimentális értékelméletet minden filozófiai rendszer tartalmaz s csaknem mindegyiknél észleljük ama törekvést, hogy valamiképpen kapcsolatba hozassanak az értékelések a végső magyarázó elvekkel; rendszeres értékelméleti kutatásokkal is mind sűrűbben találkozunk a XIX. század derekán túl, sőt az értékelmélet szisztematikusan alapvetésének kísérletével is —; de egy rendszeresen kidolgozott értékelméletnek öntudatos egybeszövését a világmagyarázat ugyancsak szabatosan kidolgozott végső princípiumaival Böhm Károly előtt egy bölcselőnél sem találjuk. Ez az oka annak is, hogy bár külső formáját tekintve műve egy nagyobb munkának része, — önmagában is egészet alkotott: egész rendszerének mintegy lényegét nyújtja.

Igaz, hogy az értékelmélet e szubjektivisztikus alapvetése nem ment a nehézségektől ... Mindez azonban csak azt bizonyítja, hogy Böhm értékelméleti koncepciói a továbbfejlődés csírait rejtik magukban, melyek a részletekben való rendkívül értékes megállapításoknál annál megfelelőbb keretet vannak hivatva adni.

Mert e szűkebbkörű megállapítások és fejtegetések úgy mélységüknél, mint sokoldalúságuknál fogva páratlanul állanak az értékelméleti, sőt általában napjaink filozófiai irodalmában. A becslés eredetének és a becslő ítélet természetének megvilágítása, a hedonizmus és utilizmus klasszikus szabatoságú bírálata már formájuknál fogva is valóságos gyöngyszemei tudományos irodalmunknak. Meggyőző azon mód, amint az idealisztikus értékelés kialakulását vázolja a hedonisztikus és utilisztikus értékelés fokain keresztül, amint kimutatja, hogy a minőség kölcsönzi a dolgoknak végső értékét s így végelemzésben minden értékelésünk az idealisztikus (nemességi) értékeléstől függ. E fejtegetések egészen új perspektívát nyitnak s hivatva vannak korunk még nagyrészt tapogatózó értékelméleti kutatásainak biztos útmutatást adni. Szerzőnk oly következetesen gondolja végig az összes feltételeit, melyek utolsójául az önérték fogalmának elismerését mutatja ki, — hogy fejtegetéseinek meggyőző ereje elől még azok sem térhetnek ki, akik talán végső, intellektualisztikus jellegű tételét, mely szerint „nemes csak az intelligencia” nem is fogadják el.

A sors nem engedte, hogy Böhm Károly értékelméleti művét, mely rendszerének legkimagaslóbb és legfényesebb pontja, még megalkotójának életében elismerésünkkel s a magyar tudomány nevében hálánkkal honoráljuk. Midőn a bizottság ily körülmények között és posthumus megjutalmazását javasolja,

¹ Böhm Károly Axiológiája. Irta: Tankó Béla, gimn. tanár. (Különlenyomat az Erdélyi Protestáns Lapból). Kolozsvár. Nyom. „Ellenzék” könyvsajtóján. 1907.

² Tagjai voltak: Concha Győző, Pauer Imre, Alexander Bernát, Medveczky Frigyes, előadó: Pauer Ákos.

³ Akadémiai Értesítő 269. füzet. (1912. május.) 271—274. II.

arra kéri a tek. Akadémiát, hogy legalább Böhm Károly sírjára tehessük le azt a koszorút, melyet életében nem nyújthattunk neki.”¹

IV. Az akadémia azonban még tovább ment bőkezűségében és Böhm érdemeinek elismerésében.

Böhm ugyanis a harmadik kötet előszavában jelezte, hogy élete hátralevő részében még az erkölcsi és művészi alkotásokra vonatkozó elveit szeretné behatóbban fejtegetni. Mintha csak érezte volna, hogy nagyon megszámláltattak életének hátralevő napjai, lázas sietséggel dolgozott művén. Először úgy tervezte, hogy a IV. kötetnek a három értéktan: a logika, az etika és az esztétika alapelveit kell tartalmaznia² és megtalálni azt a közös vezérfonalat, mely a három értéket egy egységbe foglalja össze. Az első tervet azonban a részletes kidolgozás folyamán Böhm megváltoztatta. A logikai érték fejtegetésekor mind világosabb lett előtte az a tény, hogy a logikai érték tanának az összes értékdisciplinákra nézve alapvető fontossága van és ennél fogva szükséges oly terjedelemben vizsgálni azt, hogy e fejtegetések keretén belül minden egyes, lényegbevágó kérdés teljes megoldást nyerjen. Ily nagy terjedelmű fejtegetések számára kénytelen volt Böhm egy egész külön kötetet szentelni, így jött létre „Az ember és világa” IV. kötete³, amely 1912-ben az akadémia támogatásával jelent meg.

A kézirat rendezésére, az egész munka összeállítására és kinyomtatására a család Bartók György kolozsvári egyetemi magántanárt kérte fel, aki Böhmnek egyik legegységesebb tanítványa, tanainak legodaadóbb munkása, aki a kötet elé „Előszó”-t írt, melyben e mű rövid történetét foglalja össze.

Innét tudjuk meg, hogy Bartók a szövegen és az anyag beosztásán semmilyen változtatást sem tett. Erre már csak azért sem volt szükség, mert a kötetet — a 47. és a 117. §-ok kivételével — annyira készen találta, hogy csak nyomdába kellett küldenie. A 47. §-nak kidolgozását az a körülmény akadályozta, hogy Böhm tanulmány tárgyává akarta még tenni Zollschannak a fajok problémájára vonatkozó, nem régen megjelent munkáját, habár — teszi hozzá Bartók — a fajok értékességének kritériumával teljesen tisztában volt már kéziratának utolsó átdolgozásakor is, meg lévén győződve arról, hogy a fajok jellege között fennálló tagadhatatlan különbségek elsősorban szellemi tulajdonságaik s ezekkel kapcsolatban levő értékelési módjaiktól függenek.

Az idézetek jelzése szintén Böhm-től való. Kivételt csupán az Upasinadokból s „Az ember és világa” három első kötetéből vett idézetek képeznek, melyeknek pontos megjelölése tulajdonképpen Bartóktól való és ezekért reá hárul a felelősség. A tartalomjegyzéket szintén Bartók állította össze, Böhm kézírata, illetve az egyes §-ok mellé írt rövid kivonatok alapján mindenütt arra törekedve, hogy a lényegyet jelezze.

A könyvnek általános címét: „A logikai érték tana” elnevezést Bartók György adta, mit azzal indokol, hogy a kötetnek tulajdonképpen célja e tannak fejtegetése.

Böhm Károly eddigi köteteinek előszavában tanai fejlődésének rövid történetét adta. Ezt az előszót Böhm már nem írhatta meg. Ennek hiányát nagyon fájjalja Bartók is, mert — Bartók szerint — „bizonyosan itt indokolta volna az eredeti tervtől való eltérését és reámutatott volna azokra a pontokra, amelyek akár fontosságuk, akár elvontságuk által különösebb mértékben tarthatnának számot az olvasó szíves figyelmére. Kétségtelenül reámutatott volna első sorban arra a tényre, hogy második könyv első fejezetének különösen első részében (főleg a Jelentésben) Dialektikájának eredményeit vette revízió alá, különös tekintettel azokra a problémákra, amelyek napjaink filozófiai kutatásának képezik főkérdéseit, anélkül azonban, hogy tanainak lényegén bármit is változtatott volna. Böhm Károly „Az ember és világa” első kötetében elfoglalt és megindokolt álláspontján, filozófiai felfogásán semmit sem változtatott az utána következő kötetek egyikében sem; amint a jelen kötet 378. lapján mondja: „minden eddigi munkám a Dialektikában hirdetett gondolatnak merev és makacs megőrzését mutatja.” E tényre a kiadó is tisztelettel felhívja a szíves olvasó figyelmét és ezzel kapcsolatban kötelességének tartja még egy pontra különösebben figyelmeztetni.

Az első könyv . . . az értelmi alkat és tökéletesség tanával, valamint a kozmikus érték rangfokozatával foglalkozik, mindenütt a tapasztalat és valóság által nyújtott bőséges anyagra támaszkodva. E fejtegetéseknek jellege valóban ontológiai, miután nem szabályozó törvényeket állapítanak meg, hanem a már meglevőben keresi az értéket; fontosságuk elégséges módon kitűnik magukból a fejtegetésekből, ennek bizonyítására tehát bővebben kitérni nincs miért. Van azonban e könyvnek egy másik kiemelkedő s figyelmet érdemlő vonása, az t.i., hogy az értelmi alkat és a tökéletesség tana, midőn az általános értéktan eredményeit az egyes esetekre alkalmazza, az által, amint a műnek 166. lapján olvassuk: „visszafelé

¹ Itt említjük meg, hogy Böhm Károly özvegye az akadémia nagy díjából 1000 koronás alapítványt tett a budapesti ág. hitv. főgimnázium VIII. osztályában filozófiából kitűnő tanuló jutalmazására.

² V.ö. a IV. k. előszavát, ahonnan az adatokat merítem.

³ Az ember és világa. Filozófiai kutatások. Irta: Böhm Károly egyetemi tanár. IV. rész: A logikai érték tana. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. Kolozsvár, 1912. Stein János m. kir. Egyet. könyvkereskedése, Kolozsvár. Kókai Lajos könyvkereskedése, Budapest (IV. Károly-utca 1. sz.).

igazolta in konkrét az, amit ott (t.i. az általános értéktanban) in absztrakto levezettünk." Az első könyv tehát, amely tulajdonképpen alkalmazott ismeretelmélet, nemcsak az egyes értékdizciplinának szempontjából bír végtelen értékkel, hanem az általános értéktan eredményeinek is megerősítője, amennyiben konkrét módon igazolja annak absztrakt levezetéseit, s midőn „az adott valót és a követelt értéket in konkrét összehozza az általános értéktan mintegy kiegészítőjéül tekinthető."

Ennyit ad felvilágosításul Bartók György a kötet előszavában a mű keletkezését, beosztását és kiadását illetően, tőle tudjuk meg még azt is, hogy „Az ember és világa” IV. és V. kötetének anyaga három nagy részre oszlik. Az első könyv az értelmi alkat fogalmáról s a tökéletesség tanának alapvonalait adja elő, megállapítván végül a kozmikus értéknek rangfokozatát. A második könyv az értékdizciplinák rendszeres kifejtését tartalmazza és három fejezetre oszlik. Az első fejezet szól a tudomány értékéről; a második fejezet a kultúra értéktanát adja elő, vagyis a jóság tanát; a harmadik fejezet a művészet világával foglalkozik és a szépség tanát tartalmazza. A harmadik könyv, mely az utolsó részt foglalja magában, az önálló értékek fogalmát fejtegeti s e három értékdizciplina összevetése alapján azokat a törvényeket keresi, amelyek mind a három tanban közösek.

Az első könyv a maga teljességében s a második könyvnek első fejezete képezi a negyedik kötetnek anyagát¹, míg a második könyvnek II-ik (az etikai érték tana) és a harmadik (az esztétikai érték tana) fejezete, valamint az egész harmadik könyv az V. kötetnek képezi tartalmát. A harmadik könyv teljesen kidolgozatlan.

Az ötödik kötet kiadására Böhm családja újból Bartók Györgyöt kérte fel, aki az anyag rendezéséhez már hozzáfogott. Tekintettel azonban a magára vállalt feladat nagyságára, nehézségére s felelősségteljes voltára, a könyv megjelenése csak jövő évre várható. Ezen kötet nyomdai költségét is az akadémia fedezi.

XIX. A pálya delelőjén.

Még 1877-ben történt, hogy Pozsonyban megüresedett Emericzy tanszéke. A pozsonyi gyülekezet Böhm Károlyt akarta erre a tanszékre meghívni.

Böhm Károly azonban nem vágyott Pozsony után, a felhívásra kitérőleg válaszolt s maga helyett Schneller Istvánt ajánlotta, aki akkor, mint teológiai tanár, Eperjesen működött. A pozsonyi gyülekezet Böhm ajánlását elfogadta, felajánlotta a filozófiai tanszékét Schneller Istvánnak, aki azt el fogadta.

De ha arra nem is vágyott, hogy Pozsonyban, vagy bármely más vidéki város evangélikus teológiáján a bölcsészet tanára legyen, annál inkább vágyott arra, hogy ne nyomja agyon az „unalmas kenyérkereseti munka”, hanem szabadon élhessen tudományának, a filozófiának, rendszerének.

Ezért már előbb, 1872-ben pályázott a kolozsvári egyetemen a bölcsészet tanári állásra. Ugyanekkor pályázott Szász Béla is, akinek mint költőnek tagadhatatlanul voltak érdemei. Ezért méltán mondhatta róla Beöthy Zsolt, hogy „nemes és megnyugtató hangon szól az élet visszáságairól, megéri nagy kérdéseit is és ritka melegséggel, tréfás játzsizággal zengi apró örömeit”, — de a világ nagy kérdéseit, roppant mélységeit felfogó, tárgyaló, kifejtő filozófia tudományában számottevő sikerek egyáltalában nem tudott rámutatni. Mégis Böhm Károly vele szemben elbukott. Szász Béla győzött erdélyi összeköttetései alapján.

S midőn Szász Béla nyugdíjaztatásával tanszékének betöltése szóba került, Schneller István — aki 1894-ben neveztetett ki a kolozsvári egyetem neveléstudományi tanszékére rendes tanárnak — a kartársak figyelmét azonnal felhívta Böhm Károlyra, kik között az a meggyőződés vert gyökeret, hogy Böhm Károlynak eddigi mellőztetésekért elégtételt kell adni s nem pályázat, hanem meghívás útján kell vele a tanszékét betölteni. Schneller azonnal érintkezésbe lépett Böhm Károlyval, aki kijelentette, hajlandó meghívás útján a tanszékét elfoglalni.

A dolog azonban nem ment egészen simán.

Akkoriban Leöwey Sándor miniszteri tanácsos állott a tudomány-egyetemek osztálya élén, aki mindenképp ellenezte Böhm meghívását, a pályázat mellett foglalt állást és ama kívánságának adott kifejezést, hogy erre a tanszékre Kiss János hivassék meg. Leöwey álláspontjának tarthatatlanságáról Széchy Károly igyekezett

¹ A IV. kötetet bővebben Bartók György méltatja e könyvnek „A logikai érték tana” című cikkében.

meggyőzni, aki Böhmnek legmelegebb tisztelője és impulzív természeténél fogva leglelkesebb propagátora volt. Leöwey azonban sokáig ellenkezett és csak akkor állott el tervétől, amidőn az egyetem határozott álláspontját találta magával szemben.

A kar ugyanis Schneller Istvánt bízta meg azzal, hogy készítse el Böhm meghívását ajánló javaslatot. Schneller ebben a javaslatban nemcsak Böhm nagy érdemeit, kiválóságát, készülségét és páratlanul gazdag tudását vázolta, hanem kitért Kiss Jánosra és az összes számba jöhető aspiránsokra is, kiket munkáikból vett citátumokkal jellemezett. A kar titkos szavazással *egyhangúlag* elfogadta Schnellernek javaslatát Böhm meghívását illetően, mely választást a felsőbb körök is jóváhagytak.

Igy került Böhm Kolozsvárra, ahol az egyetem filozófiai kara tiszteletbeli doktor címmel tüntette ki.

Böhm kolozsvári állomását épp úgy átmenetinek tartotta, mint annak idején a pozsonyi a budapestihez. Most is vágyott Budapest után, ezért nem vetette be magát a kolozsvári társadalmi életbe, mellyel csak a legszükségesebb érintkezést tartotta fenn. Megelégedett családjával, tanítványaival és néhány barátjával, akikkel igaz szeretetben forrott össze.

Otthon a családi körben nemcsak filozófiai munkákkal foglalkozott, hanem végtelen nagy előszeretettel olvasta a világirodalom remekeit.

Hogy a görög és a római irodalom összes kiváló alkotásait igen jól ismerte, azt bizonyíthatnunk nem kell, hiszen emlékezünk gyermek korára, amikor a legnagyobb lelkesedéssel szedte apróra e nemzetnek szellemi alkotásait, hogy megtalálja bennük a fénylő, ragyogó, boldogító kincseket, mint a kagylóban a drága gyöngyöket. Ez a szeretete a római és görög klasszikusok iránt sohasem csökkent, sőt annyira beleélte magát e művek szellemébe, hogy élete utolsó éveiben nagy betegsége után, midőn az orvos csak „könnyű olvasmányt” engedett meg neki, Demosthenes beszédeit olvasta.

A görög és római klasszikusok után legnagyobb lelki gyönyörűséggel és élvezettel az angol irodalom remekeibe merült el. A XIX. század egyik leghatalmasabb és legmerészebb röptű lírikusa: *Byron György*, az ellenállhatatlan gúnnyal, maró szatirával ostromozó *Swift Jonathán*, a zseniális humorista *Sterne Lőrinc* és végül a minden idők leghatalmasabb, legnagyobb színműírója *Shakespeare Vilmos* voltak legkedvesebb társai, különösen Shakespeare tüneményes zsenialitása előtt hajolt meg mélyen. Állandóan olvasta. S minden újabb elolvasás után még jobban megszerette. Hagyatékában egész kis könyvtárt lehetett találni csupa Shakespeare-rel foglalkozó művekből. Összegyűjtötte eredeti kiadásait, különféle fordításait, róla szóló kritikákat, ismertetéseket stb. Beszélgetésének legkedvesebb tárgya volt Shakespeare, kinek Lear királyát a drámai költészet csúcspontjára helyezte. De amennyire szerette Shakespeareat olvasni, annyira nem szívesen nézett végig egy Shakespeare előadást a színházban. Annyira ismerte és megértette Shakespeareat, hogy a legkisebb hiba, kihagyás, rövidítés, átalakítás fájt neki és inkább el se ment Shakespeare darabjaiba. Pedig szerette a színházat. Ugy Budapesten, mint Kolozsvárott gyakran lehetett Böhmöt a színházban látni, ahova soha sem azért ment, hogy tanuljon, hanem azért, hogy szórakozzék, fáradt agya kipihenhesse magát. Azért inkább a könnyebb fajtájú darabokat szívelte, de legjobban kedvelte az operákat. Már említettük, hogy a zene igen nagy hatással volt Böhmre, ezért ha csak ideje és munkái megengedték, ellátogatott a hangversenyekbe is, ahol a művészi előadások mindenkor a legbuzgóbb, legodaadóbb, leglelkesebb hallgatóra találtak Böhmbe.

Homeros és Shakespeare mellé a világirodalom nagyságai közül a spanyol Cervantest, a Don Quijote halhatatlan szerzőjét állította. S hogy ezt a kiváló művet, amelyben oly pompásan, a legélvezetesebb harmóniában egyesülnek a tragikum fensége és a komikum üdesége, a való élet mélysége és a képzelet utolérhetetlen magassága, — az eredetiben is olvashassa, megtanult spanyolul. Több eredeti kiadás maradt könyvtárában, melyeket mind átolvasott. A spanyol írók közül még Calderon de la Barca Péter egyszerű színműveit olvagatta kiváló előszeretettel. Shakespeare és Calderon! Mily távol állanak egymástól. Mily ellentétes pólust képviseltek. S Böhm mégis mindkettőt élvezte, mert mindkettőt megértette, mert mindkét költő alkotásában kereste és megtalálta magát az író, az író egyéniségét és lelkét, e lélekben lakozó felemelő, magasztos érzéseket és ezen érzéseken át magát az egész emberiséget annak szívével, eszével, jellemével, gondolatával, bűnével és jóságával, szóval: egész világával együtt.

Hogy az embert és világot mentül jobban, többféle alakulásaiban, megnyilatkozásaiban megismerhesse, a modern és klasszikus irodalmon kívül a legrégebb szellemi termékek: a szanszkrit, helyesebben ó-ind irodalom buvárlatába is merült.

Az szinte természetesnek tűnik fel, hogy Böhm a Biblián kívül a Koránt és Védák könyveit is olvasta. De a keleti népek ezen hatalmas alkotásain kívül még az Upasinádokat, az indek első bölcsészeti okoskodásait magában foglaló iratokat is buzgón, éveken keresztül tartó tanulmányozás tárgyává tette. Kedvet Schopenhauertől kapott, aki annyira megszerette az Upasinádok filozófiáját, hogy naponként olvasgatott belőle. Böhm is nap-nap után mind jobban megkedvelte, s csak azt fájlalta, hogy nem olvashatja eredetiben, bár elég hű fordítást nyújtott a Deussen-féle. Mikor már úgy érezte, hogy teljesen belemerült az ind filozófia termékeinek ismeretébe, elhatározta, hogy 1911. év őszén az indek filozófiájáról fog a kolozsvári egyetemen

előadást tartani. 1910. év nyarát egészen ennek a stúdiumnak szentelte. Igen nagy örömet talált a félig költői, félig bölcsekedő mű szépségeiben, pajzán humorában, természetes naivságában, képzelet szülte furcsaságaiban, s különösen az eredeti ind különlegességekben. Még a szokásos sétáira is elvitte magával, s olvasott buzgón, ha egyedül volt és felolvasott és magyarázgatott, ha sétáiban társa akadt. Komoly tanulmányáról tanúskodnak nagy számban reánk maradt kéziratos jegyzetei, melyekben az Upasinádok filozófiájának problémáit állította össze. „A világ teremtése”, „Az ember nemzése”, „Atman (világszellem), mint τὸ πᾶν”, „A projekció tana”, „A lélekvándorlás”, „Kozmikus és pszikikus azonosság”, „Lemondás”, „Varázslat”, „Áldozat”, „Kasztok”, „Halál” stb. címeket viselik az egyes csoportok. E címek alá foglalta megjegyzéseit és a különböző művekből vett nagyszámú idézeteit, amelyeket fel akart dolgozni. Erre azonban már nem maradt ideje, a halál kiűtötte munkás kezéből a tollat. Sokat azonban felvett „Az ember és világa” IV. kötetébe. Reánknezve igen nagy kár, hogy Böhm az Upanisádok filozófiájáról alkotott véleményét magával vitte sírjába, s hogy nem az ő hatalmas szelleme, éles esze ismertette, világította meg, boncolta szét az Upasinádoknak költői nyelven megírt fenséges látományait, párbeszédeit, vitatkozásait, s enyelgően oktató okoskodásait. Mindenesetre nagy lelki gyönyörűségtől és szellemi haszontól estünk el, hogy Böhm ezen tervét nem tudta valóra váltani.

A világirodalom nagy szellemei alkották tehát Böhm társaságát otthon. Nem csoda, hogy más társaság után nem érzett forró vágyat. Ha pedig nem volt otthon, akkor a külföldi képtárakban bolyongott. Külföldnek összes nagyobb, nevezetesebb városaiban megfordult, de legtöbbször csak a múzeumok és képtárak érdekelték őt. Más nevezetességekkel nem törődött. Megnézte, ha éppen útjába esett, de legtöbbször hidegen hagyta annyira, hogy utóbb figyelmére sem méltatta őket. Legtöbbször Münchenbe járt. Néha egyenesen csak azért utazott oda, hogy az „Alte Pinakothek” festményeiben gyönyörködjék. Érdekes volt Böhmöt a képtárakban megfigyelni. A nyugtalan és ideges ember a művészi alkotások között egészen megváltozott. Csodálatos türelemmel, bámulatos nyugalommal, egész önfeledten állt néha órászám egy-egy kép előtt. Szemét egy másodpercre sem vette le. Annyira elmerült a kép szemléletébe, hogy környezetéről tudomást sem vett. Ha valami gondolat ötlött az agyába, azonnal papírra vetette. Így gyűjtötte az adatait, melyeket esztétikájának kiépítéséhez tartott szükségeseknek. A képtárakban szerzett adataival megismertette növendékeit, hallgatóit is, akik áhitatos csendben szívták magukba a „szép”-nek elméletét, fejtegetését. Ezen adatokat dolgozta fel „Az ember és világa” V. kötetében, amely kéziratban várja ma még feltámadását, hogy egészen betetőzze Böhm nagyszabású rendszerét.

Böhm Károly idejét Kolozsvárott az ó- és újkor klasszikusainak és egyéb kiváló szellemek alkotásainak tanulmányozása mellett leginkább „Az ember és világa” harmadik és többi köteteinek megírására fordította, de emellett figyelemmel kísért minden olyan mozgalmat, amely az ő régi tervét: a filozófiának Magyarországon való népszerűsítését, elterjesztését, intenzívebb megmunkálását kívánta megvalósítani.

Ilyen mozgalom volt az is, amely 1900. év elején filozófiai társaság alapítását sürgette.¹ Ezen év július 1-én ugyanis Körösy György és Kun Sámuel felhívására a fővárosban alig 15 tagból álló értekezlet gyűlt össze, mely hosszabb vita után, egyhangúlag abban állapodott meg, hogy filozófiai társaság megalakítását szükségesnek tartja s egyúttal Bokor Józsefet, Körösy Györgyöt, Kun Sámuel és Posch Jenőt avval az utasítással küldte ki, hogy az érdeklődők bevonásával alapszabály-tervezetet készítsen és a társaságot minél előbb nyélbe üsse.

Bokor József — a mozgalomnak lelke — azonnal Böhmhez fordult avval a kérdéssel: számíthat-e támogatására?²

Böhm örömmel tett eleget a kérésnek és kilátásba helyezte a legmesszebbmenő támogatást.

A Társaság alakuló közgyűlésén 1901. május hó 25-én Böhm Károlyt közfelkiáltással Bokor Józseffel együtt alelnöknek választották meg.

Böhm Károly nevével már az első nyilvános felolvasó ülésen³ találkozunk, amikor „A filozófiai irányok különbözőségének gyökereiről és megegyeztetésük lehetőségéről” című⁴ értekezését olvasta fel, mely cikkében Böhm azon forrásra akart eljutni, melyből a filozófiai gondolkodás eltérő irányai fakadnak, és azon módot megtalálni, melyen azok ellentétei esetleg megegyeztethetők volnának.

Böhm Károly azt találta, hogy a filozófiai gondolkodás két nagy irányban halad, melyek egyike a meglevő valóságot elemzi s megéri, másika pedig ugyanennek értékét állapítja meg, egy tökéletesebb való mértékét

¹ A Magyar Filozófiai Társaság történeti előzményei. A Magyar. Fil. Társaság Közleményei. I. évf. (1901.) 1. füzet. A Társaság megalakulása. Az adatokat innét merítettem.

² V.ö. e könyvben Bokor József „Emlékezés Böhm Károlyra” című cikkét.

³ 1901. nov. 24-én.

⁴ Filoz. Társ. Közl. II—III. füzet 16-45. II. Különlenyomatban is megjelent.

alkalmazva reá. A két felfogás mindegyikének — mondja Böhm — külön alapelvei vannak, melyek által adataikat egységbe foglalni igyekeznek, s amelyek mint diszparat szempontok egymásnak nem mondanak ellen. Az ellenmondás csak akkor áll elő, ha e diszparat voltokról megfedkezve a valót a kellővel összetévesztjük, ha a valót már magában, existenciája miatt értékesnek, az értékest már meglevőnek gondoljuk. Akkor megtörténhetik, hogy a valóságban az értékfokozatot lényegkülönbségnek hisszük (azt az anyagra és szellemre vetjük szét), akkor az oki alkalmasságot, vagyis a hasznost értékesnek gondoljuk, s akkor az ész uralmának posztulátumában ontológiai jelzöt keresünk s a legfőbb érték ezen abszolút felsőbbségét a mindentől való függetlenséggel, vagyis a szabadsággal tévesztjük össze. Ameddig azonban a két szempontot az ismereti tárgyra külön alkalmazzuk, ellenmondás köztük nem lehet; s éppen azért a keveredésük által keletkezett problémák megoldását azáltal vélte Böhm elérhetőnek, ha a kettőt élesen elválasztjuk s mindeniknek azt juttatjuk, ami természeténél fogva hozzá tartozik.

„Érzem azonban — írja Böhm — hogy ezen eljárásom nem hatott a dolog végső gyökeréig, s hogy felfogásom nem mond valami különösen új dolgot. Az én fejtegetésem ugyanis két ismeretelméleti tényről állapodik meg, s így a tényleges dualizmusnál tovább nem látszik eljuthatni. A jelen értekezés keretén belül tényleg tovább nem is jutottam, mint hogy a világ megismerésében két teljesen különböző alapú felfogást derítettem fel, melyek egyike kauzális összefüggést, másika az érték fokozatát veszi vezérlőül. Amazon alapul a valóságról szóló tan (nevezzük ontológiának), emezen azon tan, mely az általunk kialakítandó jövőt, tehát a jelennek pótlékát, próbálja megérteni (nevezzük axiológiának).

A dolog maga nem új. . . Ami újat én tettem hozzá, az csak azon kísérlet, hogy a kettőt *ismerési* módnak minősítem s így világképünk teljességéhez mind a kettőt szükségesnek állítom. A közfelfogás, sőt még a filozófia némely iránya is másképpen appreciálja a két felfogás jelentőségét. A közfelfogásnak való csak az, ami előttünk elterül, ellenben annak ideális szebb képét nem szokták a valóságba tartozóul tekinteni, így áll elő a dualizmus való és ideális között, s míg amaz előtt meghajolunk, addig emezt csak álomnak, a szív lázképének tekintjük. A filozófia ezt a felfogást megkorrigálja; neki a vallás, az erkölcs, a művészet, a tudomány, nem a lázas agynak fantáziája, hanem a valóságnak egy része és azért keresi törvényeit, mert csak a valónak van törvénye."

Böhm Károly majd annak bizonyítására tér át, hogy a meddig a szellemben meg nem valósult tartalom lappang, addig az emberre nézve fennáll az ontológiai és axiológiai ismerés kettőségének jogosultsága.

Végül a következőket jelenti ki Böhm:

„A filozófiának két nagy részét Platon óta a fizika és etika képezte, melyekhez harmadikul, alapvetőül Platon a dialektikát csatolta; Kant a „Metaphysik der Natur” és a „Metaphysik der Sitten” számára a fundamentumot a „Kritikában” találta. Én ezt a dualizmust az ontológia és axiológiai tagjaiban látom; azon tant pedig, mely e két felfogásnak egységes gyökerét fogja felderíteni, azon alapnak tekintem, mely a dualizmust hordozni fogja."

„Az Ember és Világa” III. kötete: az „Axiológia” négy évvel később jelent meg e cikk után, lehetetlen észre nem vennünk, hogy Böhm axiológiai tanulmányainak alapvető részét ismertette meg közönségével jelen felolvasásában.¹

Böhm Károly Kolozsvárott igen elfoglalt ember volt. Minden idejét stúdiumaira, rendszerének kifejtésére, előadásaira való előkészületekre² fordította. Ez a magyarázata annak, hogy a Magyar Filozófiai Társaság Közleményeiben már nem találkozunk oly gyakran nevével, mint annak idején a Magyar Philosophiai Szemlében.

A Közleményekben a fentín kívül Böhmnek még két értekezését olvashatjuk, az egyiket 1905-ben, a másodikat 1909-ben jelentette meg.

Az 1905-ben megjelentnek címe „Az „idea” és „ideál” értékelméleti fontossága.”³ Ezen tanulmányában azt a célt tűzte ki, hogy az ideák és ideálok összefüggését az értékelési módokkal kimutassa.

Bevezetésében az „idea” szó történelmét nyújtja Anaxagorastól kezdve a mai napig, s az „idea” szónak különféle jelentései között Böhm helyes értelmét a következő meghatározásban adja: az idea nevét nem kell a *melevőre* pazarolni, *hanem azt kell vele jelezni, amit megvalósítani, munka által létrehozni akarunk*. Az idea az életnek gondolata, mely bennünk nyilvánul, tartama az élet azon jelentése, mely az egyes

¹ E cikk német nyelven is megjelent. Die Wurzel der Verschiedenheit der philosophischen Richtungen und die Möglichkeit ihrer Vereinbarung. Von Professor dr. Karl Böhm, Kolozsvár, Ungarn. Aus dem Ungarischen überetzt von B. Tankó. Zeitschrift für Philosophie u. philosophische Kritik. Bd. 136. Seite 178—207. Mint Sonderabdruck is megjelent. Fritz Eckardt Verlag in Leipzig.

² V.ö. e könyvben Kónya Sándor: „Böhm, az egyetemi tanár” című cikkét.

³ Fil. Társ. Közl. XV. füzet 1—35. II.

életaktusban megnyilatkozik. Az élet összideálja egyes részideák formájában kénytelen megvalósulni, melyeknek különböző tartalmából alakul az életnek homogén folyama, mint a sok színből a fehér fény egysége.

Az idea, mint maga az élet, melyet kifejez, végtelen tartalmú, szavak ki nem meríthetik végtelen gazdagságát, melyé a valóságban kifejlik. Minden ideának azonban, úgy mint minden fogalomnak, végtelensége egy alapvonásból fakad, egy középpontból, melyből fényének végtelen sugarai kiindulnak. Az idea valami valóságnak a képe, s ezen valóság a mi életünk maga. Ennek a valóságnak életére szól, ennek kifejezése az idea. A szellem életének reflexe az öntudatban. S így az idea, mint életfogalom, nemcsak a nyugvó valónak a képe, hanem egy valóságé, mely végtelen gazdagságát kifejtteni van hivatva.

Elvászthatatlan posztulátumként lebeg az összidea tartalma előtt a legfőbb formai idea: az akadálytalan önállóság, a *szabadság eszméje*. Kiirthatatlanul, mint az élet maga, él az öntudatban az a vágy, hogy mindaz megvalósuljon, ami a szellemben él. A szabadság ennél fogva a lénynek veleszületett joga és a valóságnak alkotó része; nekünk *nemcsak szabad, hanem kötelességünk és kényszerűségünk szabadoknak lenni, ha nem vagyunk szabadok, úgy az élet megszűnt realiter létezni.*

De ezen idea csak formai valóságnak kifejezése.

Az öntudatos szellemi munka terén azon hiányok szerint, melyek alkotó erőnket csökkentik, végtelen számú részideák lehetségesek. Gyökerük azonban az ideális funkció, a képalkotó értelmiség. Ez hajtja tevékenységünket az Én egységének megfelelő ideális organizmus kialakítására, melyet fogalmi alakjában *tudományos rendszernek* nevezünk; melynek lenge alakú éteri alakjait a *művészet* életteltjes, azaz érzéki mezbe öltözteti; melyeket az Én tudatos akarata saját magunk és társaink világában mint *erkölcsi célokat* realizál. Ezen három ideának: a tudomány, a művészet és az erkölcs ideáinak *értékét* fejezzük ki az igaz, szép és jó, amaz örök szentháromságában, mely az ember szellemi életét szükségképpen vezérelte mindig, mivel három főiránya az, melyben az ember szellemi tartalmát úgy alakíthatja ki, hogy hiányérzeteit tökéletes alkotásokkal elhallgattassa. Az ideák nemtudatos célfogalmak voltak éppen azon szelíd, de határozott nyomás bizonyítja, amelyet e három idea egész történelmünkre gyakorolt.

Az idea mindenkor megvalósultsága és ezen nemtudatos végtelensége között soha sincs teljes kongruencia. A legtökéletesebb kép sem nyújthat egyebet, mint az életvalóság egy töredékét. Az öntudat azért sohasem elégszik meg az elkészült képpel; mindig valaminek hiányát érzi s azt magából az ideából pótolja. Az idea megvalósult képe ezen pótlékkal kiegészítve az, amit *ideálnak* nevezünk. Az idea és ideál úgy viszonylanak egymáshoz, mint a teremtő valóság az egyes alakhoz, mint a gyökér a virághoz. Az idea az életág teljes valója, mely végtelen sugarakba szétszórva megvalósul. Az ideál konkrét formában alakítja ki az ideát, úgy ahogy azt az egyéni hiány pótlékával legtökéletesebben nyújthatja.

Böhm azután áttér az ideálok hatásának ismertetésére a családban, a társadalomban és az államban.

Helyesnek ismeri el Baldwin ama meghatározását, hogy a társadalmi szervezet minden formájában pszichológiai organizáció.

Minden egyesnek önfentartásához szükséges, hogy a szunnyadó életerőket ingerek felköltsék, s hogy a hiányok pótlékait mindenki megszerezze. Minthogy ezen hiányok mindenkivel közősek, azért egyenlő eszközöket fognak a pótlékok megszerzésére használni s lassanként gyakorlat által keletkeznek a *közös eljárási módok*. Az ős ösztönök közös vágyai mellett azoknak pótlási módjai is állandósulnak, mint a nemzedékek tapasztalatainak csapadékai s az *intézményekben* nyerik megállapodott valóságukat.

A közös őscélok és a felénk rakodott intézmények réteg-mozzanatai képezik azt, amit *társadalmi eszméknek, szociális ideáknak* nevezünk. A társadalom maga nem produktív; produktív csak az egyesnek öntudatos szelleme. A társadalmi hálózat fonalai mechanice hatnak ugyan egymásra, összebonyolódnak, s vagy szétfejtjük vagy karddal vágjuk szét csomóikat; de a fonalak sterilisek, egyetlen egy új tartalmi vonást nem teremnek, s csak a hatalmas egyesek teszik a társadalmat hatalmas tényezővé.

A társadalmi ideák az alapösztönökben és azok megvalósítási intézményeiben nyilvánulnak; így képez a társadalom egy nagy gépezetet, mely az egyes szellemből kiindul s újra az egyesbe hajlik vissza.

A társadalomnak formai alapideája a szabadság eszméje, mely formát minden részideájánál alkalmazott, mint feltétlenül szükséges kritériumot, s ahol egyik-másik intézményét az őscél irányában alkalmatlannak találta, ott a pótlékot, mint reformeszmét képzelte magának. A szabadság korlátozása miatt fordultak az egyház ellen is.

Az egyház ugyanis oly intézmény volt, mely első sorban a szellem legfőbb szükségletét, a vallásost, lett volna hivatva kielégíteni; s bilincsei annál mélyebbre vágta az élő lélek testébe, minél közelebb állott a szükséglet a teljes önmegélésnek, az örök üdvösségnek posztulátumához. A vallás szabadságának követelése így egyértelmű volt a szellem szabadságával, s a lelkiismeret szabadsága a tudomány és művészet szabadságát is kifejezte. Mert valamint a szabadság az ember összideájában akadálytalan

megvalósulásának posztulátuma, úgy a lelkiismeret szabadsága, mint az ember magjának, öntudatos Énjének akadálytalan érvényesülése, a szellem minden funkciójának szabadságát teszi kötelességünké.

A társadalom életében a társadalom fejlődési foka szerint egymást váltották fel az egyes eszmék. Ennek igen érdekes és értékes bizonyítására tér át Böhm, kimutatva, hogy az ideálok úgy az egyesnél, mint a társadalomnál mily kimeríthetetlen bőségben léptek fel történelmileg. Érthető ebből, hogy a történetíróra nézve sokkal eminensebb jelentőségű az „idea” fogalma, tartalma, felépítésének sorrendje és értékének fokozatai, mint a keret, a kauzális nexusnak előre elvégzendő felmutatása. Ezért látjuk, hogy a historika maga is szükségesnek vallja az axiológiai szempont alkalmazását¹, s azért az újabb történetírás ismét a „vezérlő eszmék”-re irányította figyelmét.²

Böhm Károly a történeti ideák felett³ vitába bocsátkozik egyes nevezetesebb historikusokkal, mi közben azt állapítja meg, hogy az idea hatalom. Évszázadokat mozgattak, de csak társadalmilag. Egyénileg mélységes alapul az önfentartás ideálja volt a mozgató, csak a társadalomban folyt a harc az intézmények körül, mert ezek álltak közvetlen összefüggésben az egyén önfentartásával. Aki tehát a történelmi ideák eredetét kutatja, annak a társadalom eredetét és szintetikus természetét kell átértenie. Akkor az eszmét és ideált valóságul ismeri fel, melyet az egyesnek önállítása hoz ugyan létre, de amelynek, mint valóságnak, azaz a reális hatásfonatok hálózatának, befolyást tulajdonítunk az emberek cselekedeteire.

Mikor az egyén és társadalmi ideák történelmi rengetegén végigtekintünk, azt látjuk, hogy sem az egyén, sem a köz életében egymásutánságuk törvényét, értelmét nem látjuk, bár jogosultságukat erőszakosságuk kényszere tanúsítja.

A tájékozódás két kérdéstől függ. Először attól: vajon milyen sorrendben lépnek fel tényleg az egyén és köz életében? Másodszor attól: vajon egyforma jogosultsággal bírnak-e vagy értékük szerint fokozatot képeznek, s van-e viszony értékük és ezen sorrendjük között? Ezen kérdések a történelem filozófiájának fundamentumát képezik s miután erre feleletet csakis az értékelmélet adhat, azért tulajdonít Böhm az idea gondolatának oly nagy szerepet az értéktanban.

Az egyéni ideák sorrendjét, szükségességét a lélektanra kellene feltárnia és kimutatnia; a társadalmi eszmékre nézve ugyanezt a történetírástól várnók. Tájékoztató fonalat a szociális eszmékre nézve csakis a lélektan adhat. A lélektan ne csak a lelki élet formai lefolyására fordítsa figyelmét, hanem annak tartalmára is, nemcsak a témára, hanem a témában kifejlő élet jelentésére is.

A lélektan az élet evolúcióját kellene tartalmilag is egyes lépéseire nézve megfigyelnie, azon fokokat fixirozva, melyeken át halad a lélek, míg érettségét eléri, úgy mint a növény és állat fejlődését a petétől vagy anyasejtől kezdve egész odáig kísérjük, amíg virágot hajt és gyümölcsöt terem.

Böhm előtt úgy tűnik fel a dolog, hogy a szellem életének menetében természeti kényszerűséggel van preformálva az ideák fellépésének sorrendje. Ezen ideák az öntudat megérései sem szűnnek meg létezni és hatni, egymás mellett maradnak s vezetik életünket, csak hogy szerepük változik; a megelőző eszközök alakul át a következő számára s a vezetést ezen konkrét és teltebb, érettebb eszme veszi át. Ezen egy gondolatnak uralma mellett a többi célok csak tűnő s elboruló fényben szerepelnek, csak néha tolódnak előtérbe, úgymint a látókör széle felé csökken a tiszta látás ereje.

A fizikai egymásutánságon kívül értékbeli, axiológiai egymásutánság is van az eszmék sorrendjében. Az értékelméletnek biztosabb vezetője nincs, mint az alkotások, melyekben az Én megvalósul. Mert ezen alkotások az uralkodó ideák organizált kifejezései.

Amitől az egyéni és társas élet öntudatos kialakulása függ, az magának az egyéni Énnek fejlettségi foka. Az egyén összideájából kialakulnak, mint éltető hatalmak és realitások a részideák, melyek az egyes öntudatban képek formájában tükröződnek vissza; a közben is ugyanezen részideák a mozgatók s hozzájárulnak az intézmények ideái, mint a társadalom felső rétege, mely az egésznek életét öntudatosan vezérli. Ezen részideák egyszerre és együtt tartják fenn az egyén és köz összideáját s az öntudatban visszatükröződve ennek realitását is megfelelően fokozzák és erősítik. Mint megállapodott fejlettségű realitás az öntudat a maga mértékét alkalmazza összes alkotó tényezőinek megbecslésében, állapítja meg azok értékét. S ezen becslés alapján történik az érett egyén és az érett társadalom öntudatos vezérlése és kialakítása. Az érettségnek fokát az egyesnél éppen úgy, mint a köznél a centrális idea értéke határozza meg. Az idea ennél fogva módszertanilag az értékelésnek ismereti alapja: a ratio cognoscendi, mely magának az egyénnek értékét deríti fel a kutató előtt.

¹ Bernheim, Rickert, Breysig, Arvid Grotenfeld (Über Wertschätzung in der Gesichtsbehandlung) stb.

² Otto Lorenz (Jenai): Die Gesichtswissenschaft in ihren Hauptrichtungen und Aufgaben.

³ Böhm Károly történelemfilozófiájának alapjait e könyvben Makkai Ernő ismerteti „A történelem megértése” című cikkében.

Igy függ össze az idea valósága az értékelmélettel. *Abban, hogy az ideában az egyén és a köz fejlettségi fokát és értékét fel lehet ismerni, rejlik az idea és ideál fontossága az értékelméletre, axiológiára nézve.* Ezzel pedig az axiológia nemcsak a történetírásnak, hanem a történet filozófiájának vagy ha Barth Pállal¹ ezt a társadalomtannal azonosítjuk, a szociológiának is fundamentumát alkotja. Az érték ezen fenomenológiája (= historia filozófiája) ily módon támaszul és bizonyoságul szolgál az axiológiának magának. Már pedig, ha az axiológia igazán az érték elmélete akar lenni, akkor megköveteljük tőle, hogy ne csak az értékelés pszichológiája legyen, hanem egyúttal az érték minden fájának természetét is derítse fel. Csakis így indokolhatja az egyes tárgyaknak tulajdonított becset s szolgálhat elméleti alapul a normatív tudományoknak.

Böhm Károly ezen cikke csak vázlat, de egyike a legérdekesebb vonalakkal megrajzott, gyönyörű színfoltokkal odavetett vázlatoknak, amely az egyén életének, a múlt történetének, a jelen társadalmi mozgalmainak, a jövő szociális kialakulásainak értékét érteti meg, amely ablakot nyit az igazság meglátásához, amely szálánként tépi szét az elavult magyarázatoknak rostjait, hogy olyan utakra terelje, vezesse, vigye, kényszerítse a gondolkodókat, mely utak az új világ kultúrájának megteremtéséhez vezetnek.

Böhm Károlynak a Magyar Filozófiai Társaság Közleményeiben megjelent második értekezésének címe volt: „Mystiken az értékelméletben.”²

Bevezetésében az értékelmélet legsürgősebb teendőire mutat rá, s kijelenti, hogy az a törekvése, hogy az értékek összefüggését megtalálja. Meg akarja találni, ha van, de senkire se kívánja reáerőszakolni, ha nincs. Ha azt találja, hogy minden türelmes elemzés mellett sem észlelhetők az egybeforrasztó szálak a tárgyban, akkor be fogja vallani, hogy nem talált rá. Szerencsésebb és élesebb szemű kutató talán rájuk fog akadni, ő azonban nem fogja mondani, hogy ott vannak.

Pedig *lehetnek* ott. Két oldalról is juthattak a tényekbe: Én vetíthettem bele vagy egy más intelligencia mélyeiből kerülhettek oda. Amaz út, mely az *Énből* akarja megérteni az összefüggést, sikerrel biztat és teljesen *pozitív* út. Emezt, mely egy *ős-Énből* próbálja ugyanazt, amit az adott tényleges Énből nem tud megérteni, Böhm *misztikus* útnak tartja s azt hiszi, hogy semmiféle sikerre nem vezet, sőt azt bizonyítja, hogy nemcsak reménytelen, hanem az értékelmélet tudományos kialakítására nézve megtevesztő és — mivel az érték gondolata a társadalmi élei legfőbb mozgatója — szellemi életünk józanságára és szabadságára nézve veszedelmes.

Ennek bizonyítása képezi ezen értekezésének tartalmát.

Igy munkálkodott békés nyugalomban Böhm Károly, feltűnés nélkül, csendben.

Ebből a csendes nyugalomból egyszer nagyon kizökkent. A matematikai és természettudományi kar ugyanis arra kérte a minisztériumot, hogy a matematikai és természettudományi fakultáson állítson fel egy természetbölcseleti tanszéket, melyre a maga részéről a kinevezendő tanár személyét illetőleg azonnal ajánlatot is tett. A bölcselet-, nyelv- és történelemtudományi kar általában nagyon meglepődött azon, hogy a filozófiai kar keretébe tartozó előadások tartásáról a testvérkar kíván gondoskodni és esetleg olyan tanszék megalapozását készíti elő, mely a filozófiai karba tartozik. Böhm különösen felháborodott, úgy érezte, hogy tekintélyét akarják aláásni, hogy tudásában kételkednek, s kimutatta, hogy mindazt, amit a kinevezendő tanár érdeméül felsorolnak, ő már régebben kifejtette, megállapította, kidolgozta részben önállóan, részben Beer alapján. A kar is Böhm mellé állott, s a minisztériumhoz írt felterjesztésében amíg egyrészt a saját jogáért szállott síkra, addig másrészt Böhmnek a természetbölcseleti kérdésekben való tájékozottságát védte.

Keserű, nagyon keserű dolog volt ez. Mi azonban nem térünk ki rá bővebben, mert az ügy még most nem ért meg egészen a történelmi tárgyalásra!

Időközben Böhm a Magyar Tudományos Akadémia tagja is lett! Ezzel a sors abban a kiváló kegyben részesítette Böhmöt, hogy végre az akadémiaától is elégtételt kapott mindama keserőségekért, amelyek oly méltatlanul érték.

Amikor évtizedekkel előbb ő kopogtatott pályamunkájával az akadémián, visszautasításban volt része, most pedig kiváló tanítványa, Tankó Béla nyert díjat „Az esztétika módszertana” című „komoly, értékes munkájával”, akinek egyenesen javára, előnyére írták, hogy *filozófiai álláspontja teljesen egyezik Böhm Károlyéval* s a bírálók kiemelték, hogy Böhm Károly „műveiből való idézetek, rájuk való utalások

¹ Philos. der Geschichte als Sociologie I. K.

² XXX. füzet 80-110.

végighúzódnak az egész pályaművön; a legtöbb fontos kérdésben a derék tanítvány megszólaltatja az érdemes mestert.”¹

Amikor „Az ember és világa” I. kötete megjelent, Böhm Károly munkájáról az akadémia semmit sem akart tudni. Észre sem vette, meg sem bírálta. Egyszerűen eltekintett felette. Harminc év múlva annyira megváltozott Böhm művéről a véleménye, hogy „Az ember és világa” III. kötetét akadémiai nagy jutalommal koszorúzta meg.

S amíg Böhm 1884-ben élesen támadta az akadémiai tagokat, hogy a Magyar Philosophiai Szemlétől távol tartották magukat, s nem nyújtottak segítőkezet arra, hogy a filozófia Magyarországon elterjesztessék, — addig az akadémikusok egy évtized után maguk sorába emelik, még pedig 1896. május 15-én levelezőtaggá, s 1908. április 30-án rendes taggá választották meg.²

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Böhm Károly megválasztása előtt is szerepelt már az akadémián, még pedig 1881. május 9-én, amikor mint vendég „A lényeg formaisága” című értekezését³ olvasta fel.

E cikk rövid kivonata a következő:⁴

A filozófiai ismeret szükségképpen való alapfogalma: A lényeg (substantia). A realiztikus dogmatizmus Kant előtt a tényeket „subjectum perdurabile et modificabile” alakjában keresi s annak alkotó részeit attribútumoknak, változó részeit „accidens”-eknek (skolasztika) vagy „modus”-oknak (Cartesius, Spinoza, Wolf) nevezi. E felfogás azonban számos belső nehézségekben szenved, amennyiben a substantia és attribútum közti viszonyt ellenmondás nélkül megfejtani nem tudja. Ez ellenmondások részletes fejtegetése kimutatja, hogy a lényeg és módosulatok, mint reális tényezők, a külső tárgyakban nem szerepelhetnek. Ugyanígy eredményre kényszeríti a gondolkodást az egyes és egyetemes substantia közti viszony is; mind a két faj szükséges a világ felfogásához (azért az atomizmus és a monizmus egymásra utalnak folytonosan) s mégis: a valóságban e két substantia nem fér meg.

Ez oknál fogva kellett a lényeg és módosulat fogalmait a külső tárgyakból az ismerő alanyba áthelyezni, vagyis a lényeg *ismerési formának* mutatni ki. Ez pedig úgy sikerült, hogy lényeg állandóságát ismereti feltételnek, ez állandóságot pedig a tudat fixírozó munkájából érthetőnek derítette ki. Azon része a tárgynak, melyet ily módon abszolúte állandósít a tudat, az a tárgynak jelentése, mert a tárgyak csak az alany képei, s e képekben az állandó a logikai jelentés. E jelentés, egységnek nézve, adja a lényeg, részeire felbontva adja a módosulatokat. Minthogy ugyanolyan viszony van a szülő ok és okozata között is, azért érthető, hogy némely tanok (Spinoza) a lényeg oknak, a módosulatokat pedig okozatainak fogták fel. A lényeges módosulatok közti nehézségek, melyek a realizmusra nézve megfejtethetnek, ez állásponttól egyszerű megoldásukat nyerik.

Ez álláspont igazolására Böhm egy befejező szakaszban a lényeg rövid történelmét adja, melyből kiderül, hogy Kant után levő filozófia dialektikai szükségképpeniséggel utal a szerzőtől adott megfejtésre, azon oknál fogva, mert csak ez a megoldás bírja mindazon nehézségeket megszüntetni, melyek a lényeg felfogásától ez ideig elháríthatatlanok voltak.⁵

Az akadémián ez volt Böhm első szereplése, másodszor már csak akkor lépett fel, amidőn őt levelezőtagnak választották meg. Felolvasásának címe: „Az értékelmélet feladata és alapproblémája” volt,⁶ mellyel 1905-ben a Marczibányi mellékjutalmat nyerte el. Az akadémia bírálata szóról-szóra így hangzott:⁷

A nagyjutalom és Marczibányi mellékjutalom ez évben az 1898—1904. évközben megjelent filozófiai munkákat illetően meg, az osztály e művek közt nem talált olyat, melyet a nagyjutalommal kitüntethetett

¹ Akad. Értesítő 269. füzet (1912. máj.) 287. és 288. II.

² Levelezőtagsági oklevelét csak 1900. márc. 12-én adták ki Böhmnek, mert ekkor tartotta székfoglalóját. Az oklevelet Br. Eötvös Loránd elnök és Szily Kálmán főtitkár írták alá. A rendes tagsági oklevele 1909. november 8-án kelt, melyen Berzeviczky Albert elnök, Heinrich Gusztáv főtitkár aláírása látható.

³ Értekezések a bölcsészeti tudományok köréből. Kiadja a Magyar Tud. Akadémia. A II. osztály rendeletéből szerkeszti: Pesty Frigyes, osztálytitkár, II. kötet. VII. szám. A lényeg formaisága. Böhm Károly tanártól. (Olvastatott a II. osztály ülésén 1881. május 9-én.) Budapest, 1881. A M. T. Akadémia könyvkiadó-hivatala.

⁴ Akadémiai Értesítő. XV. évfolyam (1881.) 124. I.

⁵ Lásd bővebben e könyvben Kónya Sándor: „Böhm elszórt eszméi rendszere felépítéséig” című cikkét.

⁶ Értekezések a bölcsészeti tudományok köréből. Kiadja a Magyar Tud. Akadémia. A II. osztály rendeletéből szerkeszti: dr. Pauer Imre, osztálytitkár. III. kötet 4. szám. „Az értékelmélet feladata és alapproblémája.” Székfoglaló értekezés. Böhm Károly I. tagtól. (Olvastatott a M. Tud. Akadémia II. oszt. 1900. márc. 12-én tartott ülésén.) Budapest, 1900. — Kivonata megjelent az Akad. Értesítő XI. kötet (1900. aug. 15.) 8. füzet 408—413. II.

⁷ Jelentés a nagyjutalomról és Marczibányi mellékjutalomról. Akad. Ért. XVI. kötet (1905.) 227. I.

volna. A Marczibányi-mellékjuttalom azonban minden évben az aránylag legjobb műnek kiadandó lévén, azt a magyar filozófia egyik érdemes régibb munkása Böhm Károly egyik kisebb, de tartalmas értekezésének: Az értékelmélet feladata és alapproblémája (1900. 58. lap) javasolja kiadni. A szerző ez értekezésében csatlakozik ahhoz a nagy nemzetközi filozófiai mozgalomhoz, mely újabb időben az érték fogalmát tette vizsgálódásainak középpontjává. A szerző az egész újabb irodalmat lelkiismeretesen felhasználja, a nélkül, hogy ezzel kutatásainak önállóságán csorba esnék. Kifejti, hogy az érték fogalma mily nagy szerepet játszik a logikában, esztétikában, közgazdaságban és erkölcsstanban és főleg Schuppet említi, kinek nézetei termékenyítőleg hatottak ő reá. Azután kitűzi értekezése feladatát; meg akarja vizsgálni, mit tesz az: értékelni, hányféle értékelési mód lehetséges és mily viszony áll fenn közöttük? Háromfajta értéket állapít meg: a kellemest, a hasznosat, a nemest, amiből három etikai irány származik: a hedonizmus, az utilizmus és az idealizmus. Érdekesen összeveti ezt a három módját az értékelésnek az egyén fejlődésével; a gyermekkorban az élvezetet, a férfikorban inkább a hasznot keressük, érett korban az idealizmushoz hajlunk. Ki akarja azután mutatni, hogy minden érték a nemesség fogalmából fakad és itt finom kritikával elemzi a hedonizmus és utilizmus irányát és végre ahhoz az eredményhez jut, hogy abszolút értékes csak az öntudat, mert az öntudat intelligencia, szellem. „Nincs ennél fogva nemes más, mint a szellem és az ő rokonsága.” Az értekezés nem ad kész egészet, inkább irányt jelez és néhány alapelvet állapít meg; inkább programja egy értékelméletnek, mint maga az elmélet. De így is tartalmas és értékes mű.”

Ezen javaslat alapján Böhm Károly megkapta a Marczibányi mellékjuttalmat.

Harmadik felolvasását 1909. nov. 8-án tartotta, amikor mint rendes tag foglalta el akadémiai székét. Felolvasásának: „A megértés, mint a megismerés középponti mozzanata” címet¹ adta és az értékelméleti problémák megfigyeltével foglalkozott benne, illetőleg folytatta benne „axiológiá”-jának igazolását újabb kutatásai alapján.

Értekezésében két kérdést vet fel: 1) mi teszi a tárgyat értékessé bármely irányban s nincs-e többféle érték (pl. a szentséges)? 2) milyen összefüggés van tényleg ezen értéktípusok között?²

Mindezen kérdéseknek logikai alapja a megismerésben rejlik. Aki ezért az egyes értékek természetével és fajaival, valamint azok összefüggésével tisztába akar jönni, annak előbb a megismerés alkatát kell tisztázni, ha nem akar képzeleteket fogalmi belátásul venni. A megismerés alkata teszi azért ezen cikknek főkérdését. Minthogy azonban jelenleg általánosan elfogadott ismeretelmélet még nincsen, azért Böhm a fejtegetéseket a következő pontokra fordítja:

I. Az ismeretelmélet feladatát kellett felkeresni a divatos felfogásokkal szemben s azon előítéletekre rámutatni, melyek az ismeretelméletet rendesen befolyásolni szokták.

II. Az ismeretelmélet kiinduló pontját ennek alapján a közvetlen „élményben” találta, minek folytán a megismerésben két főelem volt konstatalható: 1) a megértés és 2) az elrendezés vagy bizonyítás.

III. Ezen cikk csak a *megértés* fogalmát tárgyalja: a) mik a megértés feltételei? b) mi a tárgya (vagyis a „jelentés”)? c) mik ennek a forrásai? d) milyen fajokba csoportosíthatók a jelentések?

IV. Ennek alapján felel a cikk arra a kérdésre is: milyen viszony van az érzékiség és gondolkodás, vagyis a konkrét és absztrakt megismerés között.

A fejtegetéseket, melyekben a cikk ezen kérdésekre felelni akart, maga Böhm Károly a következőkben foglalta össze:

1. Az ismeretelmélet rendesen három pontra szokott kiterjeszkedni: Egyrészt a) a lelki folyamatot vizsgálja, mely által az ismeret elkészül; másrészt b) azon formákat állítja össze, melyekhez ezen folyamat eredménye, a helyes megismerés kötve van; végre c) némelyek még az ismerés némely tárgyát is bele szokták venni, melyeknek formai tisztázását a megismerés feltételül tekintik (pl. Wundt, Schuppe).

Az ismeretelmélet ezen három tartalmi vonása folytán három tudományba oszlott be s három területen illetéktelen betolakodóul tűnik fel: a lélektanban, a logikában és a metafizikában, ahonnan tartalmát kölcsön szokta kérni. A kezelés alatt pedig szem elől téveszti a fundamentális pontot: a megismerés folyamatának és tartalmának sajátos természetét, mely azt minden más pszikikai aktus lefolyásától és tartalmától megkülönbözteti. Pedig az ismeretelmélet önálló volta éppen attól függ, hogy tárgya specifikus természetű aktus; ha ezt elveszti, az ismeretelmélet a fent említett tudományokba egy-egy fejezetként kénytelen beleilleszkedni vagy pedig mesterséges keverékké lesz.

¹ Értekezések a bölcsészeti tudományok köréből. Kiadja a Magy. Tud. Akadémia. A II. osztály rendeletéből szerkeszti dr. Pauer Imre, osztálytitkár. III. kötet, 6. szám. A megértés, mint a megismerés központi mozzanata. Ismeretelméleti töredék. Székfoglaló értekezés Böhm Károly r. tagtól. Budapest, 1910.

² V.ö. A felolvasás kivonatát. Akad. Ért. XXI. kötet 1. füzet (1900. jan. 15.) 5-10. II.

Mert a külön természetű lélektani, logikai és metafizikai részletek egybefogását éppen azért nem bírja megértetni, mert az összetartó köteléket mellőzi. Előbb kell tehát a megismerésnek jelentését és struktúráját ismerni, csak azután érhető belőle a lélektani befolyása, logikai formája s az ezekben megnyilvánuló tárgyaknak minősége.

2. Ezen alkat felmutatását azonban minden előítéllettől függetlenül, feltételezettségtől menten kell eszközölni. Pedig rendesen lélektani, metafizikai részletekkel felfegyverkezve szoktak hozzálátni, mikor „substructiót” akarnak adni a logikának. Ilyen zavaró előfeltétel pl. a) metafizikai dualizmus, egy másik b) az ismeretelméleti dualizmus (Rickert); végül c) ama feltevés, mely a megismerés természetét abban keresi, hogy egy cél által vezéreltetik, melyet az „igazság”-ban, a lételetben vélnek megállapíthatni (Upheus). Mindezen nézetek nem egyebek, mint preokkupációk. Aki ezen preokkupációk egyikét elfogadta, az már egy idegenszerű gondolat hatása alá kerül s nem szabadon, hanem ennek irányába szorítva szerkeszti meg ismeretelméleti nézetét. S így nem az ismerésből magyarázza amaz idolumokat, hanem megfordítva: a idolumból véli megfejthetni a megismerést.

3. Az ismeretelméletnek ezen oknál fogva minden preokkupációtól ment álláspontra kell helyezkednie s oly gondolatból kiindulnia, mely tény és egyúttal a tartalom, forma és folyamat magyarázó gyökere. A jelen filozófiában ezt a tényt közvetlen élménynek (Erlebniss) szeretik nevezni; egykor (Descartes) az öntudatban vélte megtalálni és a német idealizmus ezen nyomokat híven követte. Magának a megismerésnek jellemző vonása az, hogy feltétlenül alanyi aktus. A megismerés a dolog „jelentését” keresi; ez pedig kívülről sehogysen szállhat belénk. Az tartalmilag és formailag csakis az alany felelete az inger izgató hatására. Az „élmény” tehát egy tőlünk származó „jelentés”, mely velünk, öntudatunkkal szemben elhelyezkedett, vagy „elrendezkedett.” De ezen reakció megismeréssé csak akkor lesz, ha az öntudatunk magáévá tette, azaz ha az alanyi aktus öntudatosságom által személyes aktussá lett. Addig csak objektív „tükröződés”, de nem megismerés.

Az „élményben” tehát két elem rejlik: a „jelentő” tartalom és a „szembesítő” forma. A szembesítés a jelentés önállítása, önprojekciója. A megismerés teljes aktusa már most két fázisban valósul meg: 1. Az Énnel szemben elhelyezkedik önkénytelen a kép, mint idealitás — öntudatlan alkotás fázisa; 2. Az Én önkénytelen kialakult képét maga tulajdonává teszi, tehát öntudatos reflexióval fölébe helyezkedik a szembesített képnek s magába felveszi. Szóval: magamévá teszem, ami magam vagyok. S ebből következik:

- a) hogy a megismerés csakis ezen öntudatos aktusban valósul meg;
- b) hogy a megismerés öntudatos erőm gyarapodása önmaga nemtudatos tartalmával;
- c) ezen öntudatos aktusban a pusztá ideális kép „jelentéssé”, a kép önállítása pedig az Én által adott „formává” lesz. A jelentés megadása a „megértés”, a forma megadása az „elrendezés.”
- d) a megismerés alkatában ennél fogva két lényeges alapvonalul a megértés és az elrendezés lép fel, amelyekre a materiális logika („jelentéstan”) és a formális logika („formatan”) épül fel. Amaz a jelentések tartalmát és rendszerét próbálja megállapítani; emez a bizonyítás formáit vizsgálja s az „igazság” jelzőjére vezet.

4. Böhm mindenekelőtt a megismerés lélektani processzusának lefolyását állapítja meg s azt az eredményt kapja, hogy a megismerés teljes folyamata a) az értesüléssel kezdődik, b) a megértésben kulminál s c) az elismerésben befejeződik. Minthogy pedig mindez az alany és tárgy dinemciójára alapul, melynek öntudatos kifejezése az ítélet, azért az ítélet az öntudatos élettevékenység alapformája.

Ezen lélektani megállapítással azonban csak az anyagot nyertük, melynek jelentéstani elemzése rávezet a „megértés” fogalmának megállapítására, amely formailag az azonosításhoz van kötve.

5. A „megértés” által lesz az ideális kép „jelentéssé” s a „jelentés” természete szerint merő idealitás; megjelenési formája szerint „kép” vagy „szembesítés.” Minden képzetnek ez a tartalma, amely valami „tárgy”-ra vonatkozik. A képezés mellett, mint önálló külön lelki aktust az „ítélet”-et fogadta el s lényegét a „helybenhagyásban” találta.

6. Minthogy már most a „jelentések”-nek egész sora terjed ki, melynek egyes tagjait egymásból megérteni nem lehet, a dolgozat kénytelen volt provenienciájukat külön forrásokban keresni. Böhm úgy vélte, hogy egyetemes forrásukat az értelemben lehet megtalálni, melynek egyes tagozatait funkcióknak kell tekinteni s így is szabad nevezni. Ezzel szemben a sokak által főforrásul hangoztatott „érzést” ismeretadó tényezőül nem találta.

Ennek elutasításával azon kötelesség háramlott Böhmre, hogy az intelligencia alkatában azon vonásokat kiemelje, melyekből az összes jelentések rendszeresen összeállíthatók. Ezen alkat nem ismer „tehetségeket”, hanem csak egy valót, melynek fejlődési fokai a három különböző „szemlélés”-ben találhatók. Ha ezen fejlődésben a nélkülözhetetlen funkciókat előre bocsátjuk, akkor sikerül egy sort nyerni, melyben a

jelentések logikai függésük szerint így követik egymást: az alapréteg (kategóriák), a fogalmak (ideák, törvények) — és az érzéki jelentések vagy szenzuális réteg.

Ezeknek kritikai megvizsgálása azon eredményre vezetett, hogy megismerésünkben semmi más tényező nem szerepel, mint csak a jelentés. Ez pedig mindenkor általános, mert az intellektus csak jelentéseket hozhat létre. Az érzékiség szintén „jelentések” komplexuma. Az érzékiség nem járul minden valósághoz, hanem csak bizonyos külön jelentésekhez. A való tehát nem az érzékiség, hanem az intellektuális jelentés, vagyis az általános; az érzékiség csak a jelentésnek egyik existenciális formája, vagyis a jelentésnek projekcionális posztulátuma. S így a megismerés mindenkor a „jelentés” megértésében nyilvánul. Első a „jelentés”, melyet intenciói más jelentésekhez kötnek, — ez a megismerésnek ismeretelméleti felfogása; ellenben csak lélektani empiria az, mely az érzéki egyes átalakításával akarja az univerzálisakat, vagy jelentéseket nyerni.

Böhm ezen eredményeket csak azért kutatta ki, hogy a logikai érték megállapítására eljuthasson. „Mert világos előttem — írja Böhm — hogy a megértés a jelentésre, a jelentés az általánosra, az általános a valóra, a való az igazságra, az igazság a bizonyosságra vezet. Aki tehát a logikai értéket keresi, az ne sajnálja a fáradságos utat, mely ezen momentumok sorozatán át az igazság önértékére fogja elvezetni.”

Böhm eme cikkének rendkívüli értékét éppen ezen kitűzött cél adja meg, amely célt „Az ember és világa” IV. kötete is szolgál.

Böhm Károly ezen tanulmányokon kívül többet nem olvasott fel az akadémián, ahol irányító, vezető szerepet egyáltalában nem játszott, de nem is kívánt játszani.

1910. okt. 31-én tartott ülésén az akadémia bíráló bizottsági tagnak küldte ki, 1907-ben pedig kétszer képviselte az akadémiát. Május hó 22-én, amikor a kolozsvári ref. kollégium ünnepelte fennállásának háromszázadik évfordulóját;¹ másodszor május hó 23-án, amikor Apáczai Cseri János emlékünnepeét ülték Kolozsvárott.² Mindkét alkalommal beszédet tartott az akadémia nevében annak megbízásából,

Igy dolgozott Böhm Kolozsvárott olyan kitartással, hévvel, lázzal, tüsszel, alkotásvágygal, mintha nem hatvan egynéhány év nyomta volna vállát, hanem még mindig az ifjúság lelkes pírja égne arcán.

S ezért a nagy munkásságáért nem várt népszerűséget, kitüntetést, méltóságot, hírt, fényt, dicsőséget. Megelégedett boldogság uralkodott szívében, ha látta, érezte, tudta, hogy családjá rajong érette, növendékei szeretik, barátai tisztelik és kartársai megbecsülik.

Ezeket pedig élte végső éveiben a legnagyobb mértékben kiélvezhette, mert általános tisztelet vette körül nemes alakját!

XX. Utolsó napok.

Böhm Károly 1906. táján betegeskedni kezdett. Kedvetlen, szomorú, szótlan lett. Semmi sem izlett neki, még a munka sem, melyben pedig eddig a legnagyobb gyönyörűségét, örömét lelte. Egyszerre ágynak dőlt, s orvos szomorúan konstata, hogy vesebaj lépett fel. Az orvos tudománya, a szerető hitves gondos, odaadó ápolása Böhmöt újból visszaadta az egészségnek. Megjavult, meggyógyult és Böhm visszaszerzett régi erejével folytatta munkálkodását.

Azaz dehogy is a régi erejével, mert ezt teljesen visszaszerezni többé már nem tudta. A gyógyulás nem volt tökéletes, csak látszólagos, nem volt végleges, csak időleges. A vese többé nem tudott úgy működni, mint eddig, sőt mindig jobban és jobban kínozte.

Böhm vas szervezete három évig tudott ellentállani a betegségnek, míg végre a kór erősebb lett, s 1909-ben újból ágynak feküdt. Kezelőorvosa — Makara Lajos kolozsvári egyetemi tanár — olyan súlyosnak találta a helyzetet, hogy csakis orvosi műtéttel remélte Böhm megmentését. Böhm alávetette magát az operációnak. Bevitette magát a Karolina kórházba, a hol éppen karácsony napján Makara megoperálta, ki örömmel jelenthette az apáért aggódó, férjért remegő családtagoknak: „A műtét kitűnően sikerült!” A javulás

¹ Akadémiai Értesítő 1907. évf. 483. I.

² Akadémiai Értesítő 1907. évf. 483—484. II.

az operáció után rohamosan állott be, s boldog örömmel látták szerettei, mint tér vissza Böhm életkedve, s arcának piros, üde színe.

Böhm felesége és gyermekei ezalatt lázasan készültek a család fejének ünneplésére. 1910. január elsején múlt el ugyanis huszonöt éve annak, hogy Böhm nejét az oltár elé vezette.

Ezt a napot ünnepelték meg kedvesei, akik a kórházban a beteg ágyát körülvették, szívben élő szeretet meleg hangján üdvözölték, átnyújtva neki csokraikat és alkalmi ajándékaikat.

Böhm végtelen boldog volt, amikor imádott nejét és szeretett gyermekeit maga körül láthatta. Meghatottan mondott nekik köszönetet figyelmükért, s könyezve szorította őket szívéhez.

Ez a kedves jelenet és ezt a jelenetet követő derűs lelki állapot igen nagy mértékben elősegítette a gyógyulást annyira, hogy hat hét alatt teljesen rendbe jött, s a kiállott nagy izgalmaknak, fájdalmaknak, szenvedéseknek még a nyoma sem látszott meg rajta. De különösen nem a kedélyén, amely teljesen megváltozott. A zárkózott Böhm-ből közlékeny, a szótlanból beszédes, a társaság elől menekülőből embereket kereső, a komorból tréfás Böhm lett, aki betegségével¹ együtt régi természetét is a kórházban hagyta.

De — sajnos — a kórházba sokkal előbb visszakerült, mintsem ő és hozzátartozói hitték volna.

1911. május elején hirtelen elviselhetlen fájdalmak kezdtek kínozni.

A betegágya mellé hívott orvosok sokáig nem voltak tisztában betegségével, végre Makara megállapította a vakbélgyuladást, amelyen Karolina kórházban azonnal végrehajtott operáció sem segíthetett, mert a vakbélgyuladással egyidejűleg hashártyagyulladás is fellépett, melynek romboló, gyilkoló munkáját az orvosi tudomány megakadályozni többé nem volt képes. A hirtelen jött, nem várt csapás súlya alatt roskadozó családnak szomorúan hozták az orvosok tudomásul, hogy minden reményüket a gyógyuláshoz feladták, mert a hashártyagyulladás terjedését feltartóztatni nem tudják.

Böhm május kilencedikén végrehajtott operáció óta önkívületi állapotban volt. Irtózatossá vált a görcsök kínozták. Roppant fájdalmait az orvosok különféle injekciókkal igyekeztek csillapítani.

Ha öntudata néha-néha egy-egy percre visszatért, boldogan szólította meg gyermekeit és ágya köré gyűlt jóbarátait, de pár pillanat múlva újból eszméletlenül feküdt ágyában.

Május hó 17-én éjjel volt az utolsó tiszta perc. Ekkor — halálsejtelmekről kínozták, az elkerülhetetlen végzetbe belenyugodva — búcsúzott el környezetétől. Fájdalmas volt a búcsú, különösen nejétől vált meg nehezen, kinek a szíve majd megszakadt fájdalmában.

Ezután megint elájult, s másnap, május 18-án, éjjel 11 órakor megszűnt élni.

Halála hírére az egyetem összes épületeire, a luteránus templom tornyára, az Egyetemi Kör helyiségére kitűzték a gyászszászlót, melyek szomorúan hirdették, hogy a legnagyobb magyar gondolkodónak szelleme örökre elszállt. Tanítványai, barátai, ismerősei mély megdöbbenéssel fogadták a gyászos hírt, melyről az egész magyar tudományos világ igaz fájdalommal vett tudomást.

Az egyetem tanácsa azonnal összeült, s elhatározta, hogy az elhunyt ravatalára úgy a tanács, mint a kar koszorút helyez, a temetésen testületileg jelenik meg s külön gyászjelentést ad ki, melynek szövege a következő volt:

„A kolozsvári magy. kir. Ferenc-József tud. egyetem rektora és tanácsa mély fájdalommal tudatja, hogy *Böhm Károly* tb. bölcsészeti doktor, a bölcsészeti nyilvános rendes tanára, az országos középiskolai tanárvizsgáló bizottság tagja, a középiskolai tanárképző-intézet tanára, a magyar tud. akadémia rendes tagja, a bölcsészeti karnak 1901/2. tanévben dékánja, 1902/3. tanévben prodékánja életének 65-ik, tanárságának 41-ik és egyetemi tanárságának 15-ik évében f. évi május hó 18-án elhunyt. A megboldogultat az Egyetem előcsarnokából f. hó 21-én búcsúztatják el. A temetés Besztercebányán f. évi május hó 23-án délelőtt lesz.”

Vasárnap reggel az egyetem előcsarnokában ravatalozták fel Böhm Károly koporsóját. Alacsony állványon, egy pár sötétzöld délszaki növény között, egyszerű sátor alatt nyugodott a koporsó, melynek megtekintésére egymás után érkeztek a megtört szívű ismerősök.

A ravatalt hamarosan beborították a nagy számmal érkező koszorúk, amelyek között a család, barátok, kollégák és tanítványok koszorúin kívül ott lehetett látni az Akadémia, a Magyar Filozófiai Társaság, Nyelvtudományi, Történettudományi Társaság és a többi tudományos intézetek koszorúit, amelyeknek tagjai egyedül voltak képesek a maga igaz értékében felfogni azt a nagy csapást, amely ennek az igazságot kutató nagy szellemnek öröklépénye a magyar tudományos világot érte.

¹ V.ö. e könyvben „Böhm és a nagyvilág” című cikket.

A temetés d.u. 3 órakor kezdődött, amikor a koporsó körül összegyűjt a gyászoló gyülekezet: az egyetem tanárai dr. Szádeczky Lajos rektorral az élükön, az egyetemi ifjúság, a ref. teológia hallgatói, az összes többi tanintézetek tanári kara, az állami, városi és megyei hatóságok képviselői és a volt barátok, rokonok igen nagy számban.

Pósta Béla bölcsészeti dékán búcsúzott először az egyetem bölcsészeti karának nevében a következő beszédben:

Böhm Károly, aki nem voltál a szavak embere, aki egész életeden át mindig cselekedtél, be nagyot cselekedtél most is, szó nélkül, váratlanul! Súlyos betegséget győztél le csak nemrég, szervezetednek avval a szívósságával, mely tán lelkednek törhetetlen energiájából származott és mi mindannyian örömmel láttuk, miként tér vissza erőd; miként festi pirosra a visszatérő egészség rokonszenves vonásaidat. Öröm volt látni, hogy ismét katedrára léphettél és újra kezdetét élni hivatásodnak. Annak az örömnak nagysága, amely akkor kartársaidnak és tanítványaidnak szívét eltöltötte, a hegynek magassága volt, amelynek ormáról ime a bánat mély szakadékába zuhantunk. Újabb gyilkos betegség támadt Reád, mellyel nem tudtál megküzdeni. Oh, ez a cselekedet a legszomorúbb nekünk, annál szomorúbb, mennél inkább hozzászoktunk ahhoz, hogy büszkélkedjünk a Te bírhatásodban! Az emberi intézmények lényege nem mindig ugyanaz, bárha a név, amelyet viselnek, változatlan. A család, a nemzet, a vallásfelekezet külső formáikat állandósággal őrzik, de a belső tartalom, amely ezek alá rejtezik, sokszor változtatja arcukat! A virágzás egészséges ereje helyett hányszor takarnak e nevek szomorú pusztulást! Minden attól függ, milyen egyének alkotják az egyes intézményeket. Egyetemünk is emberi intézmény, amelynek igazi jelentőséget annak tagjai adnak. Az utóbbiaknak sajátosságai szabják meg, hogy a dicsőség zenitjén jár-e, vagy a tespedés és hanyatlás útjait rója. Böhm Károly a Te egyéniséged a legsúlyosabbak közé tartozott, mely minden intézmény keretében megbecsülhetetlen értékeket jelent! Azokban az intézményekben, amelyek hazánkban a filozófiának, mint szaktudománynak művelésével foglalkoznak, már jó régen elsőrangú filozófiai írónak és e tudomány legkiválóbb módszeres művelőjének igazoltad magad, szólhatnak tehát arról, hogy mit jelentettél a tudósok világában. Kiterhetnék arra is, hogy mi voltál, mint helyettesíthetetlen érték családjában, beszélhetnék mélyen gyökerező polgári erényeidről, amelyek hazánk társadalmának kölcsönöztek díszt és — ha pár szóval is — megérinhetném, mi voltál érték tekintetében egyházad életében. Ha ezt tenném, nem is végeznék fölösleges munkát, mert hiszen egész nagyságod csak ily sokoldalú megvilágításban tűnnék ki és emellett a professzor egyéniségére nézve nem is mellékes az, hogy mi volt a szaktudományban, a családban, felekezetében és a társadalomban. De ezekről nem szólok. Csak arról beszélek most, ami Te nekünk voltál. Majd szólnak ezekről mindazokban az intézményekben, ahonnan Te hiányzol, és akiket szólásra kényszerít annak a nagy hiánynak az érzése, amelyet a Te eltávozásod okozott. Nekünk Te nemcsak az a nagy filozófus voltál, aki ennek a hatalmasra fejlett tudományszaknak minden zegét-zugát ismerted és átértetted, aki magad is önálló becsű irodalmi műveket alkottál, hanem ízig-vérig való tanár. Benned megvoltak az egyetemi professzornak legragyogóbb sajátosságai. Nagy tehetséggel áldott meg az Isten és Te ezt lelkes, lelkiismeretes, szorgalmas, energikus munkával az igazi szakembernek tökéletes briliánsává fejlesztetted ki. A Te tudásodban minden részlet egyenlő tisztaságban és világosságban tündöklött és éppen ezért annak nagy egészét a leghatározottabb biztossággal tekintetted át. Neked nem okozott egy percre sem nehézséget, hogy a lényegest kiemeljed. Csodálatos könnyen állítottad össze azt a szilárd vázat, amelyre eszméidet felrakván egy fényes elme tiszta alkotását tártad mindig elé. A jó professzornak ez a legelengedhetetlenebb kelléke benned hősi fokban volt meg. De volt benned egyéb is: a közlő tehetségnek az a csodálatos ereje, amely nélkül kiváló szakíró lehet az ember, de kiváló professzor semmi esetre sem. Alkalmazkodni a hallgatósághoz, mindent a maga helyén és maga idejében mondani nemcsak gondos előkészítés eredménye, hanem isteni adomány is, és ez az adomány Neked olyan nagy mértékben jutott ki. Hozzá tegyem-e még, hogy huszonhat évi középiskolai tanári működés adott ennek a nagy tehetségnek olyan tökéletességet, amely szinte ritkítja párját. De mi volna mindez lelkednek nagy nemessége nélkül, melyet elhunytad felett szomorkodó egyik legrégibb kollégád igen találóan úgy fejezett ki, hogy ártatlan voltál, mint egy gyermek. Szép, igaz és jellemző szavak, amelyekhez csak azt kell hozzátennem, hogy e lelki nemesség hátterében a Te szívednek nagy szeretete világított és melegített. Ime, ezekkel a kiválóságokkal megáldott professzort láttuk mi Te benned, ezeknek elvesztését gyászoljuk. Értékek ezek, amelyek a mi egyetemünkre fényt és dicsőséget árasztottak. Ezek a Te nagy tulajdonságaid gyűjtötték köré az egyetemi hallgatók nagy sokaságát és ezek ígérték meg és varázsolták Hozzád a hivottaknak azt a kisebb, de kiválasztott csapatát, amely Téged teljesen megérteni képes volt, amelybe tudásodat és egész lelkedet úgy átvihetted, hogy azok immár iskoládnak továbbvivőivé lettek. Tudtál tanulni, tudtál tanítani és mindezt mindenek felett mélyen rejtő és egész lényedet átfogó honszereteted inspirálta, mely hazád nagyságának alapjait jól felfegyverkezett tudományos generáció felnevelésében is lerakni kívánta. Szívünk elszorul a gondolatra, hogy ez a sok kincs és gazdagság Veled tűnik, abban a ragyogó képviselőben, mely a Te személyiséged volt. Vigasztalásunk, hogy szellemed műveidben és tanítványaidban tovább él. Mai bánatunkat nem enyhíti ez, de legalább erőt ad és ez is nagy jótétemény. Legyen békés nyugvásod, légy áldott haló porodban. Neved és szellemed úgy sem halhat meg soha, azt itt hagyta hazai

tudományosságunknak, egyetemünknek, családnak és hazának, hogy ne mond hassuk magunkat soha szegényeknek. Böhm Károly, Isten veled!

Pósta Béla nagyhatású beszéde után Apáthy István egyetemi tanár a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából mondotta a következőket¹:

A Magyar Tudományos Akadémia búcsúzó szavait intézem Hozzád most, hogy utolsó útra kelsz Böhm Károly! Az Akadémiának bizonyára minden tagja mélyen átérzi már ma is a veszteséget, mely bennünk elköltözéssel által ért; de véled is úgy lesznek kartársaid s az utánunk jövők, mint ama ritka madárral, kit a Te lelkeddel oly rokonlelkű nagy magyar költő, Vajda János megénekelt: az emberek csodálkozva nézik, amint a magas égen fejük felett elrepül, de még jobban fogják csodálni akkor, mikor majd eltelték századok, s nem láttak többé hozzá hasonlót. Odafele szárnyalt és suhant el felettünk a Te lelked, s nem az erőd volt csekély, de a magasság volt igen nagy, hogy oly keveseket tudtál magadhoz emelni. Fájdalmas az ittmaradók számára, vesztesége is a magyar tudománynak; de a Te emlékedet csak sugárzóvá teszi, hogy — ha sokakat nem is emeltél magadhoz — legalább nem is alacsonyodtál le soha senkihez. A Te nagy tudományod felváltatlan pénzjegyeinek nem volt forgalmuk a piacon, mert Te azokat aprópénzre soha be nem cserélted. Nem is kerestél a vásárok zsivaját, ahol mindent eladnak, vagy legalább is mindenre alkudoznak. Társztalan vándora voltál a magyar tudománynak, külön utakon járó. Tekintetted önmagadba mélyedt és az önmagad igaz lelkében kutattad a lét legnagyobb titkainak kulcsát. Már megtaláltad s mi nehéz, szomorú szívvel nézünk utánad: miért is nem tudtunk többen megérteni? Elmész annyi más, a saját korában csak kevesektől értett nagy tudósunk után. Köszönjük Néked, hogy legalább itt hagyta a magyar tudomány dicsőségére munkádat. Hála kisér utolsó utadon: Isten veled!

A Magyar Filozófiai Társaság nevében Schneller István egyetemi tanár intézett a megholt búcsúszavakat a fájdalom legőszintébb hangján. A tanítványok nevében Tavasz József mondott beszédet, s miután Dianiska Frigyes evangélikus lelkész elvégezte az egyházi szertartást és imát mondott a nagy halott felett, az egész gyülekezet a pályaudvarra kísért ki a koporsót, ahol még egyszer felzokogott az egyházi gyász ének, még egyszer felhangzott a pap megáldó búcsúszava, s azután Böhm haló porait visszavitték Besztercebányára, hogy ott szeretetei között találja meg az örök nyugalomát.

Besztercebányára csendben, minden zaj, feltűnés nélkül, majd oly észrevétlenül érkezett meg, mint ahogyan innét eltávozott évtizedekkel előbb rozoga szekéren a pozsonyi gimnáziumba, hogy nagy hivatására előkészüljön.

Szerény volt egész életén át. Elején éppen úgy, mint a végén, és bár e két határpont között eszének, tehetségének nagyszerű megvillanásai oly dicsőséget szereztek nevének, hogy ebből a dicsőségből kijut szülővárosának éppen úgy, mint nemzetének, az egész magyarságnak, mégis mert kiválóságát soha senkivel sem éreztette, hanem mindig csendes munkása maradt a hazai kultúrának, azért sokan, nagyon sokan nem ismerték, örök hazajövetelét észre sem vették.

A besztercebányai pályaudvaron Sztéhlo Gerő lelkész mondott a halott felett rövid imát, mely után a temetőbe kísérték Böhmnek földi maradványait.

A sírnál dr. Schneller István kolozsvári egyetemi tanár mondott gyászbeszédet az egyetem karának nevében.

Gyönyörű volt e beszéd. Nemcsak a nemes barátság, a mélyen érzett igaz fájdalom bánatos hangja rezgett ki belőle; nemcsak a sablonos elismerés a megholt iránt talált benne a szokottnál szebb szavakban kifejezést; nemcsak nagy vonásokban megrajzolt ismertetését kaptuk benne Böhm munkálkodásának, hanem élesen, lelkesen, erős hangon kiáltott ki belőle Schnellernek és vele a kolozsvári egyetemi karnak és az egész magyar tudományos világnak ama erős hite, meggyőződése, hogy Böhm nem sokára feltámad.²

Ezzel a beszéddel temette az egyetem Böhm Károlyt, de egyszersmind ünnepelte feltámadását is!

Ez a beszéd hid volt a földi és a megdicsőülő új élet között, amikor a test elporlad, de a szellem, a szellemnek nagyszerű alkotásai örökké élnek, s meg nem semmisülhetnek soha!

Böhm Károly eltűnhetett. Elvihette magával komolyságát, markáns egyéniségét, puritán jellemét, erős meggyőződését, végtelen finom becsületességét, vasszorgalmát, kitartását, érzékeny lelkületét, éles bírálóképességét, a szépnak, jónak, igaznak lelkes szeretetét, művészetekért való rajongását, tántoríthatatlan hazaszeretetét, családját és barátait iránt való odaadását, szóval mindazt, amik Böhmöt Böhmmé tették, csak egyet nem: szellemének kincseit, amelyekkel megajándékozva nemzetét, gazdaggá tette a magyar filozófiát!

¹ Akadémiai Értesítő, 1911. évf. 416. l.

² E feltámadást hirdeti e könyv is. Ezért e beszédet az első kötet végén, azon helyen közöljük, ahol az életrajzi adatok után Böhm munkálkodásának ismertetése következik. A földi lét után — a szellemi halhatatlanság!

Böhm neve el nem enyészhet, művei el nem porladhatnak — soha!

Mert lehetetlen, hogy örök életre fel ne támadjon az, aki új hazát szerzett a filozófiának, s új filozófiát adott hazájának!

II. EGY GYERMEKKORI BARÁT BÖHMRŐL. (ADATOK DR. BÖHM KÁROLY ÉLETÉHEZ.)

ÍRTA :

DR. KRÁLIK LAJOS.

Édes atyám 1859. szeptemberében vitt fel engem Besztercebányára az ottani ág. hitv. ev. al gimnázium második osztályába. Itt ismerkedtem meg Böhm Károllyal, aki akkor a harmadik osztályba járt.

Ez az al gimnázium egyike a legkisebbnek az országban. Megteremtette a luteránus érzület, mely nem tudott abban megnyugodni, hogy fiait a katolikus iskolákban neveltesse és ebben az érzésben megalkotta magának a protestáns iskolát. Az én időmben négy al gimnáziumi osztálya volt és a felső gimnáziumból az ötödik osztály. Tanárai szegényes fizetésből éltek; a nőtlenek hónapos szobákban laktak; alig volt 500 frt. évi fizetésök.

A besztercebányai gimnáziumnak alig volt 100 tanulója. Majdnem mind a besztercebányai intelligencia és a vidék szülöttje. Valamennyi szegény nép; valami szellemi nagyság se volt közöttük. De egészen véve szorgalmas faj. Tanárai mind lelkes professzorok voltak, akik szeretettel foglalkoztak a hivatásukkal. Nemcsak lelkesen tanítottak, hanem igazán barátjai is voltak a fiatal embernek. Elhívták magukkal az ifjakat, sétálni jártak velük, sőt lakásukon is felkeresték őket. Baltik Frigyes, a mostani püspök, Heinlein Adolf és Márkus Sándor tanították a latint, görögöt, vallást, magyart, németet, természettudományokat, számtant. Hálával emlékszem tanításukra és felemelő barátságukra.

Böhm Károly 1859-ben a harmadik osztályba járt. Én a másodikba. Három évig voltunk együtt.

Most, ötven év után, megírom, hogy milyen gyerek volt az, aki később Magyarország legnagyobb filozófusa lett.

Filozófiáról 1859—1862-ben szó nem volt még. Azért mégis a gimnázium minden gyereke ismerte Böhm Károlyt. Nem tudtuk, hogy mi lesz belőle, de azt mindegyikünk érezte, hogy kiváló embernek született.

Külsőleg semmiben sem különbözött valami feltűnően a többi tanulóktól. Egészséges természetű volt. Szülei gondoskodtak róla, hogy mindig egyszerűen, jól legyen felöltözve. Mindig tiszta volt, soha sem volt piszkos. Lelkülete jó kedvű volt. Szaladgálni, játszózni, különösen labdázni csak úgy szeretett, mint a többi gyerek. A játékban valami kiváló szerepet nem vitt. Nem is arrogált magának ilyet. De játszott csak úgy azzal a szenvedéllyel, amellyel mindannyian a labda nemes sportjának hódoltunk. A majálisokon táncolt, úgy-amogy; táncolni nem táncmestertől tanult. Nem volt szenvedélyes; nem haragtartó; nem önhitt. Kedves kollega volt mindenben; alapjában nyugodt, gondolkozó fiú, kit nem bántott soha mérgelődés, elégedetlenség; inkább jókedvű, derült kedélyű volt. Ami neki disztigvált becsületet biztosított, az az iskola volt.

Öt évig volt a besztercebányai gimnázium tanulója és ez öt évben mindig mindenben első eminens! Egyikünk sem emlékszik rá, hogy Böhm Károly valaha más kalkulust kapott volna, mint eminenciát! Pedig nagy átalakuláson ment keresztül ebben az öt évben! A gimnázium, mely 1859-ig német volt, 1860-ban magyar lett. Minden tárgyat magyarul adtak elő; a fiuknak egy előttük új nyelven kellett tanulniuk. Böhm Károly a magyarban is úgy győzte az iskola nehézségeit, mint a németben. A magyart úgy tanulta, hogy épp oly jól tudta kezelni, mint a németet. Nem emlékszem rá, hogy valaha szidta volna a magyar nyelv behozatalát. Mikor az ötödikbe járt, hát akkor már nemcsak Schillert és Göthét tanulta, hanem Petőfit és Vörösmartyt is; ezeket szavalta lelkesen és ragyogó arccal.

A tanárok is respektálták Böhm karakterét. Nem is kellett neki szabályszerűen felelni, nem kérdezték ki, mert regula volt: „Böhm úgy is tudja!” Csak ha valaki nem tudta a leckéjét, csak akkor szólították fel: „No hát mondja meg Böhm, hogy mit kell felelni”, amit aztán Böhm mindig megtett.

Nem volt bőbeszédű, sőt inkább keveset beszélt. Azon, a mit beszélt, aztán meglátszott, hogy mindig gondolkozva mondja.

Nem dulta őt semmiféle világfájdalom, inkább derűlten nézte és tanulta a világot. Minden irigység, nagyzási hóbort nélkül. Pajtása se volt a tanulásban. Mindig egyedül tanult és mindig első eminens volt. Tekintély, amit ő nem is keresett, de amit szívesen megadtak neki tanuló társai.

A gimnázium legnehezebb tárgya a latin és a görög nyelv. Persze, ebben is az első volt. Tanuló társai mind elismerték, hogy ebben a két tantárgyban különösen excellál. Az ötödik osztályban Homerost úgy olvasta, mint mi a Zalán futását. Én meg is interpelláltam, hogy „ugyan hogyan tanulod te ezt a görögöt? Nem értem, hogyan lehet ezt úgy tudni, mint te tudod!” Feleletül kaptam: „Szeretem a görögöt. Privatim is tanulom. A negyedikben megvettem Curtius görög nyelvtanát és végig tanultam otthon magam. Nem is kellett aztán már az iskolában vigyáznom a tanár előadására. Amit a tanár tanított, azt én már otthon megtanultam volt Curtiusomból. Könnyű dolog volt valamit tudnom. Én már a negyedik osztályban otthon olvastam Plato Kriton-ját. Nem olyan nagy dolog az! Csak foglalkozni kell vele otthon! Akkor aztán az iskola is jól megy. Megtettem más tantárggyal is, hogy otthon magamba előre megtanultam a könyvből azt, amit a tanár később tanított!”

Ekként magyarázta Böhm nekem 1862-ben az ő tudományát. Nagyon furának tartottam akkor. Most belátom, hogy ez az igazi tanulás. Csak ezen az úton lehet sokra vinni!

Ha Böhmnek 1859—62-iki tanulását röviden jellemezni akarom, hát azt kell mondanom, hogy filozófiát semmit se tudott. Nem volt ez az alsó osztályban tantárgy. De azt, amit tanítottak, azt filozofikus ésszel tanulta és tudta. Sokkal többet tudott, mint a többi, mert amit tudott, azt autodidakta módon tanulta és sajátította el.

A gimnáziumi tantárgyakat mind dominálta; sokkal többet tudott, mint tanulótársai. Biz azok között egy sem volt, aki megvette volna Curtius nyelvtanát, aki proprio motu a negyedik osztályban Platon Kritonját eredetiben olvasta volna!

Az iskolatárgyakon túl sokat foglalkozott a görög nyelvvel és Homérosszal. Azt hittük akkoriban mindnyájan, hogy a görög nyelv tanára lesz. Kantról is azt hitték az iskolatársai. De Böhm olvasta és tanulta 1860—1861-ben a német irodalmat is. Schillernek több költeményét megtanulta; így a 14 oldalas Glocke-t. 1860-ban a magyart kezdte kultiválni: Petőfit, Vörösmartyt könyv nélkül tanulni, lelkesen szavalni. Igen nagyon szerette!

Általános volt az érzés, hogy ember lesz belőle! Hogy éppen a filozófiában fog kitűnni, arra egyikünk sem gondolt. Bizonyára ő sem.

1862. júniusában befejezte Besztercebányán az ötödik osztályt, persze mindenből eminenciával és elment az év szeptemberében Pozsonyba az evang. liceumba. Két évig nem is láttam.

Én 1864 szeptemberében ott hagytam a pesti kegyesrendű gimnáziumot és felmentem Pozsonyba az ottani evangélikus gimnáziumba, a liceumba. Tudva azt, hogy Böhm most ugyanabba a gimnáziumba jár, előzetesen levélben tudattam vele odajöveletemet; felkértem, hogy segítsen ott Pozsonyban az elszállásolásban, amire azt a feleletet kaptam, hogy csak jöjjen fel, keressék fel; majd a helyszínen elintézzük mindent.

Hát felmentem Pozsonyba. Böhmöt kerestem a lakásán. Nem volt otthon. „A kávéházban, a Karner-ben lesz.” Bizony félve mentem a kávéházba! Alig mertem benyitni! De hát benyitottam. A nagy, óriási teremben csak úgy hemzsegett a sok diák a biliárdok körül. Alig hogy benn vagyok, egy óriás „Szervusz, Lajos!” fogad. Böhmötől jött az üdvözlés, aki az ajtó mellett levő biliárdon játszott. „Mindjárt végezek.” Lökött egy nagyot és aztán dörgő hangon „Kristoforo”-t kiabált. Megjelent a pincér; annak kifizette a 9 krajcárt és hozzám fordult: „Rendelkezésedre állok.”

Mentünk Böhm lakására. Az uton Böhm elmondta nekem, miképpen véli ő pozsonyi életemet berendezendőnek. Én vele fogok lakni; a lakásért egy hónapra 4 forintot kell fizetni, kosztot az alumneumban kapok. Persze elfogadtam a proposícióját és így két évig Böhmmel együtt laktam egy szobában. Az első évben Böhm a liceum nyolcadik osztályát, a másodikban a pozsonyi teológia első évét járta. Volt alkalmam Böhmöt megfigyelni.

Eleinte úsztam a boldogságban. Milyen hatalmas élet volt az a pozsonyi deák-élet! Soha se hittem volna, hogy Magyarországon is van ily nagy szabadság és dicsőség!

A régi ismerőseim is mind megváltoztak. Szinte új, hatalmas alakok lettek Pozsonyban, akiket csak csudálni, bámulni lehetett.

Meg is mondtam Böhmnek, hogy alig ismertem rá, a besztercebányai Böhmre, mikor a kávéházban nagyhatalmasan dörögte a „Kristoforot”, mikor a dákot úgy forgatta a kezében, mint valami majesztás a kormány pálcáját. . . ! „Egészen más ember vagy! Szinte ideális egy fráter!” — mondtam neki.

Böhm mosolygott: „Nem változtam meg jóformán egy cseppet sem. Csak fejlődtem; ember lettem. Besztercebányán Krähvinkler életet kellett élni. Nem volt ott semmi szabadság; papa nagyon rendes, bigott ember volt. Nem volt kávéház, sörház, et cetera . . . nem voltak gazdag diákok. Hát itt Pozsonyban más életet élünk. Szabadok vagyunk otthon; van egyletünk az iskolában: a magyar önképzőkör; van kávéházunk: a Karner, melyet a liceumi ifjúság tart fenn; van korcsma, ahol mulatni lehet; van újság, amit olvasni szabad; van színház. Szóval: mások a viszonyaink, és ennél fogva mink is mások vagyunk. Szabadabbak, lármásabbak. Jobban tudunk az emberek közt forgolódni. Itt urak vagyunk; Besztercebányán gyerekek voltunk. De ez mind csak külsőség; belsőleg csak olyanok vagyunk, mint Besztercebányán. Tanulunk, studiózunk. Tanulunk most is azzal a passzióval és komolysággal, mint Besztercebányán.”

Böhm tanulásáról alább elmondok a tapasztalataimat. Most egyelőre konstátálom, hogy igaza volt abban, amit a besztercebányai és a pozsonyi életről mondott.

Más, szabadabb viszonyok voltak Pozsonyban! A fődolog, az apai és anyai ellenőrzés, a Krähvinkler dimenziók mindenben, ami az életre vonatkozik, azok elestek. Jött a szabadság helyükbe. Bátrabbak, lármásabbak lettek a fiúk; szabadon fejlődött a mulatságok választása, szabadon fejlődött az ifjúság öröme és élce.

Böhmnek akkoriban igen szép bariton hangja volt. Senki se ellenezte, — hát énekelt, dudolt, brúgolt mindig. És boldog volt, ha énekelni taníthatott. Az első dolog, amire engem tanított, a „Gaudeamus igitur” volt. Majdnem minden nap énekeltek otthon a stúdiumok között a pauzákban.

Az utolsó két sort különös deliciával énekelte Böhm. Mindig ismételte, da capo-za!

Egyáltalában nagyon büszke volt rá Böhm, hogy most (1865-ben) studens életet él. Megvette a német Burschenschaft Liederbuchot; folyton tanulta a német Burschenschafts dalokat és tanította őket. Legkedvesebb dala ez volt:

Es giebt kein schöneres Leben,
Als Studenten-Leben,
Wie es Bachus und Gambrinus schafft
In die Kneipe laufen,
Und sein Geld versaufen,
Ist ein hoher, herrlicher Beruf.

Persze, megtanított rá engem is. Jóformán minden nap fújtuk nagy élvezettel.

Az éneklésen kívül szeretett kávéházba járni s ott billiárdozni. 1865-ben a liceum utcában lévő Karner-kávéház volt a liceum tanulóinak a gyűlőhelye. Három billiárdján jóformán egész nap liceisták játszottak. Böhm itt is elsőrendű tekintély volt; jól tudott játszani. Piramidli, kégli, à la guerre egyformán jól mentek.

A pincért ő nevezte el Kristoforusnak. De egy óránál többet nem igen töltött a kávéházban, ahol sok kollegája egész nap elüldögélt.

Színházba is járt. Minden hónapban egyszer. Így volt a korcsmával is. Soha részegen nem láttuk, de azért láttuk őt ottan is.

Szerelmes rángatózásai voltak. De csak rángatózások. Tartózkodott minden piszkosabb érintkezéstől. Irt szerelmes verseket magyarul, németül, de okosan élt. Elve különben az volt, hogy szerelemről nem illik beszélni; erről hallgatni kell tudni. És ő tudott is hallgatni. Nem vett részt az ifjúság szerelmes kicsapongásaiban. E tekintetben szép életet élt.

Meg kell még jegyeznem, hogy Böhm Pozsonyban általában véve nobel életet élt. Kapott otthonról eleget és nevelő tanításait jól honorálták. Pénze mindig volt. Mindig rendes uri gyerek benyomását tette. Mindig bizonyos előkelőség jellemezte amit kollegái szívesen elismertek.

Áttérek most tanulására.

Böhm Károly Pozsonyban is első eminens volt. Tekintélye nem volt ugyan oly általános, mint Besztercebányán. Pozsonynak öt annyi tanulója volt; sokan nem is ismerték; Böhm osztályaiban 60—70 tanultak. De a tanárok mind elismerték páratlan eminensnek és tanulótársai szívesen hozzájárultak.

Az otthoni tanulásáról a következőket mondhatom:

Böhm szeretett ugyan Studenten Lebent élni, énekelni, billiárdozni és etceterákat csinálni, de ezt megelőzőleg mindenképp előtte tanulni szeretett. A tanulást lélekkel, mindennapi becsületes munkával szerette elvégezni. Mondhatom, mert szemtanúja voltam; mindennap felkelt 6-kor, lefeküdt 10—11 órakor és bizony mindig tanult; olvasott, jegyeztetett és írt. Nem ismertem életemben, most 64 éves vagyok, embert, akit Böhm mellé tudnék tenni szorgalom és lelki kitartás dolgában.

Mit tanult?

Hát bizony soha se láttam Böhmöt iskolai leckét tanulni. Amit az iskolában tanítottak, azt ő már mind tudta. Latin, görög, Istenem! ő már Besztercebányán negyedéves korában proprio motu olvasta Plato Kritonját! Homerost meg már a negyedikben minden szótár, grammatika, szintaxis nélkül tudta olvasni! Történelem, természetrajz ismeretek voltak előtte. Néha dolgozott ugyan az iskola számára, mikor írásbeli feladatot kellett csinálni vagy Horatius valamely ódáját könyv nélkül megtanulni, (vagy 30 ódát tanultak meg könyv nélkül a nyolcadikban), de különben a többit, azt ő már mind tudta. Nem kellett ahhoz, hogy eminenciát kapjon, jóformán semmit sem tanulnia. Nem is tanult jóformán az iskola számára.

És mégis mindig tanult, mindig olvasott, jegyeztetett, tintával írt nagy íveket!

Külföldi esztétikusokat olvasott. Lessing volt a főstudiuma. Laokoonját szinte szó nélkül tudta. És ezekből a külföldi olvasmányokból jött rá Kantra. Megszerezte magának Kant „Kritik der reinen Vernunft”-ját és azt olvasta mindig; délelőtt, délután, éjjel, reggel.

Mindez titokban történt. Böhm a privát studiumairól soha sem beszélt senkivel sem. Sem tanáraival, sem tanulótársaival. Kutatott könyvekben, tanult, de nem szólt semmit. Én csak mint lakótársa jöttem rá, hogy az a könyv, amelyet mindennap 6 órakor reggel a kezébe vett, amelyből jegyzeteket csinált, az Kant „Kritik der reinen Vernunft”-ja volt. Annyit mondhatok, hogy Kantra senki sem figyelmeztette. Rájött Kantra az autodidakta útján; olvasmányaiából; privát studiumaiból.

Két évig mindig Kantot olvasta. Olvasás közbe fölkel, kinézett az ablakon; majd leült, jegyzeteket írt. Mint ő maga mondta nekem, 2—3 oldalnál többet egyszerre nem olvasott. Mert már ez is sok gondolkozni valót

adott neki. Gondolkozott az ablak előtt állva. Legalább 800 lapot írt össze a Kritik der reinen Vernunft-ről! Jegyzeteiből a délutáni órákban tudományos hangon egész értekezéseket komponált.

Kant könyve mellett Verulámi Bacon „Novum organon scientie arcton”-ját, Lessinget és német filozófusokat böngészte; mindegyikből sok sok ívre terjedő jegyzeteket, egész értekezéseket csinált.

Sőt csinált mást is. Egyszer a közös íróasztalunkon kezembe akadt egy Böhm által írt ív. Versnek néztem. Hát kezembe veszem és kezdem olvasni. Egy dráma volt német jambusokban szépen kidolgozva! Dumas híres regényének „A három testőr”-nek drámai feldolgozása jambusokban, nagy gonddal. Mégis fúrta az oldalamat az a gondolat, hogyan illik együvé Kant Kritik der reinen Vernunftja és Dumas regénye drámai alakban feldolgozva! Meginterpelláltam Böhmöt. Hát bizony eleinte haragudott, hogy „minek dugom az orromat mindenbe bele.” De aztán megmondta, hogy neki is nagyon tetszett ez a regény; 5 felvonásos drámát csinált belőle. De ne szóljak senkinek se a drámáról, majd meglátjuk, hogy mi lesz belőle. Kértem, hogy adja ide a drámáját, hadd olvassam el Athos, Porthos és Aramis történetét drámai alakban. „Nix deutsch” volt a válasza, nem adta ide még olvasásra sem!

Negyven év múlva, 1906-ban, mikor őt Besztercebányán a vakációban meglátogattam, újra meginterpelláltam drámája, a Három musketir dolgában. Akkor elmondta, hogy valami pályázatra elküldte a drámát — ha jól emlékszem — Münchenbe. Ott elfogadták és nagyon szép levélben bizonyos változtatásokra kérték fel. Böhmnek nem tetszettek a változtatások és így abba maradt az előadás. Abba maradt így az is, hogy a legnagyobb magyar filozófus mint német drámaíró szerepeljen. Kitetszik Böhm magaviseletéből az is, hogy nem nagy súlyt fektetett német drámaírói dicsőségre!

Az 1864—66-iki két év megfigyelésének eredményeit abban foglalom össze, hogy mint tanuló megtartotta páratlan eminens állását, és hogy magántanulásaiban megtalálta a filozófiát, azt a stúdiumot, melyhez élet fogytáig hű maradt, és amelyben oly nagyokat alkotott.

1865-ben tette le Pozsonyban az érettségi vizsgát. Kant stúdiumát ismerve, azzal búcsúztam tőle 1866-ban, hogy Königsbergába menjen az egyetemre, ott majd nagyobb élvezettel tanulhatja Kantot. Körülbelül ezt felelte: „Én Pozsonyban maradok, itt jobb dolgom van. Van keresetem is; míg Königsbergben tán koplalnom kellene. Pozsonyban jó szobám van, Kantot itt is tanulhatom. Nem kell ahhoz semmi más; nem kell kimennem Königsbergába. Kant olvasásához csak nyugalmas szoba kell.”

1866. után vagy 18 évig nem is láttam Böhm Károlyt. Nem is leveleztünk.

Én Pesten ügyvédkedtem és a pesti ágostai hitvallásuaknál preszbiter voltam. Hunfalvy Pál volt iskolánk inspektora. Egyszer azt mondja nekem, hogy ő a gimnáziumunkban megürült klasszika-filológia és filozófiai tanári állásra Böhm Károlyt, pozsonyi líceumi tanárt szemelte ki, aki nagyon derék ember, propagáljam az ajánlottját a preszbiterek között, hogy egyhangú legyen a megválasztása. „Nincs rá szükség; ha inspektor úr akarja, úgy is meglesz az egyhangú megválasztása.” Így is volt. Böhmöt egyhangúlag megválasztottuk.

Lejött. Elfoglalta az állást.

Lejövetele után nem sokára Hunfalvy Pál leköszönt inspektori állásáról és engem választottak meg helyébe első iskolainspektornak, aki a gimnázium felett felügyelt. Böhmöt pedig egy pár évi tanárkodása után megválasztottuk a gimnázium direktorának. Összekeverültünk tehát megint; ő volt a gimnázium direktora, én meg az iskola inspektora, bizonyos tekintetben (elnöklések et cetera) felettes hatósága.

Vagy tíz évig voltunk együtt, mindaddig, amíg Böhmöt a kolozsvári egyetemre kinevezték.

Régi jó barátom volt Böhm. Ő pláne azt mondta mindig, hogy rokonom édes apám rokonságának oldalán, aki besztercebányai volt. Most meg pláne egyházi felügyelője lettem. Nyilatkozhatom ennél fogva pesti életéről.

Böhm Pesten már nem volt a régi pozsonyi Böhm. A Studenten Liederek eltűntek; eltűnt a jó kedv, a nem nagy, de szíves közlékenysége. Mint komoly, nagyon komoly ember jött le. Alig beszélt valakivel, nem járt sehová; otthon ült.

Úgy látom, hogy Böhm akkor már nagyon ismerte a világot. Nem kereste fel; inkább kerülte. Otthon ült mindig. Eminens férj, eminens apa volt, másban élvezetet nem is keresett. Tanári, igazgatói dolgát játszva végezte el. Vagy 15 évig voltam felügyelője; eljárta a vizsgákra, érintkeztem tanítványaival. Soha a legkisebb baj sem volt. Mindent elintézett. Holmi reform tervekkel nem állott elő. Hagyta a régi mederben folyni az életet. Vigyázott rá, hogy rendet tartsanak.

Csak egyszer nyílt meg az ajka. Preszbiteri ülésre menvén, az utcán találkozom Böhmmel, aki szintén a preszbiteriumba ment. A kérdésemre: „Hogy vagy?” morogva feleli: „Hej, koplalunk, kínlódunk!” És aztán kérdéseimre elkeserül, hogy kevés a fizetés, a budapesti gimnázium nem veszi igénybe az államsegélyt; pedig az autonómia sem elég az üdvösséghez. „Hát miért nem hozod az ülésben indítványba az államsegélyt? Skandalum!”

Az ülésben röviden előterjesztettem a panaszt; két év múlva megkaptuk az államsegélyt.

Szóval csendesen és rendesen vitte a dolgát. Tanítványaitól tudom, hogy előadása egy kicsit nyers volt; sok példát adott a fiatalságnak, különösen a filozófiában. De szerették.

Mint igazgatóval sem volt vele semmi bajunk. Eljárt az üléseinkre, köztünk ült, de nem beszélt jóformán semmit. Ha direkte meginterpellálták, ilyenkor epigrammatikus lakonizmussal felelt.

„Mit beszéljek nektek? Az iskola didaktikus, tanügyi része nem tartozik rátok. Azt a minisztérium szabályozta, ezt tanáraink úgy ahogy betöltik. Hisz a görög tanítást csak nem akarjátok szabályozni a preszbiteriumban?”

Az iskolára more patrio felügyelt. A budapesti gimnáziumban előkelő tanárok voltak. Nem kellett Böhmnek direktori hatalmával fellépni. Baj azért persze ott is volt. Különösen egy tanár ellen érkezett hozzám sok panasz. Kitűnő ember volt; de lusta. Át se nézte az írásbeli dolgozatokat! Hát már meg kellett ezt Böhmnek, az igazgatónak, mondani. „Tudom, tudom, barátom! de mit csináljak ezzel a tanárral? Mint tanár kitűnő ember; sok jeles embert csinált már tanulóinkból. De hát utálja az írásbeliek átnézését. Ha emiatt megdorgálom, még itt hagyja az iskolánkat! És ez nagy baj lenne!”

Igazgatói éveiből csak egy esetet tudok, melyből baj lehetett volna. Eljött egyszer hozzám az ügyvédi irodámba. Szívesen fogadtam, mert bár jó barátok voltunk, Böhm szerint pláne rokonok, de azért sohasem látogattuk meg egymást. „Eljöttem, hogy bejelentsem neked, mint a község inspektorának, hogy lemondok direktori állásomról. Le kell mondanom, mert megszegtem állásom kötelességeit. Egy nyolc éves gyereket pofonütöttem és kikergettem igazgatói szobámból. Komiszúl viselte magát; gorombáskodott velem. Hát pofonütöttem és kikergettem. A fiú egy gazdag nagykereskedőnek a fia és hallom, hogy apja fegyelmi feljelentést akar ellenem tenni. Hát igaz is, hogy nem kellett volna pofon ütni. Belátod, hogy skandalumot nem akarhatok. Hát vedd tudomásul, hogy leköszönök az igazgatóságról.” Azt mondtam neki, jól tetted, hogy pofonütötted. Majd rendbe jön a dolog. A fiúnak apja egy többszörös milliomos, okos ember. Megüzenem neki, mint a fegyelmi bíróság elnöke, hogy panaszát elutasítjuk, a fiát ellenben fegyelmi úton kilökjük a gimnáziumból. A diplomatikus lépéseknek az volt az eredménye, hogy az apa elállt minden panasztól, s Böhm megmaradt igazgatónak.

A pesti években Böhm valóságos remete életet élt. Családjának élt és — Kantnak. Mindig dolgozott, míg végre megjelent filozófiai művének. „Az ember és világá”-nak első kötete. Ez az első kötet csak bevezetés a később megjelenendő műhöz; sokszor átdolgozta, míg kiadta.

És csodálatos dolog! „Az ember és világa” hatott. Nem a nagy közönségre, hanem hatott a kolozsvári egyetem tanáira. Megtették Böhmöt tiszteletből „Doctor philosophiae”-nek. Meghívták rendes filozófia professzornak. A király ki is nevezte.

Ez elismerés, melyre nem is számított, rendkívül jó hatást tett Böhmre. Megelevenedett. Szinte megjött a régi jó kedve. A kolozsvári egyetem tanári kara büszkén, önérzessel tekinthet arra, hogy felismerte Böhm nagy tehetségét, erejét, és hogy ezt a nagy erőt illő módon, a neki megfelelő helyre, az egyetemi tanárságra meghívta. Az ország hálával adózik a kolozsvári egyetem tanári karának azért, amit Böhm Károly meghívásával tett. Böhm halála tudva van. Azt mondta nekem: „Nagy szerencsém volt ez a Kolozsvár! Uj, dicső életet kezdtem élni.”

Böhm ott hagyta Pestet és Kolozsvárra ment. Ott elfoglalta az egyetemen tanszékét, dicsően előrehaladva. Én lemondtam az ügyvédségről; visszavonultam Budapestről Hont megyébe, ipolyszécsénkei birtokomra; obsitomat éltem. De azért a baráti összeköttetés Böhm és közöttem megmaradt. Elmentem Hontmegyéből Kolozsvárra Böhmöt meglátogatni; elmentem Besztercebányára, ahol a vakációját töltötte; Böhmmel együtt voltunk egyszer Korytnicán. Viszont ő is meglátogatott Budapesten, Hontmegyében, sőt Pozsonyban is, ahol most élek. Ha valami könyvet írtunk, azt megküldtük egymásnak. Leveleket is váltottunk egymással.

A kolozsvári egyetemi élet nagy áldás volt Böhmre nézve. Az a szóval, komoly, szinte komor ember, aki Pesten a gimnázium gondját viselte, kissé felvidult. Hálás is volt mindig a sorsra, mely őt Kolozsvárra hozta. Korytnicán az erdőben sétálva, meginterpelláltam. „Miért nem mégy penzióba? Hisz egész fizetésedet megkapnád!” Azt felelte rá: „Jó dologom van Kolozsvárt. Penzióba már négy év előtt mehettem volna teljes fizetéssel. De jó dologom van. Utódomat az ultramontán táborból akarnák kinevezni. Ezt nem segíthetem elő. Maradok.”

Én Böhmnek 52 évig jó barátja voltam. Sok mindenféléről beszéltünk és írtunk ezen idő alatt. De politikáról komolyan soha, egy szót sem. Politizálni nem szeretett; a politikai események nem foglalkoztatták. Nem is volt lelkes politikus soha. „Az ember, már t.i. az olyan szegény ördög, mint én, az nem tudhat semmit a politikához. Az a nagy urak dolga.” Olvasott ugyan újságot, de beszélni nem szeretett róla. Mikor még pozsonyi tanár volt, akkor úgy látszik, a függetlenségi párthoz tartozott. Pesten nem ment semmiféle gyűlésre, szavazásra. Mintha a Deák-párthoz pártolt volna át.

Magyarsága minden tekintetben kifogástalan volt. Hiába mondtam neki, hogy filozofikus dolgait németül kellene írni; akkor talán a németek felkarolnák ... „Én magyar vagyok, alapvető munkát csak magyarul írok” volt a válasza. Hála Istennek, Böhmnek nem ártott a magyarsága.

Mikor Pesten volt, már Arany János volt a poétája. Ötven éves korában könyv nélkül tanulta egyes verseit. Emlékszem rá, hogy egyszer az eposzról és a líráról beszélgettünk. Nekem lelkes passzióm egyikhez sincs. Hát kaptam egy lelkes kitanítást tőle és a kitanítás végén állásba helyezte magát és lassú, ünnepélyes hangon szavalni kezdett:

„Hullatja levelét az idő vén fája,
Terítve hatalmas rétegben alája.
Én ez avart jártam, tűnődve megálltam
Egy régi levélen ezt írva találtam.

Szebb ez, mint Homeros! Az embert, a költőt, így jellemezve, sehol sem találtam párját!”

„Az ember és világá”-ról diskurálva, azt mondtam neki Korytnicán: hogy „Kantianernek gondoltak; de a könyved nemcsak Kant tanát hirdeti.” Erre Böhm: „No, hát Kant 178 év előtt született és 130 év előtt írta a Kritik der reinen Vernunftját. Utána is voltak a franciák között okos emberek. De lényeges új dolgot nem hoztak. És én Kantianer vagyok. Sokat foglalkoztam én is ezzel a kérdéssel, hogy hát én voltaképpen mi vagyok. Arra az eredményre jöttem 25 év alatt, hogy én vagyok Kantnak utolsó eresztékje.” Hát megmondtam neki, hogy az ő könyve csak részben teszi ezt a benyomást, hogy ő Kantianer. „No hát, várd meg a negyedik kötetet, ahol az én filozófiai nézetemet fogom kifejteni. Ugy öt év múlva készen leszek.”

Nem vagyok filozófus, nem tudom az ő működését analizálni. De ötvenkét évig mindig nagy tisztelője, bámulója voltam, életét sokszor évekig megfigyelhettem. Hát némileg kvalifikálva érzem magamat, hogy életéről képet nyújtsak.

És a midőn ezt teszem, visszanyomhatatlanul előttem áll a legnagyobb filozófus, Kantnak alakja. Olyan volt sokban Böhm élete is, mint nagy mesteréé, Kantnak élete.

Nagy észtehetség, megedzett karakter voltak jellemének alapvonásai.

De nem tanították őt, nem vezették őt a filozófia ösvényére holmi iskola tanítók. Autodidaktikus úton, egészen magánkezdemény, tanító nélküli tanulás volt az ő munkája. Egész életében a magány és a jó könyv volt társasága. Mindig tanult, bővítette folyton ismereteit. Pozsonyban, mikor érettségét tett, tudott hellénül, latinul, a teológiában megtanulta a zsidót is. És mikor Pestre jött, akkor már angolul, franciául, olaszul, spanyolul olvasott, úgy mint magyarul. Mindez mester nélkül ment.

Kant is ilyenformán élt. Ő sem tanulta a filozófiát tanáraitól. Dr. Max Kronenberg írja, hogy Kant későbbi éveiben barátai előtt oda nyilatkozott, hogy tanárai között egyetlen egy se volt, aki a filozófia iránti lelkesedését felkölteni és élesztetni tudta volna; eloltani lelkesedését — ahhoz értettek!

Persze, Kant esze nagyobb, mélyebb szabású volt, mint Böhmé. De bár kisebb terjedelemben, a Böhm eszének a karaktere olyan volt, mint a Kanté. Autodidakta kezdettől végig, akármilyen részben vesszük!

És mindvégig komoly, fáradságos munkás. Csak mikor Kolozsvárt egyetemi tanárságát élte, csak egyszer életében írt humoros dolgot. Csupa filozófia az is, de humorosan tartva. Értém alatta azt a cikket, melyet az Athenaeumban „Euelpides” álnév alatt az Optimismusról írt. Akkor egyszerre Kolozsvárról megkapom keresztkötésben az Athenaeumot, melyben az Euelpides cikke volt. A keresztkötésen megismertem Böhm írását, a cikkben is sok arra mutatott, hogy hát azt bizony Böhm írta. És kételyeimet eloszlatta a cikkben levő Demosthenes citatum. No! Böhm írta! Ráismerek Demosthenes citátumaiból, amelyekről régebben velem sokat diskurált. Megírom neki köszönetemet, hogy humoros cikkét megküldte; élvezettel olvastam. Forduló postával megkapom levelemre Böhm válaszát. „Farsangi tréfát” próbálok e cikkel. A szerkesztővel megállapodtunk, hogy nevemet nem közli senkivel. És mi lett a következés? Az, hogy volt hallgatóim, akik között már sok professor philosophiae van, levelekkel ostromolnak; fel vannak háborodva a cikk durva és értelmetlen támadásai miatt! . . .

Kant nőtelen volt, nagy kort ért, utolsó éveiben elmegyőnge lett.

Ebben nem egyezik meg Böhm élete Kantéval. Böhmében erős volt a családias élet vágya. Első nejét, akitől fia is van, korán elveszté. Második neje nővérének a leánya. Mikor nála voltam Kolozsvárt és neje kiment a konyhába, Böhm rám nézett és azt monda: „No hát, megismerted most angyalomat, a ki boldoggá tesz és fentart.” Zavartalan boldogság jellemezte életét. Két fia nevelése e boldogságot növelte.

Böhm nem igen forgott a társadalomban. Pater familias volt a legjavából. Családjának, kizárólag annak élt, hála Istennek, boldogan és megelégedetten.

A családias érzés oly erős volt Böhmében, hogy bár Pesten és Kolozsvárt tanárkodott, minden vakációt szülővárosában, Besztercebányán tölté. Hatvanhat éves volt, mindig szülőföldjére ment vakációzni. Nem a

Svájcba, a Riviérára, hanem Besztercebányára, családjának szülővárosába. Ott pihent, élt, gondolkozott. Ott írta műveit! Nem hiszem, hogy a Svájcban, a Riviérán hasonló műveket komponáljanak!

Mindezt végig gondolva, azt az eredményt vonom le belőle, hogy Böhm boldog életet élt. Családi élete mellett csak egyet ismert: filozófiát, filozofálást. De ez az egy Böhm szellemében vezetve elég volt arra, hogy jól, nyugodtan folytak napjai. Igaz, hogy a pozsonyi Studenten Leben nem sokáig tartott. És igaz az is, hogy pozsonyi, pesti tanárkodása alatt szóval, majdnem mogorva életet élt az egykori „student.”

De megjött újra a jó idő. A kolozsvári egyetemre való meghívása, kineveztetése, a magyar tudományos akadémiába való felvétele visszaadták Böhmnek régi jó kedvét. Mindig hálával említette e kétféle kitüntetést, szeretettel, odaadással vezette tanárságát. Hálával szerette tanárságát. Hálával szerette hazáját. „Hozzám szívesek voltak mindig. Mint magyar filozófus nyugodtan halhatok meg!”

Én azt hiszem: nem fog meghalni, mert igaza van Arany Jánosnak, aki Böhmnek legkedvesebb költője volt:

Nem hal meg az, ki milliókra költi
Dús élte kincsét, ámbár napja múlt ...

III. EMLÉKEZÉS BÖHM KÁROLYRA.

IRTA :

BOKOR JÓZSEF.

El akarom beszélni hogyan találkoztak útjaink Károllyal.

Ifjúkorunkban, közép és főiskolai tanulmányaink idején tudomásunk sem volt egymásról. Pedig a barátság számai rendesen a családi körben, vagy az iskola padjain szövődnek. A mi találkozásunk a férfi korra esett, amikor a meggyőződés cölöpjei már le vannak verve.

Böhm Károly irataiban több helyen érinti kiképződésének küzdelmeit, mind magával, mind világával. Evolúciója tisztán szemlélhető négy kötetén át. Egyszer nagy lépést tesz előre, másszor magyarázza álláspontja összefüggését, itt is, ott is ismétlődések bukkannak elő, s maga örül legjobban, mikor meglegte a kellő formát érett gondolatához. Ilyenkor a győztes harcos bölcs nyugalma sugárzik fejtegetése végakkordjain.

Sikerei lassan szerzik meg az elismerést. Egy az, hogy pályatársai eleinte nem értik kutatásainak jelentőségét, következőkép nem is érzik szükségét, hogy belemerüljenek nyelvezetébe, problémáiba. Rövidebb utat választanak tehát: az elhanyagolását. Majd megunja, ha szóba sem állunk vele!

Az általa alapított Magyar Philosophiai Szemlének nem volt elég erős visszhangja szakkörökben. Három küzdelmes év után le is mondott szerkesztéséről. Ettől fogva nem vethették ugyan szemére, hogy a Szemle mindig csak az ő nótáját fűjja, mert akik csinálták — noha barátai — mégis mások voltak, a szerkesztők. Tudom, mert — kértére — én voltam egyikök, két éven át, azontúl a VI—X. kötetben egyedül magam.

Mig a székesfővárosban lakott Böhm, minden jelentősebb bel- vagy külföldi eseményt együtt beszéltünk meg: a filozófiai irodalom termékét megkritizáltuk kicsiny, rendszerint alig 4—5 tagból álló társaságunkban, a fehér asztal mellett, azonkívül megírta a Szemlében az, akinek barátságos összejöveteleinkben kedve támadt az íráshoz. Böhm sokat írt, ő volt a névtelen társaságnak elismert feje. Ilyen alkalommal történt egyszer, hogy a filozófiával való foglalkozás előnyeiről és hátrányairól esett szó. Böhm, kinek humorát csak azok ismerték, akik huzamosabban érintkeztek vele, csapongó jó kedvében azt az indítványt tette, hogy kereszteljük el kis társaságunkat a „szamarak egyesületének”, mert olyan dologban fáradozunk, ami semmit sem hoz a konyhára. — Károly címet keres — szólt egyik társunk, — nevezzük hát őt ki első elnökünknek, évről-évre pedig arra szálljon a cím, aki még messzebb távolodik a konyhától. — Talán az kapná sorjában a megtisztelő címet, — szólt a harmadik, — aki megírná az *Ént a Konyha viszonyában*, s ezzel tükröt tartana a „gyakorlati bölcsészet” után sóvárgó közönség elé. Kitűnő! kitűnő — végezte a szót Böhm — de mindez a jövő dolga, mostanra elég az, ha azt nevezzük ki egyesületünk elnökének, aki minden szabad idejét, amit pedig könnyen értékesíthetne, a filozofálásban tölti. Szemléje valamennyiönk otthona, azon felől tevékeny részt vesz a munkatársak összegyűjtésében és megtartásában, a gazdátlanul maradt vagy fel-fel merülő új témák, kritikák feldolgozásában. Legyen ő a mi elnökünk.¹

Cím nem volt még önzetlenebbül felajánlva s vidámabban elfogadva.

Aztán folytattuk munkánkat, mig engem a sors egy nagy irodalmi vállalat (a Pallas Nagy Lexikona) élére vetett. A Phil. Szemle tíz évfolyamát, s az utolsó kötetben Comte pozitív filozófiájának rendszeres ismertetését befejeztem. Böhm pedig nem sokára Kolozsvárra költözött.

Elmondtam találkozásunk tényét, magyarázata pedig itt következik.

A filozófiát Pápán Kerkápolynál hallgattam. Azt tanította Kerkápoly, hogy a tudományok különbség nélkül bizonyos tételeken és axiómákon épülnek, s ezek igazolását a filozófiára, közös kapcsolataikra hagyják. Ezt a feladatot a filozófia csak úgy vállalhatja, ha jobb kezdetet csinál a szaktudományoknál, s tételek és axiómák helyett megfelelőbb kiinduló pontra talál, mely bővebb magyarázatra nem szorul, mert ez esetben voltaképp a magyarázat megelőzné a kezdetet s mindig kérdéses maradna, hogy a magyarázat nem szorul-e újabb, az elsőbségért versenyző, magyarázatokra.

Látni való, hogy a filozófiára épen nem közömbös a kezdet kérdése. Lessing, a tudományos analízisnek mestere, nem törődött azzal a kérdéssel, hogy szilárd alapon nyugodott-e az efézusi Diana temploma, vagy törmeléken? Bolond volnék — monda, — ha a kérdés eldöntése kedvéért felásnám a fundamentumot s

¹ Böhm tisztalátását igazolja a Szemle következő esete. Egyik évben az Akadémia megvonta a Szemle szokásos segélyét. A főtítkárt az a felvilágosítást adta, hogy Pulszky Ferenc hallotta s el is mondta, hogy a Szemle megszűnik, tehát felesleges neki a subventio. A dolgon ezúttal segíteni nem lehet, de azt megtehetjük, hogy az év végén, ha az osztálynak pénze marad, abból kárpótoljuk a Szemle veszteségét. Egyébiránt Körösi József, nehogy a Szemle megszűnjék, késznek nyilatkozott a segélyezésre. Az I. szám megjelenésekor Körösi csakugyan szavának állt s a nyomdai számlát kifizette, azzal a megjegyzéssel mégis, hogy a pénzt kölcsönnek tekinti s a segélyezést tovább nem folytatja. Böhm ezekről értesülvén, saját jószántából szintén felajánlotta egy másik számla fedezéséi. Ebben az évben a szerzői honorárium kiutalványozása szünetelt, a honoráriumot kérő Brassait az Akadémia maradékának folyósításával biztattam, mibe az öreg belenyugodott. Kiderült azonban, hogy az Akadémiának nem maradt pénze, a Szemle nehézségekkel küzdött, Brassai bácsi honoráriumot nem kapott. Tout est perdu fors l'honneur. A Szemle terheit, költségeit végül egyedül viseltem. Ez is egy adalék a Szemle 25 év előtti küzdelmeihez.

romba dönteném a fenséges épületet. Elég, ha a templom szépségével megigéz minden ép lelket. De állt volna csak elő valaki azzal, hogy a filozófiának s egyáltalán a tudományoknak, valamint felhasználásuknak: technikában, iparban, oktatásban stb. nincs szüksége szolid fundamentumra, bizonyára Lessing lett volna az első, aki éles kritikájával darabokra tépi az igaz merénylőjét.

A filozófiának éppen azért megtámadhatatlan kezdetre van szüksége, valami olyanra, mely elválaszthatatlan az ember lényegétől. Ilyen kezdet a gondolkodásra való felhívás, melyet a hallgató ítélőtehetsége veszélyeztetése nélkül meg nem tagadhat. A filozofálás kezdete e szerint: gondolkodjál!

A hallgató rögtön megérzi, hogy súlyosabb munka vár rá a közönséges keringőre felhívásnál. Próbálja is elejét venni a rá váró fáradságnak, még pedig rendszerint a tagadással. Alig ejtette ki azonban a „nem” szót, észreveszi, hogy már is gondolkodott. Meggondolta, hogy a tagadás nem visz semmire, keres tehát más utat, melyen kikerülhetni véli a neki vetett kelepccét: Legyen meg a te akaratod, gondolkodom. De szeretném tudni, hogy mire mégy gondolatommal, ha ez mindig valamely érdekemhez tapad. Már pedig szeretném látni azt a filozófiát, mely „éhségen és szerelmen”, cselekvésünk és gondolkodásunk két főrugóján épül fel. Még jobban szeretném látni azt a filozófiát, mely a tartalom nélkül való üres gondolatot veti alapul, mert ilyen nincs. — Már hogya volna? Tessék gondolni a létre, vagy a nemlétre! Hamlet talán a levegőnek szavalta: „A lét és a nemlét kérdése ez”? (Arany fordítása.) Ha pedig ezekre lehet gondolni, mért ne lehetne a keletkezésre és enyészetre, melyekről mindennap beszél az ember, abban az értelemben, hogy lett, ami nem volt s eltűnt, ami volt, a kettő között fordul meg pedig a világ összes eseménye.

Ekkor aztán neki állt feljebb, sűrű kalapácsütésekkel fordult ellenfelének. Igaz, a tárgytól megfosztott tiszta gondolatról semmi különös sem mondható, sőt egyáltalán meg sem különböztethető s épen ebben van jelleme. Tovább megyek, mikor állítom, hogy már azzal is sok van mondva, hogy meg nem különböztethető mástól, ha ugyan már ezzel elkülönítjük a megkülönböztethetőtől. Azért csak azt mondhatjuk róla, hogy van s ezt annál fogva, mert gondolkodásunk által magunk hoztuk létre. A rá egyedül ruházható s így őt teljesen kimerítő tulajdonítmány tehát a lét, úgy hogy anélkül gondolkodva, hogy bármi különös fölött gondolkodnánk, a lét gondolatát gondoljuk.

A lét és a gondolat alkotja a filozófia kettős alapját. Az elsőt, illetőleg tudományát, Aristoteles után metafizikának nevezték, holott egyszerűen ismerettannak volna nevezhető. Második fele: a gondolkodástan, mely szintén Aristoteles nevéhez fűződik, az ismeretnek nélkülözhetetlen eszköze az igaz kimutatására. Mindkettőt megírta Kerkápoly: Tiszta észtan I. füzet Ismerettan II. füzet Gondolkodástan Pápa 1863.

Páratlanul világos tanári előadásain pedig a Hegel-féle dialektika felhasználásával fejtette ki a pszichologia, pneumatologia, morál, jogtudomány, esztétika, vallásbölcselet s a történelem bölcselete fokról-fokra emelkedő, — merész spekulációval alkotott rendszerét, mely felejthetetlen világképet hagyott hallgatói elméjében. Az enyémben is.

Ez a világkép mégis fogyatékos volt, mert benne alig jutott hely a természettudományoknak. Már az iskola padjain aggodalmaskodtam, hogy a „lét és gondolat” tudománya nem helyettesítheti a matematika, az asztronómia, a fizika, a kémia, a biológia filozófiai feldolgozását, de csak később ismertem föl, hogy a görög klasszikus korszak óvakodott a természeti jelenségek és törvények filozófiai feldolgozásától, sőt ma sincs eldöntve helyzetük — Kerkápoly a tanúja — a filozófia rendszerében. Sokrates meg is mondja, hogy mi az oka ennek az óvakodásnak. Olvasható Platon: Phaidon című művében. (Gyomlay Gyula fordítása 157. lap.)

„Fiatal koromban rendkívül sóvárogtam arra a bölcsességre, amelyet természettudománynak neveznek. Dicső tudománynak tartottam ezt, mely okát tudja adni mindennek, mi által származik minden, mi által enyészik el s mi által létezik: s magam hol egy, hol más vizsgálódásba fogtam. Mindenek előtt azon törtem a fejemet, vajjon mikor jönnek létre élő lények, akkor-e, mint némelyek állítják, mikor a meleg és hideg részek bizonyos erjedésnek indulnak, aztán meg azon, vajjon a vérünk-e az, amivel gondolkozunk, vagy a levegő, vagy a tűz, vagy tán egyikük sem, hanem az agyvelőnk szolgáltatja a hallás, látás, szaglás érzékléseit s ezekből származik az emlékezés, a vélemény, s aztán az emlékezésből és véleményből, ha állandóságra jut, származik hasonlóképen a tudomány. S mikor aztán viszont mindezek enyészését is vizsgáltam, meg az égi és földi jelenségeket, végtére úgy találtam, hogy ilyenféle vizsgálódásra én teljességgel képtelen vagyok. Ennek bizonyítására, s tán elegendő bizonyítására, a következőt említem: még abban is, amit azelőtt világosan tudtam — már tudniillik ahogy magammal együtt mások hitték — olyan vakká tett ez a vizsgálódás, hogy még azt is elfelejtettem, amit előbb tudni véltem.” „Miután felhagytam a mindenség vizsgálatával, úgy gondoltam, őrizkednem kell, hogy úgy ne járjak, mint a napfogyatkozás szemlélői és vizsgálói. Az ilyeneken megesik néha, hogy elrontják a szemüket, ha vízben, vagy másképp ilyen formán nem nézik a nap képét. Erre gondoltam én is, s félni kezdtem, hogy még egészen *elvakul a lelkem*, ha szememmel vizsgálom a dolgokat, vagy többi érzékeimmel iparkodom felfogni őket. Ugy gondoltam hát a *fogalmakban kell* menedéket keresnem s *rajtuk keresztül kell vizsgálnom a létezőkben levő valóságot*.” (161. oldal.)

A Sokrates által vájt mederben haladt tovább a görög filozófia a fogalmak kultuszával. Szélesítette és mélyítette Aristoteles, kit pedagógus hivatása a természet, különösen az állatország szemeltartására is elvezetett, de különösen fő támasza volt a fogalmi, nyelvtani, etnikai kultúrának. Logikája adott fegyvert ezer év múltán a skolasztikus atyáknak, hogy összekalapált szillogisztikájukkal entitásokat alkossanak s elhomályosítsák velök mind az erkölcsi, mind a természeti világot. Hatszázados vitájuk kimerüléssel végződött s az egyház a világiakkal együtt várta a rinascitót.

A renaissance, valamint az irodalmi téren munkálkodó humánizmus a Commedia Divinával élén, ostort futtat a múlt hibáin, s újabb remények és törekvések csiráit hinti szét Európa műveltjei között. Megfelelő filozófiai áttekintés híján a természet iránt való érdeklődést azonban még mindig csak az elme ékességének tekinti. (Agricola.)

A mind sűrűbben jelentkező filozófusok, köztük Bacon (mind a kettő), Descartes kezességet nyújtanak a tudományos filozófia eljövételére, a Verulámi pompás könyvei tele vannak az örökifjuság szellemével, a módszerre vonatkozó utasításai alkalmasak az indukció megtanítására bárkit, kivéve magát a szerzőt, kire legelső kísérlete végzetessé vált. Copernikus és Galilei nyitják meg a természettudósok táborát: a szakbeli filozófusok körében pedig még mindig esemény számba megy, mikor Locke követeli, hogy a végéremehetetlen disputa helyett azt a kérdést kellene megvizsgálni, hogy mennyit bír meg az elme?

Köztük a legnagyobb, a korszak alkotó Kant, kinek hatását Böhm is érezte, elméletét pedig „minden ponton megtoldotta” a „Ding an sich” tételén, melyből a noumenon és fenomenon dualizmusa fakadt s babonával töltötte el a rákövetkező német filozófusok műveit, megfeneklett. El is bánik a világhírű tétellel Böhm érdeme szerint. Ebben osztozik vele Kerkápoly Kolumbus—tojásszerű érvelésével. Feltűnő mégis az ellenmondás indokolásukban. Az utóbbi ugyanis meg akarja menteni a metafizikát, amit Kant tétele fenyeget; Böhm viszont azért támadja, mert metafizikai maradékot lát benne. Az ellenmondást valószínűen Böhm magyarázata szünteti meg, mellyel különbséget tesz a „régí értelmű metafizika” és az újabb között. Ha pedig a szót ismeretelméletnek mondjuk, mint Kerkápoly tette, azonnal szent köztük a béke, mert Böhm kutatásai valóban *ismeretelméleteik*, csak hogy pozitív alapon. Mindezekben egyetértünk.

„Comte Ágost, a pozitívizmus halhatatlan nagyságú alkotója” nem aggódik többé, mint egykor Sokrates, hogy elvakul a vizsgáló lelke, ha szemével vizsgálja a dolgokat, vagy a többi érzékével iparkodik felfogni őket. Nem kell neki a fogalmakban keresni menedéket s rajtuk keresztül vizsgálni a létezőkben levő valóságot. A pozitívizmus megfordítja a dolgot a létezők valósága valóban nem a fogalmakból születik, minden ilyen kutatás felesleges. Azokat a törvényeket törekszik ismerni, melyek a tünemények egymásutániságában és egymásmellettségében uralkodnak. Az észlelhető és bebizonyítható törvények ismerete teszi pozitívvá a mi ismeretünket. Böhm szavai.

Comte maga ekként magyarázza: Minden alapvető fogalmunk, ismereteink mindegyik ága, egymásután három fokon megy keresztül: a teológiai vagy képzeletbeli, a metafizikai vagy elvont, a tudományos vagy pozitív állapotban. Innen magyarázható a háromféle filozófia vagyis a tünemények összességéről alkotott általános, egymást kizáró fogalmak rendszere. Az első az emberi elme szükségképeni kiinduló pontja, a harmadik megállapított és végleges állapota, a másodikkal csupán átmeneti jelentősége van a kettő között. Mindegyikünk teológus volt gyermekkorában, metafizikus ifjúkorában, természetkedvelő a férfi korban.

Iskoláinkat pedig, melyek mindmáig teológiai, metafizikai és irodalmi elemekből állanak, át kell szervezni pozitív alapon, megfelelően korunk szellemének s alkalmazva a modern civilizáció szükségleteihez. Ezzel a munkával tettem kísérletet ezelőtt mintegy negyven esztendővel. (A középiskola eszménye, Budapest, 1874.)

Böhm első kötete előbeszédében írja: „Hitem az, hogy Kant és Comte tanai egymást kiegészítik. Kant adja az álláspontot és a formát, Comte és a pozitív tudományok a gazdag tartalmat”. Megjegyzem, hogy Kant kritikai bölcsészetének nagy jelentőségét Comte szintén kifejezte.

A mi útjaink Böhmmel eszerint az ismeretelméletben és a pozitívizmusban találkoztak.

Annak jellemzésére pedig, hogy kutatásai folyamán mint fejlődik ki a két autochton filozófus mellett Böhm, ideírom 4-ik kötete bevezetésének következő sorait: „Egész filozófiai munkámat önkifejlésnek tekintettem mindig s tekintem most is. Sok homályos és tekervényes ösvényen haladtam; sokszor félre kellett kanyarodnom, mikor áttörhetetlen sziklatalajon át a világosság felé igyekeztem. A tények logikáján nem akartam változtatni azért, hogy sablonos egységet létesítsek, de az öntudat tényeit, azaz önmagamat sem vettem el azért, hogy az idegent tisztán visszatükrözzem. Amin áttörni nem bírtam azt nem másítottam meg, hanem oldalt hagytam, hogy másnak élesebb vésője biztosabb utat vágjon rajta keresztül. Így hiányzik életem művéből a fizikai természet egész területe. Alapgyökérszálaikat kiemeltem, mikor a természet megismerésének feltételeit a „dialektikában” fel próbáltam kutatni. De a bűbájos végtelen mezőn, melyen a természettudomány gyűjti tarka virágait csak rövid ideig tartózkodtam. Amint a mélységből a felszínre kerültem nem a szélességbe, hanem a magasságba irányult szemem. Nem próbáltam ki erőmet a

tágasságban, bár azt érzem, hogy oly nyílt szemmel én is néztem volna az élet alakjait, mint bármely természetvizsgáló."

De legyen elég a filozofálásból, hisz úgyszemint érzem, hogy feladatom mindössze találkozásunk leírása volt. Hogy ezt alkalmi filozofálás nélkül meg nem tehettem, magától értetődik.

Érzem azt is hogy, Böhmnek javára vált a katedra. Ha még oly készülten, sőt gondolatait nemcsak a logika, hanem a retorika művészetével is rendbe szedte, megesik az előadó tanáron, hogy a hallgatók figyelme visszahatással van reá, s tudásának, érdeklődésének hirtelen újabb erőt nyitja meg, melyen át egy pillanatra tisztábban látja a dolgok születését, mint látta szobájában, lámpavilágánál. Szerencsés tanár az, aki ilyenkor meg tudja ragadni a további alkotás és teremtés szálait, meglesi a szót hallgatósága figyelmének fókuszására.

A tanárnak szüksége van katedrára, ha másért nem is: az eszmélődésért, meg azért, hogy visszhangját hallja eszméinek. Ez a szerencse Kolozsvárt érte Böhmöt. Addig míg csupán „élte” a filozófiát, szűkebb körre vonta össze terveit. Hallgatóival való érintkezése acélozta meg energiáját s így történt, hogy könyvei Kolozsvár óta nem is sejtett számban és terjedelemben láttak napvilágot. Posthumus kötete (IV.) kiadója kilátásba teszi, hogy még egy új kötetre való kézírata (ethikai és esztétikai értéktana) készen van s közre is adható.

Befejezem emlékezéseimet utolsó együttműködésünk rövid áttekintésével. Alig közeledtem fönt említett irodalmi vállalatom utolsó köteteihez (12 évig tartott) a magyar Philosophiai Szemle egykori barátai közül többen magán levélben és újságcikkekben sürgettek, hogy tenni kellene valamit filozófiai állapotaink felfrissítésére. Böhmhöz fordultam megtudni: hajlandó volna-e részt venni abban a mozgalomban, mely a sürgetett célhoz vezetne. Örömmel nyújtotta jobbát, mire elhatároztam, hogy a sürgetők barátságos összejövételén részt veszek. E megbeszélések eredménye lett a Magyar Filozófiai Társaság és 1901-ben megindított Közleményei. A társaság megalakulása, előzményeivel együtt meg van írva a Közlemények első füzetében, mely első elnökünk *Emmer Kornél* költségén jelent meg.

S itt nyílik alkalmam, hogy közös, felejthetetlen barátunkról Emmerről megemlékezzem. Azokhoz a szerencsés emberekhez tartozott, kiket a külföldi homme du monde-nak nevez. Független élet, magas politikai és írói műveltség, korábban a judikatura magas funkcionáriusa, ki kötelességének tartotta tudását, befolyását bármi nemes közcélra rendelkezésére bocsájtani. A filozófiának nem volt szakmunkása, de volt irodalmának ismerője és kedvelője. Az elnökség följánlását azzal fogadta: Személyüket nem, de ügyüket ismerem. Céljuk olyan magas, hogy az urakhoz csatlakozni és velük együtt küzdeni szerencsémnek tartom. Az alakuló közgyűlésen egyhangúlag választottuk meg elnökünknek, mellé alelnökül Böhmöt és e visszaemlékezés íróját. 1901. november 24-én volt első felolvasó ülésünk, melyen Emmer megtartotta elnöki program beszédét, utána mindjárt Böhm olvasta fel: „A filozófiai irányok különbözőségének gyökereiről és megegyeztetésük lehetőségéről” című értekezését. A munka megindult, nem minden nehézség nélkül, melyek kívül és belül egyaránt érték a céljaiért békés eszközökkel dolgozó kis társaságot. Emmer mindig helyt állt s a mutatkozó felhők elvonultak. Nemsokára magát Emmert érte a csapás. Súlyosan megbetegedett s betegségére bel- és külföldön kereste az orvosságot. Társasági üléseinkről elmaradt, elnöki tisztéről lemondott, majd váratlanul halála híre érkezett a külföldről, ott is temették el.

Társaságunk lassúbb tempóban bár, de nem szűnt meg működni. Böhmöt sürgettem, hogy vállalja magára az elnökséget. Tagadó választ kaptam, tőle az elsőt. Ha ő a társaság székhelyén nem lehet, a társaság elnöke sem lehet, volt állandó, tiszteletre méltó válasza. Magán leveleiben pedig nem szűnt meg a társaság iránt érdeklődni, elnökjelölteket ajánlani, engem pedig biztosítani, hogy „régiszeretettel” áll mindig mellém, bár mily eredményre jutok.

A társaság újra szerveződött, folytatja munkáját, Böhm is olvasott föl egyik ülésén. Cooperáló tagtársai felolvasásai, mind személyükért, mind tárgyukért visszhangot keltettek. Ezek azonban oly közeli dolgok, hogy a filozofálásra nem alkalmasak.

Böhm meghalt. Tanítványaitól sokat vár a tudomány és a közélet.

IV. BÖHM, AZ EGYETEMI TANÁR.

IRTA :

KÓNYA SÁNDOR.

A tanítványnak a helyzete, aki tanárjáról akar írni, akit nemcsak a bámulat és csodálat, hanem a legtisztább imádat érzésével vett körül, egyben könnyű és nehéz is. Könnyű, mert tanárjával való érintkezése s előadásainak hallgatása közben az egyetemi élet négy évet kitevő szűk határain belül is bőségesen szerezhetett tapasztalatokat s e tapasztalatok kifejezése éppen a tanítványi viszony természeténél fogva megtalálhatja a kellő szavakat. De nehéz is a helyzete. Böhm Károly még csak pár év óta távozott el közülünk s míg hallgatója a ki nem halt emlékek melegségében veti papírra e néhány sort, könnyen az elfogultság vádja érheti, különösen azok részéről, akik Böhmöt nem ismerték s nem hallgatták.

Ám az az öt év, amely eltelt e sorok írójának egyetemi évei óta, elég idő lehet ahhoz, hogy a fiatalos elragadtatás elfogulttá tevő erejét csökkentse. Másfelől pedig azt az elragadtatást, a mellyel egyetemi éveinkben Böhm iránt viseltettünk, igazolta az Akadémia, mely az ő Axiológiáját a Marczibányi nagy díjjal jutalmazván nem fukarkodott a legékesebb elismerő szavakkal tudományos irodalmunk e klasszikus szabatosága alkotásának megítélésében. De igazolja az a mély tisztelet és hódolat, a melyet mind szélesebb területeken való ismertsége szerez emlékezetének és tudományának. Azt sem kell felejtetni, hogy nyújtson bármilyen boldogságot bárkinek a Böhm megjelent munkáinak s cikkeinek az olvasása, az élő Böhmöt, a tanárt, aki a katedrán előadott, aki tanítványai előtt olyan elérhetetlen magasságban állott, azok a munkák nem fogják tudni bemutatni olyannak, amilyennek ragaszkodó s őt csodáló tanítványai látták. Diktáljon bármit is a lelkesedésnek őszintesége, úgyszólván sáppadt és halvány a legszebb és legértelmesebb szavak színe is, mely gyöngye erővel ezt az élő, a tanári asztal mellett előadó egyetemi tanárt akarja elővarázsolni.

Ne csodálkozzék hát rajta senki, ha e sorok írása alkalmával erőteljesebben felújult emlékek melegsége egy pillanatra sem engedi alább szállani az elragadtatás hangjának emelkedettségét! Hozzá az egykori személyes ismeretség felejthetetlen emlékein kívül a tanítványi hála vonzalmának és azon hit tudatának erős köteléke fűz, hogy tőle a legtöbbet s a legértékesebbeket lehetett tanulni s egyben megismerni az értelem és gondolkodás munkáiban lelhető boldog s drága gyönyörűséget, az utolérhetetlen magas és tiszta szellemi élvezet útjait.

Tizenöt évig volt egyetemi tanár (1896—1911.) Ez idő alatt fél emberöltő nemzedékét bocsátotta szárnyaira az ő filozófiai nézeteivel s értékes világnézetének gyöngyszemeivel gazdagon ellátva.

Hogy mi módon tette ezt; mi módon tanította a bölcséletet, amelynek taníthatásában a sors reámosolygását látta, leghűbb képet alkothatunk róla, ha előadását, valamint hallgatóival való érintkezéseinek különböző alakulását lépésről-lépésre követjük.

A szokásos 20 percnyi akadémiai szünet leteltével, mindig pontosan, kijön a tanácsteremből. Alacsony, vékony ember. A téli s általában a hűvösebb hónapokban rendesen panyókásan vállaira vetett s elől két kezével összefogott kabátban, máskor e nélkül, határozott, kimért lépésekkel, előre hajló sietéssel, mindig komoly arccal lép be a terembe. Míg köpenyét a fogasra akasztja, átható pillantást vet a megjelent hallgatókra. Minden mozdulata kemény és ércsilárd, mint akarata és egyéni tulajdonságai. Fellép a pódiumra, rendesen lejjebb engedi a csavarosan fel s alá szabályozható tanári széket s úgy ül bele. Maga elé teszi az asztalon elhelyezett külön mozgatható könyvtartóra a jegyzetét s miután szemüvegén keresztül egy pillantást vet bele, székében hátradőlve, most már szemüveg nélkül, a szokásos halk hangon kiejtett „tisztelt hallgatóim”-mal kezdi meg előadását. Mindezt az erős határozottság rövidségével teszi. Semmi póz; semmi tudóskodó félszesség. Először rendesen átmisztéli az előbbi órán vagy órákon elmondottakat, inkább csak főbb s átfogó gondolataiban s miután a kapcsolatot felújítottának látja, folytatja előadását az új anyag magyarázatával. Székében hátradőlve állandóan hallgatóira néz s tekintetét minden irányban sugározta, de különösen elöl ülő, ismerős arcú hallgatóin pihentetve meg, csendes menetben beszél. Hangja hol halkabb, hol erősebb, de mindig hallható; erősségének fokát a tárgy s az elmélyedés mértéke, néha, élete vége felé gyakrabban, betegeskedése szabályozza. Örökké nyugodt. Idegességnek vagy nem elég erős testi szervezeteinek semmi izgalmas nyilvánulása. Kezeit vagy a karosszék karjain nyugtatja, vagy maga előtt tartva ceruzával babrál. Kéziratos jegyzetét, melyet rendesen ívenként hozott el, csak támponttúl használta és csak akkor nézett bele, ha valakinek a szavait szóról-szóra idézni akarta vagy pedig, ha a gondolatának éppen megfelelő, találó s már leírt kifejezést nem szeretne volna elszalasztani. Ilyen utóbbi célból azonban ritkán volt betekintésre szüksége; mert ha küzdött is néha az éppen legtalálhatóbb kifejezéssel, azt mindig megtalálta s általában bámulatos tömören fejezte ki gondolatait.

Kiejtésén, különösen az első órákban, míg meg nem szokták, még mindig lehetett érezni idegen anyanyelvűségét, kivált a magyar mélyhangú „a” hangzós szavak nyíltabb kiejtésében; de a megfelelő szavaknak és kifejezéseknek mindig birtokában volt s azok jelentéseinek legfinomabb árnyalatkülönbségeit is tisztán kiérezte. Mondatainak szórendjében is volt valami németes, de nem gondolatai megértetésének a rovására. Nem beszélt gyorsan; nyugodt s mérsékelt lassúsággal folytak szavai. Gyorskezü hallgató rendes írással is tisztességesen lejegyezhetette előadásait. A gyorsírásból pedig a szóról-szóra jegyzéshez elég volt a levelező írás tudása.

Nem volt kiváló szónok, nem volt sima nyelvű csevegő. De egyhangú sem volt soha.

Hanghordozásában változatos és különösen, amikor az első néhány sor után ismét belemélyedt tárgyába, lelkes. Ilyenkor a különben vékony testalkatú s nem állandó egészségű professzor minden bámulatos önuralma s tárgya felett teljesen uralkodni képes királyi hatalma mellett is belehevült előadásaiba. Belehevült akkor is, ha tarthatatlan, könnyen megdönthető, mégis százak és ezrek által követett nézeteket cáfolt; akkor is, ha a világ annyi ostobaságára és ferdeségére nyílt alkalma egy-egy oldalcsapást mérnie. De különösen belehevült akkor, amikor megállapított igazságainak gyönyörűsége s levezetéseinek mélységeiben való boldog elmerülés magával ragadta. Korlátlan fejedelme volt eszének az ő mindenható öntudata, amelynek minden gondolata rabszolga-engedelmességgel hűségesen hódolt. Mégis a leghidegebb dialektikai fejtegetések közül is elő-előtűnt megrendültsége s tárgyának reágyakorolt hatása. Annál elragadóbb volt a szellem élete nyilvánulásainak s az értékeknek a magyarázatában. Ilyenkor lehetett látni, amint egy-egy fordulónál az eredmény hangsúlyozása vagy fontosabb gondolatainak kiemelése közben előre hajolt és hangjának emelkedettebb voltával, világos felé hajló szürkés kék szemének átható ragyogásával és eleven tűzével árulta el azt a lángot, amely agyát s szívét hevítette s ott piroslott az arcán is. S aki máskor komor volt, mint egy antik bölcs, komolysága ilyenkor az értelem ragyogó fényének derűjévé olvadt fel. Aki máskor külső hangulatra rideg volt, mint egy márványszobor, ilyenkor forrt belől, mint a Vezúv. Csak hangjának keménysége volt még szigorúbb „valamint a birkózók hangja a küzdelem folytán rekedtté válik”. A stílus népszerűségére és könnyedségére való törekvéssel nem akarta ellaposítani s kellő tartalom híjával levő cifra ürességgé alacsonyítani a finom szálakból, sokszor filigran munkával szőtt gondolatokat.

Mikor esztétikai előadásaiban a művészi alkotásokkal kapcsolatban a művészről beszélt, a saját alkotó belsejéről is ítéletet mondott. Ugyanazzal a démoni erővel vetítette ki ilyenkor az ő belsejét, amely nélkül nem tudta elképzelni Tizián, Rembrandt vagy Rubens szenvedélytől izzó képeit, vagy Byron Káinját, mely végig egy rettenetes szenvedély kitörése, vagy Shakespeare Learjét, Petőfi líráját vagy Victor Hugo egy-egy munkáját; ugyanazzal a démoni erővel, amelynek tüze nélkül nem lehet megérteni a Beethoven, a Mozart vagy a Wagner zenéjét, még a Verdiét sem. Mert az ilyeneknek a megértéséhez igazán az szükséges, hogy a lélek belseje tele legyen, hogy ami benne rejlik, szenvedélyes erővel lakozzék ott; Vezúv legyen, mely elemi erővel törjön ki s míg lávaként kiömlő tartalmával avult igazságokat s dohos felfogást teremt, lángja tűzében új gondolatokat forral s az alkotás e dionysosi raptusának izzó pillanataiban ront s terem száz világot s gyűjt lángra lelkeket. Ezeket a meleg pillanatok az ő könyveinek hideg betűi után nehéz lesz elképzelni azoknak, akik Böhm előadásaiba el nem merültek. Pedig ezek a pillanatok legjobban jellemzik a filozófus Böhmöt, akiben szenvedélyes erővel lakozott minden s az ellenállhatatlanság igényével hatott. Lángeszének ereje és hevülete, mint lobogó tűzkévének a lángja, ilyen pillanataiban villant elő; az a lendület, amelyet — mint mondá — „genialis munkán azonnal észre kell venni”, ilyenkor csapott meg szelével s „azon önzetlen idealizmus tüze, mely a filozófus kebléből nem hiányozhatik”, ilyenkor árasztotta el figyelmező hallgatóinak a lelkét az elragadtatás lázával. Ilyenkor használt néha gesztust is s belső megrendülése egy-egy előre mutató kézmozdulatával, testének s fejének gyöngye előrehajlításával igyekezett nyomatékosítani az önmaguk súlyától úgyis fontos gondolatokat. Ilyenkor néha szeme is összebb húzódott s a szemöldöke között keletkezett gyöngye hármass ránc vagy oldalt lefelé a végtelenbe elmerülő tekintete árulták el, hogy az a magyarázat, mely ilyen energiával tört előre s hallgatóinak annyi gyönyörűséget okozott, neki erős küzdelmébe került. Hiszen kemény munka is volt az. Azt éppen nem akarta, hogy előtte levő jegyzeteit élettelenül elrecitálja. Ellenkezőleg minden erejével úgy igyekezett előadni, hogy megállapításait hallgatóival mintegy együtt vezesse le s a megélésnek azt a nehéz munkáját, mely nélkül egyetlen gondolatunk sem lehet igazán vérünkkel, a hallgatókkal magukkal végeztesse.

S akiknek sorsa megengedte, hogy ilyen módon teljes figyelemmel követni bírják, azokat vitte is magával.

Azonban nem kell hinni, hogy tárgyának s előadásai színvonalának megfelelően általános lett volna a figyelem. A dolgok mélyéig való gondolkodó behatolás kevesek drága tulajdonsága, ritka adomány. S ha valakiben nem volt meg a szerető elmerülés képessége s ezenfelül csak néha jött el egy-egy órára, az elébe tárt pompásan kidolgozott rendszernek csak durva építő köveit láthatta s érdeklődését nem tudta összpontosítani az egész művészi épület megértésére. Fogytékos figyelmű hallgatók bizony voltak ott is, mint akadnak minden más előadáson is. Nem az ő előadásai vonzó voltának a hiánya volt, hogy egy-egy hallgatóját nem tudta annyira lekötni, hogy az mással ne foglalkozzék vagy újságot ne olvasson. Az ilyen bosszantó figyelmetlenség kizökkentette előadásainak zavartalan menetéből. S ha az ilyenekre szigorúan rászólt, érthető, hiszen egyetlen előadás sem igényeli a környezetnek abszolút nyugalma annyira, mint a filozófiai.

Az ilyen eset elvégre is elszóródó jelenség. De megtörtént s akik figyelni szerettek, láthatták, akik pedig személyes érintkezésből is ismerték Böhmöt, tudhatták is, mennyire nem szerette, mint az életben, előadásain sem a száraz filiszter embereket, akik egész életüket leélik anélkül, hogy egyetlen egyszer is fel tudtak volna emelkedni egy-egy önálló saját gondolat vagy a filozófiai szemlélet lebilincselő magaslatáig. Sőt e magaslatok az ilyeneket inkább ijesztik, mint vonzák maguk felé. Mint az a kiránduló, aki csak a havasok

aljáig jut el s nincs elég ereje s bátorsága a tetőkre felmerészkedni, a különálló egyes sziklarétegek, a hótömegek, vastag hóhalmok öles mélységű szakadékai s a jégárak távolában a remegés érzésével áll meg s alólról szemlélve azoknak csak félelmességét látja. De akinek volt alkalmja a Pilatus vagy a Jungfrau tetejére feljutva bátor széttekintéssel uralkodni az egész belátható terület felett, az tudja, hogy ott fent a félelem benyomása a legkisebb s az ott tapasztalható látvány sohasem ismert nyugalom és fenség érzését csalja a lélekbe. Csak onnan lehet igazán látni azt, amit az alant maradó sohasem tapasztalhat, a csillogást és ragyogást, mikor a kiemelkedő csúcsok havas csipkái száz meg száz gyémántdarabka tündöklésének gyönyörűségével jutalmazták a hegymászás veszélyes fáradságát.

Az a hallgató, aki csak az órákra, talán minden második, esetleg csak minden tizedik előadásra jött el, úgy járt, mint a hegy lábáig jutott turista. Könnyen és értetlenséggel bámulhatta a rideg logikai funkciók, kategóriák, a megismerés és alkotás szintetikus egységeinek jégmezőit. De aki fel mert kapaszkodni a kilátástalan völgyből a gerincre s nem tartóztatták föl a vívódás és töprengés bozótjai, az indukció útvesztőit, az ellenkező vélemények s az elmélyedés nehézségeinek szakadékai: az a magasra követés fáradságáért a nehéz anyag felett való uralom és átfogó pillantás jutalmát nyerte el s csodálatos gyönyörűséggel élvezhette a gondolat magaslatain teljes fenségben előragyogó alkotások összefüggő képét. Csak az ilyeneknek telhetett igazi örömük az ő előadásaiban s az ilyenek az órák lefolyása után is összeverődtek s míg lelkesedve tárgyalták az előadás részleteit, egymás között való megbeszélésükkel szilárdabban megrögzítették emlékezetük számára s oly sok gondolatnak támadását segítették elő, amennyit más előadás nem igen tudott felébreszteni. S azzal, amit Böhm mondott, meggyőzőtt megcáfolhatatlanul. Fejtegetéseihez nem férközhetett nagyzó felülbírálat büszke tekintete. Törpén kellett mellette megállni minden gondolatnak.

Ezt a megközelíthetetlenséget azonban nem kell csodálni. Évtizedek szakadatlan fárasztó munkájának a gyümölcse másforma nem is lehetett. 1867-ben fogott a problémák első önálló fejtegetéséhez. 1867-től 1883-ig, az első kötet megjelenéséig 16 év, 1883-tól egyetemi tanárrá történt meghívásáig 13 esztendő telt el. A rendszer részleteinek az alapvetésére és főbb ágainak kiformalódására elég volt ez a hosszú korszak s egyetemi előadásaira teljesen kidolgozott s elveiben befejezett munkával jöhetett fel. Sőt nemcsak készen volt minden előadása, hanem háromszor-négyszer, egyes részleteiben 5—6-szor, sőt többször is átdolgozva s mindaddig érlelve, amikor már nem lehetett kitéve annak a veszélynek, hogy nézetei valamely problémára nézve megváltozhatnak.

Előadásait, mint minden munkáját, egy klasszikus gondolkozó végtelen finom gondossággal dolgozta ki. Minél mélyebben járt, annál óvatosabban és meggondoltabban állította fel a problémákat. A felvett kérdést világosan szegezte a figyelem középpontjába, hideg s józan kritikával és megfontolással, az érvek és ellenérvek gondos mérlegelésével vezette a bizonyítást, amelyet elengedhetetlennek tartott. Nem is állított soha mást, csak amit bizonyítani is tudott. Ezért sohasem tévedt el bebizonyíthatatlan állítások útvesztőiben. Boszantó ugrás és fárasztó zökkenés nélkül egyik gondolata a másikból önkényt következett. Ott, ahol érezte, hogy fejtegetései szorosabb magyarázatot kívánnak, ahol tudta, hogy a kifogások özönétől lehet tartania, igyekezett más-más oldalról megvilágítást adni, magát minden irányból jöhető támadás ellen körülbástyázni. Világosító példáit minden tudománykörből, a saját vagy hallgatói lelkében is meglevő tapasztalatok köréből vette. A fordulópontoknál vagy egy-egy új gondolatkörnél meg-megállott, mint vándor az elhagyott tájra, még egyszer visszatekintett az elmondottakra s ezeknek rövid összefoglalásával vagy a vezető gondolatok kiemelésével igyekezett átfogó pillantást adni a nagyobb rész felett.

Ki hitte volna, hogy az, akinek előadásaitól az egyetemi katedra mellett távol volt minden szkepszis, dolgozó asztala mellett, otthon való munkája közben nehéz szkepszis körmei között oly sokat tépelődött! Ki hitte volna, hogy azt, akinek összes előadásaiból egyetlen álláspont fénye ragyogott elő, annyiszor hajtotta keble sajtó tengere egyik végtől a másikig otthoni munkájában, mikor biztos álláspont keresése közben annyit bolyongott különböző álláspontok tévútjain! Egyetemi előadásai csak levezetéseinek biztosságáról, eredményének sokoldalúságáról és ellentmondást nem tűrő meglepő igazságáról s állításainak axiomaszerűségéről tanúskodnak.

Rendes egyetemi előadásainak a tárgyai között a főkéllégiumokat úgy választotta meg és úgy osztotta be, hogy nyolc félévén keresztül a rendszer minden ágából tarthasson előadást, másfelől a tanárvizsgálati szabályzatban előírt követelményeknek is eleget tegyen. Ilyen 3—4 évi időközben váltakozó előadásai voltak a lélektan, logika, filozófia történelme, a filozófiai tudományok enciklopédiája. Ezek tartalmának a vizsgálata és bírálata messzire vinne; különben is e könyv más helyein olvasni lehet az azoknak alapjait szolgáló elveket. Mégis, mint idevágó dolgot, meg kell jegyezni annyit, hogy magát sohasem állította előtérbe. Mint tudós, mint tanár, egyformán szerény volt. Magáról sohasem beszélt. Annál inkább őrizkedett attól, hogy a filozófia történetének egyes alakjaiban önmagát szerepeltesse s azokról szólva a saját gondolatait terjessze, mint ahogy a filozófia történetének nem egy írója teszi. A legteljesebb objektív kritikával ítelt. Nem mások által kijelölt helyükön fogadta el a filozófusokat, hanem maga állapítván meg értéküket, maga jelölte ki a megfelelő helyet számukra. Rendületlen s megvesztegethetlen igazságszeretete lejjebb szállította a

nagyoknak kikürtölt alakokat s méltó helyre állította azokat, akiket koruk nem értett meg, vagy akiknél saját gondolatai közül valamelyiket gyökerében megtalálta. Azokról, akiknél saját külön útján felfedezett gondolatainak gyökerét felfedezte vagy általában azokról, akiktől sokat tanult, az igazságos tudós a történeti objektivitás mellett hálatelt lelke őszinte melegségével emlékezett meg. Különösen Kant volt az, akit már teológus korában felfedezett magának s aki — naplója vallomása szerint — bevezette őt a filozófia fényes csarnokaiba. Akinek szerencséje lehetett hallgatni a Kant halálának százéves évfordulója alkalmával előadott „Kant” című speciális kollégiumot s visszagondol annak különösen első órájára (1904. február 12.), emlékezhetik, hogy az igazi hódolat és magas tisztelet, amellyel a méltó utód szólt a nagy elődről, a mély meghatottságnak mily megrendülésével rebegte el azt a vallomást, hogy a filozofálás megkedvelésében Kantnak köszönhet a legtöbbet. Örökre felejthetetlen az az egy óra azok előtt, akik ott jelen voltak. Talán egyetlen példája egész életéből annak, hogy ez a szigorú s kemény ember előadásában a lázas elragadtatás önfeledtségében egyszer bepillantást engedett szíve legmélyebb rejtékhelyén őrizett érzéseibe. Milyen lehetett a megindultsága, hogy annyira remegett a hangja az egész előadás alatt!

Az említett nagyobb s rendszeren két félétven keresztül tartott előadásain kívül különös vonzóereje az u.n. speciális kollégiumoknak volt. Ilyenek voltak például a filozófia alapvető kérdései; az értékelés eredete és fajtái; esztétika; az esztétika története. Ezekben az előadásokban nem kötötte a történetileg adott anyag s rendszere speciális elveinek a kifejtésében szabadabban érvényesülhetett. Míg főkollégiumai inkább az alapvető filozófiai tudományok jórészt meglevő anyagát tárgyalták, e kisebb előadásai az önállóan kutatni szeretőknek adtak alapot, módszert és útmutatást. Jórészt ezekben készítette elő nyomtatásban megjelent műveinek az anyagát.

Mindkét fajta előadásai az ismereteknek és különféle tudományoknak olyan megmérhetetlen mennyiségével rendelkeztek, amennyit egyetlen jelenkori munkában sem találhatunk, annál kevésbé egyetemi előadásban. Szaktudós sem ismerte jobban tárgykörének alapelveit, mint ő minden tudományét. Ezért lehetett filozófus a szó legnemesebb s legmagasabb értelmében s ezért marad utolérhetetlen mintaképe a filozófia tanárának. A természettudományok területén épp oly otthonos volt mint a matematikában. A legellentétesebb és legszélsőbb természettudományi világfelfogásról írott műveket éppoly jól ismerte, mint az egyes állatokról, ezeknek apró életjelenségeiről szóló mese vagy anekdotaszerűen megírt munkákat. A matematikát már teológus korában a filozófiával együtt az egyedüli igazi tudománynak nevezte s előadásait nem egyszer igyekezett megvilágítani a matematika megdönthetetlen igazságaival, melyeket ilyenkor a táblára szokott felírni. Jogászok, akik hallgatták, tudják, hogy mennyire ismerte a jogtudomány eredményeit, mennyire érezte a jog eszméjének a fönségét s hogy különösen büntetőjogi kérdésekben (beszámíthatóság, felelősség, szabad akarat stb.) mennyire az egész számbavehető irodalom ismeretével alkotta meg állításait. Bámulni lehetett, hogy ismerte az európai költői és szépirodalom minden híres termékét nem másod vagy tizedrendű forrásból, hanem eredetiből s nem mulasztotta el felhívni hallgatói figyelmét (mindig) arra, hogy minden erővel törekedjenek mindent eredetiben olvasni. A földrajzot úgy ismerte, mint Kant. Néprajzi kérdésekben teljesen tájékozott volt; messze vidékek kevésbé ismert vad népeinek a szokásait és társadalmi alakulásaik kezdetleges formáit épp úgy tudta magyarázni, mint a legmagasabb államformát. A történelemben a vezető és mozgató eszméket igyekezett megláttatni s felhívni a figyelmet arra, hogy a történelmi események tulajdonképpen nem mások, mint az eszmék megvalósulásra törekvő hatalmának tört képei. A művészi alkotások leghivatottabb értelmezője volt. S végtelen kegyelme a sorsnak, hogy főműve IV. kötete posthumus munkaként is reánk maradt s avult esztétikai felfogások romjain új magyarázatok virágát fakasztja s most hogy megjelent, szélesebb körben terjesztheti az esztétikai érték elméletét és megvalósulását, mint amennyire terjedhetett az néhány egyetemi hallgató szűk határu jegyzete nyomán. Rendkívül sokat olvasott. És míg olvasmányai szerette ellenőrizni állításait, nagy gondja volt arra is, hogy felhívja a figyelmet azokra a munkákra, a melyeknek elolvasását ajánlatosnak látta. Ilyenkor megindította az olvasási kedvet, de nem hagyta szabadjárá. Figyelmeztetett az olvasás technikájának némely szükséges fogására vagy helyes módjára; különösen arra igyekezett, hogy az olvasáshoz nélkülözhetetlen erős figyelmet még mélyebbre szorítsa. Csak olyan művet kell olvasni, amelyből tanulni és okulni lehet. Ezeket aztán nem úgy, hogy egy ülés: egy kötet, hanem pontról-pontra, részletről-részletre, magunkban nemcsak elfogadva és megemészelve, hanem újra megélve minden állítást. Az nem ismerheti a Shakespeare műveiben rejlő végtelen gazdagságot, aki — belemélyedve nem olvassa; aki — elrohanván előtte egy tomboló csapat — azt mondja: ez csata s csak a tombolás zaja rázza meg idegeit.

Arra is figyelmeztetett, hogy különösen az anyaggyűjtés ifjú korában olvasgatás alkalmával egyetlen gondolatot se engedjünk nyom nélkül elröppenni, és hogy szigorú kritikával alkossunk véleményt olvasmányaink tartalmáról. Ő itt is vezércsillagként ragyogott. Pazar gazdagsággal tudott idézni előadásaiban minden tudományú nagy írók műveiből s ez alkalommal egy mondatával jobban bevilágított azoknak gondolatvilágába, mint a szakírók kötetekre menő szalmacséplései. Kuno Fischer nem adott találhatóbb megjegyzést Goethéről kötetekben, mint Böhm elszórt ítéleteiben. Éles szemmel látott meg olyan gondolatokat, amelyeket előtte mások nem vettek észre. Cervantes hőseit, Sterne Lőrinc humorát,

Goethének sok olyan művét, melyről nem igen esik szó, akkor tudtuk igazán megérteni, ha az ő előadásai alatt feltámadt érdeklődéssel és nézőponttal olvastuk. Madáchot, de különösen Arany Jánost, kit rendkívül szeretett, csak jobban meg lehetett kedvelni, ha ő néhány szeretetteljes megjegyzéssel ismerte el értékét. Sokak emlékezetében Shakespeare — kinek élvezésében fáradhatatlan volt s kiből sokszor szeretett idézni — Shakespeare Desdemónája, Cordéliája vagy Imogénje, Jagója vagy III. Richárdja most is abban az alakban él, amelyet az ő magyarázatai után öltött. Azonban nemcsak nagy írókat, hanem kisebb terjedelmű elbeszéléseket is elővett emlékezetéből, ha világosságával vagy tartalmával magyarázó lehetett. Egyszer „az értékelés eredete és faja” című speciális kollégiumában éppen a legnehezebb pontot, az önérték felett való ítélet fordulópontját egy olvasott novella tartalmával világosította meg. Abban az elbeszélésben egy vasúti örről van szó, a ki két választás közül: hogy két teljes sebességgel haladó vonatot egymásnak eressen, vagy pedig az egyiket a holt sínparra vezesse, ahol az irgalmatlanul összezúzza ott játszadozó gondtalan kis gyermekét: az utóbbit választotta. Mély megrendüléssel követtük azt az előtünk leírt pillanatig tartó kétségbeesett küzdelmet, amely ennek az örnek a lelkében végbement. De a végén megértettük, hogy aki ilyenre határozza el magát, annak a lelkében öntudatlanul is a legnemesebb értékelési folyamat ment végbe, amelynek reá nézve rettenetes következménye feldúlhatja az életét, megszakadhat bele a lelke, de cselekedetét soha meg nem bánja és sohasem fogja utólagosan azt gondolni: mért nem cselekedtem másképpen. Az ilyen előadásokban, különösen az erkölcstani vagy esztétikai, általában az értéket tárgyaló órákon tapasztalni lehetett, hogy abban, aki legdrágább érzéseit is pusztá objektumoknak tekintette, mily nagy szív lakozott. Gazdag kedélyének drágagyöngyeivel találkozunk könyveiben is. De különösen ott ragyogtak azok előadásaiban. S fényüket nem elhomályosította, hanem megsokszorozta azokkal a fájó megjegyzésekkel, amelyeket az egyes ember, a család, a társadalom vagy az állam életében tapasztalható ferdeségekre és csúfságokra tett; mikor a gyermeki lélek elgömbüléséről, a családi élet visszásságairól, általában az igazán intelligens, kiművelt fő hiányának szomorú és keserű következményeiről szólt: mindannyiszor szívének nagyságáról tett bizonyosságot. Szigorú egyénisége csak nagy célokat ismert s általában nem igen szeretett kitérni a rövid életű napi eseményekre s a világ sok komédiájára. De az, aki tudta, hogy „az idealizmus az egyedüli, mely a nemzetek életét magasztossá teheti”; aki úgy tapasztalta, hogy nemzeti életünk szépirodalmi, politikai és tudományos bajainak legnagyobbbrészt az ideálok hiánya, vagy az azokban megingott hit az oka; aki hitt az ideálokban s meg volt győződve, hogy azok az emberi természetben östényezők gyanánt rejlenek és aki azt vallotta, hogy hódításra képes ideálok a filozófiában s az ennek nyomán feltámadt műveltségben sarjadhatnak: nem tévesztett célt, amikor sokszor kétségbevonat ideáljainak hirdetése közben a még jobbára ideális lelkű hallgatóság előtt kíméletlenül boncolta, vágta, tépte ezer év goromba előítéleteit és illúzióit, melyek az emberiség életére és fejlődésére lidércnyomás súlyával nehezettek s napjainkban is penészszagú betegségeknek ülnék azon. Ilyennemű megjegyzései könyveiben is vannak, de különös érdeket előadásaiban nyertek. Maró kritikával s megvető gúnnyal ostromozta azokat a szörszálhasogató u.n. bölcsészeket, akik kötetekre menő szalmacsépléssel nyargalnak egyik problémáról a másikra, a nélkül, hogy csak egynek is végső magyarázatát tudnák adni, vagy egyáltalában előre vinnék megoldásukat. Valósággal megvetette azokat, akik oda állanak, ahol nem képesek megállani; akik intelligenciájuk hiányában mindenre vállalkoznak a hatalomért, a vagyonért; akik értékelésük hedonisztikus vagy utilisztikus minőségénél fogva nem is tudnak felemelkedni az idealisztikus értékelés üde levegőjű magasságaiba. Ő maga a politikai és társadalmi élet rövid idejű, gyors változásokon keresztülmenő ingatag alakulásait csak mint szemlélő kísérte, de nem lépett a pillanatnyi létű, csekély értékű szereplők és eszmék sorába. 1906-ban azonban még sem tudta magát teljesen elvonatkoztatni a kisebb-nagyobb mértékben mindenkit magával ragadó nyilvános élet izgalmaitól. Az az idő volt ez, melynek fájdalmas emlékére céloz akkor megjelent III. kötete előszavának „édes hazánk tépett erkölcsi és politikai viszonyai” kifejezésével. Az az idő volt az, amikor a Kolozsvárra is kinevezett kormánybiztos megjelenése felforgatta a legnyugodtabb embernek is egész belsejét. Az előadás folyamán ekkor tett néhány bátor megjegyzése rendkívüli lelkesedést váltott ki hallgatóiból, akiknek szokatlan öröme telt abban, hogy az objektumok ridegnek látszó emberét lelkében olyan nemes haraggal s olyan tüzes indulattal szemlélhették. Az az idő volt az, amikor az erőszakos, korlátlan és fejtelten hatalom túrhetetlensége miatt a következő képviselőválasztás alkalmával maga Böhm is piros tollal, mint a kormányellenes párt jelvényével jelent meg az utcán Schneller professzorral együtt. Milyen örvendő lelkesedéssel tárgyaltuk az egyetemen ezt a jelenetet! Többször aztán nem tárta ki belsejét ilyen megcáfолhatatlan tanuságtétellel. A legnemesebb intelligencia méltóságával helyezkedett az egynapos életű eszmék és szempontok fölé, s ha megjegyzésre méltatta azokat, csak azért tette, hogy megmutassa bennök az értéktelenséget s velök szemben az örök életű annál kiemelkedőbb kifejezést nyerjen. A 18—22 éves egyetemi hallgatók lelke kisebb-nagyobb mértékben még tele van idealizmussal. Igaz, hogy sokakéba már belekapaszkodik az élet csúf körme s megtépázza azt. Körülöttük van az egész durva élet. Lelkük még önzetlen, de az egoizmus orcátlan hirdetői már ütögetik azon a sebeket. Jóindulatukkal szemben gonoszságot, tudást szomjazó s kereső lelkükkel szemben butaságot találnak. Szellemük szabad szárnyalását egyházi dogmák akadályozzák. Milyen kibeszélhetetlenül jól esett tőle, mikor a külvilág által okozott sebek előidézőire ostorcsapásait mérte! Ha ő azt mondotta, hogy

„a gonoszság maga boldogtalanabb, mint vérző áldozata s hogy a butaság magamagát legjobban károsítja”: már begyógyult az ütött seb.

Az a filozófus, aki kutatásaiban olyan mélyen járó, megállapításainak sokoldalúságában és értékességében utolérhetetlen s tömör egyénisége egyéb nézeteiben oly vonzó s hódító volt: elérte azt, hogy tanítványaiból egész kis iskola keletkezett. Élő szemei nem pillanthatták meg filozófiai irodalmunkra tett hatását. Jól esett volna neki, ha megérhette volna. De ez a kérdés őt nem izgatta. Ő meg volt elégedve azzal, hogy a mennyire erejétől telt, tisztába jött a lét kérdéseivel és saját feladatával. A maga értékét pedig jól ismerte. Már első kötetének előszavában becsének tudatával jegyzi meg, hogy művét, mely nem egy nap alatt készült, nem lehet egy nap alatt megsemmisíteni.

Jól hitte. Ma már egész kis gárda áll az ő eszméinek a szolgálatában. Egyik bizonyossága ennek éppen ez a könyv is. Ennek a kis gárdának minden tagja többé-kevésbé tőle nyert kedvet és ösztönt a filozofálásra s a tőle szerzett ismeretek útmutatásával, a tőle elsajátított világos látással és kritikával dolgozik. Azok a fiatalok, akik tanítványai voltak, akik szellemben s az élet minden viszonyai között való forgolódásban nemes egyéniségének tüzetől lelkesednek, az alkotó elemek kutatásainak úttörő munkájában ki nem fárasztott erejükkel s el nem fogyott idejükkel bizonyára részben folytatói, részben terjesztői lesznek az ő filozófiájának.

Tanárképzői gyakorlatok alkalmával szerényen, egy a tanári asztal mellé oldalt tett széken ült. Figyelmesen végighallgatta a dolgozó és bíráló munkáját; figyelmesen meghallgatta azokat is, akik a szóban levő kérdéshez hozzá kívántak szólni. Ceruzájával megjegyzéseket vetett egy kezében levő kis papírdarabkára vagy kis füzetkébe, s ha már nem volt mondanivalója senkinek, akkor tette ő megjegyzéseit. E dolgozatok készítésénél rendszeren a következő szempontok figyelemmel tartását óhajtotta: legyen a munka teljesen a felső osztályú gimnáziumi ifjúság szellemi és tanulmányi színvonalához mért úgy nyelvezet, mint tartalom tekintetében; legyen világos, átlátszó, könnyen felfogható; kerülni kell a véglegesen meg nem állapított elvekkel vagy önmaga dolgaival való előhozakodást; legyen mindig gondos összefoglalás minden kisebb gondolatkör s az egész dolgozat végén.

Ezek a gyakorlatok csendesek voltak. Általában nem sokan vállaltak munkát. Ő maga a tételek kidolgozásánál nem kívánt kötetre terjedő értekezést. De attól, aki elvállalt valamit, megkívánta, hogy a tőle telhető igyekezettel feleljen meg feladatának. A felületes munkákat a legnagyobb szigorúsággal bírálta el. Éles és szigorú kritikájával lassanként el is érte, hogy a tanárképzői előadásokra mindenki a legjobbat hozta, a mire lelkiismeretes munka képesítette.

A Böhm egyetemi tanári képének kiegészítéséhez tartozik, hogy milyen volt, mint a tanárvizsgáló bizottság tagja. Ezen a területen éppen úgy nem kívánt lehetetlen dolgokat, mint a tanárképzői előadásokon. Követelményeit középiskolai tanársága alatt szerzett tapasztalatai alapján szabta meg s az a körülmény, hogy tudta, mennyit lehet kívánni egy egyetemi hallgatótól. Csak annyit követelt, amennyit a hallgatók megbírtak. Ha valaki a vizsgálati szabályzatban előírt törvényszerű anyagot tisztességesen áttanulmányozta, általában jó reménységgel nézhetett vizsgálatának sikere elé. Ezt az anyagot pedig pompásan el lehetett végezni, ha valaki mindennap, habár egy órácskát is, de rendszeresen foglalkozott a megjelölt anyaggal. Akik azonban ilyen vizsgálatokon megfordultak, emlékezhetnek, hogy egyesek mily lelkiismeretlen készülétlenséggel állítottak oda. Ebben leli magyarázatát, hogy szigorúnak s félelmetesnek tartották a vizsgálatokon. S ha a készülétlenséget még az is súlyosította, hogy az illető nem igen járt előadásra, hogy a tanárképzői gyakorlatokban immel-ámmal dolgozott: meg van magyarázva a szigorúság oka. Volt egy bizonyos minimális mérték, amelyet mindenkitől megkövetelt s ennél kevesebb nem elégedett meg. Nem volt az olyan sok. Azt éppen nem kívánta, hogy a vizsgázó önállóan kifejtett, esetleg téves nézeteket kockáztasson. Akiknél aztán gyengeséget tapasztalt, vagy a gyengeséget elpalástoló üres szalmacséplést, hossztúlsó ereszített tartalmatlan előadást: azoknak sohasem volt hajlandó kegyelmes elnézést osztogatni. Egyébként nem sokat segített. Azt akarta kívánni, hogy mennyire tud a jelölt csakugyan önállóan megfelelni a feltett kérdésre. Vizsgáztatásában a szerencsének nagyon kevés szerepe jutott. Külső hangulata a szerint változott, a mint a jelölt tudott vagy nem tudott. Utóbbi esetben kemény s szigorú arcvonásai ültek ki arcára; míg jószagos derült mosolya ragyogott szemeiből, ha kérdéseire helyes feleleteket kapott.

A Böhm Károly hallgatóihoz való viszonyának a természete egyéniségében leli magyarázatát. Jól tudta, hogy a hallgatók legnagyobb része értéktelen vagy kevésbé értékes anyag. Azt is látta, hogy szorgalmasabb hallgatóinak egy részében megint nagyobb a jó szándék, mint a tehetség s az erős akaratú, minden akadályon makacsul keresztül törtető munkásság. Azért a nagy többségben sohasem telt kedve. Óriási úr volt a között és közte, amelyet nem hidalhatott át semmi. Nem az ő ereje volt csekély — mondja Apáthy István az ő ravatalánál — hanem a magasság volt igen nagy, hogy olyan keveseket tudott magához emelni. A tömeg hitvány anyaga pedig nem bírta követni. Ezekkel szemben kimért, hideg, udvarias vagy méltóságos volt.

De, akik megértették és szerették, akiket igazán értékes bizalmára méltatott, azoknak nemcsak mindennapi dolgai iránt érdeklődött meleg szívvel, hanem mélyebben is elmerült velük egy-egy kérdés tárgyalásába, ha tanácsért vagy útbaigazításért fordultak hozzá. Azokat, akiket belső szükség hajtott a filozófiához, igen szerette. Annyira, hogy kedves, végtelenül finom lelkű, szerénységében és egyszerűségében is a legnemesebb intelligenciát visszatükröztető családi körének asztalára is méltatta, meghíván egyeseket ebédre vagy vacsorára. Ezek az órák azoknak a boldogoknak a lelkében, akiknek alkalmuk volt e legnagyobb szerencséiben részesülhetni, a legfelejthetlenebb és legdrágább emlékek maradnak mindig, mintha eleven szívének egy-egy darabja maradt volna itt melegíteni és bátorítani az élet annyi viszontagsága, csapása és sajgó fájdalma között csüggedőket.

Azonban attól teljesen tartózkodott, hogy erővel, különösebb bátorításokkal és buzdításokkal szerezzen meg híveiül olyan embereket, akiket neki személyes rábeszéléssel kellett volna meghódítani. Meggyőződése volt, hogy igazi filozófus csak *lesz*; hogy tanítás és nevelés tehetett valakit ügyes gondolkodóvá, de olyan bölcsésszé, aki „Az ember és világa” minden tüneményét nem másoktól ellesve és megtanulva, hanem önmagában való küzdelmes megélés után tudja magyarázni és önállóan rendezni, olyanná születni kell. Pectus est, quod facit philosophum.

Ha sohasem volt sok bizalmas embere, élte vége felé még zárkózottabb lett. Gyakrabban előforduló betegeskedése mintha figyelmeztette volna a végre s fáradhatatlanul szentelte minden idejét és erejét drága munkájának, rendszerének kidolgozására.

*

Jól tudom, hogy az itt papírra vetett megjegyzések jórészt egyéni érdekűek s egyéb érdemök alig van, mint az emlékezés őszintesége és melegsége. De a kérdést az élő egyetemi tanárról nem lehetett hideg objektumként kezelni s azokról a benyomásokról kellett beszámolnom, amelyeket előadásai reám tettek, vagy amelyeket mások arcán, lelkéből vagy szavaiból megfigyelhettem. A kérdés kidolgozása a dolog természeténél fogva hiányos. Mások még többet tudhatnának róla. Én boldog vagyok, hogy alkalmam volt ennyivel is áldozni az ő emlékének s talán néhány olyan gondolattal is hozzájárulni e könyvben adott emléksorokhoz, amelyeket más nem vett észre vagy nem volt annyi alkalma észrevenni.

V. BÖHM ÉS A NAGYVILÁG.

ÍRTA : —

Ha filozófiai elmélkedésében kifáradva, nyugalomra vágyott Böhm Károly, ha szórakozást kívánt, — nem az élet léha örömeiben kereste, mint a legtöbb ember. Legnagyobb élvezete az volt, igazán akkor pihent, ha visszahúzódhatott csendes dolgozószobájába s a költészet remekeiben gyönyörködhetett. Így, pihenésképpen szerezte azt a széles körű olvasottságot, melyet filozófiai művei oly sokszor elárulnak. A költészet s általában a művészetek nagyjaival érintkezett egész életén át a leggyakrabban és legszívesebben.

Aki ilyen társaságban él, kinek ilyen meghitt köre van, annál nem csodálkozhatunk azon, hogy a mindennapi élet eseményei alig érdeklik, s hogy nevével a mindennapi események szereplői között nem találkozunk. *Böhm sohasem volt társaságbeli ember*, mert szemei előtt mindig nagy életcélja, nemes hivatása lebegett. Hiszen naplói tanúskodnak arról, hogy már mint ifjú életcélul tűzte ki magának a magyar filozófia megalapítását s ez úttörő munkáját egész életén át kitartóan végezte. — Természetesen emellett mindig be kellett töltenie valamely polgári hivatalt. S ha Böhm valamire vállalkozott, akkor annak meg is felelt. Mint tanár működött a pozsonyi ev. líceumban, majd a budapesti ev. főgimnáziumban; tanítványaira mély hatást gyakorolt: erről sok kiváló tanítványa tehet bizonyosságot. Szigorú igazságosság jellemezte mint tanárt, szigorúság, mely azonban nem a mérték nagyságában nyilvánult, mert ő soha sem kívánt többet növendékeitől, mint amennyit korukban elvárhatott. Mint igazgató valódi feje volt a budapesti főgimnáziumnak, nagy tekintélyét nemes egyéni tulajdonaival, tiszteletet parancsoló jellemével s megjelenésével szerezte.

Mikor a kolozsvári egyetem tanára lett, bebizonyította, hogy nemcsak tudósnak nagy, hanem tanítómesternek is. Le tudott ereszkedni hallgatóihoz s a legnehezebb filozófiai problémákat is megértette velük: tanúsága az a lelkes és hű ifjú gárda, melyet iskolájának nevezhetünk, mely a jövő magyar filozófia fejlődésére szép reményt nyújt.

Politikai, társadalmi szereplésre nemcsak nem vágyott, hanem rosszaló szemmel is nézte azokat, kik egyetemi tanári kötelességeiknek elhanyagolásával szerepeltek politikai pályán. Népszerűséghajászó szónoklatokat sohasem tartott, sőt még ú.n. népszerű tudományos előadásokat sem, mert tudományát aprópénzzé soha fel nem váltotta és soha árúba nem bocsátotta.

Éppen ezért van az, hogy olyan kevesen ismerték őt, olyan kevesen tudják még ma is, hogy milyen ember volt Böhm Károly. Aki elvonult, zárkózott életét látta, kétféle tévedésbe eshetett: vagy rideg embernek tarthatta, aki irtózik az élettől, vagy pedig gögösnek, ki önteltségében az egész világot megveti. Pedig — akik őt jól ismerték, tanúskodhatnak, hogy sem rideg, sem gögös nem volt, csak csodálatosan szilárd, férfias jellem. Kijelölt életcélja felé tört zsenye ifjú korától kezdve s ettől el nem állott lázas munkájában, mintha érezte volna, hogy csak rövid pálya áll előtte, nagy munkája elvégzésére szűkösen elég. Ebből lehet és kell magyaráznunk azt, hogy életében minden feleslegestől, ami kitűzött céljától eltéríthette volna, megfontoltan tartózkodott.

Természetesen Böhm sem volt mindig egyenlő. Egész lénye nagy változáson ment keresztül az évek során s csak fővonása maradt meg minden körülmények között: *szilárd jelleme*.

Aki őt csak kolozsvári életében (1896—1911.) ismerte, valóságos remetének tarthatta, olyannak, mint amilyenek az ind bölcsek voltak, kik elhagyták a világot, hogy kizárólag tudományuknak élhessenek. Pedig ifjú korában társainak jó pajtása volt; pozsonyi diáktársaival együtt járta az élet örömeit, diákcsinyeikről, melyekben neki sem jutott utolsó szerep, szívesen mesélt családjá körében. Mint tübingeni és göttingeni egyetemi hallgató is részt vett a német Burschok és Studentek kicsapongó mulatságaiban; ennek emléke a hagyatékában maradt két masszív sörös korsó, melyet Bundesbruderjétől kapott. Naplójában keservesen panaszkodik arról, hogy mennyire elzüllött. — Az elzülléstől azonban nagyon távol volt, panasza csak azt bizonyítja, hogy önmagának is legszigorúbb bírója volt. Diáktársaitól tudjuk, hogy Böhmben mindig az eszményien kötelességtudó, rendkívül komoly ifjat látták és mindig csodálták, mennyire kitartó szorgalommal dolgozik.

Mikor Budapestre, az ág. h. ev. főgimnáziumba került mint fiatal tanár (1873.), a legbensőbb baráti viszony fejlődött ki közte és tanártársai között. Állandóan társaságukban élt, míg meg nem nősült, de még nős korában is szívesen töltött el körükben nem egy kedves órát. E mellett azonban mindig megmaradt komoly munkája mellett s a szórakozást csak üdülésnek tekintette, a gimnáziumi kötelességeket mellékfoglalkozásnak — bár legjobban elvégezte, — főfoglalkozása már akkor a filozófia volt. Egykori kollégái beszélnek, milyen bámulattal nézték, hogy még a gimnázium tanári szobájában is filozófiai művein dolgozott. Körülötte zibongás, hangos társalgás és lármá s Böhm rendíthetetlen nyugalommal dolgozott művén. Persze akkor még fiatal volt, idegei nem fáradtak ki a nagy munkában, később — Kolozsvárt már a legkisebb zaj is képes volt őt gondolataiból kizökkenteni. Ekkor csendet kívánt s a csendes dolgozószobában, a félrevonult kolozsvári magányban születtek meg legnagyobb alkotásai.

A budapesti kedves körből kiragadta Böhmet 1896-ban, tehát 52 éves korában, a kolozsvári egyetem bölcsészeti karának meghívása a Szász Béla nyugdíjaztatása által megüresedett filozófiai tanszékre. Az

öreg fa átültetése mindig veszélyes — Böhm Károly nem volt már fiatal ember, mikor Kolozsvárra került, erős szervezete azonban kiállotta ezt a nagy próbát. Igaz, hogy betegeskedésének kezdete kolozsvári éveire esik, — hiszen addig teljesen egészséges volt, — tehát testileg gyengült. Szelleme azonban felszabadult attól a békától, amelyben Budapesten volt. Hiába, a gimnáziumi igazgatóság lélekölő adminisztrációja sok energiát emésztett fel, kevesebb jutott a tudományos működésre. Kolozsvárt mindez megszűnt: mint egyetemi tanár kizárólag tudománya művelésére szentelhette magát — s ez a tudat enyhítette az új kör kellemetlenségét, úgy hogy barátai előtt úgy nyilatkozott, hogy most jól érzi magát, boldog. Akik azonban vele többet érintkeztek, tudják, hogy csakis ez a körülmény tette számára elviselhetővé a kolozsvári életet, boldog olt soha sem volt. A város, a társadalmi élet nem gyakorolt rá különösebb vonzó hatást. Olyan ember, mint Böhm, s az ő korában, már nem igen tud az ember beleilleszkedni a teljesen új, idegen környezetbe. Új barátokat nem keresett, csak régi oda került ismerőseivel ujitotta fel a viszonyt; különben kívülök csak tanítványai foglalkoztatták. Kedves tanítványait gyakran hitta házába, mint ahogyan azt németországi éve alatt tapasztalta, hol professzorainak sokszor volt vendége. — Azon tehát, hogy bele nem tudott illeszkedni az új világba, ismerte Böhmöt, nem csodálkozhatunk; az azonban meglepő, hogy az új környezet sem tudta őt kellőleg értékelni. Valóban igazat kell adnunk Apáthy Istvánnak, ki Böhm ravatalánál mondotta: „Kevesen értették meg.” Igaza volt abban a hasonlatban is, hogy Böhm a magasröptű, szép madár, melyet megcsodálnak, de hozzá felemelkedni nem tudnak. Böhm is nem ereszkedett a mindennapiság porába, sőt inkább fel akart mindenkit emelni. Hogy ez Kolozsvárt nem sikerült, nem az ő hibája.

El is távozott e környezetből, mihelyt lehetett. Nyáron sokat utazgatott külföldön, de nem múlt el úgyszólván egy nyár sem, hogy szülővárosát, a gyönyörű fekvésű *Besztercebányát* fel ne kereste volna. Igaz, hogy e városhoz rokoni kötelékek fűzték, — de nem egyedül ez vonzotta őt oda. Ifjabb korában sok jó barátja volt Besztercebányán, azonban ezek — csodálatos véletlen — mind fiatalon vagy java férfikorban haláloztak el, úgy hogy végre egyedül volt életben az egész baráti körből s bizony idegen lett számára a város. Hiszen nem is maga a város vonzotta őt ide, hanem a vidéke, melyet meg nem változtathatott mindez. Délelőttöknként, sokszor még este felé is egyedül sétált Böhm a szomszédos Urpin vagy Jamka erdeiben és legjobban akkor érezte magát, ha távol volt a világ zajgásától, ha csendes magányban lehetett — ha maga maradhatott. Jobb társaságot nem nyújthatott neki senki, mint a saját gondolatai. Itt a szabad természet ölen született meg sok gondolata, — ezért imádta a természetet, imádta csendes némaságában. Ha ki nem mozdulhatott a szobákból, a szabadba ki nem mehetett, rossz kedvű volt, betegnek érezte magát s akkor semmi jó társaság nem segíthetett rajta, csak akkor vidúlt fel, mikor a természet is vidám képet mutatott. — Ezért szerette Besztercebányát, azért menekült ide még haló poraiban is, mert életének sok kedves emlékét, boldog óráját köszönhette szülővárosának.

Böhm Károly mindig komoly természetű volt, sőt komor ember benyomását kelthette azokban, akik közelebről nem ismerték. Már ifjú korában volt egy idő, amikor sok családi kellemetlenség miatt embergyűlölő s a legnagyobb mértékben pesszimista lett. Később ez enyhült, nem maradt azonban nyom nélkül egész lényére. Élete vége felé, különösen az 1900-as években újra fellépett pesszimizmusa, pesszimista szemmel ítélte meg a világot és különösen az embereket. Nem ítelt semmiről és senkiről hirtelen, ítéletét mindig felfüggesztette addig, míg biztos adata nem volt az illetőről. Ez eddig teljesen normális dolog. Valami — mondjuk — ösztönszerű sejtelen azonban mindig megsúgta neki, hogy milyen véleményt alkosson erről vagy amarról. E sejtelen, mely mindenkiben megnyilvánul a szimpátia vagy antipátia érzelmeiben, Böhménél rendkívül erős volt. Fűrésző, éles tekintete a lelkekbe látott, s hogy ez nem frázis, bizonyítékul sok példára hivatkozhatnánk. Nomina sunt odiosa — állításaink igazolására neveket még nem említhetünk.

Kérdezhetné valaki, hogy mi lehetett e pesszimista felfogásnak oka. Kétségtelenül komoly alaptermészete adta meg a lehetőséget erre, de komorrá csak idővel lett, azzá tette a sok mellőzés és csalódás, amely életében érte. Nem jutott neki a megérdemelt elismerés sohasem idejében osztályrészüil, legszomorúbb példája ennek a Magyar Tudományos Akadémia nagy jutalma, melyet már csak a holtak juttatott a sors.

Magyarázható azonban a világgal való elégedetlensége másból, egyszerűbben is. Mindenki maga alkotja világát, maga után itéli meg embertársait s a világot. Természetes tehát, hogy az lehet a világ folyásával leginkább megelégedve, aki magához legillőbb környezetet talál: tehát a közönséges átlag ember. S minél magasabb színvonalon áll valaki, annál kevésbbé illik bele a társadalomba. Így voltak a nagy emberek általában s ez volt Böhm sorsa is. Róla még ellenségei, irigyei is kénytelenek voltak elismerni, hogy nem közönséges ember s még ezek sem tagadhattak meg tőle valami önkénytelen tiszteletet. El kellett ismernie mindenkinek, hogy férfiú a szó legmagasabb és legnemesebb értelmében. Volt elve, hite, melyet szóval hirdetett, de tettel is bizonyított. Nem beszélt sokat, de ha véleményét valamiről megalkotta, el nem hallgatta. Ezért volt Böhm mindig ellentétes állásponton azokkal, kik könnyen hajlottak: meg nem változtatta véleményét semmi érdekből, hanem helyt állott érte. Böhm teljesen a Petőfi ideáljának megtestesülése volt: függetlenségét a nagy világ minden kincséért áruba nem bocsátotta, „erős, bátor, szilárd” volt mindenben és

minden körülmények között. Ennek már kis diák korában is tanújelét adta Besztercebányán. Egy tanára — nevére már nem emlékszünk, de nem is lényeges — igazságtalanul megbüntette, sőt tetteleg is megbántotta a kis Böhmöt. Ő nem sírt, hanem „bosszút” forralva ment haza azzal az eltökélt szándékkal, hogy elégtételt szerez magának. Következett a „férfias” elhatározás végrehajtása. Otthon vett egy nagy botot s a Felső-utcai szülői ház kapujában elrejtőzve leste, mikor megy arra igazságtalan tanára. Addig leste, míg észrevette ezt édes apja, a hatalmas termetű kovácmester s megrendszabályozta a kis férfit.

Az élet pesszimisztikus felfogása azonban nem tartott élete végéig. Az 1909. év decemberében súlyos műtétet állott ki Böhm. A sír szélén állott, már rendelkezett is arra az esetre, ha fel nem gyógyulna, — a sors azonban még megkegyelmezett neki. Ez a súlyos betegség nem változtatta meg munkabírást és kedvét, erős szervezete látszólag teljesen leküzdötte a halálos kórt, de megváltoztatta világnézetét és életmódja is módosult. Az addig remeteéletet élt, zárkózott ember mostan meg-megállt ismerőseivel az utcán, szívesen társalgott; az eddig komor benyomást tevő tudós derült arccal járt-kelt. Maga mondotta, hogy életének még hátralevő részét Isten ajándékának tekinti — és ezért háláját megelégedettségével fejezte ki. Valóban igazán boldognak csak életének utolsó másfél évében mondhatjuk. Saját bevallása szerint felemelkedett már ekkor a humor magaslatára: már nem bosszantják a világ fonákságai, csak mulat rajtuk. Ebből az időszakból legjellemzőbb az a cikke, melyet Medveczky „Pascal”-járól írt az Athenaeumban „Euelpides” álnéven, s melyről haláláig kevesen tudták, hogy Böhm műve, annyira különbözik minden más cikkétől. Ez a cikk pompás bírálata Medveczky művének, de mennyire más, mint többi kritikái. Most nem epébe mártott pennával ír, mint eddig, régebben, hanem vidám mosoly játszik ajaka körül, mialatt halálos vágásokat osztogat. Az egész cikknek derűs hangja arra mutat, hogy aki írta, felemelkedett minden kicsinyesség fölé, eljutott a humor magaslatára: boldog.

Lázas munkával sietett kitűzött célja felé s az életében mostoha végzet halálakor mutatott iránta legnagyobb jóindulatot. Legnagyobb boldogsága közepette pár nap alatt ragadta el az élők sorából, nem hagyta, hogy hosszasan küzdjön. Ugy látszik, hirtelen volt szüksége egy nagy lélekre. Elragadta lelkét, mely visszatért a Böhm kedves ind filozófiája szerint a nagy *átmanba*: a világlélekbe — s ha igaznak valljuk, amit Böhm hirdetett s beigazolt, hogy önértéke csak a szellemnek van: úgy kétségtelen, hogy halhatatlan lelke a nagy világlélekben a legnagyobb önérték.

VI. GYÁSZBESZÉD A SÍRNÁL.

TARTOTTA :

DR. SCHNELLER ISTVÁN.

Beszéd Böhm Károly felett.

Tartotta: SCHNELLER ISTVÁN.

Mélyen tisztelt gyászoló közönség!

A kolozsvári Ferenc-József Tudomány-Egyetem az ő nagy halottját el akarta kísérni utolsó útjára, utolsó pihenő helyére, oda, ahol 65 évvel ezelőtt bölcsője ringott. A prodékánt és engem bízott meg képviselőjével; engem azzal is, hogy utolsó Isteneledet mondjak annak, kivel tanszékünk rokonsága, sziveinknek immár 40 évnél tovább tartó barátsága egybefűzött.

Búcsúzunk Tőled, kedves Károly barátom, de nem vigasz, nem remény nélkül! Csak az érzéki mindennapiságban kimerülő és csak mások után induló életnek nincs jogos reménye a sír mellett; csak az önmagában zárkózó, senki előtt meg nem nyilatkozó önző életnek kimúlása vigasz nélküli: de ott, ahol az élet szellem, a szellemnek öntételezése és önérvényesülése s ezért is a világnak megvilágosítása, a világnak megértése s így a világ feletti uralkodás, s ott, ahol az élet a szellem belső gazdagságának, értékeinek a kisugárzása mások lelkeibe s így az elmék felemelése a legfőbb értékek boldogító élvezetére; ott a sír nem a múlandóságnak, hanem a feltámadásnak, az életnek kapuja.

Ha valaki: úgy te éltél ily életet!

Hamar bontakozott ki szellemed a régi teológia és metafizika hálózatából; szívvel élted át Fichte szubjektív idealizmusának problémáit, de meghökkenve álltál meg Hegel abszolút idealizmusának bámulatos épülete előtt, amelyet nem megérteni, hanem teremteni kívánt tudatosan a képzelet játékaival elhomályosult gondolkodás: bámultad Te is: de kijózanodtál, az élethez, a tapasztalathoz és az ezt feldolgozó tudományokhoz fordultál: lelked megtelt Comte elmélete és a pozitív tudományok gazdag tartalmával; elmélyedtél — bár szakod a klasszika filológia volt — újra a matematika formai világába, a fizika törvényt kereső kutatásaiba; vizsgáltad az antropológia, fiziológia és lélektan problémáit, úgy mint Kant, érdeklődéssel kísérted a földrajz, az etnográfia műveit, még utolsó olvasmányod tárgyát is a „Rasse” kérdése képezte; az egyetemes történet egész terjedelmében, nevezetesen szociológiai, jogi, etikai vonatkozásaiban mindig kiválóan érdekelt; örömmel és lelki élvezettel olvastad különösen Arany, Madách mellett a világirodalom klasszikusait majdnem eredeti nyelvükön; odaadó értelemmel vonzódtak különösen a klasszikus zene remekei; utazásokon megtelt a lelked a képzőművészetek, a természet változatos alkotásaival; tanulva mindig tanítottál; a tanügy kérdéseinek tárgyalásaiban nem egyszer alkotva résztvettél: s tetted mindezt filozófiád kedvéért, tetted azért, hogy mind e hatásokra lelked feleljen a kényszerűleg projiciált világképben s elméd e képben, tehát e szellemképben most már tudatosan, a tér és idő és az okság mechanizmusa segítségével feltalálja önmagát és így az igazságot s ezzel eljusson arra az eredményre, hogy az egyetlen valóság a szellem.

S tetted mindezt azért, hogy az Én e projiciáló ténykedése közben, ezzel együtt önönmagát is más által meg nem határozotva, tehát szabadon tételezze, s ez önállításában léti fokozását élvezze, ez élvezetben értékeljen s ez értéklésben a hasznoson át felemelkedjék az önértékűnek, az az ideálnak abszolút értékére az igaz, a jó és a szép eszméiben. Az értékelés legsőbb fokában az öntételezés fölötti örömben már benne van a szeretet, mely az intelligencia fejlődésével mind nemesebb alakot, tárgyat nyer s megdicsőül a Jézusi szeretetben. Ezért is az intelligencia a legnemesebb.

Hosszas kutatásaid után — amint magad oly szépen megírtad — nagy örömdre két oly fogalmat nyertél eredményül, melyeket gyermekkorod óta nagyrabecsültél, ahol csak észlelhetted: a szabadság és szeretet fogalmait. „Megrendültem — így folytatod — az örömtől, mikor egészen idegenszerű, sőt bizonyos fokban pesszimiztikus szempontból kiindult kutatásaim végén gyermekkorom ideáljait, az emberiség legjobbainak hitét, az emberiség vezércsillagát nem mint idegen parancsot, hanem mint önfentartásunk követelményét s alapját s lényegünk elidegeníthetetlen sajátosságát szemtől-szembe kiragyogni láttam (II. K. előszava) a szabadságot, a szeretet, s láttam a szeretetet az ifjúnak a művészet és a tudomány magas ideáljai iránti lelkesedésében, amelynek élni, örömet, amelyekért fáradni, dicsőségnek, melyekért szenvedni, martírszerű kéjnek tekinti a romlatlan lelkű ifjú.” (II. 332.)

„Mint a felhőtlen égről a nap sugarai: úgy terjed a szeretet nyugodt fényáradata a férfiú összes gondolatain és tettein.” „Az öregkor tevékenysége a szeretet erejében önzetlenséggé magasztosul.” „A szeretet a maga tisztasága tekintetében azonban utolérhetetlen magasságban áll mindnyájunk felett Jézus, kinek egész lelke szeretet, nyugalom, boldogság és megelégedés volt, mely a legnehezebb megpróbáltatások perceiben sem homályosult el. Azért is az ő lelke joggal követelhet mindenkitől, aki

tanítványa akart lenni, a szeretetet. Az apostol méltán nevezi a legfőbb parancsnak a szeretetet. "(L. 332—335.)

Rosszul ismernek Téged, kik csak rendszered ontológiai része szerint ítélnék meg, amelyben csak a pozitív ismeret egyedüliségét ismered el, amelynél a szív óhajait is épp oly objektumnak tekinted, mint a külvilágot. Rendszered e részét magad is rideg, de bebizonyítható álláspontnak nézted. Megfeledeznek az illetők arról, hogy az ontológia mellett, mely valósággal, semmi mással nem foglalkozik, ott van az axiológiai rész, mely a „kell”-el foglalkozik, s mely az önmaga tételezésében épp úgy a szeretetet, mint a szabadságot is a dialektikai szükségszerűséggel követeli.

I.

Nem más köpenyegébe kapaszkodva emelkedtél fel. „Arra a dicsőségre — szavaid szerint — hogy más vigyen magasra, én nem törekedtem soha. Természetem az, hogy csak oda állok, ahova önerőm képes elvinni.” Önerődből magasra, igen magasra emelkedtél, felemelkedtél filozófusaink legnagyobbjai sorába. Elméletedben benne van a pozitivizmus alapelveivel: de maguk az alapelvek még csak elméletedben nyelik metafizikai alapjukat.

Benne van elméletedben Kant tiszta és gyakorlati ész kettős világa: de míg az Kantnál áthidalhatatlan; addig nálad történetileg a kettőt mint megvalósultat, a való és kellő közt a fejlődés ver hidat és e két világot egységében összetartja a projiciáló s már ebben is önönmagát is tételező Én, az Öntudat.

Comte-ot Kanttal kiegészítetted s Kant elmélete dualizmusát egységes valójában, egységes gyökerében tüntetted fel!

Ez halhatatlan érdemed!

Ezzel felemelkedtél a legnagyobb filozófusok panteonjába, ezzel biztosítottad magadnak életedet. Te nem haltál meg, Te élsz a tudomány örök világában, s élsz ott a halhatatlanok első sorában.

II.

S mégis mily kevesen ismernek! Összegyűltünk mi benső embereid a tisztelet és szeretet hódító vonzalma, hatása alatt messzeföldről, de ha kérdezzük magyar közönségünket, sőt még legtöbb tudósainkat is, hogy ki az, akinek ravatala előtt állunk, vagy mitsem tudnak Rólad, vagy csak azt, hogy egyetemi tanár, a Tudományos Akadémiának rendes tagja voltál!...

Mennyire másképpen lehetne az, hogyha ezt csak akartad volna! ... Már negyven évvel ezelőtt fordult hozzád Németország legkiválóbb bölcsészeti folyóiratának szerkesztője azzal a kéréssel, hogy lapjának állandó szakreferense légy! Csak egy cikket írtál s azután elhallgattál. Nagy műved: „Az ember és világa” iránt a német szaktudósok körében nagy lett volna az érdeklődés! Te azt magyarul írtad meg. S midőn láttad azt, hogy általad kiadott első kötet iránt itt hazánkban mily csekély az érdeklődés, a második és azután a harmadik kötetet is csakis — magyar nyelven adtad ki!

Bezzeg más lett volna híred hazánkban, hogyha műveidet németül adod ki s a német szakvélemény Téged hazánkban is naggyá, ismertté tett volna.

De Te ezt nem akartad!! Minek vinni vizet a Dunába, minek gyarapítani a német filozófia dicsőségét magyar ember *német* művével! A magyar haza dicsőségét kívántad, ha nem is ma, úgy biztosan évtizedek múlva magyar ember magyar művével gyarapítani. Magyar hazádnak magyar műveddel kívántál szolgálni, nem törődve a magad, egyedül csak hazád dicsőségével.

Ha van a magyar nemzetnek lelkiismerete: úgy mint gazdagon adakozó élni fogsz nemzedet hálaérzetében. Kevés az igaz magyar ember! ... Becsüljük meg őt, mint illik, — legalább halála után, — hogy így élje nemcsak az önzetlen munka, hanem a dicsőségnek is életét!

III.

Mindez azonban nem fog megtörténni, ha a jövő nemzedékünk nem lesz áthatva épp úgy hivatása érzetétől, amint Te voltál.

Igaz ember voltál, soha másnak, mint ami vagy, nem akartál feltűnni, soha protekciót nem kerestél, soha máshoz, mint amit igazán értettél, nem akartál érteni. Hivatásodnak egész lélekkel, egész odaadással mindig, minden körülmények között. Gimnáziumi tanári és igazgatói korodban minden szabad órádat a filozófia művelésének szentelted, s midőn Kolozsvárott a csakis filozófiai tanszékre meghívás útján jutottál, nem azért voltál boldog, hogy szeretett gimnáziumot elhagytad, hanem csakis azért, hogy most már kizárólag filozófiai kutatásaidnak, tanításodnak s irodalmi munkásságodnak élhatsz. Sohasem tekintettél fölfelé, kifelé, sohasem kérdezted magadban, hogy mit is szól hatóságod, mit ez vagy amaz felekezet, mit az

egyese, mit a történelmi nagyhatalmak!? Sokkal nagyobb hatalmakkal állottal győztesen szemben: önmagad vágyai, óhajai, illúziói, kedvenc képzeleteiddel. Következő szavaid bevilágítanak e küzdelmek világába:

„Azon szellemi küzdelmek, melyeknek árán ezen rideg, de vélem bebizonyítható álláspontra vergődtem, nem tartoznak a közönség elé.” „Korán, fájdalom, igen korán tanultam az emberi szív óhajait illuzórius voltukban átismerni, láttam, hogy amire legnagyobb hévvel törekszünk, az vagy bizonytalan vágynak tárgya, vagy ha elértük, értéktelenné, unalmassá válik s elhatároztam, hogy ezen óhajok által nem hagyom magam zavarni, s amit nem tudok bebizonyítani, azt ha nem tagadom, de mellőzöm. Igen sokat kellett e miatt elhagynom.” (I. kötet bevezetés.)

S mi adott Néked erőt az egyenes járásra, önmagad, vágyaid, óhajaid, kedvenc képzeleteid legyőzésére? Erre a feleleted: „Nekem a filozófia *nem tan*, legkevésbé kenyerkeresetem, nekem a filozófia: *élet*, egész lelkemet átható entuziazmus; olyan elem, mely nélkül élni nem tudnék. (I. k. bev.)

Itt Böhm mélyreható, magasra törő működésének kulcsa, hivatása egész személyiségének erejévé vált, mellyel összeforrott, melynek erejében elmélkedve emelkedett, oktatva, nevelt!...

Magyar hazánk szeretett ifjúsága, bár hallanád meg a sír széléről hozzád intézett szózatomat: fogd fel úgy hivatásodat, mélyedj el úgy, mint halottunk, abba teljes lélekkel, teljes szívvel, nem nézve sem tekintélyt, sem szíved vágyait: s akkor majd megérted Te is Böhmöt, s akkor lesz majd sírja új életének bölcsője, mely a földit eltakarja: de szellemét ápolja. Úgy legyen!

Isten veled!

Élsz!

Feltámadsz!